

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

JÖN TÜRKLER VE ARAPLAR

OSMANLILIK, ERKEN ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE İSLAMCILIK
(1908-1918)

— ◆ —
HASAN KAYALI

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayıncıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998

Özgün Adı
Arabs and Young Turks
Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918

Yayına Hazırlayan
Ayşen Anadol

Kapak Resmi
1915'te Süveyş seferi dolayısıyla Osmanlı hükümetinin çıkardığı pul

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

Ağustos 1998
ISBN 975-333-080-4

HASAN KAYALI

JÖN TÜRKLER VE ARAPLAR

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA OSMANLILIK,
ERKEN ARAP MİLLİYETÇİLİĞİ VE İSLAMCILIK
(1908-1918)**

Çeviren
Türkan Yöney

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 61

Dr. Hasan Kayalı halen San Diego'da Kaliforniya Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görevlidir ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu'da çöküşlü devletten ulus-devletlere geçiş süreci üzerinde çalışmaktadır. Çeşitli kitap ve dergilerde makaleleri yayımlanmıştır.

ÖNSÖZ

Elinizdeki kitap 1997’de *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* ismiyle basıldı. Çalışma İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan Arap vilayetlerini, özellikle (Filistin, Lübnan ve Ürdün’ü de içeren geniş anlamıyla) Suriye ve Hicaz’ı kapsıyor.

Bu konuyu araştırmaya başladığım 1980’lerin ilk yarısında Araplar ve Arap vilayetleri üzerinde derinlemesine çalışmalar tectüktü. Bugün ise Osmanlı tarihi çalışmalarındaki son on yıldaki patlamanın ötesinde, Osmanlı döneminde Arap tarihi üzerine birçok değerli çalışma yapılıyor. Yalnızca bugün Başbakanlık Arşivi’nde Arap vilayetleri üzerine araştırma yapanlar, 1980’lerin başında İstanbul Vilayet Konağı arkasında yer alan arşiv binasındaki okuma salonunun tamamını birkaç defa dolduracak sayıda. Kitapta, çoğu süregelen bu çalışmaların ancak bir bölümünden faydalanmam mümkün oldu. Osmanlı döneminde Arap tarihine gösterilen ilgi Balkan tarihine de sirayet ederse eskiye göre daha kapsamlı Osmanlı tarihleri yazmamız mümkün olacak.

Konu üzerinde çalışmalarımın başlangıcından beri pek çok kişinin yardımlarını gördüm. Bunlar arasında Feroz Ahmad’ın özel bir yeri vardır. Merhum Albert Hourani erken safhalarında çalışmamla yakından ilgilendi ve beni yönlendirdi. Zachary Lockman ve Thomas Philipp başından beri yardımlarını esirgemediler. Şükran borcum olanlar arasında Engin Akarlı, L. Carl Brown, Renata Coates, Selim Deringil, Leila Fawaz, Ali Gheissari, Şükrü Hanoğlu, Stephen Humphreys, Kemal Karpat, Rashid Khalidi, Walid Khalidi, Philip Khoury, Sinan Konuralp, Avigdor Levy, Michael Mecker, William Ochsenwald, Roger Owen, Donald Quataert, Bassam Tibi, Judith Tucker ve Mary Wilson’ı zikretmek isterim.

Çalışma süresince araştırma yaptığım aşağıdaki arşivlerin yönetici ve çalışanlarına teşekkür ederim: Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul), ATASE (Ankara), Public Record Office (Londra), Auswärtiges Amt

(Bonn), Haus- Hof- und Staatsarchiv (Viyana), Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Paris). Bu çalışmalar sırasında American Council of Learned Societies ve American Research Institute in Turkey (ARIT) burslarından faydalandım.

Kitabın Türkçe baskısı için Şevket Pamuk önyak oldu. Ayşen Anadol, çevirinin hazırlanması sürecindeki idari işlerle meşgul olmasının yanısıra metni olağan bir redaksiyonun ötesinde elden geçirerek bu kitabı ortaya çıkardı.

Çalışmayı eşim Ayşe Güçer Kayalı ve çocuklarım Murat ve Nihal'e ithaf ederken, babam Reşid ve annem Mihriver Kayalı'ya eğitim ve meslek hayatım boyunca yaptıkları fedakârlıklar için teşekkürü borç bilirim.

Hasan Kayalı
İstanbul, Haziran 1998

İÇİNDEKİLER

Kaynaklar Üzerine Not	ix
Harita: Osmanlı İmparatorluğu	x
GİRİŞ	1
I. JÖN TÜRK HAREKETİNİN EVRİMİNDE ARAPLAR VE ARAP VİLAYETLERİ	18
Tanzimat Döneminde Merkezileşme, Araplar ve Osmanlıcılık	19
Kanun-ı Esasî, Meclis ve Arapların Temsili	27
Abdülhamid Dönemi: Süreklilik ve Değişim	34
Jön Türk Muhalefeti ve Araplar	43
Sonuç	57
II. İKİNCİ MEŞRUTİYET DENEYİ (1908-1909)	59
Başkent ve Vilayetlerde Otorite Bunalımı	63
1908 Devrimi ve İttihat ve Terakki'nin Arap Vilayetlerindeki Durumu	68
1908 Seçimleri	73
İlk Yasama Yılında Mecliste Arap Grubu	75
Karşı Devrim	82
Reform ve Merkezileşme	84
III. MUHALEFET VE ARAPLAR (1910-1911)	91
“Türkleştirme”	92
Meclis-i Mebusan: Muhalefet Partilerindeki	
Araplar ve Arapların Sorunları	107
Arap Vilayetlerindeki Huzursuzluk	120
Sonuç	125
IV. ADEM-İ MERKEZİYETÇİ MUHALEFET VE YENİ “ARAP SİYASETİ” (1912-1913)	129
1912 Seçimleri	129
İttihat ve Terakki'nin Değişen Talihi ve Araplar	136
İttihat ve Terakki'nin Dönüşü	144
Uzlaşma	150
Sonuç: Osmanlı Diliğin İslamcı Açısından Yeniden Yorumu	158

V. BİR MERKEZİLEŞME ÖRNEĞİ: JÖN TÜRK YÖNETİMİ	
ALTINDA HİCAZ (1908-1914)	160
Jön Türk Devrimi ve Hicaz	161
Hüseyin ibn Ali'nin Mekke Emirliği	164
Hicaz'da Osmanlı Nüfuzunun Yayılması	172
Şerif Hüseyin'in Seferleri	181
Şerif Hüseyin'in Otoritesini Koruma Mücadelesi	185
Sonuç	193
VI. SAVAŞ YILLARI (1914-1918)	195
Savaşın Arifesinde Hicaz	204
Arap Vilayetleri ve Savaşın İlk Yılları	208
Şerif Hüseyin - İstanbul Yazışmaları	214
Cemal Paşa Yönetimi Altında Suriye	217
Arap İsyanı ve İstanbul'un Tepkisi	221
Savaş, Siyaset ve İdeoloji	226
İmparatorluğun Sonu ve Türk-Arap İlişkileri	229
SONUÇ	233
KAYNAKÇA	239
DİZİN	252

KAYNAKLAR ÜZERİNE NOT

Bu proje için birincil kaynak seçiminde iki husus ön planda tutuldu. Hedef, İstanbul'daki eğilimleri, tavırları ve politikaları "imparatorluk" bağlamında soruşturmakta; dolayısıyla ilk olarak merkezi hükümetin belgeleri-ne, meclis tutanaklarına ve başkentteki o dönemin günlük gazetelerine başvuruldu. Osmanlı olmayan birincil kaynaklara gelince, henüz pek dokunulmamış olan Alman ve Avusturya konsolosluk yazışmalarının incelenmesine özen gösterildi. Bunların yanı sıra Fransız, Amerikan ve olağanüstü zengin ama çok da kullanılmış olan İngiliz Kamu Kayıtları Dairesi belgelerine başvuruldu. Bu koleksiyonların her birinin, değişik dönemler için farklı yararları oldu. Örneğin, sıkı sansür dönemlerini araştırırken Osmanlı basınından fazla yararlanamadık. Birinci Dünya Savaşı yıllarını inceleyen, İngiliz ve Fransız konsolosluk raporları artık olmadığı için Alman, Avusturya ve Amerikan kaynakları bizim için çok değerli oldu.

KISALTMALAR

AA	Auswärtiges Amt, Bonn
ATASE	Askeri Tarih ve Stratejik Ettit Dairesi, Ankara
BBA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
BEO	Bâbî'li Evrak Odası
DH	Dahiliye
DUİT	Dosya Usulüne Göre İrade Tasnifi
FO	Foreign Office (Britanya Dışişleri Bakanlığı)
HHS	Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Viyana
IJMES	<i>International Journal of Middle East Studies</i>
İ.Um	İdare-i Umumiye
KMS	Kalem-i Mahsus
MAE	Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris. Correspondance politique et commercial (1908-1918)
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (1908-1918)
MTV	Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Mütenevvia Kısmı
PA	Politisches Archiv
PRO	Public Record Office, Londra
SYS	Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasi Evrakı
TVTA	<i>Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi</i>
US	Records of the U.S. Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey (1910-1929)

OSMANLI İMPARATORLUĞU (1908)

İtibari sınırlar

Bağımlı devletler

İşgal ya da himaye altındaki bölgeler

1792'den beri yitirilmiş topraklar

Demiryolları

0

1200 Km

GİRİŞ

İngilizlerin Araplar hakkında, Arapların da İngilizler ve Türkler hakkında neler düşündüklerini artık az çok biliyoruz, ancak Türklerin, özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Türklerin Araplar hakkında neler düşündükleri, halen büyük ölçüde yanıtızsız kalmış bir sorudur.¹

Yazıldığından bu yana on beş yıl geçmiş olmasına rağmen, Albert Hourani'nin bu sözleri halen geçerliliğini korumaktadır. Elinizdeki çalışma, tam da Hourani'nin bahsettiği bu boşluğa yönelmektedir. Çalışmanın amacı, Türklerin Araplar hakkında neler düşündüklerini aydınlatmak değil (çünkü insanların birbirleri hakkındaki düşünceleriyle uğraşmak sadece kısır ve polemikçi analizler üretir),² imparatorluğun Arap nüfusunun yaşadığı bölgelerinde Osmanlı hükümetlerinin ne tür politikalar uyguladığına, bu politikaların 20. yüzyılın başlarında, özellikle de Osmanlı devletinin son on yılında nasıl yeniden düzenlendiğine ışık tutmaktır. Osmanlı yönetimi ve Arapların incelenmesi, Türk ve Arap milliyetçiliğinin başlangıcına ve gelişmesine de değinmeyi gerektirir; çünkü genelde o dönemle ilgili bilimsel eserlerde, özelde de "Jön Türk" hükümetlerinin Arap politikasıyla ilgili çalışmalarda bir milliyetçi söylem göze çarpmaktadır.

İlk kez 1876'da ilan edilen ancak Sultan II. Abdülhamid tarafından iki yıl içinde askıya alınan Kanun-ı Esasi'nin 23 Temmuz 1908'de yeniden ilanı, İkinci Meşrutiyet döneminin başlangıcıdır. Uzun Osmanlı tarihi içinde çok kısa bir dönem olan İkinci Meşrutiyet (1908-1918)³ olağanüs-

1 Albert Hourani'nin Roshid Ismoil Kholidi'ye (1980) önsözü, s. ii.

2 Bkz. Haorman (1988), s. 175-96. İlhan Arsel'in *Arap Milliyetçiliği ve Türkler* kitabı (1987), modern Türklerin bir kesiminin Araplar hakkındaki düşüncelerini gösteren bir örnektir.

3 Osmanlı'nın İtilaf devletlerine teslim olması ve 1918 Ekim'inde savaş hükümetinin istifası, genel olarak Meşrutiyet döneminin sonu olarak kabul edilir. Osmanlı hanedanının Kasım 1922'de ülkeden kovulması, ya da Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi de, eşit geçerlilikte sonuç noktalarıdır.

tü sosyal ve siyasi değişimlere sahne olmuştur. 1908'deki Jön Türk devrimi, Abdülhamid'in uzun istibdat yönetiminin ardından, sosyal, siyasi ve kültürel yaşamı yeniden düzenleyen parlamenter yönetimi ve özgürlükleri getirmiştir. Ancak devrim, imparatorluğun sınırlarının hızla küçülmesine engel olamamıştır. Temmuz 1908 olayları, Avrupa'da Bulgaristan'ın bağımsızlık ilan etmesine, Girit'in Yunanistan'la birleşmesine, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesine yol açmıştır. Dört yıl içinde Osmanlı hükümeti Trablusgarp'ı ve Ege Denizi'ndeki On İki Ada'yı İtalya'ya bırakmış, İstanbul'un Rumeli hinterlandı hariç Avrupa'daki tüm egemenlik alanlarını da Balkan devletlerine terk etmiştir. Suriye, Arnavutluk ve Arabistan'da (yani Arap Yarımadası'nda) isyanlarla karşı karşıya kalmıştır. İkinci Meşrutiyet dönemi, aynı zamanda modern Ortadoğu tarihinin başlıca dönüm noktası olan Birinci Dünya Savaşı'nı da kapsar.

İkinci Meşrutiyet hakkında, Osmanlı tarihinin daha önceki dönemlerinden daha az şey bilindiği ileri sürülebilir. Bu dönemin önemine ve yakın dönemleri araştırmanın daha kolay olmasına rağmen, İkinci Meşrutiyet sistematik bir inceleme konusu olmamış ve sonuç olarak iyi değerlendirilememiştir. Tarihçilerin bu dönemi ihmal etmiş olmalarının birkaç nedeni vardır.

2 Birincisi, o yıllara ait Osmanlı resmi belgelerinin düzensizliğidir; bu, devrimci değişimin neden olduğu kesintiler, yönetime yeni gelen elitin deneyimsizliği, devrimden sonra istikrarsız hükümetlerin iş başına gelmesi ve nihayet Osmanlı'nın 1911'den başlayarak sürekli savaş halinde olmasıyla kısmen açıklanabilir. Önemli resmi belgelerin bir bölümü kaybolmuş, bazıları da özel şahısların ellerinde kalmıştır.⁴ 1914 sonrası döneme ait devlet arşivindeki belgeler 1990'lara kadar kapalı tutulmuş, yeni yeni araştırmacılara açılmaya başlanmıştır. Dönemin devlet adamlarının kaleme almış oldukları münferit hatırat belgelere dayanmamakta, o dönemin olaylarını gelişigüzel ve belli bir savunma içinde aktarmaktadır.

İkinci Meşrutiyet dönemine ait bilimsel çalışmalardaki bir başka sorun da, ağaçlara bakarken ormanın gözden kaçırılmış olmasıdır. Ortadoğu'nun bu dönemi izleyen tarihindeki bazı çok önemli sorunlar, savaşın bir sonucu olarak ve büyük ölçüde Avrupalı güçlerin kendi savaş çıkarlarını gözetmek uğruna Ortadoğu'ya karışmaları nedeniyle, bu dönemde başlamıştı. Bu Batılı müdahale, özellikle de İngiltere'nin 'Araplara ve Siyonistlere verdiği aldatıcı ve çelişkili sözler, daha sonraki Ortadoğu tarihinin akışında ciddi sonuçlar doğurdu. Çağdaş Ortadoğu'daki siyasi ve sos-

4 Bu dönemin en önemli örgütü olan İttihat ve Terakki'nin yazışmaları ve zabıtları bu kategoridedir.

yal olayları daha iyi anlama çabası İngiltere'nin savaş dönemi müttefikleriyle ve yerel temsilcilerle olan ilişkilerinin araştırılmasına da orantılı olmayan bir ilgi doğurdu, günümüzle bağlantılı belli sorunların kökenlerinin irdelenmesini ön plana çıkardı. Sorunların daha geniş Osmanlı bağlamında araştırılması ise, bilim dünyasının ilgisini fazla çekemedi.

Dönemin genelde gözardı edilmesinin bir başka nedeni de, tarihin en uzun süre ayakta kalabilmiş hanedanlarından biri tarafından yönetilmiş olan bir zamanların görkemli imparatorluğunun kaçınılmaz çöküşünden önce gelen ve görece kısa bir zaman dilimine tekabül eden bir dönemi incelemeyi değersiz bulan ideolojik tavidir. Aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, Birinci Dünya Savaşı'nın son safhalarına kadar pek de belirgin değildi. Ne kadar "Hasta Adam" olursa olsun, son on yılında Osmanlı devleti tarihçilerin kabul ettiğinden çok daha canlıydı.

Bu dönemin kendi içinde eleştirel bir gözle incelenmemesi yüzünden sürüp giden bir genelleme, 1908 devriminin mimarı olan örgütle, meşrutiyetçi İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ilgilidir. Hakim görüşe göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti, İkinci Meşrutiyet boyunca Türk milliyetçiliğini açıkça veya gizlice yüceltme kararlılığıyla hükümet eden bir askeri oligarşidir (en çok kullanılan terim "triumvira" yani üç başlı devlettir). Ancak İttihat ve Terakki, bu dönem boyunca ne tutarlı bir gündeme bağlı kalmış ne de imparatorluk politikalarına kendi iradesini hakim kılma gayretinde her zaman başarılı olabilişti. Deneyimsizliği yüzünden başlangıçta eski rejimin devlet adamlarına bağımlı kaldı. Sonraları ise, adem-i merkezîyetçilerin şiddetli muhalefetine maruz kalmış ve kısa bir süre de olsa iktidarı onlara kaptırmıştı. Cemiyet, 1913 Ocağında son olarak iktidarı ele geçirdiğinde, subayların kesin söz sahibi olmadığı ortak bir liderlikle hükümet ediyordu.

Dahası, mevcut İkinci Meşrutiyet dönemi çalışmalarında o çağın sosyal ve siyasi çehresini çarpıtan giderilmesi güç ve yaygın bir önyargı vardır: Dönemin Batılı gözlemcileri kadar daha sonraki Ortadoğu tarihçelerince de paylaşılan bir milliyetçilik yaklaşımıdır bu.

Dönemin Avrupalı tanıkları, savaş öncesi Ortadoğu'yu kendi milliyetçi görüş açılarından değerlendirmişlerdir. Müslümanların çoğu için bir ulusa hele de bir ulus-devlete ait olmanın henüz hiçbir anlamı olmadığı halde, bu gözlemciler milliyetçiliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun son evresinde en baştaki olmasa bile önde gelen bir siyasi güç olarak göstermişlerdir. Batı Avrupalı gözlemciler, Hristiyan Balkan toplumlarındaki milliyetçi hareketlere bakarak, onlarla Müslüman toplumlar arasında paralellikler kurmuşlardır. Osmanlı'yı algılayışları, özellikle de imparatorluk içindeki huzursuzluğun değerlendirilmesinde, bazen bilgisizce genellemelerin yanı sıra şiddetle "bu böyle olmalı" diye arzulanın da sonucu olarak biçimlenmiştir.

Orta Avrupalılar, milliyetler sorunu üzerinde daha anlayışlı bir bakış açısına sahip olmuşlardır. Alman ve Avusturyalı gözlemcilerin, Ortadoğu olaylarına genelde milliyetçilik penceresinden bakmadıklarını görüyoruz. Orta Avrupalıların görüşleri, Batı Avrupalılara göre farklıydı, zira Osmanlı İmparatorluğu'ndaki milliyetçi huzursuzluk hem genellikle Alman ya da Avusturya-Macaristan'ın siyasi çıkarlarına uygun düşmüyordu, hem de onlar çok-ırklı bir imparatorluğun gerçeklerine daha aşinaydılar.

“Jön Türk” terimi, incelenen döneme ait milliyetçi görüşlü yorumları kuvvetlendirmiştir. Bu, Abdülhamid'e karşı meşrutiyetçi muhalefeti ifade için Avrupalılar tarafından icat edilmiş bir terimdir. Ayrıca, İkinci Meşrutiyet döneminden, alternatif olarak Jön Türk dönemi diye söz edilmiştir. Terim yanıltıcıdır çünkü Jön Türkler diye adlandırılan liberal meşrutiyetçilerin sadece Türklerden, hatta Türk milliyetçilerinden oluşmuş olduğunu ima etmektedir. Aslında Jön Türklerin saflarında pek çok Arap, Arnavut ve Yahudi, hareketin ilk dönemlerinde de Ermeni ve Rumlar vardı. Milliyetçiliğin dikkatli bir gözlemcisi olan Karl Deutsch bile, 1908 devrimini bir Türk milliyetçi hareketi olarak tanımlamış ve bu hareketi Kemalist devrimle ilişkilendirmişti: “Türkiye, Abdülhamid'i deviren bir devrim gerçekleştirdi ve 1908'de Jön Türk milliyetçilerini iktidara getirdi; bu devrimin ikinci aşaması 1918'de Kemal Paşa'nın iktidara gelmesiyle gerçekleşti.”⁵ 1908 devrimini, her ne kadar daha sonra pek çok değişiklik geçirerek Kemalist devrimin oluşmasına yardımcı olan siyasi ve sosyal değişiklikleri gerçekleştirmiş olsa da, milliyetçi bir devrim olarak değerlendirmek yanlıştır. Jön Türkler, imparatorluğu ve onun temeli olan monarşiyi korumak istemişlerdir. Cyril E. Black ve Carl Brown'un şu değerlendirmesi daha doğru düşmektedir:

Jön Türkler, Türk Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açan tarihsel zincirin son-
dan bir önceki halkası olarak görünseler de, 1909'dan sonraki Jön Türk ön-
derlerinin faaliyetlerinin, Atatürk'ün 14 yıl sonra yaptığına, yani imparatorlu-
ğu kaldırıp bir Türk ulus-devleti kurmasına hazırlık olduğunu ileri sürmek ta-
rihsel bir hatadır.⁶

Batılı kaynaklar ve arşivler, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ortadoğu-
lu bilim adamlarını da etkilemiş⁷ ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan

5 Deutsch (1969), s. 50.

6 Black ve Brown (1992), s. 160.

7 Örneğin Ömer Kürkçüoğlu'nun *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi* (1982), Türk Arap ilişkilerini incelerken ağırlıklı olarak İngiliz arşivi belgelerine dayanmaktadır. Zekeriya Kurşun'un aynı konu üzerine yazılmış daha yakın tarihli kitabında (1992), Arapça basılmış malzeme ve Osmanlı gazetelerinin kullanılması taze bir çıkıştır.

kalkmasıyla kurulan devletlerin resmi tarihlerindeki milliyetçi ideolojik düşünceleri pekiştirmişti. Tarihçiler, bu devletlerin Osmanlı geçmişine dair belli bilgileri seçip çarpıtarak kullanmışlardır. Jön Türk dönemi, savaş sonrası siyasi toplumları tasarlama ve inşa projelerine pek yarar sağlamadı. Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihçileri, Türk milliyetçiliğinin başlangıcını, Osmanlı öncesi dönemde, Orta Asya steplerinde ve Anadolu'daki Hititler'de aradılar. Bu tarihçiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun görkemli dönemlerini benimseyip yüceltirken, Jön Türk dönemini, Balkan ve Ortadoğu halklarının onları yabancı düşmanlardan korumak için yüzyıllarca kanlarını akıtmış Türklere haince başkaldırdığı, acılı ve talihsiz bir dönem olarak değerlendirdiler. Öte yandan Arap tarihçileri, Arapların (hatta Lübnan, Suriye, Irak, Filistin vb halklarının) atalarını sömüren ve İslamı gasp eden zalim Türk yönetimi altındaki dört yüzyıllık baskı ve zulüm dönemi üzerinde durdular.⁸ Bu görüşe göre Jön Türkler, Arap milli kimliğini yok etmeye hevesli, yönetimleri altındakileri Türkleştirmeye çalışan pan-Türkist diktatörlerdi. Dolayısıyla, 20. yüzyıl Ortadoğu tarihçileri, Arap olsun, Türk olsun belirli milliyetçi akımları, tarihsel olarak savunabileceklerinden daha eski bir geçmişe oturtmaya çalıştılar. Geçmişe baktıklarında, İkinci Meşrutiyeti, çelişkilerin ve ayrımın zaten başlamış olduğu, siyasi söylemi Arap ve Türk milliyetçiliğinin belirlediği bir dönem olarak değerlendirdiler. Milliyetçi yazırla beslenen karşılıklı yanlış algılama ve değerlendirmeler bugüne değin süregelse de, son otuz yıl içinde bir dizi tarihçi, Arap milliyetçiliğinin gelişimini daha bir incelikle yorumlamaya başladılar.

Bu bağlamda, erken Arap milliyetçiliğinin sistematik olarak yeniden incelenmesi, Türk milliyetçiliğinin köklerini ve olgunlaşmasını anlamak için gösterilen benzer çabalara oranla daha bir ağırlık kazanmıştır. Arap milliyetçiliğine yönelen bu ilgi, Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Arap Ortadoğu'daki milliyetçiliğin çalkantılı gidişatıyla artmıştır. Arap dünyasının büyük bir bölümü, Arap milliyetçi düşüncesini ve eylemlerini çeşitli yeni sapaklara doğru sürükleyen emperyalist yönetim altında kalmıştır. İsrail'le ihtilaflar, Arap milliyetçiliğinin geçmişteki ve bugünkü anlamı ve kapsamı hakkında yeni sorular ortaya çıkarmıştır. "Arap Milliyetçi Hareketi"nin liderliği konusunda hanedanların hak iddiaları ve diğer hegemonyacı iddialar son zamanlarda azaldıysa da, bir yanda bölgecilik ve pan-Arabizm arasındaki, öte yanda laik milliyetçilik ve İslami oluşumlar arasındaki gerilimler hâlâ canlıdır ve Arap milliyetçiliğinin köklerine ve

⁸ Osmanlılar Suriye ve Mısır'ı 1517-18'de fethedip 1917-18'de bütün Arap vilayetlerini bırakmak zorunda kaldılar.

büyümesine yönelik ilgiyi kamçılamaktadır. Son zamanlarda, Kürt özerkliği ve İslamcı hareketlerin Türkiye Cumhuriyeti milliyetçiliğine karşı çıkışlarının, Türk milliyetçiliğinin özüne ve ilk tezahürlerine duyulan ilgiyi harekete geçirmesi muhtemeldir. Ne var ki güncel sorunları irdelerken geçmişe dönmek, “geçmişin talan edilmesi” tehlikesini de ortaya çıkarır.⁹

Arap milliyetçiliğinin yeniden değerlendirilmesine, George Antonius’un *The Arab Awakening* (Arap Uyanışı)¹⁰ adlı temel eserine değinmeden başlanamaz. 1938’de yayımlanmasından sonra, yirmi yılı aşkın bir süreye boyunca bu uyanış (*nahda*) belgesi, Arap milliyetçi hareketinin nihai tarihini oluşturmuştur. Antonius, Arap milliyetçiliğinin başlangıcını, 19. yüzyılın ilk yarısına yerleştirir. Misyonerlerin etkilerine açık çoğunlukla Hristiyan ama bir kısmı da Müslüman liberal Araplardan oluşan Beyrutlu edebiyat ve bilim çevrelerinin etkinliklerinde, uzun yıllar süren baskıcı Türk egemenliğine karşı bir tepki olarak gelişen ulusal bilincin ilk ifadelere görmüştür. İmparatorluk sonrası milliyetçilerinin tanıklığına dayanarak, Arap milliyetçiliği fikrinin tedrici gelişimini, 19. yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşına, 1916’daki Arap isyanıyla doruğa ulaşmasına, hatta daha sonrasına kadar izler.

Erken Arap milliyetçiliğine ilişkin bugünkü anlayışımız, Antonius’un çizdiği portreden daha doğrudur; bunu, 1960’larda Arap milliyetçiliğinin kökeni ve içeriğine tekrar ilgi gösteren yeni kuşak bilim adamlarının Arap aydınlarının çalışmasını, önde gelen Arapların özgeçmişleri ve kariyerlerini ve diplomatik kaynakları değerlendirerek yaptıkları araştırmalara borçluyuz. Son yirmi yıl içinde ise, Arap milliyetçiliğinin “revizyonist” tarihçileri olarak tanımlanagelen araştırmacılar, araştırma gündemlerini yerel arşivleri ve yazılı basın kaynaklarını da içeren bir yönde geliştirerek, erken Arap milliyetçiliği anlayışımızı daha da olgunlaştırdılar.

Antonius’un, laik ve liberal Arap uyanışı ve bu uyanışa katalizör olan zalim Osmanlı hükümrancılığı fikrini ilk sorgulayan Zeine Zeine oldu.¹¹ Zeine, Arap siyasi bilincinin gelişmesinde İslamın rolünü, yüzeysel ama doğru tanımladı. Çoğu Arapların, Osmanlı sultanlarının kişiliğinde somutlaşan İslam halifesine bağlı olduğuna dikkat çekti. Zeine’e göre, Arap milliyetçiliğinin gelişimindeki kritik evre, aşırı laik Jön Türklerin yerleşik Osmanlı teamüllerinden kopup Türk milliyetçi politikalarını yürürlüğe koydukları İkinci Meşrutiyet dönemidir. “Jön Türklerin basiretsiz ve şo-

9 Füredi (1992, s. 4-7), bu sorunu Batılı ülkeler açısından tartışır.

10 Antonius (1979, ilk basımı 1938).

11 Zeine (1973, ilk basımı 1958).

ven Pan-Turancı politikası yüzünden, bazı Müslüman Arap liderler ayrılmaya neredeyse zorlanmışlardır.”¹²

Albert Hourani¹³ ve A.L. Tibawi,¹⁴ Arap milliyetçi bilincinin kökenlerini araştırdılar ve Zeine’in bu bilincin İslami içeriği konusunda vardığı sonuçları doğruladılar. Antonius’un değindiği eylemlerin siyasi içeriğini ve önemini, aynı zamanda onun, misyoner okullarında eğitim görerek laik ve Batı yanlısı bir görüş kazanmış olan Arapların Arap milliyetçiliğinin öncülüğünü yaptıklarına dair savını sorguladılar. Hourani, 19. yüzyıl sonlarındaki İslamcı modernist aydınların, daha sonraları Arap bölgelerindeki Müslüman gençlik arasında Arap etnik bilincini ateşleyen düşüncelerini inceledi. İslamcı modernleşmecilerin erken İslamın görkemine duydukları ilgi, İslami inancın taşıyıcıları olarak Arapların yüceltilmesine vesile oldu. Öte yandan İslamcı modernizm, emperyalist tecavüzlere karşı bir tepki olarak şekillendi, böylece Avrupa’ya karşı İslami birliği vurguladı. Bu yüzden, İslamcı modernist fikirler Arap bilincinin güçlenmesine yol açtı, ama bu bilinç, Osmanlı devletinin meşruluğunu baltalayacak bir siyasi gündeme dönüşmedi.

Hourani, tarihsel olarak “Arapları Osmanlı devletinden ve toplumundan dışlayan herhangi bir ayırım çizgisi olmadığını” yazmıştı.¹⁵ Ayrıca, Arap vilayetleriyle İstanbul arasındaki bağları, “eşraf siyaseti” paradigması içinde inceledi. Arap liderlerinin önemli bir kesiminin Abdülhamid döneminde Osmanlı yönetici seçkinleriyle bütünleştikleri, ancak daha sonra “Jön Türkler’in yönetiminde ve ardından gelen mandacı yönetimler döneminde, Arap milliyetçiliği fikrinin onlara yeni bir direniş aracı sağladığı” sonucuna varmıştı.¹⁶ Zeine’inki gibi, bu analiz de Jön Türklerin Abdülhamid rejimine son vermesinin Arapların yabancılaşmasına yol açtığını, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin milliyetçi politikaları ile birleşerek Arapçılığı politize ettiğini öne sürer.

Arap milliyetçiliğinin bir başka tarihçisi Abd al-Aziz Duri, Araplar arasındaki tarihsel iç gelişmeler üzerinde durur. Duri, Arap milliyetçi bilincinin İslami yönü konusunda Tibawi ve Hourani’nin argümanlarını destekler. Ancak, erken İslami dönemde Arap kimliklerinin oluşmasını vurgulaması, sadece herhangi bir nihai Batı etkisini değil, Arap ulusunun tarihsel

¹² Age, s. 132.

¹³ Hourani (1962 [1970]); ayrıca “The Arab Awakening: Forty Years After,” Hourani (1981) içinde s. 193-215.

¹⁴ Tibawi (1969).

¹⁵ “The Ottoman Background of the Modern Middle East,” Hourani (1981) içinde s. 8-11.

¹⁶ “Ottoman Reform and the Politics of Notables,” Hourani (1981) içinde s. 62.

gelişimindeki uzun Osmanlı mirasını da yadsır.¹⁷ Böylece, Duri'ye göre, Arap ulusu Peygamber'in zamanından beri varolmuştur. Ulus fikri, "Türkler Batı'ya karşı çıkacak güçte olmadıklarını açıkça sergilediklerinde ve İttihatçılar Türkleştirme politikasını benimseyip Arap diline karşı çıkarak ciddi bir provokasyona kalkıştıklarında ... güç kazanmıştır."¹⁸

Ernest Dawn, bu çözümlemelerden kökten ayrılır. 1958'de yazmaya başladığı bir dizi makalede,¹⁹ özellikle de "Suriye'de Arapçılığın Yükselişi"²⁰ adlı makalesinde Dawn, İkinci Meşrutiyet döneminde Arap milliyetçiliğini, Şam seçkinleri içindeki bir sosyal çatışma çerçevesinde ve bu seçkinlerin hükümette görev alabilmelerinin bir fonksiyonu olarak inceler. Dawn'ın iki temel argümanından ilki, İslamcı modernizme çok şey borçlu olan Arapçılığın ideolojik temellerinin 1908'den çok önceleri atıldığı, dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türk milliyetçiliğine bir tepki olarak görülemeyeceğidir; ikincisi ise, imparatorluğun sonuna kadar, Arapçılığın seçkinlerin dar politik çerçevesinden çıkıp kitlelere çekici gelen bir hareket haline gelemediğidir.²¹

Dawn'ın görüşleri, İkinci Meşrutiyet döneminde Suriye kentlerindeki tüccarlar, aydınlar ve alt-düzey bürokratlardan oluşan ve giderek büyüyen bir orta sınıfı, Arap milliyetçiliğinin öncü kolu olarak gören Rashid Khalidi tarafından sorgulandı.²² Khalidi, Arap milliyetçiliğini irdeleyen araştırmacıların Arap dünyasının geleneksel kültür merkezi olan Şam'a odaklanarak Akdeniz kıyısındaki Arap kentlerini ihmal ettiklerini iddia eder. Yüzyılın sonuna doğru hızlı demografik ve ekonomik değişimlere sahne olan Kudüs ve özellikle de Beyrut gibi kentlerdeki basında çıkan yazılar ve konsolosluk raporlarına işaret eder ve popüler Arapçılığın büyümesine yardımcı olan bir kamusal alanın bu kent merkezlerinde ortaya çıktığını ileri sürer.

17 Duri (1987).

18 *Age.*, s. 215

19 Ernest Dawn'ın toplu makaleleri *From Ottomanism to Arabism* adı altında yayımlanmıştır (1973).

20 *Age.*, s. 148-79. İlk kez *The Middle East Journal*'ın 16. sayısında yayımlanmıştır (1962), s. 145-168.

21 Bu noktaların otuz yıl sonra daha farklı ve özlü bir değerlendirmesi için, bkz. Dawn, "The Origins of Arab Nationalism".

22 Khalidi, "Social Forces in the Rise of the Arab Movement in Syria", s. 69 vd. Ayrıca Khalidi, "Arab Nationalism in Syria: The Formative Years, 1908-1914"; "Ottomanism and Arabism in Syria before 1914: A Reassessment"; "The Press as a Source for Modern Arab Political History: Abd al-Ghani al-Urayisi and *al-Mufid*". Bu son makale çok az bir değişikliklikle Buheiry (ed.) (1981)'de yayımlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki Arap hareketlerinin önemine ilişkin farklı fikirler vardır. Dawn'ın, Arapçılığın etkinlik alanı ve gücünü tekrar gözden geçiren çalışmaları, daha yakın tarihli bilimsel çalışmalarda göz önüne alınmaktadır.²³ Buna karşılık, Türk milliyetçiliğinin Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde muhtemelen bir rolü olmadığı sonucuna varması aynı ilgiyi görmemiştir. 1908 devriminin, Osmanlı siyasasında Türk milliyetçiliğine büyük bir hız kazandırdığı ve bunun da Araplardan aynı şekilde milliyetçi bir tepki gördüğü görüşü halen yaygındır. Bununla beraber, yakın zamanda bu görüşü iki yönde değiştirme gereği duyulmuştur: Merkezileştirmenin illa da Türkleştirme olarak algılanmaması ve Jön Türkler döneminde yükselişe geçen Avrupa sömürgeciliğinin, Arap milliyetçiliğinin büyümesinde bir başka önemli unsur olduğuna dikkat edilmesi.²⁴ Ancak, Osmanlı kaynaklarının yeterince araştırılmaması yüzünden, Türk milliyetçiliği ve "Türkleştirme"yi İttihat-Terakki hükümetlerinin sistematik politikaları olarak alan görüş, ciddi düzeltmeci bir süzgeçten geçirilmemiştir.

Milliyetçi anlayışlı bir tarihyazımını eleştirenler, yaygın olarak bilinenleri değiştirmemişlerdir. Örneğin, Rifat Ali Abou-el-Haj, erken modern döneme ilişkin yerinde bir değerlendirmeye, "kaçınılmaz fakat dışlayıcı bir milliyetçi modelin parametreleri içinde değil, daha kapsayıcı, evrensel bir kültür ve toplum çizgisinde araştırmalı, düşünmeli ve yazmalıyız" demiştir.²⁵ Abou-el-Haj kitabının sonsözünde, incelediği dönemin ötesine bakarak, "19. yüzyıl Osmanlı devleti, eski ideoloji (Osmanlı kültürü ve İslam) ile modern milliyetçiliğin pek de uzlaşmadığı bir karışım olan yeni bir ideolojiyi, yani Osmanlıcılığı da içeren diğer bazı modern devlet özelliklerini almıştır," yorumunu yapar. Ancak, "20. yüzyılın başlarında, bazı Osmanlı kültürel unsurları ile İslami unsurlar, etnik kimliğe dayalı ve dil temelli milliyetçiliğe bağımlı daha etkili bir araç olan Türkçülük lehine terk edilmiştir" sonucuna vararak geleneksel anlayışa yaklaşıp.²⁶

Osmanlı seçkinlerinin Batı yanlısı kesiminin, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında, ulus-devlet kavramına ilgi duymuş olduklarını varsay-

²³ Bkz. örneğin, Cleveland (1971); Khoury (1983); Wilson (1987).

²⁴ Konu üzerinde yakın tarihli bir değerlendirmede Mahmoud Haddad (1994, s. 213), erken Arap siyasi milliyetçiliğini (1) "Türk milliyetçiliğine ve Pan-Türkizme muhalefet"in (2) "İttihat ve Terakki'nin Türk merkezli Osmanlıcılığı"nın (yani Jön Türk merkezileştirmesi), ve (3) Arap bölgeleri üzerinde Avrupa denetimi beklentisinin sonucu olarak görmektedir. Haddad, Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşleri uzlaştırmak için Arapçılığın kültürel, sosyal, ve siyasi boyutları arasında ayırım yapılmasını önerir.

²⁵ Abou-el-Haj (1991), s. 63-64.

²⁶ Age., 69.

mak mantıklıdır; ama bu ilgi etnik anlamda değildir. Şerif Mardin bu seçkinlerin, “ulus-devlet modeline göre bir devlet inşa etme” girişimlerinde, her biri “merkez-periferi ilişkilerini meydana çıkaran” şu üç sorunla karşılaştıklarını ileri sürmüştür: gayrimüslim halkın entegrasyonu, Müslüman periferinin (ki bu büyük ölçüde Arap vilayetlerinden oluşmaktadır) entegrasyonu, ve bu iki unsurun modern bir siyasi sistemde birleştirilmesi.²⁷ Büyük ölçüde gayrimüslimlerin yaşadığı bölgelerin sürekli yitirilmesi, Müslüman periferinin entegrasyonunu daha bir zorunlu kılmıştır. Baskı ve zorlama ile değil de, uzlaşmaya dayanan kapsayıcı bir toplum ve siyasa yaratmak bir hedef olarak kalmıştır ki, etnik gündem bu hedefi tehlikeye sokabilirdi.

Eric Hobsbawm, “kalıcı bir siyasi bütünlüğe ait olmayı ... ön milliyetçiliğin en belirleyici ölçütü” olarak tanımlar.²⁸ Jön Türkler, padişah aracılığıyla devlet ve ülkeyle özdeşleşmeyi destekleyerek ve temsili bir hükümet kurarak, yurttaşlık ve toprağa dayalı, hatta devrimci-demokratik bir Osmanlı siyasal toplumu yaratmayı düşünüyorlardı. Monarşiye anayasal çerçevede bağlı kalmakla birlikte, Fransız örneğindeki gibi, “devlete dayalı bir yurtseverliğin”²⁹ din ve etnisitenin yerini aldığı bir Osmanlı devleti ve toplumu tasarlamışlardı. Bu dönemde temsil hakları temelinde kurulmuş, hür iradeye dayanan bir “Osmanlı Ulusu” kavramını reddetmek kolay olsa dahi, böyle bir düşünce üzerine kurulacak bir siyasi entegrasyon arayışı, Eugen Weber’in çözümlediği gibi,³⁰ muhtemelen Fransız devriminin entegrasyon esaslarından daha safiyane değildi. Jön Türkler devlet yurtseverliğini desteklemişler, bunun “devlete dayanmayan milliyetçilikle” harmanlanmasındaki, Hobsbawm’ın ima ettiği siyasi riskleri de açıkça görmüşlerdi.³¹

Bugün, Arap ve Türk milliyetçiliğinin erken evreleri olarak kabul edilen Arapçılık ve Türkçülük terimleri, belirsizliklerine rağmen (ya da belki

²⁷ Mardin, “Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?” (1972), s. 175.

²⁸ Hobsbawm (1990), s. 73-74.

²⁹ *Age.*, s. 86-87.

³⁰ Weber (1976). Weber, 1789 Devrimi’nden yaklaşık bir yüzyıl sonraki Fransa’yı “fetihle ve Paris’te (veya yakınlarında) şekillenen siyasi ve idari kararlarla oluşmuş bir varlık,” (s. 485), Fransız ulusunu ise “verili bir gerçeklik olarak değil, süregelen bir proje, hem inşa edilmekte olan hem de siyasi nedenlerle zaten varmış gibi davranılması gereken bir model” (s. 493) olarak tanımlar.

³¹ Hobsbawm, s. 93.

de bu yüzden) Arap ve Türk milliyetçiliğinin ilk biçimlerini değerlendirirken yararlı olmuşlardır. Ancak bu terimlere daha fazla açıklık getirmekte özellikle fayda vardır, çünkü bu iki terimin çağrıştırdıkları tümüyle paralel değildir.

Arapçılık ve Türkçülük en yaygın olarak Arap ve Türk kültürel ve edebi düşünceleri ve akımları bağlamında kullanılır. 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan kültürel Arapçılık ve Türkçülük, Arap ya da Türk kültürü öğelerinin ifadesinden daha fazlasını belirtir. Bu kültür öğelerinin, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sosyal, siyasi ve ekonomik akımlardan etkilenen aydınlar tarafından harekete geçirilmesinin ifadesidir. Arapçılık ve Türkçülük, hem gizli kalmış hem de yeni biçimlendirilmiş kimlik öğelerinin harekete geçirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Ernest Dawn, Arapçılığı, Osmanlıcılığa karşı kültürel-siyasi bir muhalefet kimliği olarak tanımladığından beri, tarihçiler Arapçılık terimini Arapların hükümlanlık talep etmeyen her türlü siyasi etkinlik ve akımı olarak kullanmışlardır. Buna karşılık Türkçülüğün çağrıştırdıkları oldukça sınırlı kalmıştır.

Üzerinde durduğumuz dönemde Arapçılık, siyasi milliyetçiliğe doğru bir evrim göstermemiştir. Bu görüşü Ernest Gellner'in "siyasal ve ulusal birimlerin örtüşmesi gerektiğini kabul eden bir ilke"³² diye ifade ettiği milliyetçilik kavramı temelinde ileri sürmek, imparatorluğu incelerken fazla bir yarar sağlamayacaktır. John Breuilly'nin kavramı biraz daha nüanslıdır: Bir hareketi milliyetçi olarak görmek için bu hareketin devletten ayrılmak, devleti ele geçirmek ya da bir başka devletle birleşmek gibi bir amacının olması gerektiğini söyler.³³ Osmanlı yönetimini Türk ve Türkleştirici olarak görüp suçlamalarına rağmen, Arapçılarının çoğu saltanatı reddetmemiş, bir ulusal Arap biriminin toprak temeli konusunda açık bir fikre sahip olamamışlardır. Ancak yine de Arapçılık, siyasetle çok yakından bağlantılıydı. Dawn'ın Arapçılık konusuna araççı (*instrumentalist*) yaklaşımına itibar edilmese dahi, imparatorluğun bütününe ilgilendiren siyasi gündemle ilişkileri, Arapçılığı erken Arap milliyetçiliği olarak değerlendiren göz önünde tutulmalıdır.

Milliyetçiliği irdelerken, Gellner'le benzer bir yaklaşımla ulus-devletle olan ilişkisini ön plana çıkaran Hobsbawm, milliyetçi hareketlerin gelişmesini (Miroslaw Hroch'u izleyerek) üç evreye ayırır.³⁴ A evresi "tümüyle kültürel, edebi ve folkloriktir" ve hiçbir siyasal, hatta ulusal mahiyeti

³² Gellner (1983), s. 1.

³³ Breuilly (1982), s. 11.

³⁴ Bkz. örneğin, Hroch, "From Notional Movement to the Fully-Formed Notion" (1993), s. 6-7.

yoktur. B evresinde militanlar ve eylemciler kültürel grubu harekete geçirmek için siyasi propaganda yaparlar. Son olarak C evresinde “milliyetçi programlar kitle desteği kazanır ya da milliyetçilerin her zaman temsil ettiklerini iddia ettikleri kitlenin en azından bir bölümünün desteğini alır”.³⁵

Hroch ve Hobsbawm’ın terimlerini kullanırsak, Arapçılık ve Türkçülüğün ilk evresi, İkinci Meşrutiyet’ten öncedir. 19. yüzyılın sonlarından başlayarak, Müslüman gruplar arasında etnik topluluk bilincinin yükseldiği gözlemlendi. Bir yandan, doğal tanıtıcı grup özellikleri, gelişen iletişim, eğitim ve ticaretin etkisiyle harekete geçirildi. Öte yandan bu grup özellikleri yeniden biçimlendirilip zenginleştiriliyordu. Bu süreç, Avrupa kültürel ve siyasi milliyetçiliğinin doğrudan etkisi altında değil, reform ve görece gerilemeye karşı bağımsız, özgün tepkiler olarak gerçekleşti. Arap hareketinin B evresi, İkinci Meşrutiyet döneminde, yeni ifade özgürlükleriyle ve siyaset yapabilmemenin ilk adımlarıyla canlanarak başladı. Bu dönemdeki Türkçü eğilimler, A evresi kategorisinde kalmıştı. Türkçülüğün Pan-Türkizm şeklinde sunulması ona imparatorluğun siyasi gerçeklikleriyle bağlantılı bir siyasi içerik katmadı. Arapçılık ise, geniş imparatorluk bazındaki siyasi çekişmeler doğrultusunda politik gündemi beslemiş, ancak tutarlı bir dışlayıcı ve ayrılıkçı Arap milliyetçi programı ortaya çıkarmamıştı. Taraftarları, imparatorluk sistemi içinde bazı siyasi amaçlar için ve daha fazla kabul görebilmek için uğraştılar. Arapçılığın politizasyonu, ne Gellner ve Breuilly’nin tanımladığı anlamda milliyetçiliğe yol açmış, ne de Hobsbawm’un C evresine erişmiştir.

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap nüfusun yaşadığı çevre vilayetlerindeki siyasi, sosyal ve ideolojik akımları, imparatorluğun merkezi İstanbul’daki dönüşümlerle ilintili olarak betimlemektedir. Ernest Dawn’ın mevcut araştırmalara yaptığı eleştirileri daha ileriye götürerek, siyasi çekişmelerin ve imparatorluk düzeyinde değişen ittifakların çeşitli Arap vilayetlerinde yarattığı sonuçlar üzerine getirdiği kanıtlarla, çoğu araştırmacının paylaştığı “değişmeyen merkez” görüşünü farklılaştırmaya çalışmıştır. Önerme şudur: Birincisi, İstanbul’daki süreçler ile Arapların merkezle olan bağlantıları, Arap eğilimlerini önemli yönlerde şekillendirmiştir; ikinci olarak da, Arap bölgelerindeki siyasi ve sosyal süreçler imparatorluk politikalarını ve ideolojisini etkilemiştir. Dolayısıyla bu çalışma, yerleşik tarihyazını paradigmalarının ötesine geçmeyi amaçlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi hakkındaki genel çalışmalar-da, Arap bölgelerine pek az önem verilmiştir. Benzer şekilde, yukarıda da belirtildiği gibi, Arap bölgelerinin imparatorluğun geri kalanıyla ve İstanbul'daki hükümetlerin karşılaştıkları konularla ilintisi yeterli derecede araştırılmamıştır. Çalışmaların böyle neredeyse ikiye ayrılmasının nedeni, tarihçilerin ideolojik olarak taraflı ve ulus-devlet yönelimli olmaları, ayrıca iki ayrı yaklaşımın birbirini tamamladığı -ifade edilmese de varolan ama yanlış- varsayımdır. Arap ve Osmanlı çalışmaları yapay olarak ikiye ayrılmıştır; üstelik bu ayrım bugün sadece metodolojik değil ideolojiktir ve 19. yüzyıl Oryantalist bilimadamları arasındaki iş bölümünden daha katıdır. Bu ikiye bölünmenin doğurduğu sonuçlar gerçi İkinci Meşrutiyet araştırmalarının ötesine uzanır, fakat çoğu kimsenin imparatorluk tarihinin sonu olmaktan çok, Ortadoğu ulus-devletlerinin tarih sürecinde kritik ve kesin aşama olarak değerlendirdiği İkinci Meşrutiyet dönemi için bu sonuçlar daha da vahimdir.

Arap milliyetçiliğine, bugüne kadar sadece Osmanlı bağlamında vilyetlerin açısından bakılmıştır, oysa hem yerel bakış açısını hem de devlet merkezini dikkate alan bir yaklaşımla incelenmelidir. Biz burada metodolojik olarak belli bir Arap vilayeti, bölgesi ya da kentle değil, imparatorluğun, İkinci Meşrutiyet döneminin başlarında sömürgeleştirilmemiş durumda olan Arap nüfuslu bölgelerinin tümüyle ilgileneceğiz. Görüleceği üzere, bu genel yaklaşım, bir yandan geç Osmanlı dönemindeki Şam, Beyrut, Hicaz, Irak, Filistin ya da Ürdün'ün sosyal ve siyasi faaliyetleri aydınlatan Arap tarihçilerinin titiz monografik araştırmalarından, diğer yandan da, imparatorluğun merkez bölgelerinin sosyal, siyasi ve ekonomik tarihini inceleyen Osmanlı araştırmacıların çalışmalarından yararlanmıştır. Bu çalışma, İstanbul'daki iktidar yapısı, meclisin çalışmaları, parti politikaları, imparatorluğun ideolojik temeli ile siyasi ve sosyal değişimi hakkında sorular sormaktadır. Çalışmanın esas amacı, merkez ile Arap periferi arasındaki etkileşimi göstermek ve Osmanlı Müslümanları arasında milliyetçi akımların doğuşunu imparatorluk bağlamına oturtmaktır. Daha önce de belirtildiği gibi, belgelere ulaşamama ve organizasyon sorunlarından ötürü Osmanlı ya da Arap tarihçileri tarafından şimdiye kadar kullanılmamış olan Osmanlı arşivlerindeki Arap vilayetlerine ait belgelerden yararlanılmıştır.

Bu çalışmanın başlıca önermesi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki belli başlı Müslüman gruplar arasında, siyasi milliyetçiliğin Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar tutarlı bir güç olmadığıdır. Tek tek milliyetçi ideolojilerin önemli bir bileşen olarak dine başvurmaları, Müslüman halkın birincil sadakat odağı olarak milliyetçiliğe yönelmesini paradoksal biçimde engelle-

miş, böylelikle aslında milliyetçi akımların gücünü kırmıştır. Eğer İttihat-Terakki politikaları Arap milliyetçiliğini beslediyse, bunun açıklamasını, devrimin harekete geçirdiği sosyalleşme süreçlerinde aramak daha doğru olur. Toplumun daha geniş çapta entegrasyonu ve tekbiçim yönetime ulaşmak için hükümetin desteklediği kitle politikalarının, özgür basın ve daha geniş eğitim olanaklarının ortaya çıkması, bazı gruplar arasında etnik topluluk bilincini kuvvetlendirmiştir, Edward Shils'in, "Merkez ve Periferi" adlı klasik makalesinde ileri sürdüğü gibi, sosyal ve siyasi entegrasyon süreçleri bir yandan "merkezin değer sistemine ... tarihin diğer dönemlerinde olduğundan daha geniş bir kabul" sağlamış, öte yandan da "bilfiil 'uzlaşmazlığı' (*dissensus*) ya da sistemin reddini artırmıştır."³⁶ Tarihçiler, özellikle milliyetçilik yanlısı olup da bakış açıları etkilendiğinde, sadece "red" ve çatışmayı görüp uzlaşmaya yeter derecede eğilmemektedirler.

Birinci bölüm, Tanzimat (1839-1876) ve Abdülhamid (1876-1908)³⁷ dönemlerindeki idari, sosyal ve siyasi yeniden yapılanmadan Arapların ve Osmanlı Arap vilayetlerinin nasıl etkilendiğini inceler. Bu dönemde, Osmanlı hükümetleri, cemaat ayırımlarını aşarak padişahlık-halifelik kurumuna odaklaşan milliyetçilik ötesi (*supranationalist*) bir bakış olarak Osmanlıcılığın farklı yorumlarını benimsemişlerdir. Yine bu dönemde, (1) merkezi hükümetin, hükümlerini imparatorluk periferisine yansıtma girişimleri, (2) Osmanlı ekonomisinin Avrupa ekonomisiyle bütünleşmesi, ve (3) Batı tarzı düşünce gibi sosyal ve siyasi örgütlenmenin de imparatorluğa girişi sonucunda, kültürel milliyetçi bir bilincin zayıf da olsa pırıltıları ortaya çıkmıştır. Ancak bu yeni bilinç, Araplar ve Türkler arasında, bir yandan dar çerçeveli cemaat bağlılıklarının, öte yandan da imparatorluğa olan evrenselci bağlılığın yerini alamamıştır. Arap mebuslarının 1908 sonrasında Osmanlı meclisindeki rolleri daha ileriki bölümlerde ayrıntılarıyla ele alındığından, kısa ömürlü 1877-78 meclisi ile Arapların bu mecliste temsil edilişi, birinci bölümde bir karşılaştırma temeli olarak ele alınıp incelenmiştir. İkinci Meşrutiyet'in arka planı tartışılırken, Abdülhamid rejimine muhalefet vurgulanmıştır, çünkü İkinci Meşrutiyet'in siyasi kadroları ve gündemi bu meşrutiyetçi muhalefetin saflarından çıkmıştır. Arap unsurlar, özellikle aydınlar ve orta sınıf gruplar, bu muhalefette aktif rol almışlardır. Son olarak, bölümdeki Tanzimat ve Abdülhamid dönemlerine

³⁶ Shils (1975), 11.

³⁷ Abdülhamid 1909 yılına kadar tahttan indirilememişse de, 1908 Devrimi Abdülhamid döneminin sonu olarak kabul edilir.

ilişkin genel değerlendirmeler, sadece 1908'den sonra ortaya çıkan değişiklikleri göstermekle kalmaz, bir önceki reform döneminin çoğunlukla dikkat çekmeyen sürekliliğini sergiler.

1908 devriminin, başkente ve Arap vilayetlerine getirdiği yenilikler ikinci bölümde ele alınmıştır. Meclisin yeniden açılması ve basın üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasıyla, devrim yeni bir siyasi söylem başlatmıştır. Gerçekçi olmayan beklentilerin yarattığı hayal kırıklığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) deneyimsizliği, ve bütün muhalefet güçlerinin birleşik çabaları, sadece ordunun yardımıyla bastırılabilir bir karşı devrim hareketine sebep olmuştur. Bazı özgürlüklerin sürekli kısıtlanması ve kararlı bir merkezileştirme politikasının başlatılması yaygın huzursuzluk yaratmış, İttihat Terakki'ye rakip, Arapların da rağbet ettiği siyasi partilerin oluşmasıyla sonuçlanmıştır.

Merkezileştirici idari önlemler, İttihat ve Terakki'nin bir "Türkleştirme" kampanyası gütmekle suçlanmasına yol açmıştır. İTC hükümetlerinin sistemli bir Türkleştirme politikası yürüttüğü iddiaları ile aşırı Türk milliyetçiliği kavramlarına ve tüm dünyadaki Türklerin birliği gibi fantastik planlara destek verdiği münakaşası at başı gider. Aslında İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlıcılığın ulusalüstü idealini yüklenmiştir. İTC'nin Türk milliyetçisi bir kültürel ya da siyasi program düzenleyip uyguladığına ilişkin inandırıcı bir kanıt yoktur.

1910 ve 1911 yıllarında, liberal siyasi muhalefet, parti olarak örgütlenip mecliste rakip bir blok oluştururken, İTC, yönetim mekanizması üzerindeki kontrolünü güçlendirmiştir. Arap mebuslarının önemli bir kısmı, bu muhalefet saflarında faaliyet göstermiştir. Üçüncü bölüm, Türkleştirme konusunu ve İTC ile muhalefet arasındaki, İngiliz Lynch şirketine Fırat ve Dicle üzerinde verilen imtiyazlar, İtalyanların Trablusgarp'ı istilası, ve Siyonistlerin Filistin'e göçü gibi Arapları ve Arap vilayetlerini ilgilendiren ana sorunlar hakkındaki çatışmayı ele almaktadır.

Dördüncü bölümde, Arap vilayetlerindeki ıslahat hareketleri, İTC ve onun adem-i merkeziyetçi rakibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki siyasi rekabet bağlamında ve Düvel-i Muazzama'nın Arap bölgelerindeki giderek artan çıkarlarına değinilerek incelenmiştir. İTC, 1913'te gücünü pekiştirdikten ve Arap vilayetlerindeki reform hareketlerini etkisiz kıldıktan sonra, İstanbul ile Arap liderler arasında yeni bir uzlaşmaya varılmıştı. Bunun yanı sıra, Balkan savaşları (1912-1913) sonrasında iyice küçülen Osmanlı devletinin ideolojisinde İslamiyet giderek daha çok vurgulanıyordu. Buradaki değerlendirme, yaygın görüşle, yani 1913'te İttihatçıların iktidarı yeniden ele geçirmelerinin ardından Türk milliyetçiliğinin devlet ide-

olojisinde gittikçe büyüyen bir role sahip olduğu ve Arap unsurun gitgide daha çok uzaklaştırıldığı görüşüyle çelişmektedir. Osmanlılık (yani siyasi çeşitlik ve temsili hükümetin imparatorluğa bağlılığı teşvik edeceği çok-toplumlulu ve çok-dinli bir imparatorluk üzerine kurulu laik devlet ideolojisi) iflas edince, Jön Türkler, imparatorluktan arda kalanların birliğini ve sürekliliğini koruyacak ideolojik bir temel olarak Türk milliyetçiliğine değil de, İslamcılığa yönelmişlerdi. İslam, Osmanlılığın ulusüstü ideolojisinin dayanağı olmuş, din, yeni bir homojenlik ve dayanışma duygusu katmıştı.

Arap vilayetlerindeki İttihat-Terakki idaresine bir örnek olarak, beşinci bölümde Hicaz ele alınmıştır. Sosyal ve siyasi örgütlenme bakımından diğer Arap vilayetlerinden farklı bir yapı gösteren Hicaz'ın örnek olarak seçilmesinin birkaç nedeni vardır. Şerif Hüseyin'in İngilizlerle ittifaka girmesi ve bu ittifakın savaş sonrasında Ortadoğu'nun çehresinin değişmesinde etkili olması yüzünden Haşimi ailesi üzerinde epeyce durulmuşsa da Hicaz Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak şimdiye kadar pek az incelenmiştir. Şerif Hüseyin Jön Türk devrimiyle Mekke emiri olmuş ve 1916'ya dek emirlikte kalmıştır. Onun bu dönemde merkezi hükümetle olan ilişkilerinin değerlendirilmesi, yerel eşraf ile İstanbul arasındaki iletişimin doğasını ve İstanbul'un merkezileştirici politikalarının vilayetlerdeki yansımalarını göstermesi bakımından önemlidir. Hicaz'ın üzerinde durulması, sadece imparatorluğun merkezinde değil, vilayetlerde de siyasi ideolojilerin şekillenmesinde dine daha çok önem verilmesinin incelenmesine olanak sağlar.

Son bölümde, Birinci Dünya Savaşı'nın Arap politikası üzerinde yarattığı baskılar irdelenmektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, savaş arifesinde, imparatorluktaki kuşkusuz en güçlü siyasi gruptur. Mekke emiri Şerif Hüseyin, Osmanlı'nın Kızıldeniz'de İngilizlere karşı savunmasız olduğunu bildiği için, Osmanlı hükümetine verilecek desteğin kendi siyasi ölümüne yol açacağını hissetmiş, bu nedenle savaş patlak verir vermez Arap isyanını başlatmıştı (bu isyan daha sonraları Batı'da "Arap Lawrence" lakabıyla ünlenen İngiliz Doğubilimci ve casus Thomas Edward Lawrence sayesinde tüm dünyada tanındı ve romantik bir öykü haline geldi). Arap isyanı, Arap milliyetçi eylemlerinin doruğu ya da yeniden biçimlenen Osmanlı ideolojisinin reddi sayılamazdı; hanedan ihtiraslarıyla acil stratejik kaygıların çakışması yüzünden³⁸ ortaya çıktı ve Araplarla Türklerin siyasi olarak ayrılmalarına yol açtı. İngilizlerin bağımsız Arap devleti vaatleriyle bes-

38 Tibi (1990, s. 21), ayaklanmayı "modern bir ulus inşasının hedefleriyle bir arada varolan geriye dönük bir Arap Halifeliği ütopyası" olarak tanımlar.

lenen Hüseyin'in isyanı ve savaşın yarattığı zorluklar, İttihatçı hükümet ile Arapların arasını iyice açmıştı. İmparatorluk dağılıp Avrupa devletleri, eski Osmanlı sınırlarının yeniden belirlenmesinde yerli halka rağmen kendi iradelerini empoze edince, Türkler ve Araplar işbirliği için yeni olasılıklar aramaya başladılar. Şam, Beyrut, ve Kudüs gibi kentlerdeki Arap seçkinlerinin önemli bir bölümü, Arap milliyetçiliğine sarılmadan önce bir tereddüt geçirdiler. İngiliz-Fransız zaferinin sonuçları, doğrudan Avrupa yönetimiyle karşı karşıya bırakılan Araplar için oldukça acı oldu. İmparatorluğun çöküşü ve yabancı istilası ortamında ulusallüstü Osmanlıcı ideolojinin potansiyeli bu bölümde yeniden değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

JÖN TÜRK HAREKETİNİN EVRİMİNDE ARAPLAR VE ARAP VİLAYETLERİ

Arap kültür ve geleneklerinin damgasını vurduğu İslam kültürü ve siyasi gelenekleri, Osmanlı devletine kuruluşundan itibaren ve Balkanlara doğru genişlemesi sırasında rehber olmuştur. Oysa Araplar, önce Sultan I. Selim'in (h. 1512-1520) 1516-1517'de Mısır'ı ve Suriye'yi almasıyla, sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın (h. 1520-1566) 1534'te başlayan Irak'ın seferiyle ve ardından Kuzey Afrika'nın büyük bir bölümü ile Arap Yarımadası'nı hükümlanlığı altına almasıyla Osmanlı tarih sahnesine girdiler. Osmanlı hükümlanlığının Arap diyarlarına doğru genişlemesi, fethedilenlerden çok fethedenleri etkilemiş olabilir. Araplar için fethin anlamı, bir Müslüman hanedanın yerine bir başka Müslüman hanedanın geçmesi, yerel otoritenin üzerine bir de imparatorluk otoritesinin eklenmesi demektir. Oysa Osmanlı için bu, bir dünya imparatorluğu rolünün gereği olarak kıtalar arası ticaret yollarına hükmetmek ve güney denizlerinde Portekizlilerle, İran'da ise Safevilerle, yani yeni imparatorluk güçleriyle karşı karşıya gelmek anlamını taşıyordu.

İslamın tarihsel merkez bölgesini fethetmek ve Müslümanlığın Arabistan'daki kutsal toprakları üzerinde sembolik bir hükümlanlık kurmak, artık büyük oranda Müslüman bir âlemi yönetmeye başlayan Osmanlı devleti'nin dini ideolojik temellerini kuvvetlendirmişti.¹ Arap toprakları, tümü iyice entegre olmadıysa da, Müslüman bir Osmanlı imparatorluk sisteminin ayrılmaz parçası haline gelmişti. 17. ve 18. yüzyıllarda, yerel otoriteyi, bölgesel çeşitlilik göstermekle birlikte yerel sülaleler ya da taşra hükümdarları sağlıyor, ancak genellikle padişahın tahakkümünü kabul edip

1 Holt (1966), s. 67.

rakiplerine ya da dış düşmanlara karşı himaye istiyorlardı.² Bu dönemde Avrupa'da toprak kayıpları olmuştu, ama Osmanlı'nın Arap dünyasındaki egemenliği, münferit tehditlere rağmen sürüyordu.

19. yüzyılda Sultan II. Mahmud (h. 1808-1839), içte ve dışta Osmanlı'nın bütünlüğünü tehdit eden tehlikelere karşı bir dizi kurumsal değişiklik gerçekleştirdi. Mahmud'un politikaları, merkezileşmeyi yeniden gündeme getirdi; Osmanlı kurumlarını Batılı örnekler doğrultusunda yeniden yapılandırmak için bilinçli bir kararlılık sergileniyordu. 1830'ların sonlarında, ıslahat yanlısı bir grup üst düzey yetkilinin İstanbul'daki hükümetin dizginlerini ele geçirmesiyle girilen ve topluca Tanzimat³ adı verilen bir dizi kurumsal değişiklik, merkezileşme ve Batılaşma sürecini hızlandırdı. ıslahat yanlısı grup, tüm siyasi, mali ve askeri gücün yenilenmiş bir bürokrasinin elinde toplanmasına çalışıyordu. Merkezileşmenin, özerklik taleplerini durduracağı ve imparatorluğun tüm topraklarını daha sıkı siyasi ve ekonomik denetim için İstanbul'un doğrudan yönetimi altına sokacağı ümit edilmekteydi. Aynı zamanda, Batının, ekonomiye 1838'den sonra ticaret anlaşmalarıyla güvence altına alınan ve artan müdahalesi, Osmanlı'nın toprak bütünlüğü üzerindeki Batı çıkarlarını kuvvet dengesi kaygılarıyla dayatılanların da ötesinde güçlendirmişti.

TANZİMAT DÖNEMİNDE MERKEZİLEŞME, ARAPLAR VE OSMANLILIK

1839 Gülhane Hatt-ı Hümayun'u, imparatorluktaki gayrimüslimlere Müslümanlarla eşit yasal haklar tanımıştı; Osmanlı devlet adamları, bu tavizin, geleneksel olarak özerk gayrimüslim cemaatlerin devlete bağlılıklarını artıracaklarını —boşuna— umut ediyorlardı. Oysa Batılı devletler yeniden sağlamlaştırdıkları kapitülasyonlardan hemen yararlanarak, Hristiyan tüccarları himayelerine alıp vergi bağışıklığı ve yürürlükteki Osmanlı yasalarından korunma güvencesi sağladılar. Tanzimat'ın özellikle vergi alanındaki merkezileştirici önlemleri, Hristiyan nüfusun yoğun olduğu Balkan yarımadasında sosyal huzursuzlukların ve milliyetçi hareketlerin sebeplerinden biri oldu.⁴

Merkezileşmenin ve Batının ekonomik nüfuzunun yol açtığı siyasi ve ekonomik değişiklikler, Arap vilayetleri dahil imparatorluğun Müslüman

² Hourani, "Ottoman Reform," s. 47-50.

³ Tanzimat sözcüğü, Osmanlı tarihinde bu değişikliklerle tanımlanan belirsiz bir şekilde sınırlanmış bir dönemi ifade edegelmiştir, genellikle 1839-1876 tarihleri arasındaki dönemi kapsadığı kabul edilir.

⁴ Inalcık, "The Application of the Tanzimat and Its Social Effects" (1973), s. 127.

bölgelerinde, hemen milliyetçi ya da ayrılıkçı sonuçlar doğurmadı. Tanzimat politikaları, vilayetlerin merkezi idareye entegrasyonunu hızlandırdı. Balkanlarda olduğu gibi, Asya'daki vilayetlerde de, toprağı kontrol eden yerel eşraf Tanzimat'ın getirdiğı düzenlemelere karşı çıktı. Ancak, yeni kurulan vilayet meclislerinde kendi çıkarlarını kollamanın yollarını da buldular.⁵ Başlangıçta, sınırlı güce sahip valilerin atanmasını öngören merkezi idari sistem içinde yerel gücün üstünlüğü sürmüştü.⁶ 1838 antlaşması Müslüman tüccarların zararına olmuş, laik Batılılaşma reformları (gayrimüslim grupların artırılan statüsüyle birlikte), bir İslam imparatorluğunun bağlayıcı gücü olarak padişahın imajını olumsuz yönde etkilemişti, ancak, Müslümanlar ne imparatorluğun bütünlüğünü ne de onun meşru kaynağı olan İslamı sorgulamışlardı. 1864'te kendinden daha emin bir lider kadrosu, valileri güçlendirmek için yerel yönetimi yeniden düzenledi ve yerel eşraf bazı siyasi ayrıcalıklarını ve özerkliklerini yitirdi. 1880'lerde Sultan Abdülhamid (h. 1876-1909) hükümet üzerinde kişisel otoritesini zorla kabul ettirip merkezileşmeyi daha da güçlendirince birçok yerel eşraf kendi güç ve itibarlarını korumak ya da yeniden elde etmek için merkezi idare çerçevesinde yeni yollar aramak zorunda kalmıştı.

Tanzimat'ın ilk dönemlerinde, vilayetlerdeki tedrici dönüşüme karşılık İstanbul'daki bürokrasi mekanizması köklü bir yeniden örgütlenme yaşadı. Yönetici seçkinler arasındaki güç dengesi, bir grup reformcu üst düzey bürokrattan yana kaymış ve bu bürokratlar genişleyen bürokrasiye kadro sağlamak için eldeki kaynakları kullanmıştı. Başkent, çok uzun süredir çeşitli etnik ve dini kökenden insanların bir arada yaşadıkları ve Osmanlı imparatorluk kültürüne asimile oldukları bir merkezdi. İmparatorluğun diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında daha ileri bir eğitim düzeyinde olan başkent nüfusu, Batının siyasi, ekonomik ve kültürel etkilerine açık olduğu için, Batılılaşma yanlısı genişleyen bir bürokrasiye insan kaynağı sağlayabilmişti. Tanzimatçıların pek çoğı İstanbul doğumluydu ve aileleri başka yerlerden gelmiş olsa da, çoğı önde gelen devlet görevlilerinin oğullarıydı.⁷ İleri gelen devlet adamları kariyerlerine II. Mahmud'un kurdurduğu Bâbîâlî Tercüme Odası'nda başlamışlardı; burada, dil eğitimi ve hükümet hizmetlerindeki temel eğitimi alıyorlardı.

5 Age., s. 110.

6 Tanzimat liderleri, bölgesel özerklikleri tasfiye ederek yeni atanan valilerin aşırı güç sahibi olmalarını ve vilayetlerde kökleşip yerleşmelerini önlemeyi tasarlamışlardı. Bkz. Ma'oz, "The Impact of Modernisation on Syrian Politics and Society During the Early Tanzimat Period," s. 335-342.

7 Szyliowicz, "Changes in the Recruitment Patterns and Career Lines of Ottoman Provincial Administrators During the Nineteenth Century" (1975), s. 264-65.

Terfi olanaklarının gitgide azalmasına karşın, belli bir temel eğitim almış herhangi bir Osmanlı'nın devlet hizmetine girmesi ve yükselmesi teorik olarak mümkündü.⁸ Sosyal konum, himaye sağlayabilecek kişilere kolayca erişebilmeyi mümkün kılıyordu, ancak, sosyal merdivenin alt basamaklarında olanların da yükselme şansı vardı.⁹ Tanzimatçılar ile Tanzimat öncesi yönetici seçkinler arasındaki ayırım, sosyal kökenden çok eğitim ve yetiştirilme farklılıklarından kaynaklanıyor, ama bu özellikler Tanzimatçıları halktan gitgide daha çok uzaklaştırıyordu.¹⁰

Araplar, Osmanlı tarihi boyunca üst düzey devlet görevlerinde göze batacak kadar az bulunmuşlardı; Tanzimat dönemindeki atama süreci de, daha önceden beri varolan bu eğilimi devam ettirdi. Danişmend'e göre, 215 Osmanlı sadrazamından hiçbiri Arap kökenli değildi, ancak 78 Türk ve 31 Arnavut sadrazama karşılık üçünün "Arap kökenli olma ihtimali" vardır. Kaptan-ı deryalar arasında Arap yoktur, başdefterdarlar arasında bir, reisülküttablar arasında ise dört Arap vardır.¹¹ Müslüman Araplar, imparatorluğun adli yönetiminde geleneksel bir yere sahip olmuş olsalar da,¹² bu dini hiyerarşinin daha üst kademelerinde yine İstanbul'da yetiştirilmiş ve yüksek idari mevkiilerle bağlı insanlar görev yapmaktaydı.¹³ Dahası, Tanzimat'la birlikte yasal sistemin yavaş yavaş laikleştirilmesi ulemanın rolünü zayıflatmıştı. Ancak pek çok ulema bu değişiklikler karşısında esnek davranabilmiş, hükümete yakın olanlar ise yeni yasalara onay vermişlerdi.¹⁴

⁸ Lewis (1961), s. 375.

⁹ Tanzimat'ın en kuvvetli devlet adamlarından, uzun süre de sadrazamlık yapmış olan Âli Paşa, İstanbul'da bir dükkâncının oğluydu. Çocukluğunda mahalle mektebine gitmiş, ancak aileye katkı sağlamak üzere kâtip olarak çalışmaya başlayınca mektebi bitirememişti. Bu arada bir Rum hekimden biraz Fransızca öğrendi. Fransızcaya olan aşinalığı ve çalışkanlığı üstlerinin dikkatini çekti ve Tercüme Bürosu'na alındı (Gövsa, s. 34; *İnönü Ansiklopedisi*, c. 2, s. 92; Şeref, 1923, s. 88).

¹⁰ Shaw, "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers," s. 37.

¹¹ Danişmend (1961), c. 4, s. 528. İlber Ortaylı (1987, s. 58), Türk unsurların 18. yüzyılda yönetimde hakim olmaya başladığını ileri sürer.

¹² Zeine (1958 [1973]), s. 9.

¹³ Hourani, "Ottoman Background," s. 10; Gibb ve Bowen (1963, 2. b.), s. 83, 100.

¹⁴ Bkz. Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript," (1994). Osmanlı kurumlarındaki dönüşüme ayak uyduran bir âlim, 20. yüzyıl pan-Arapçılığının ünlü ideologu Sati el-Husri'nin babasıdır. Halep'in yerlisi olan Muhammed Hilal el-Husri, el-Ezher mezunuydu ve birkaç yıl Halep'te kadılık yapmıştı. Daha sonra gerekli sınavları vererek yeni mahkemelerde yargıç olarak çalışmış ve hem Arap vilayetleri hem de Anadolu'da çeşitli görevlere atanmıştı. Husri'nin evinde konuşulan dil, Osmanlı bürokratlarının geleneğine uygun olarak Osmanlıcadı. Bkz. Cleveland (1971), s. 12-15.

Osmanlı bürokrasisi içinde çeşitli Müslüman etnik grupların ne kadar temsil edildiklerini değerlendirmek olanaksızdır. Bir Müslüman'ın etnik kökeninin Osmanlı siyasasında önemi yoktur, dolayısıyla resmi kaynaklar, Müslüman memurların etnik kökenleri konusunda herhangi bir bilgi içermez. Müslüman yöneticilerin etnik kökenlerini belirleyecek güvenilir kaynak yoktur; özgeçmişlerine ilişkin bol bilgi bulunsa dahi, bu sınıflandırmada kullanılan ölçütler öznel olma eğilimindedir.¹⁵ Danişmend'in sınıflandırması da istisna değildir. Örneğin, İkinci Meşrutiyet döneminin iki sadrazamı olan Mahmud Şevket Paşa ile Said Halim Paşa'yı anlaşılan Arap olarak değerlendirmemektedir. Her ikisi de, kültürel olarak Araplara bağlı Osmanlılardır. Mahmud Şevket Paşa, Bağdat'a yerleşmiş Gürcü bir aileden gelmez, Said Halim Paşa ise Mısır Hıdivi Mehmed Ali'nin torunlarından. Mehmed Ali Paşa gibi Arap tarihinde ünlü birinin bir bilimadamınca yapılan şu tanımındaki muğlaklık, etnisite ile ilgili soruların nasıl konu dışı olduğunu gösterir: "[Arnavutluğun] Kavala şehrinden tanınmamış bir Türk (ki bazıları Kürt olduğuna inanırlar)"¹⁶

Osmanlı idaresindeki Müslüman görevlilerinin etnik kökenlerine ilişkin yetersiz veriler ve uzmanca tahminlerden elde edilen sonuçlar, Osmanlı siyasi elitinin, bilinçli olarak değilse de, önyargılı olduğunu varsayma tehlikesi taşır. Tanzimat liderleri, fırsat çeşitliği kavramıyla ilgilenmişlerse de, düşündükleri sadece Müslümanlarla gayrimüslimler arasında haklar ve görevlerin eşitliği idi.¹⁷ Osmanlı merkezi bürokrasisinde Arapların nispeten az temsil edilmiş olması, Arap vilayetlerinin imparatorluğa görece geç katılmış olması; tımar sisteminin¹⁸ Arap toprakları fethedildiğinde, yavaş yavaş işlemez hale gelmiş olmasından ötürü seçkinlerin imparatorlukla bütünleşme yollarından birinin fiilen kapanmış olması;¹⁹ Arap bölgelerinin başkente uzaklığı; ve özellikle aşiret bölgelerinde özerk yönetimlerin devam etmiş olması gibi tarihsel faktörlerle açıklanabilir.

15 Mülkiye'nin Arap mezunları üzerine yaptığı çalışmasında, Araplarla Türkleri birbirinden ayırma sorunuyla karşı karşıya kalan Corinne Bloke (1991, s. 291), "kendi kendini tanımlama" kriteri olarak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bireyin (ya da kendisi öldüyse ailesinin) yaşamak için seçtiği ülkeyi almıştır.

16 Marsot (1985), s. 53.

17 Akarlı (1976), s. 20-21.

18 Sipahilere hizmetleri için yapılan toprak bağışları. Norman Itzkowitz'e göre (1972, s. 15), 14. yüzyılda, "devletteki yüksek mevkilerin çoğu" tımar sahiplerinin elinde yoğunlaşmıştı.

19 Osmanlının elit yaratma yöntemlerinin ikincisi olan devşirme usulü, Arap bölgelerinde uygulanmazdı.

Tanzimat, bir grup olarak kendi çıkarlarının kesinlikle farkında olan ve saraydan gittikçe bağımsızlaşan bir merkezi bürokrasi eliti yaratırken, bu yeniden örgütlenmenin sonuçları vilayetlere çok yavaş yansımıştı. İstanbul'un reformları, Arapların yaşadığı geniş alanlar dahil imparatorluğun pek çok bölgesini 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar etkilemedi. Vilayetlerin Batılı etkilere ve reform fikirlerine açılmaları sadece İstanbul yoluyla da olmadı. Avrupalı tacirler, Tanzimat ıslahatçılarından çok önce bazı Arap topraklarına nüfuz etmişlerdi. Suriye, Mısır yönetimi altındayken zaten bir reform dönemi yaşamıştı. Bölgenin Batı ile erkenden teması, daha sonraları vilayetin kültürel ve siyasi yaşamını etkiledi. Ticaret, misyoner faaliyetleri ve dışarıya göç, Akdeniz'in Arap şehirlerini Avrupa kültürüne ve modern siyasi ideallere açmış ve Tanzimat'ın simgelediği düşünceye sempatiyle bakacak bir düşünce ortamı hazırlamıştı.

19. yüzyılın başlarından itibaren Mehmed Ali yönetiminde özerk olan Kahire, Avrupa'daki fikirler, idare biçimleri ve teknolojik yeniliklerle İstanbul'dan daha önce tanışmıştı. Kahire, Tanzimat'ı kendince uyarlayarak uygulamış, Rafi et-Tahtavi gibi düşünürler, Mehmed Ali'nin politikalarıyla ortaya çıkan siyasi ve sosyal değişimleri ideolojik açıdan ifade etmişlerdi. İmparatorluğun daha batıdaki yarı özerk eyaleti, Avrupa'yla sıkı ilişki içindeki Tunus'ta ise, üst düzey bir Tunuslu bürokrat, modernleşmeye büyük bir ilgi göstermişti. Çerkez kökenli ama kültürel açıdan Arap olan Hayreddin Paşa, merkezi hükümetin hizmetine bilfiil girmeden önce Tanzimat politikalarını ve devlet adamlarını övmüş, onlara benzemeye çalışmıştı.²⁰

Tanzimat, aynı zamanda İstanbul'un doğrudan kontrolü altındaki Arap vilayetlerinde de taraftar toplamıştı. Yusuf el-Halidi, "Tanzimat'ın Filistin'li bir temsilcisi"²¹ olarak tanımlanmıştır. Yusuf, Filistin'in en eski eşraf ailelerinden biri olan Halidi sülalesinin oğlu olarak 1842'de dünyaya gelmişti. İstanbul'a gelerek Mekteb-i Tıbbiye'de ve yeni kurulmuş olan Robert Kole'j'de okumuş, yirmi dört yaşında Kudüs'e dönmüştü. Kudüs'te Tanzimat tipi laik bir rüştiye kurmak üzere Suriye valisinden bir ferman almayı başardı. Kudüs'ün yeniden düzenlenmiş belediyesinde başkan olarak dokuz yıl görev yaptıktan sonra, Tercüme Odası'na atandı. 1875'te Kudüs'e geri dönene kadar, Rus kenti Poti'de konsolos olarak görev yaptı. Hem Yusuf'un, hem de ağabeyi Yasin'in İstanbul'daki Osmanlı reformcularıyla, özellikle de Mısır'da doğmuş ve yetişmiş olan Hariciye Nazırı Reşid Paşa²² ile yakın iliş-

20 Davison (1963), s. 228-30.

21 Schölch (1980), s. 311-21.

22 Babası, Muhammed Ali'nin hizmetinde bir subaydı. Reşid on altı yaşındayken öğrenim için Paris'e gitmiş, sonunda da İstanbul'daki Tercüme Odası'nda iş bulmuştu. Bkz. Gross (1979), s. 119-25.

kileri olmuştı; Halidi sülalesi, “islahat partisi” yanlısı olarak tanınmıştır.²³ Yusuf el-Halidi’nin bir çağdaşı da, Beyrutlu Maruni Hristiyanlardan Halil Ganem’di. Beyrut vilayetinde memur olarak çalışırken, Vali Esat Paşa’nın dikkatini çekmişti. Esat Paşa’nın sadrazam olmasından sonra onun himaye-siyle sadarete tercüman olarak göreve getirildi.²⁴ Midhat Paşa’ya Kanun-ı Esasi taslağının hazırlanmasında yardımcı oldu.²⁵ Yusuf el-Halidi gibi Halil Ganem de 1877’de ilk meclise seçilmişti. Daha sonraları ise henüz filizlenen Jön Türk hareketi içinde önemli bir rol oynayacaktı.

Ancak ne Halidi, ne Ganem, ne de Arap kökenli diğer bürokratlar, daha yaşlı kuşaktan İstanbullu küçük bir grubun elindeki Tanzimat liderliği içinde yer alamadılar. Siyasi emelleri olan yaşlılarının çoğu gibi, bu Arap memurlar da, Sultan Mahmud’un ölümünden sonraki kritik zaman diliminde güçlerini pekiştiren üst düzey bürokratlar tarafından ikinci sınıf görevlere sürüldüler. Dolayısıyla, Yusuf el-Halidi ve Halil Ganem’in daha sonra 1877-78 meclisinde, hükümeti keskin bir dille eleştirip, eski devlet adamlarına muhalefet ederek sivrilmeleri hiç de şaşırtıcı değildi.

24

1867’de başkentte, Yeni Osmanlılar (ya da bilinen adıyla Genç Osmanlılar) adı altında birleşen bir edebi ve siyasi grup, Tanzimat rejimine karşı başlıca örgütlü muhalefeti oluşturmuştu. Bu grup, Osmanlı ekonomisinin, Müslüman ticaretinin gerilemesi ve ağır dış borçlar yüzünden çökmenin eşiğine geldiği sırada ortaya çıktı. Şikâyetleri, küçük bir bürokrat seçkinler grubunun kişisel yönetimi, imparatorluğun siyasi ve ekonomik işlerine çok fazla dış müdahale ve Avrupa’nın kültür hakimiyeti üzerinde somutlaşmıştı. Genç Osmanlılar da, Tanzimat liderlerinin Batı yönelimini, toplumsal ve mesleki özelliklerini paylaşıyorlardı. Ancak, Batının siyasi kurumları ve ilkeleri yerine, Batı kültürünün yapay unsurlarını benimsedikleri için oligarşik Tanzimat seçkinlerini eleştirmişlerdi.

Genç Osmanlılar, reformların Şariat hükümleriyle tutarlı olması gerektiğinde ısrar etmişlerdi.²⁶ Osmanlı İmparatorluğu’nda meşruti hükümetin kurulmasını savunmuşlar, İslamın “meşveret”e verdiği önemi vurgulayarak bunun, parlamenter hükümetle bağdaştığını, dahası böyle bir oluşumu gerektirdiğini ileri sürmüşlerdi. Hem İstanbul hem de Avrupa’daki sürgünleri sırasında Londra’da çıkardıkları *Hürriyet* isimli gazetelerinde,

²³ Schölch, s. 314.

²⁴ Zirikli (1954-1959), c. 2, s. 362.

²⁵ Tarazi (1913), c. 2, s. 269.

²⁶ Mardin (1962), s. 105, 115, 134.

meşrutiyet, özgürlük ve yurtseverlik üzerine hiç durmadan yazı yazıyorlardı. Liberal görüşleri, vilayetlerde sadece bir avuç insana ulaşmışsa da, İstanbul'dan atanan Genç Osmanlı sempatisini yerel yöneticiler, yavaş yavaş bu düşünceleri yaymışlardı.²⁷ Tutarlı bir siyasi örgütlerinin olmayışı nedeniyle, Genç Osmanlı hareketinin potansiyeli, Tanzimat geleneğinden gelen genç kuşak devlet adamları bu düşünceye sahip çıkana kadar gerçekleşemedi.

19. yüzyılın sonlarında, bazı Arap aydınları, İslami fikirleri farklı modernleşmeci bir tarzda vurguladılar. Bu akımın önde gelenlerinden Muhammed Abduh ve (ileri gelen Genç Osmanlıların aksine) pek çoğu ulema olan taraftarları, liberal düşüncelerin İslamla bağdaşabileceği düşünce-sine daha sistematik olarak yaklaşmışlardı. Abduh'un İslami modernizmi (*selefîyye*), Genç Osmanlı düşüncesini besleyen benzer sosyal, ekonomik ve siyasi sıkıntılara tepki olarak gelişmişti (ancak Genç Osmanlıların bu Arap hareketini etkileyip etkilemediği henüz bilinmiyor). Selefî modernizm, Tanzimat sonrası dönemde Mısır ve Suriye'de gelişerek Abdülhamid döneminin siyasi ve sosyal hastalıklarına karşı çıkmış, böylece Abdülhamid'e karşı gelişen liberal hareketin daha sonraki evresiyle kesişmişti.²⁸

İslami modernist eğilime ek olarak, Tanzimat, 1857'de kurulan ve Suriye İlim Cemiyeti himayesindeki Hristiyan aydınlar tarafından yönetilen laik bir hareketin doğmasına da yol açmıştı. Antonius bu hareketi, "kollektif ulusal bilincin ilk dışavurumu" ve "yeni bir siyasi hareketin beşiği" olarak selamlamıştır.²⁹ Muhtemelen Avrupa'daki romantik milliyetçi akımdan esinlenen cemiyet, Arap ırkını ve dilini yüceltiyordu. Bu hareketin Hristiyan liderlerinden biri olan Butrus Bustani,³⁰ Suriye anavatanı fikrini öne sürmüş, ancak cemiyet ne Suriye halkını sosyopolitik bir platformda toplama, ne de, hükümeti eleştirmesine rağmen, ayrılma yanlısı bir amaç gütmüştü. 1860'ta Suriye'deki iç çatışmalar sonucu etkinlikleri son bulana kadar laik edebi bir cemiyet olarak varlığını sürdürdü.³¹

Antonius, Suriye İlim Cemiyeti'nin Hristiyan liderlerinden birçoğunun eğitim gördüğü misyoner okullarının Arap diline olan ilgiyi destekleyip artırdığını, böylelikle Arap milliyetçiliğini alevlendirdiğini ileri sürmektedir.

²⁷ Hourani (1962 [1970]), s. 67.

²⁸ Age., s. 149-92.

²⁹ Antonius, s. 47-54.

³⁰ Hourani (1962 [1970]), s. 101. Butrus Abu Manneh, Bustani'nin kültürel olarak bir Arapçı, siyasi olarak ise inanmış bir Osmanlıcı olduğunu ikna edici bir biçimde ortaya koyar. "The Christians Between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus al-Bustani," s. 293-97.

³¹ Tibawi, s. 11; Tibi, s. 104.

Misyoner okullarının eğitim programlarında Arapça'nın üzerinde önemle durulmasının nedeni, Suriye toplumunun farklı kesimlerinden öğrencileri bu okullara çekmekti, ancak bu çaba Müslüman öğrencileri cezbetme açısından yüzyılın sonlarına kadar pek başarılı olamamıştı.³² Müslümanlar çocuklarını misyoner okullarına göndermektense, onlara rakip olan ve Osmanlıca eğitim veren yeni kurulmuş devlet okullarına yollamayı tercih ediyorlardı.³³

Devlet okulları, yurttaşlık bağlılığının başlamasına katkıda bulunan bir sosyal kurumu temsil ediyordu. Tanzimat'ın siyasi eşitlik ilkesi, tüm tebaanın eşit statüyle Osmanlı hanedanına ortak bağlılığı olan Osmanlılık kavramını doğurmuştu. Tanzimat Osmanlıcılığı, tebaa ile devlet arasındaki karşılıklı varsayımı üzerine kurulmuş, ancak birleştirici siyasi kurumlarla desteklenmemişti. Yine de, yasa karşısında biçimsel eşitlik, sosyal kurumların yeniden laik biçimde yapılandırılması ve merkezileşmeyle birleşince, yurt ve halk ile, dar çevrenin ötesine geçen bir özdeşleşmenin kurulabileceği çerçeveyi tarihi siyasal bir bütünselliğin güçlü simgesi olan hanedanın da vurgulanmasıyla sağlamıştır.

Genç Osmanlılar, Tanzimat'ın Osmanlılık kavramını tebaanın devletle ilişkisini güçlendirmeyi amaçlayan ideolojik bir unsurla harmanladılar.³⁴ Gerçekten de 1869'da çıkarılan tabiiyet kanunu Osmanlı tebaasını artık Osmanlı yurttaşları olarak kabul ediyordu. Genç Osmanlılar aynı zamanda, imparatorluk içindeki cemaatler arası ayrılıkları ortadan kaldıracak, Müslümanlarla Hristiyanların sadakatini Osmanlı topraklarını kapsayan coğrafi bir anavatanı olduğu kadar, hükümler Osmanlı hanedanına da yöneltecek olan yasal temsil ve halk egemenliği kavramlarına da değer veriyorlardı. Fikirlerine İslami bir temel sağladıktan sonra, kendi Osmanlı devleti hayallerinin Türkler ve Araplar tarafından kolayca kabul edileceğine, bu arada gayrimüslimlerin "ortak bir anavatanı ortak çıkarlarla" bağlı olacaklarına inanmışlardı.³⁵ 1876 Kanun-ı Esasi'si Genç Osmanlıların Osmanlılık kavramının uygulanması, aynı zamanda da sınanmasıydı.

32 Hourani, "Ottoman Reform," s. 61.

33 Fargo (1969), s. 86. Tanzimat hükümetleri, Arap vilayetlerinde açılan okullar için özel tedbirler almışlardı. 1867'de İstanbul'daki Darü'l-Muallimin'de öğretilen edebi Arapça, Arap vilayetlerine giden öğretmenlere yetmiyordu. Maarif nezareti bir deneme olarak, konuşulan Arapçayı öğrenmek üzere Halep ve Şam'a on öğrenci gönderilmesini önermişti. Şura-yı Devlet bunun yerine Darü'l-Muallimin'e gönderilmek üzere Suriye'den on öğrenci seçilmesini tavsiye etti. Şura ayrıca konuşulan Arapça'nın da, o sırada Mülkiye'de olan Bağdatlı Hamid el-Alusi tarafından Darü'l-Muallimin'de öğretilmesini de önermişti. Ergin (1977), c. 2, s. 573.

34 Karal (1962), c. 8, s. 497.

35 Berkes (1964), s. 221; Lewis, 339.

1870'lerin ortalarında, iç ve uluslararası bunalımlar yoğunlaştıkça, eski sadrazam ve Şura-yı Devlet reisi Midhat Paşa'nın başını çektiği, Genç Osmanlılar düşüncesinin etkisinde kalan bir grup üst düzey bürokrat, anayasal rejimi reform, canlanma, hatta varoluş için yeni bir ümit olarak görmüştü.³⁶ 1876'daki tahta geçme bunalımında padişahları istedikleri gibi idare edebileceklerini görüp cesaretlenen grup, yeni padişah Abdülhamid'i, bir meclisi gerekli gören anayasayı onaylamaya ikna etti.³⁷

Bu yeni anayasa, halk tarafından seçilmiş temsili bir meclisin ürünü değildi. Mart 1877'de toplanan Birinci Meclis-i Mebusan üyeleri, geçici seçim yönetmeliği uyarınca, halk oylaması yerine daha önce seçilmiş vilayet idare meclisleri tarafından belirlenmişti.³⁸ Meclis açıldıktan hemen sonra, Rusya ile patlak veren savaş ve uğranılan yenilgiler, hükümeti işlemez hale getirmiş, aynı zamanda meclis oturumlarında tedbirli davranılmasını gerekli kılmıştı.³⁹ Anayasa, meclisin kaderini hükümdarın lütfuna bıraktığı için, savaş, padişahın 1878'de meclisi tatil etmesi için bahane oldu.

Kusurlarına rağmen, 1876-78 meşrutiyet deneyimi, geç Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası oldu. Meşrutiyet yönetimi artık bir ihtiyaçtı; Abdülhamid bu ihtiyacı ne tatmin edebildi ne de doğru dürtüst bastırabilirdi. 1908'e kadar, meşrutiyete dönüş ve meclisin yeniden açılması talepleri, padişaha karşı liberal muhalefete şekil veren ve birleştiren bir odak noktası oldu.

1877-78 meclisi, her ne kadar kısa ömürlü olduysa ve somut başarılar elde edemediyse de, yararları açısından dikkate değer. Bu meclis, Osmanlı idealin ifade bulduğu bir forum görevi görmüştü. İmparatorluğun değişik bölgelerinden gelen seçkin ve üst orta sınıf taşra temsilcileri ilk kez toplanıp imparatorluğa uygun resmi dilden vilayetlerin yeniden düzenlenmesi-ne, basın özgürlüğünden vergi tahsiline ve Batılılaşmaya kadar çeşitli konuları tartışmışlardı.⁴⁰ Dine ve etnik kökene bağlı olmayan bloklar ortaya çık-

³⁶ Bkz. Petrosyan, "On the Motive Forces..." s. 13-24.

³⁷ Devereux (1963), s. 123. Devereux'nun kitabı, 1877-78 meclisi üzerine yazılmış en etraflı çalışmadır.

³⁸ Age., 124; Ayrıca bkz. Koyalı, "Elections and the Electoral Process..." s. 266-71.

³⁹ Hükümetin resmi yayın organı *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanarak kamuoyuna sunulan meclis zabıtları sadece elden geçirilmekle kalmamış, sansür de edilmişti. Hakkı Tarık Us'un hazırladığı iki ciltlik *Meclis-i Mebusan*'da toplu olarak yayımlanmıştır (1940 ve 1954).

⁴⁰ Kemal Karpat'a göre, müzakereler, "İmparatorluğun en yeni grubu olan orta sınıfın felsefi-ideolojik yönelimine eşsiz bir bakış sağlamıştı" (1969), s. 247.

miş, hükümet politikasının (zaman zaman şiddetle) eleştirilebildiği, imparatorlukla ve yerel konularla ilgili kapsamlı ve incelikli müzakerelere sahne olmuştu. Meclis-i Mebusan'da⁴¹ fikirlerini en sık ifade eden ve çoğu zaman da eleştirel olan mebuslardan bazıları, Arap vilayetlerinden gelenlerdi.

Meşruti hükümet, Arap vilayetlerinden gelen seçkinleri başkentin siyasi olaylarıyla tanıştırdı. Bu ilk katılımcı siyaset deneyimi, 19. yüzyılın sonlarına doğru, Arap vilayetlerinin ve Arapların imparatorluk bağlamına oturtulmasında bir referans noktası sağlamaktadır.

Birinci meclisin iki dönemi süresince, 232 mebusluktan⁴² 32'si Araplara aittir.⁴³ Arap vilayetlerinden, merkeze yakınlıkları ve ticari önemlerinden ötürü imparatorlukla daha iyi bütünleşmiş olan Halep ve Suriye, nüfuslarına oranla biraz daha fazla temsil edilmişlerdi. Bağdat, Basra ve Trablusgarp'ın ise, tersine az mebusu vardı.⁴⁴ Lübnan sancağına mebus göndermesi için çağrıda bulunulmuş, ancak 1860-1861 yıllarındaki mücadeleler sonucunda elde ettiği özel özerk statüsünün (mümtaz mutasarrıflık) önemini vurgulamak adına Lübnan bu çağrıya uymamıştı. Arap vilayetlerini temsil eden Hristiyan mebuslardan en az biri Arap değildi,⁴⁵ ancak bu vilayetlerden gelen Müslüman mebuslardan herhangi birinin Arap olmadığına dair bir kanıt yoktur.⁴⁶

Arap mebuslar, Meclis-i Mebusan'ın en genç üyeleri arasındaydılar.⁴⁷ Bu da, vilayetlerdeki Arap ileri gelenlerinin, parlamenter hükümeti, uğruna yerel mevkiin feda edilemeyeceği deneysel bir macera olarak gördüklerini akla getirmektedir. Vilayet meclisleri, ileri gelen ailelerin çoğunlukla modern eğitim almış ve İstanbul'daki yeni düzene aşina olan genç üyelerini seçmişlerdi. Aralık 1877'de meclis ikinci kez toplandığında Halep'ten gelen Nafi el-Cabiri yirmi dokuz, Beyrut mebusu Halil Ganem otuz iki, İstanbul'a gitmek için Kudüs belediye başkanlığını bırakan Yusuf Ziya el-

41 Meclis-i Mebusan ile Meclis-i Âyân Meclis-i Umumi'yi oluşturuyordu.

42 İlk oturumda 119, ikinci oturumda 113.

43 Devereux, s. 140-41. Bu istatistikler 1877 salnamesine dayanmaktadır.

44 Bu oransızlık çeşitli vilayetlerdeki palitizasyanın derecesiyle açıklanabilir. İstanbul'un, adayların sayısını saptarken çeşitli vilayetlerde meşrutiyete gösterilen ilgiyi göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, mebus sayısı oransız derecede yüksek olan Avrupa vilayetlerinde özellikle aşikardır.

45 Halepli Manuk Karaca Ermeniydi.

46 Suriye'den bir Arap milletvekili olan Abdürrahim Bedran, yaptığı bir konuşmada, aslen çeşitli etnik grupların yaşadığı Diyarbakır'dan olduğunu belirtmişti. Arap "azınlığın" yaşadığı iki bölge olan Adana ve Diyarbakır'dan gelen milletvekillerinin Arap kökenli olduğuna ilişkin herhangi bir işaret yoktur.

47 Bundan böyle "meclis" sözcüğü, Meclis-i Mebusan için kullanılacaktır.

Halidi ise otuz beş yaşındaydı.⁴⁸ Halidi, meclisin ilk toplantılarından birinde, Osmanlı sosyal ve siyasi geleneğinde son derece yerleşmiş olan ekberiyet ilkesine şiddetle saldırmıştı.⁴⁹ En yaşlı olanın değil en yetkin olanın meclis komitelerinde lider olması gerektiğini ileri sürmüş, gençlerin daha iyi eğitim aldıklarını, liberal ve anayasal fikirlerle, modası geçmiş düşüncelere sarılan yaşlılardan daha açık ve eğilimli olduklarını da eklemişti.

Halidi'nin çıkışı şaşkınlık yaratmış, meclisteki radikalizminin tonunu belirlemişti.⁵⁰ Nafi, ve ikinci oturumda da Halil Ganem ona katıldılar. Bu üçü, yeni parlamenter rejimin en sadık savunucuları oldular, Meclis-i Mebusan'ı Meclis-i Vükela'ya (kabine) karşı güçlendirmenin yollarını aradılar. Yusuf Ziya, bir mebus hakkında meclisin gensoru açabilmesi için şart olan üçte iki çoğunluğun yerine mutlak çoğunluğu önerdi.⁵¹ Kabine ile meclis arasındaki bir anlaşmazlıkta, kabinenin padişaha başvurarak, anayasayı attığı söyliyordu.⁵² Ayrıca tutanakların sansür edilmesini de eleştirmişti.⁵³

Halil Ganem ise hükümeti Rusya ile savaşı bahane ederek parlamenter muhalefeti yumuşattığı için kıyasıya eleştiriyordu. Ganem, ilk konuşmalarında, görünüşte müttefik olan İngiltere ve Fransa'nın neden Osmanlı'nın yardımına gelmediklerini sorgulayarak hükümetin dış siyasetindeki tutarsızlığı sergilemişti.⁵⁴ Başka bir gün ise, usul engellemelerine dikkat çekmiş ve meclisin reform yasalarını sürüncemede bırakması yüzünden, dış güçlere, devlet üzerinde baskı ve müdahale davetiyesi çıkartıldığından yakınmıştı.⁵⁵ Halil Ganem, Midhat Paşa'nın sürgüne gönderilmesi ve olağanüstü durum ilan edilmesi gibi hassas konularda hükümete ve dolaylı olarak da padişaha saldırmaktan geri durmamıştı.⁵⁶ Hükümetin olağanüstü durum yetkilerinin, sadece iç muhalefeti bastırmak için kullanıldığını ileri sürmüştü.

⁴⁸ Örneğin bağımsız Kudüs sancağından meclise gidecek bir adayın seçiminde, Ziya el-Halidi'nin rakibi, kentin tutuculuğuyla tanınan öteki nüfuzlu ailesi Hüseyinîlerdendir (Schölch, s. 315).

⁴⁹ Mecliste keyfi olarak ayrılmış grupların başkanlığına, iç tüzük gereği her grubun en yaşlı üyesinin getirilmesi maddesine karşı çıkmıştı. Grup üyeliğinin keyfi olmaktan çok fonksiyonel olmasını, her milletvekilinin kendi mesleki özellikleriyle uyumlu bir grup içinde faal olması gerektiğini savunmuştu.

⁵⁰ Us, c. 1, s. 26. II/3 (birinci dönem, üçüncü oturum), 23 Mart 1877.

⁵¹ Age., c. 1, s. 37. II/5, 25 Mart 1877.

⁵² Age., 2, s. 349. II/25, 8 Şubat 1878.

⁵³ Devereux, s. 182.

⁵⁴ Us, c. 2, s. 24-25. "Ön Oturum," 17 Aralık 1877. (İkinci dönem resmen 31 Aralık 1877'de başlamıştı.)

⁵⁵ Age., c. 2, s. 68. II/4, 3 Ocak 1878.

⁵⁶ Age., c. 2, s. 184. II/14, 23 Ocak 1878; Devereux, s. 215.

Hem 1877, hem de 1908 meclisine seçilen tek mebus olan Nafi, ünlü bir ülema sülalesi olan Cabirilerdendi ve Halep müftüsünün oğluydu. Hem geçmişi hem de görüşleri itibariyle diğer ikisinden ayrılıyordu. Çoğu konuda Ganem'le aynı fikirde olmuş, ama eleştirilerinde o kadar şiddetli bir üslup kullanmamıştı. Olağanüstü hal ilanı yüzünden hükümeti suçlamış, medrese öğrencilerinin keyfi sürgün edilmelerini eleştirmiş, ancak Midhat Paşa'dan hiç söz etmemişti.⁵⁷ Nafi, maliye nazırının hükümet harcamalarının genel durumu ve beklentiler üzerinde açıklama yapmasını isteyerek meclise gensoru önergesi veren ilk mebusu. Aralık 1877'de Rus donanması Karadeniz'de bir Osmanlı ticaret gemisine el koyduğunda, ikinci gensoru önergesini vermiş⁵⁸ ve bahriye nazırından hesap sormuştu.⁵⁹ Gensorular konusunda militan bir tutum sergilemiş, haklarında gensoru verilen nazırlara mecliste ele alınmadan önce gensorunun hangi konuda olduğunun bildirilmemesi gerektiğini ileri sürmüştü.⁶⁰ Bu arada, şeriat hükümlerini savunmuş, padişahın eleştirilmesine karşı çıkmış,⁶¹ mülkiyet ve miras nizamnamelerinin laikleştirilmesini onaylamamıştı.⁶²

Yusuf Ziya el-Halidi, Halil Ganem ve Nafi el-Cabiri, meclisteki en faal ve sözünü en sakınmaz mebuslardı; Arap vilayetlerinden gelen diğer mebuslar da, tartışmalara katılmalarıyla göz doldürmüşlardı. Bunlar, Halep'ten Sadi ve Manuk, Bağdat'tan Abdürrezzak, Suriye'den ise Nikula Nakkaş, Nevfal, ve Abdürrahim Bedran'dır. Doğrudan ya da özellikle Arap vilayetleriyle ilgili olmayan tartışmalarda bile Arap mebusların meclis kürsüsünde sık sık konuşmaları oldukça alışılmış bir manzaraydı.⁶³ Arap temsilciler bir blok olarak davranmamışlar,⁶⁴ ancak Halep ve Suriye mebusları, bir grup olarak ele alındıklarında, belki de diğer taşra gruplarının hepsinden daha aktif bir şekilde oturumlara katılmışlardı. Hicaz mebusları

57 *Us*, c. 2, s. 187. II/14, 22 Ocak 1878.

58 *Age*., c. 2, s. 30-31. II/1, 31 Aralık 1877.

59 *Age*., c. 2, s. 86. II/5, 5 Ocak 1878.

60 *Age*., c. 1, s. 29. I/3, 23 Mart 1877.

61 Matbuat Kanunu taslağının tartışmaları sırasında, padişahın hak ve ayrıcalıklarına zarar verebilecek basın maddeleri için öngörülen bir yıldan üç yıla kadar hapis cezasının, üç yıldan on beş yıla çıkarılmasını önermişti. *Age*., c. 1, s. 236. I/28, 12 Mayıs 1877.

62 *Age*., c. 2, s. 209. II/16, 24 Ocak 1878.

63 Örneğin, Rusya'nın savaş ilan etmesini telin ederken (*age*., c. 1, s. 173-84. I/21 ve I/22, 25-26 Nisan 1877); idari heyetlerinin seçimi üzerine (I, s. 72. I/10, 1 Nisan 1877); matbaalarla ilgili hükümet politikası üzerine (I, s. 201. I/24, 7 Mayıs 1877); vergi reformu üzerine (2, s. 235-36. II/18, 28 Ocak 1878).

64 Tibawi, s. 150.

dahi, otuz yıl sonraki Hicaz mebuslarının tersine, mecliste sık sık söz almışlardı.⁶⁵

Arap vilayetlerini temsil eden mebuslar, yerel konuları düzenli olarak ve ayrıntılarıyla dile getiriyorlardı. Manuk Karaca'nın sunduğu bir dilekçe, bir vilayetteki belirli reform taleplerinin neler olduğunu göstermektedir: Halep'te bir banka açılması, İskenderun, Halep ve Birecik üzerinden Meskene'ye kadar bir şose inşaatı, İskenderun'daki bataklık arazilerin kurutulması, aynı kentte bir ticaret mahkemesinin kurulması, hatta İstanbul'da Galata önündeki yıkık köprünün, Fırat üzerine kurulmak üzere Halep yakınlarındaki Birecik kasabasına nakledilmesi gibi.⁶⁶ Başka oturumlarda Iraklı mebuslar Irak'ın istisnai toprak rejimine dikkat çekerek, toprak reformlarının kendi vilayetlerinde uygulanabilirliğini sorgulamışlardı.⁶⁷ Arap mebusların kendi seçmenleri için dile getirdikleri talepler, çoğunlukla diğer vilayetlere de uygulanabilir nitelikte olmuştu. Örneğin, Nevfal, zaptiye kuvvetlerinin savaş nedeniyle seferber edilmesinden sonra, Suriyelilerin kişisel güvenlik konusundaki kaygılarını dile getirmiş ve güvenlik kuvveti olarak yerel milislerin kurulmasını talep etmişti.⁶⁸ Bedran da aynı konuya değinerek, örneğin o sırada meclisin gündeminde olan basın yasasıyla halkın kesinlikle ilgilenmediğini, onlar için en öncelikli konunun güvenlik olduğunu vurgulamıştı.⁶⁹

31

Arap mebuslarını birleştiren ve onları diğerlerinden ayıran açık seçik bir ortak çıkar ya da bir "Arap görüşü" yoktu. Kendilerini bir bütün olarak imparatorluğun temsilcileri diye algılamış, bunun ötesinde doğrudan doğruya seçildikleri yöreyle ilgilenmişlerdi. Yeni bir Beyrut vilayeti kurulmasının gündeme gelmesi, artık "Arap" ya da bölgeselin (yani Suriye) değil, dar alanlarla ilgili konuların önem kazandığını gösteriyordu. Beyrut mebusları, kentin ticari ve diplomatik önemine ve Suriye'nin vilayet merkezi olan Şam'dan uzaklığına ve ne kadar ayrı olduğuna dikkati çekerek Beyrut merkezli bir vilayetin mevcut Suriye (ya da Şam) vilayetinden ayrılarak kurulmasını talep etmişlerdi. Suriye ve Halep'in diğer mebusları ise, Beyrut'lu delegelerce yerel ticareti canlandıracağı beklentisiyle kurulması

⁶⁵ Özellikle ilk oturumda Ahmed ve Abdullah. Bakınız Us, c. 1, s. 117. I/15, 16 Nisan 1877; I/21, 25 Nisan 1877; c. 1, s. 201. I/24, 7 Mayıs 1877; c. 1, s. 275. I/34, 22 Mayıs 1877; c. 1, s. 318. I/41, 31 Mayıs 1877.

⁶⁶ Age., c. 1, s. 390. I/54, 21 Haziran 1877.

⁶⁷ Age., c. 1, s. 344. I/46, 9 Haziran 1877; c. 1, s. 380. I/51, 16 Haziran 1877.

⁶⁸ Age., c. 1, s. 363. I/49, 13 Haziran 1877.

⁶⁹ Milletvekillerinin çoğu toprak sahibi aileleri temsil etmektedir ve muhtemelen sosyal sınıflarına ilişkin güvence konularında endişe duymuşlardı. Age., c. 2, s. 112. I/8, 10 Ocak 1878.

istenen yeni bir idari merkezin imparatorluk hazinesine çok pahalıya mal olacağını belirttiler. Özellikle de bu iki kent artık birbirine telgraf hatlarıyla bağlandığı için, aralarındaki mesafenin de önemli olmadığını söylüyorlardı.⁷⁰ Meclis, önüne gelen birçok konuyu olduğu gibi, Beyrut teklifini de çözmeden kapandı.

1878 baharında Abdülhamid'in emriyle meclis feshedildikten sonra, tehlikeli addedilen on kadar mebusun İstanbul'u terk ederek memleketlerine dönmeleri emredildi.⁷¹ Bunların yarısı Arap vilayetleri mebuslarıydı: Kudüs'ten Yusuf Ziya, Suriye'den Ganem, Halep'ten Nafi, yine Halep'ten Manuk ve Suriye'den Bedran. Bu on mebusun hiçbirisi hakkında belirgin bir suçlama yoktu. Meclis-i Vükela bu mebusların devlete ve sultana karşı eylemleri hakkında muğlak suçlamalar içeren bir tezkereyi padişaha yollamıştı. Yusuf Ziya, sadrazam ve meclisin eski başkanı Ahmed Vefik Paşa'ya bir mektup yazarak, kendisine ve diğer mebus arkadaşlarına karşı alınan bu keyfi tedbir kararına karşı çıktı. Mektubunun bir kopyasını *Levant Herald* gazetesine yollamış, "Görülüyor ki bu mebusların yarısı, ben de dahil olduğum halde, Araptırlar,"⁷² diye bir not düşerek alınan kararın, etnik bağlarıyla ilişkili olduğunu ima etmişti.

Bu mebusların Araplar arasında etnik bir ayrılıkçılığı kışkırtacaklarından korkulduğu için tehlikeli addedildiklerine ilişkin herhangi bir işaret yoktur. Arap mebuslar, tek tek ya da grup olarak mecliste eleştirilerini dile getirirken etnik ya da milli terimler kullanmamışlar, özerklik arzusu içinde olduklarını ima etmemişlerdi. Diğer bölgelerin mebusları gibi onlar da zaman zaman kendi bölgelerindeki huzursuzlukları dile getirmişlerdi. Arap mebusların Beyrut'u yeni bir vilayet merkezi olarak ayırma inisiyatifi, Suriye'nin idari bütünlüğünü ortadan kaldıracak nitelikteydi. Her ne olursa olsun, Abdülhamid, Araplara karşı bir önyargı göstermekle suçlanamaz. Örneğin Halep'teki Cabiri sülalesinin rakiplerini temsil eden bir Arap mebus olan Abdülkadir el-Kudsi, meclisin feshinden sonra sultanın hizmetine girmiş, sonradan ikinci kâtipliğine kadar yükselmiştir.⁷³

Bu tür bölgesel ve yerel huzursuzluklar, keskin terimlerle ifade edildiğinde, devletin bütünlüğü açısından tehlikeli olarak algılanabiliyordu. İşte

70 *Age.*, c. 2, s. 132. II/9, 12 Ocak 1878; c. 2, s. 252. II/19, 29 Ocak 1878; c. 2, s. 266. II/20, 30 Ocak 1878; c. 2, s. 410. II/24, 6 Şubat 1878. Bu dönemde Beyrut'taki gelişmeler için bkz. Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth Century Beirut* (1983).

71 Devereux, s. 247; *Us*, c. 2, s. 410.

72 *Us*, c. 2, s. 411. Beşinden biri, bir Ermeni Hristiyan olan Manuk Karaca Arap değildi, ancak muhtemelen konuştuğu dil Arapçaydı.

73 Manneh, "Sultan Abdulhamid II and Shaikh Abulhuda al-Sayyadi," (1979), s. 137.

böyle keskin sözler, muhtemelen Abdürrahim Bedran'ın da sürgüne gönderilenler arasına katılmasıyla sonuçlanmıştı. Bedran Ocak 1878'de Suriye'deki durum hakkındaki konuşmasına, anayasanın garanti altına aldığı özgürlüklerin eşitlikle at başı gitmeyip sadece kâğıt üzerinde kaldığında, anlamsız olduğunu söyleyerek başlamıştı. "Acaba altı yüz senedir makam-ı sadaret ve makam-ı meşihat, maliye nezareti gibi memuriyetlere Suriye'den hiçbir zat nail oldu mu?"⁷⁴ diye sorunca, meclis başkanı tarafından susturulmuş ve ayrılıkçılığı körüklemekle suçlanmıştı.

Abdülhamid, yönetimine karşı siyasi muhalefeti bertaraf etmek için meclisi feshetmişti. Arap vilayetlerindeki herhangi bir ayrılıkçı tehlikeden korktuğu pek söylenemez. Mebuslar, onun tahammül edebileceğinden daha bağımsız ve cesur çıkmışlar ve o da sözünü hiç sakınmayanları uzaklaştırmıştı. Mebuslar arasındaki Araplar, potansiyel olarak yıkıcı ya da ayrılıkçı bir Arap davasıyla herhangi bir ilintileri dolayısıyla değil, hükümetin politikasını her düzeyde açıkça eleştirdikleri için tehlikeli görülmüştü. Beyrut'ta ayrılıkçı eğilimli hareketlerin başgösterdiği bir dönemde⁷⁵ hükümetin bu mebusları Suriye'ye geri yollaması, onların İstanbul'daki varlıklarını, Suriye'de bulunmalarından daha rahatsız edici gördüğü içindir.

Meclis, temelde Genç Osmanlıların tasarladıkları şekilde çalışmıştı. Abdülhamid, sarayın ayrıcalıklarını geniş bir anayasal güvence altına aldıktan sonra, mebusların itaatkâr olacaklarını ummuştu. Oysa mebuslar hiç de itaatkâr davranmadılar; ama meclisi şahsi ya da ayrılıkçı amaçları doğrultusunda bir forum gibi de kullanmadılar. Tersine, kapsamlı konular üzerinde durup devlet mekanizmasının gidişatına ilişkin fikirlerini dile getirmiş, hükümeti ve dolaylı olarak da padişahı kıyasıyla eleştirmişlerdi. Anayasanın onlara tanımadığı yasal haklar için bastırmışlar,⁷⁶ nazırları suçlamışlar, hatta Sadrazam Ahmed Hamdi Paşa'yı görevden alması için padişahı zorlamışlardı.⁷⁷

1870 bunalımından sonra, mebusların bu kadar enerjik, cesur ve vatansever olabilmesine kısmen de olsa Rusya'nın saldırganlığı ve imparatorluğun uluslararası bir yalnızlığa itilmesi sebep olmuştu. İşin tuhafı, Abdülhamid'e meclisi feshetme bahanesini de Rusya ile savaş vermişti. Meclisten kurtulduktan sonra da artık imparatorluğu kendi başına yönetmeye hazırıldı.

⁷⁴ Us, c. 2, s. 222-23. II/17, 26 Ocak 1878.

⁷⁵ Steppat (1969), s. 634.

⁷⁶ Tunaya (1960), s. 45.

⁷⁷ Devereux, s. 240; Söysal (1969), s. 28.

ABDÜLHAMİD DÖNEMİ: SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM

Tanzimat'ın, bütün tebaanın eşit olduğunu kabul eden Osmanlılık söylemi, birçok Müslümanı heyecanlandırmamıştı; zira onları “Müslümanların üstünlüğü”nün sağladığı psikolojik dayanaktan yoksun bırakıyordu. Genç Osmanlılar yaptıkları muhalefete rağmen pek çok Müslümanı ikna edememişlerdi. Müslümanlık temeline dayanan Genç Osmanlı siyasi gündeminin özü, bir tür halk temsiline dayanan meşruti hükümetti. Sonuç olarak bir anayasaya ulaşılmıştı, ama bu anayasa Hristiyan ayrılıkçılığını önlemek ve imparatorluk içindeki Hristiyanların Avrupalı koruyucularını tatmin etmek için, gayrimüslimlere orantısız derecede yüksek temsil hakkı tanımıştı.

Abdülhamid, tebaasıyla Avrupa'dan mülhem mukaveleye dayalı bir anlaşımdan çok, yeniden yaratılan bir halifelik anlayışına dayalı, farklı bir ilişki tasarlıyordu. Müslüman Osmanlıların çoğunun parlamenter rejime kayıtsız olduklarını biliyordu. Pek çok taşra ileri gelenini, kendi merkezi idaresinin kararlarına ortak etmek üzere başkente çekmişti, onların ekonomik ve sosyopolitik çıkarlarını sadece merkezi idareye verdikleri destek karşılığında kolluyordu. Bu arada üst düzey bürokratları, yetkilerini dağıtıp sınırlandırarak, sarayın ve polisin yakın takibi altında tutarak denetliyordu.

Genç Osmanlıların Osmanlılığı, Osmanlı topraklarının parçalanmasını önleyemeyen, gecikmiş bir ideolojiydi. Abdülhamid, İslama ve halife olarak kendi kişisel dini rolüne yeni bir önem kazandırmıştı. Oysa onun İslamcılığı, Osmanlılığın ne tersineydi ne de onun yerine geçiyordu. Abdülhamid'in İslamcılığında da, Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan ve değişimlere uğrayan Osmanlılıkta da sadakatin odağı Osmanlı sultanıydı. Her iki ideoloji de, padişahın hakimiyeti altındaki toprakların coğrafi ifadesi olan “vatan” kavramını vurguluyordu.

Abdülhamid'in İslamcılığı, İslamın ideolojik kavramlarıyla donatılmış Osmanlılıktı. Otokratik yönetimi meşru kılmış, dış politikada güdülen amaçlara hizmet etmişti. Bu Osmanlılık, İslami simgelerden yararlanan ve Osmanlı devletinin İslami kimliğini ve savaşta yenilgilerden sonra Müslüman tebaanın moralini yükselten pragmatik bir siyaset olarak tanımlanmıştır.⁷⁸ 1870'de Balkanlarda yeni devletlerin kurulmasından sonra, Müslümanlar Osmanlı nüfusunun daha büyük bir yüzdesini oluşturmuştu. Bu yeni demografik durum ve ardından diğer Müslüman nüfuslu Osmanlı vilayetlerinin emperyalizme yitirilmesi, Osmanlılığın dini yanlarının ve fikirlerinin vurgulanmasını siyasi bir zorunluluk haline getirdi. Abdülhamid İslamcılığı, terimin (özellikle de çoğu kez İslamcılıkla değiş-

⁷⁸ Buzpinar (1991), s. 314-15.

tirilerek kullanılan pan-Islamizm deyiminin) akla getirdiklerine rağmen, genişlemeci değildi. Ne vatanın alışılmışın dışında bir tanımına gerek görüyor, ne de gayrimüslimlerin daha önceki laik Osmanlılık dönemlerinde elde ettikleri yasal statüye ve haklara karşı bir tehlike oluştuyordu; yine de Abdülhamid ideolojisi, sosyal ve psikolojik bakış açısından gayrimüslimlere karşı açıkça dışlayıcıydı. İslamcılığı siyasi olarak önemli kılan, geleneksel olarak Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü destekleyen Avrupa devletlerinin siyasi çıkarları karşısında yükselmiş olmasıdır. Gerçekten de İslamcılık, Avrupa'daki değişmekte olan uluslararası ve ekonomik ilişkilerin ve yeni emperyalist statükoda Osmanlı İmparatorluğu'nun elde ettiği konumun bir ürünüydü. İmparatorlukta yansımaları Arap vilayetlerinde de kuvvetle hissediliyordu.

Arap bölgelerinde daha faal bir politika için zemin zaten Tanzimat döneminde oluşturulmuştu. Yerel reform ve yeniden örgütlenmenin genel çerçevesi içinde Arap vilayetlerine pek çok nedenden ötürü özel dikkat gösterildi. Hükümet, Halep ve Şam gibi uluslararası ticaret merkezleriyle Doğu Akdeniz'in liman kentleri üzerinde doğrudan kontrol sahibi olma arzusundaydı. Suriye ve Arap yarımadasındaki Osmanlı mevzileri, Mısır'dan gelebilecek olası bir saldırıya karşı askeri olarak güçlendirilmeliydi.⁷⁹ Dahası, herhangi bir gayrimüslim cemaat yararına müdahale bahanesiyle olası bir Avrupa saldırısının da önüne geçilmesi için Suriye ve Irak'ın vilayet yönetimleri ıslah edilmeliydi.

Arap vilayetlerinin imparatorluğun idari merkezine olan uzaklığı ve geniş göçebe nüfusları, merkezileştirme politikalarının uygulanmasını zorlaştırıyordu. Bu yüzden İstanbul, en yetkin yöneticilerinden bazılarını bu vilayetlere vali olarak gönderdi.⁸⁰ Yine Tanzimat sırasında, devlet Arap vilayetlerindeki askeri varlığını da kuvvetlendirmişti. Osmanlı ordusunun yeniden örgütlenmesiyle, Suriye ve Bağdat'a kolordular, Yemen ve Trablusgarp'a ise ayrı birlikler gönderilmişti.⁸¹ Yerli Arapların bu nizami bir-

⁷⁹ Ma'oz (1968), s. 35.

⁸⁰ Tanzimat'ın önde gelen üç devlet adamından biri olan Fuad Paşa, hamisi Mustafa Reşid Paşa ve Âli Paşa ile birlikte, Cebel-i Lübnan ve Şam'daki 1860 iç savaşından sonra Suriye'de valilik yapmıştı (bkz. Gross, s. 31). Halep vilayetinde 1864 Vilayetler Kanunu'nun yürürlüğe konması görevi tarihçi, hukukçu ve reformcu olan Cevdet Paşa'ya verilmişti. 1869'da, aynı amaçla Midhat Paşa Irak'a yollandı. Serasker ve Bahriye Nazırı Namık Paşa, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa, Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa, ve Halidi sülalesinin dostu olan Hariciye Nazırı Mehmed Reşid Paşa, Tanzimat döneminde Suriye vilayetlerinde valilik yapmışlardı. Bkz., Shaw ve Shaw (1977), c. 2, s. 64-66, 164, 506; Ma'oz, "Impact of Modernization," s. 355; Tibawi, s. 139.

⁸¹ Shaw ve Shaw, s. 85; Ma'oz (1968), s. 45-57.

liklere celp edilmeleri girişimi ise çok başarılı olmadı.⁸² Osmanlı askeri kuvvetlerinin gücü Tanzimat döneminde iniş çıkışlar göstermekle birlikte, ordular, başta Bedeviler olmak üzere yerel ayaklanmalar ve akınlara karşı caydırıcı olmuş, vergi tahsilatını daha verimli kılmıştı.⁸³

Ordu ayrıca, Arap yarımadasının bazı uç bölgelerinin de doğrudan Osmanlı hükümlerine altına alınmasına hizmet etti, buna 1861'de telgraf hatlarının Bağdat'a kadar uzatılması da yardımcı oldu.⁸⁴ Hem Arabistan'ın doğusundaki el-Hasa hem de Yemen, Abdülhamid tahta çıkmadan önce Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilmişti. Sultan Abdülhamid, Arabistan'daki Osmanlı hakimiyetini genişletmeye devam etti, iletişim ağını genişletmekte seleflerini geride bıraktı. Arap vilayetleri, artık resmi kayıtlarda Avrupa ya da Anadolu vilayetlerinin önüne geçerek ilk sıraları almış, valilerine de daha yüksek maaşlar bağlanmıştı.⁸⁵ Padişah kutsal kent Medine ile Şam'ı birbirine bağlayan Hicaz Demiryolu'nu yaptırmış, buna paralel olarak da telgraf hatlarını uzatarak, hac organizasyonunu sıkı denetimi altına alıp İslam'ın lideri olarak itibarını artırmıştır.

İngiltere ve Fransa'nın neoemperyalist saldırganlığını dengelemek amacıyla Almanya ile diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi, Doğu'ya olan ilgiyi de artırmıştı. Almanya'nın ekonomik ve stratejik çıkarları doğrultusunda hızlandırılan İstanbul-Bağdat demiryolunun yapımı, özellikle ayağını bölgeye atmaya çalışan İngiltere'ye karşı Abdülhamid'in Basra Körfezi'nde izlemek istediği daha aktif politikaya uygundu.⁸⁶ Almanya, Osmanlı devletini bu konuda destekleyerek, Doğu politikasına Abdülhamid'in tasarladığından daha fazla ağırlık vermesi için baskı yapmıştı. 1897'de, İstanbul'daki Alman askeri misyonunun başı Colmar von der Goltz [Goltz Paşa], "Osmanlı halkının iki temel bileşeni üzerinde eşit nüfuz sağlayabilmek için, Osmanlı başkentinin orta Anadolu'ya, hatta mümkünse daha da doğuya kaydırılmasını"⁸⁷ önermişti. Bu tema

82 Ma'az, *age.*, s. 81-86.

83 Ma'az, "Impact of Modernization," s. 343.

84 Holt, s. 253.

85 Karal, s. 331.

86 İngiltere, Umman Sultanı ile 1891'de, Kuveyt Şeyhi ile de 1899'da anlaşma yapmış, Necd'de İstanbul destekli Raşidi sülalesine karşı Abdurrahman ibnü'l-Suud'u desteklemiş, Yemen'in Zeydi imamı ile dostça ilişkiler geliştirmişti (bkz., Bayur (1983, c. 1, s. 133-36, 147-49). Basra Körfezi'ndeki İngiliz varlığının kapsamlı bir izahatı için, bakınız Busch (1967). Feroz Ahmad'ın ileri sürdüğü gibi, Kuveyt Şeyhi Mübarek'le İngiltere'nin resmi olmayan anlaşması uluslararası platformda tanınmamıştır (bkz. "A Note on the International Status of Kuwait before November 1914," (1992), s. 181-85.

87 Goltz, s. 114-16; Antonius, s. 78.

1908'den sonra tekrar gündeme gelecektir. Goltz Paşa'ya göre, "Türkiye açısından, Arapların Osmanlı halifesiyle gerçek bir uzlaşma içinde olmaları, Makedonya'nın bir parçasının yitirilmesinden daha önemlidir."⁸⁸

Padişah, daha ilk saltanat yıllarında, Suriye'deki muhalefet ve bu muhalefetin özerklik isteyen devrimci söyleminin, Arap liderlerini kendi safına çekmesini gerektirdiğini fark etmişti. George Antonius bu muhalif gruplardan birini "Arap milliyetçi hareketinin ilk örgütlü çabası"⁸⁹ diye tanımlayınca pek çok araştırmacı Suriye'deki muhalefetle yakından ilgilen-di. Suriye'de, sözde ya da açıkça ayrılıkçı amaç güden en az iki gizli örgüt bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, Faris Nimr'in başını çektiği cemiyetti ve 1875-1883 arasında faaliyet gösterdi. Hem Hristiyanları hem de Müslümanları hükümet karşıtı ve Türk karşıtı bir program çerçevesinde toparla-mayı hedefleyen genç Hristiyanlardan oluşan bu cemiyet, edebi-kültürel Arap kimliği üzerinde duruyor, Antonius'un sözleriyle, "... gerçekten ulusal bir temele dayanan bağımsız siyasi bir devlet kavramı"⁹⁰ biçim-lendirmeye çalışıyordu. İkincisi ise, ulema, toprak sahibi ve tüccar olarak sivrilmiş aileleri (bazılarının Osmanlı devletiyle yakın bağları vardı) temsil eden 1878 başlarında kurulmuş bir Müslüman eşraf örgütüydü.⁹¹ Midhat Paşa'nın Suriye'ye vali olarak sürgüne gönderilmesi, bu örgütlenme dö-nemiyle çakışmaktadır ve onun yıkıcı kışkırtmalara karışmış olduğu iddi-ası, Suriye'deki huzursuzluğun araştırılmasını daha da ilginç hale getir-miştir.

Antonius, 1880 yılında Suriye'de dağıtılan bazı devrimci bildirilerin ilk grup tarafından kaleme alındığını ileri sürer.⁹² Zeine Zeine ise bu tür girişimlerin küçük bir grupla sınırlı kaldığını inandırıcılıkla ileri sürerek, bir Arap hareketinin temelini oluşturmadığını söyler.⁹³ Jacob Landau'nun daha sonra, Mart 1881 tarihli ve "Arap Ulusunun Haklarını Koruma Cemiyeti" inzalı benzer bir bildiriye kaleme alanların Müslüman olduğunu ve bu örgütün Arapların bağımsızlığı için çalıştığını söylemesi⁹⁴ Zeine'nin vardığı sonuca ters düşmez. Bu grubun başlıca şikâyetlerinden biri, Arap-

⁸⁸ Goltz, s. 109.

⁸⁹ Antonius, s. 79. Bkz. örneğin, Shamir (1974).

⁹⁰ Antonius, s. 86. Bkz. ayrıca Zeine (1958 [1973]), s. 52; Steppat, s. 637-40.

⁹¹ Zeine (1958 [1973]), s. 54.

⁹² Tibawi (s. 166), Antonius'un bu ilanların Hristiyanlar tarafından yazılıp dağıtıldığı ve devrimci bir hedefi olduğu iddiasına katılmamaktadır.

⁹³ Zeine (1958 [1973]), s. 53.

⁹⁴ Landau (1977), s. 215-27.

ların ordu içinde yüksek rütbelere atanmamış olmasıydı. Bu dönemde, Mısır'da benzer mesleki şikâyetler sebebiyle ayaklanan Arabî'nin beyanatının da aynı paralelde olması çarpıcıdır. Bildirilerin kaleme alınması ve dağıtılmasından Midhat Paşa da sorumlu tutulmuştu.⁹⁵ Midhat Paşa'nın, Suriye'yi imparatorluktan ayırarak, kendini Mısır hıdivi benzeri yarı bağımsız bir genel vali ilan etme peşinde olduğunu söylemek, epeyce zorlama gibi görünmektedir. Kırk yıl sonra, Suriye'nin sivil ve askeri kontrolünü elinde tutan Cemal Paşa için de benzer yakıştırmalar yapılmıştır. Midhat Paşa'nın Suriye'yi, İstanbul'daki konumunu yeniden kazanmak için bir sıçrama tahtası olarak görmüş olması, imparatorluğu parçalamak için bir üs olarak kullanmış olması ihtimalinden daha yüksektir.⁹⁶

İkinci gruba gelince, bu grubun temel kaygısı, Osmanlı devletinin Rusya'yla savaş sonucu çökmesi olasılığında Suriye'nin geleceğinin ne olacağıydı. Suriye'deki tüm liderlerle temasa geçip, bir yabancı işgali halinde, bağımsızlık ilan etmenin yollarını arıyorlardı, ama halifeyi tanımaya devam edeceklerdi.⁹⁷ Bu çabaları sonuçsuz kaldı, hükümet varlıklarını saptayarak eylemlerine son verdi. Hareketin liderlerine yumuşak davranılması, İstanbul'un bu eşraf hareketini bir tehlike olarak görmediğine işarettir. Bu iki grubun eylemleri, Arap siyasi hareketinin evriminde dönüm noktaları olmamıştır, ancak hareketin daha sonra billurlaşan iki belirgin özelliğini gösterirler: İmparatorluğun bunalımlı döneminde özerklik yanlısı-ayrılıkçı gündemin dile getirilmesi ve Arap siyasi hareketi içinde Suriye'nin odak noktası olması.

İmparatorluğun 1850'lerden başlayarak 1916'ya kadar uluslararası karışıklıklar nedeniyle zayıflaması, bazılarının bir yabancı egemenlik ihtimalini azaltmak amacıyla bağımsızlık fikrine sarılmalarına yol açtı. Büyük bir sefalete neden olan Kırım savaşının imparatorluk ekonomisine indirdiği darbe üzerine, daha 1858'de, Halep'teki İngiliz konsolosu, kentteki ayrılıkçı eğilimlere ilişkin Londra'ya bir rapor yollamıştı.⁹⁸ Bağımsızlık fikirleri ve İstanbul yönetiminin suçlanmasıyla Abdülhamid'in saltanatında ne ilk ne de son kez karşılaşılıyordu. Bunlar ideolojik hareketlere dönüşmemiş ve halktan destek görmemişlerdi.

95 John Dickson'ın Dışişlerine raporu, Zeine'de alıntı olarak yer almıştır (1958 [1973], s. 58).

96 Shamir, s. 124.

97 Zeine (1958 [1973]), s. 54.

98 Tibawi, s. 159'da, PRO. FO 78/1389. J. Skene'den, P. Alison'a (31 Temmuz 1858); ayrıca Zeine, s. 59. Konsolos, "kuzey Suriye'deki Müslüman nüfusun Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmayı ve Mekke şerifinin hükümrانlığında yeni bir Arap devleti kurmayı ümit ettiğinden" bahsetmiştir.

Siyasi huzursuzluk Suriye'den öteye geçmedi.⁹⁹ Hristiyanların faaliyeti vilayetin kıyı kesimleriyle sınırlı kalmış, hatta Şam'da bile Müslüman eşrafi ortak bir eyleme çekecek güce ulaşamamışlardı.¹⁰⁰ Önde gelen birkaç Suriyeli Arapın, Rus savaşı yüzünden Osmanlı devletinin çökmesi ihtimaline karşı ayrılmayı aklından geçirmesinin milliyetçi bir programla ilgisi yoktu. Nitekim, Abdülhamid'in gücünü pekiştirdiğinde Müslüman Arap ileri gelenleriyle uzlaşmış olmasına hatta bu eşrafın önemli bir kısmının sultanla birlikte davranmış olmasına şaşmamak gerekir.

İslam dünyasının Hristiyan emperyalist egemenliği altında olduğu bir dönemde Abdülhamid, halifelik rolünü vurgulayarak, Arapların olduğu kadar Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Müslümanların da desteğini sağlamıştı. Aynı güçlere karşı durumunu güçlendirmek için, Osmanlı denetimi dışındaki birçok aşiret reisinin güvenini ise, para, savunma vaadi ve karşılıksız yardımlarla kazandı. Ancak, daha gelişkin Arap bölgelerindeki eşrafın Abdülhamid rejimine olan bağlılıklarının nedeni, tümüyle Abdülhamid'in sayesinde değildi ve İslamcı ideolojiyle pek az ilintilidir.

Suriye eşrafının politikalarındaki değişiklikler, Abdülhamid döneminden önce başlamıştı; öncelikle 1858'de Arazi Kanunnamesi'nin ilanından sonra büyük toprak sahibi ailelerin ortaya çıkmasının, ikinci olarak da, 1860'taki iç çatışmada Müslüman liderlerin sosyal düzeni koruyamamalarının sonucudur.¹⁰¹ Köklü "ulema ailelerinin" nüfuzu zayıfladıkça, ulema sınıfından olmayan toprak sahibi aileler, yeni edindikleri servetlerinin de yardımıyla yerel idarede mevki edindiler¹⁰² ve yerel halkla benzer himaye ilişkileri kurdular. Abdülhamid, ulemanın hukuki ve eğitsel işlevlerini tehlikeye atan Tanzimat'ın laikleştirme politikalarını değiştirmemişti. En önde gelen ulema aileleri değişen koşullara ayak uydurarak topraklarını ve yönetimdeki yerlerini koruyabildiler; bürokrasinin farklılaşması ve vilayetlerde hızla artan idari kadrolar,¹⁰³ ulemadan olmayan toprak sahibi ailelerin bu yeni kadroları doldurmalarına ve nüfuzlarını artırmalarına neden oldu.¹⁰⁴ Bürokratikleşme ve laikleşme eğiliminin hızına ayak uydurabilmek için, ulema aileleri taviz verdiler. Yeni toprak sahibi aileler gibi onlar da, oğullarını İstanbul'daki laik okullara yollamaya ve bu ailelerden gittik-

⁹⁹ London tarafından incelenen el ilanı, Cezayir, Hortum ve Bağdot'taki Avrupa konsolosluklarına gelmişti. London'un tahminine göre, bu geniş çaplı bir harekettten çok, [Avrupa'don] destek kazanma çabasıydı.

¹⁰⁰ Zeine (1958 [1973]), s. 53.

¹⁰¹ Khoury, s. 23-30.

¹⁰² Age., s. 47.

¹⁰³ Koral, s. 332.

¹⁰⁴ Abu Monneh, "The Rise of the Sonjok of Jerusalem," s. 26.

çe daha çok kız alıp vermeye başladılar. Böylece Abdülhamid'in saltanatında "Osmanlı devletiyle açıkça özdeşleşen ve onun çıkarlarını savunan"¹⁰⁵ yeni bir taşra kentli liderleri koalisyonu ortaya çıktı. Bu birleşik Osmanlı liderliğin İstanbul ile bağlantısı, Abdülhamid'in iletişimi Tanzimat'ın merkezileştirme ilkesi doğrultusunda ve geniş çapta Batılı şirketler aracılığıyla modernleştirilmesi sayesinde sağlanmıştır.

Abdülhamid dönemi süresince Batı, bir model olmaya devam etti. İmparatorluk, dünya siyasi ve ekonomik sistemiyle iyice bütünleşti. Batının İslam uygarlığından ödünç aldıklarıyla kurulduğu, böylece Batıdan ödünç almanın da mubah olduğu vurgulanıyordu.¹⁰⁶ Genç Osmanlıların aksine Abdülhamid, ortaçağ İslam uygarlığını yüceltmmişti. Müslüman Osmanlıların çoğunluğu, bir Arap geçmişiyle özdeşleşmekte sıkıntı çekmediler. 1878 meclisinde Yanya mebusu Abdül Bey, o dönemdeki birçok Osmanlının görüşünü yansıtan bir biçimde kendini nasıl gördüğünü ifade ediyordu: "Madem ki Arap milletinden neş'et etmiş¹⁰⁷ bir milletiz; elbette medeniyiz ve biz maarif ve medeniyeti Yunanlılardan aldığımız gibi Avrupalılar dahi bizden aldılar..."¹⁰⁸ Arap-İslam mirasıyla özdeşleşmek, özellikle Osmanlı sultanlarının halifelik unvanını benimsemeleri müphem hat-ta tartışmalı görüldüğü için, Osmanlının bu unvandaki iddiasını meşrulaştırmış ve güçlendirmişti.

Yine de, Abdülhamid'in Arap geçmişine sahip çıkmasına karşı çıkan olmuyor değildi. Arap aydınları, atalarının İslamın ortaya çıkışı ve ilk İslam uygarlığındaki rollerinin bilincine gitgide daha çok varıyorlardı. İslam dünyasını yeniden birleştiren Osmanlı hükümdarlarının askeri kudretini takdir etmekle birlikte, imparatorluğun sonuç olarak duraklama dönemine girmesinden onları sorumlu tutuyor, gerilemeyi, gerçek İslamiyet'ten sapmanın bir sonucu olarak değerlendiriyorlardı. Muhammed Abduh ve onun bazı *selefi* [İslamda modernleşmeci] yandaşları, İslam'ın uzak ve parlak geçmişine bakmışlar, ilk başarıların kaynaklarını araştırmışlar ve bu süreçte, artık Avrupa'yı İslam'dan daha güçlü ve üstün kılan sosyal, ekonomik ve siyasi ilkelerin örneklerini tanımlamışlardı.¹⁰⁹ İslam'ın siyasi birliği için çalışan ünlü eylemci Cemaleddin el-Afgani'nin bir zamanlar yol-

105 Khoury, s. 51.

106 Berkes, s. 263; Buzpınar, s. 31-32.

107 Neş'et etmiş: çıkmış, yetişmiş (y.n.)

108 Us, c. 2, s. 210. II/16, 24 Ocak 1878.

109 Hourani (1962 [1970]), s. 139.

daşı olan Abdüh'un, İslam ümmetinin sürekliliği, istikrarı ve bağımsızlığına olan ilgisi çok büyüktü; bu amaçlara ulaşmak için, halifelik iddiasını kabulde tereddüt etse de, Abdülhamid'i desteklemeye hazırdı.¹¹⁰ Abdülhamid'in halifelik rolünü vurgulamasının ardındaki pragmatik nedenler, Arap aydınlarının bu iddiaya hoşgörü gösterme nedenleriyle çakışıyordu.

Ancak, İslam inancının taşıyıcıları ve büyük bir uygarlığın temsilcileri olarak Arapların özel bir önem ve ilgi görmüş olmaları, güçlü İslami unsurları olan bir Arap kimliğini güçlendiriyordu. Abdüh'un *selefi* yandaşları, bu Arap kimliğine yavaş yavaş bir siyasi içerik kazandırdılar. Abdüh'un müridi Reşid Rıza, Osmanlı padişahının halife unvanına görünüşte saygı göstermiş, ancak hocasının tersine Abdülhamid'in mutlakiyetçiliğine muhalefet etmişti. Abdüh'un bir başka öğrencisi Abdurrahman el-Kevakibi halifelüğün Araplara geri verilmesini savunmuştu.¹¹¹ *Selefi* düşüncesinin ortaya çıkardığı Arap bilincini siyasi bir gündemle birleştirmek açısından bu bakış açısı önemlidir, ancak, Arap reformcularının çoğu bu görüşe pek itibar etmemişlerdi. Yine de, İslamın görkemini "Araplıkla" birleştirmek, daha önceki laik gündemlerin çıkarabildiğinden daha güçlü bir Arap etnik bilinci doğurdu.¹¹² Allah'ın özellikle Araplara ihsan ettiği Kuran'ın dili Arapça, dile bağlı bir kimlik tanımı için yeni bir potansiyel oluşturdu.

Arap dünyasındaki akımlara paralel olarak, İstanbul'da da, dilin yine önemli bir rol oynadığı bir Türk kimliği bilinci ortaya çıkıyordu. Türkçü akım, Abdülhamid döneminden önce başlamış, büyük ölçüde dış etkilere bağlı olarak gelişmişti. Orta Asya, Anadolu ve doğu Avrupa halkları arasında bağlar kuran Avrupa'daki dil ve dilbilim çalışmaları, Osmanlıların, imparatorluk dışındaki Türklerin varlığının farkına varmalarına yardımcı, ve imparatorluğun saygınlığının yavaş yavaş azalmakta olduğu (1860'lar ve 1870'ler) bir dönemde gururlarını tazelenmişti.¹¹³ Genç Osmanlılar, Osmanlıcı fikirlerin yaygınlaştırılması açısından etkin bir araç olacağına inandıkları sadeleştirilmiş bir Osmanlı Türkçe'sini savunmuşlar, fakat bütün Türklerin ırk, hele de siyasi olarak birleşmesi fikrini de şovenizm olarak görmüşlerdi.¹¹⁴

Abdülhamid döneminde, İstanbul'daki bazı aydınlar, etnik ve dilci bir söylem olarak Türklükle ilgilendiler. Pan-İslamizmin Türkçü kaygıları (özellikle de Rusya'nın Orta Asya'daki yayılmacılığıyla ilgili olarak) kendi

110 Age., s. 269.

111 Haim (1964), s. 27; Tibawi, s. 184; Hourani (1962 [1970]), s. 272.

112 Dawn (1973), s. 135-41.

113 Berkes, s. 314-15; Kushner (1977), s. 27-30.

114 Jeltyakov [Zeltyakov] (tarihsiz), s. 70-71.

içine alması, Abdülhamid'in antiemperyalist ideolojisini güçlendirmişti; bunun için de 20. yüzyılın ilk yıllarına değin Türkçülük tartışmalarına hoşgörü gösterdi.¹¹⁵ Fakat kültürel kahramanlar çıkartmamış olan ve dışa dönük görünen Türkçülüğün, kendilerini öncelikle ve kesinlikle Müslümanlar olarak görmeye devam eden çoğu Türk üzerinde gözle görünen bir etkisi, ve bunun propagandasını yapan aydınlar için siyasi bir çekim gücü olmadı. İmparatorluktaki Türkçe konuşan halka gelince, geniş bir topluluk oluşturma açısından dillerinin oldukça zayıf bir temel teşkil ediyor olmasının nedeni, biraz da örneğin Araplara oranla dil açısından imparatorluğun daha heterojen bölgelerinde yaşıyor olmalarıydı. Seçkinlerin kullandığı Osmanlı Türkçesini anlayamıyorlar, dolayısıyla bu dille iftihar da etmiyorlardı. Padişah siyasi yazılara karşı daha az tehlikeli bulduğu Türkçü edebi çabaları desteklemiş gibiyse de, Arap edebi etkinliklerinden kuşkulananmaya başlamıştı. Bir Arap kültürel uyanışı, etnik Arapların tek başlarına ortaçağ İslamını sahiplenmesine yol açabilir, bu da halifelik iddiasını altüst edebilirdi.¹¹⁶ Abdülhamid'in, düşündüğü halde, Arapça'nın resmi devlet dili olarak kabulünden vazgeçmesinin sebebi bu olabilir.¹¹⁷

Arapçı ve Türkçü akımlar, farklı gelişme çizgileri izledi. Arapçı kimlik daha önce olgunlaştı ve daha fazla ilgi topladı.¹¹⁸ Arapça ile İslamiyet arasındaki yakın bağ, *selefî* hareketinin güçlendirdiği bir Arap benliği için temel oldu. Ancak her iki akım da, siyasi gündem olarak önemsiz kaldı. Abdülhamid saltanatında resmen desteklenen İslamcılık, hem Arapçılığı hem de Türkçülüğü gölgede bıraktı. Müslümanların çoğu için, Osmanlı saltanatı, siyasi bağlılığın odağı olmaya devam etmişti. Arapçılık ve Türkçülüğün siyasi ifade bulması daha uzun zaman alacaktı, ama bu arada, bu iki akımın (Jön Türklerin de yapmak isteyecekleri gibi) yeniden tanımlanmış bir Osmanlılık altında daha anlamlı bir senteze varması iki eğilimin ifade üsluplarındaki önyargılar yüzünden imkânsızlaşıyordu. Örneğin Türkçülerin Osmanlıca'yı Arap gramerine ait unsurları çıkartarak sadeleştirme girişimlerini, Arap aydınları İslam'a olmasa da Arap kültürüne bir saldırı olarak algılamak, Türkçüler de, Arapçıların, İslam tarihinin karanlık dönemi olarak Türk hanedanı yönetimini görmelerini mutlaka fark etmişlerdi.

115 Ercüment Kuran, "The Impact of Nationalism on the Turkish Elite in the Nineteenth Century," s. 114.

116 Abu Manneh, "Sayyadi," s. 148. Edebi faaliyetin çağı Mısır'da, sansürden kaçan Suriyeliler tarafından gerçekleştiriliyordu.

117 Karal, s. 543; Shaw ve Shaw, s. 260.

118 1900'de Türkolog Necib Asım, Araplar, Fransızlar ve tüm Avrupa ulusları gibi, kendi 'ana dilimize' dönmek gerektiğini yazmıştı (Kushner, s. 44).

Ne var ki Araplarla Türklerin ulusal temelde siyasi olarak ayrılmasını isteyenler pek azdı. Rus topraklarında doğmuş bir Türk olan Yusuf Akçura, 1904'te İstanbul'da mülteciyken yazdığı bir yazısında, pan-İslamizm ve Osmanlıcılığın, imparatorluğun Türkçe konuşan halkları için tutarlı bir siyasi alternatif olmadığını, uygun alternatifin Türkçülük olduğunu savunmuştu.¹¹⁹ Aynı yıl, Suriyeli bir Hristiyan olan Necib Azuri Paris'ten yazdığı yazısında, Müslümanlarla Hristiyanların bağımsız bir Arap devleti altında toplanmaları çağrısını yapmıştı.¹²⁰ Her iki yazar da, İslamcı ve Osmanlıcı çözümlere olan güvensizlikleri yüzünden bu fikirleri ileri sürmüşler, ancak ikisi de alternatif planlarına taraftar toplayamamışlardı.

JÖN TÜRK MUHALEFETİ VE ARAPLAR

Abdülhamid *öncesi* liberal muhalefeti Genç Osmanlı hareketi, onun saltanatı *sırasındakini* ise Jön Türk hareketi diye tanımlamak âdettir. Çoğu zaman birbirinin yerine kullanılan Avrupa kökenli bu terimler, liberal muhalefetin kendi imajındaki bir değişikliği yansıtmaz. Osmanlı bağlamında, böyle kullanılmaları iki açıdan yanıltıcı olmaktadır. Birincisi, Genç Osmanlı'dan Jön Türk'e geçiş, temelsiz olsa da, liberal akımlarda ilginin etnik olarak daha Türk bir vurgulamaya doğru daraldığını ima eder. İkincisi, liberal muhalefetin ideolojik kapsamının, ifade biçimlerinin ve bir dizi aktörünün, 1870'lerden sonra belirgin bir dönüşüm geçirdiğine işaret eder.

Abdülhamid döneminde, siyasi muhalefet yepyeni bir etnik, dini ve coğrafi çeşitlilik içinde kendini göstermişti. Nitekim, Jön Türkler, Türko-fon İstanbul memurlarının hareketi olan öncülleri Genç Osmanlılar'dan kesinlikle daha "Osmanlı"ydılar. İki hareket arasındaki sürekliliğe gelince, Genç Osmanlılar tarafından biçimlendirilen bir dizi fikir, taraftarlarının değişmesi ve çeşitlenmesiyle birlikte Jön Türk propagandasına zemin oluşturmuştu. Bir yandan Avrupa'nın sosyal ve siyasi düşüncesindeki modern akımların, öte yandan da muhalefet zemininin genişlemesinin etkisiyle, ilk kez Genç Osmanlılar tarafından ortaya atılan siyasi kavramlar ve ideallere yavaş yavaş yeni unsurlar ve vurgular getirildi.¹²¹

1878'de meclisin kapanmasını izleyen on yılı aşkın zaman içinde Ab-

¹¹⁹ Akçura (1911); Berkes, s. 322; E. Kuran, s. 116.

¹²⁰ Hourani (1962 [1970]), s. 278-79.

¹²¹ Ancak, Genç Osmanlı ve Jön Türk terimleri, bilimsel metinlerde olduğu gibi, muhalefet hareketinin iki ayrı dönemine değinmek üzere burada da kullanılmıştır. Bu terimlerin kullanımı üzerine bir tartışma için ayrıca bkz. Karal, s. 511, ve Blind, "The Prorogued Turkish Parliament," s. 42.

dülhamid, pek az iç siyasi muhalefetle karşılaşmıştı. Bunun başlıca nedeni istibdat yönetimi ve doğrudan kendisine bağlı güvenlik örgütüydü. Parla-
menter rejim başarısızlığa uğrayınca, ümitler de soldu. Çılgınca bir saray
darbesiyle Abdülhamid'i devirme girişimleri boşa çıkartıldı.¹²² Yine de
özgürlükçü fikirlerin yayılması durmadı. Avrupa'ya kaçanlar, Abdülha-
mid'e karşı mücadelelerini sürdürdü. Bu çabalar genelde bireysel, örgüt-
süz ve dolayısıyla kısa ömürlü oldu.

Birinci Safha (1878-1895)

Abdülhamid yönetimine baş kaldırma hareketlerinin 1890'ların ortala-
rında başladığının kabul edilmesi âdettir, ancak bu dönemdeki gizli karşı
çıkış atımları ve özgürlükçü hareketin sürekliliği, en iyi şekilde, çoğun-
lukla imparatorluk dışına göçen Arap aydınlarının en büyük rolü oynadığı
siyasi çabalar çerçevesinde anlaşılabilir.

Abdülhamid iktidara geldiğinde, edebiyat ve gazetecilik faaliyetleri
Suriyeli aydınlar arasında yoğunlaşmaktaydı. Padişahın sıkı basın sansürü,
pek çok gazetecinin Avrupa'ya ya da Mısır'a göçmesine neden olmuştu.
Suriye Hristiyan cemaatlerinin Avrupa ülkeleriyle tarihi ve kültürel bağla-
rı, sürgünlerin Londra, Paris ve Napoli gibi kentlerde yaşamalarını kolay-
laştırırken, buralarda sürgünler, (aydınların Abdülhamid karşıtı tutumunu
kendi ulusal ve yayılmacı çıkarları için kullanmak isteyen) dost hükümet-
ler, şahıslar ve kilise grupları tarafından destek görmüşler, ancak araların-
da bir koordinasyon olmamıştı.

İstanbul'da *el-Cevaib* (Güncel Haberler)¹²³ adlı Arapça bir gazete çı-
karan yayımcı Ahmed Faris eş-Şidyak'ın oğlu Selim Faris, ancak 1894'te
bu çabaların koordinasyonunu biraz olsun sağlayabilmişti. Genç Osmanlı-
ların Avrupa'daki başlıca yayın organı olan *Hürriyet*¹²⁴ Londra'da yeniden
canlandırdı.¹²⁴ Ondan önceki muhalif faaliyetler, Jön Türk hareketinin en
geniş tanımı olarak sadece Abdülhamid istibdadına karşı çıkma anlamına
geliyordu. Bu dönemde, Genç Osmanlı idealleriyle bağdaşan temel talep,

122 Bu tür bir girişim, baş faili Ali Suavi'nin hayatına malolmuştu. Ali Suavi önde ge-
len Genç Osmanlılardandı. Bkz. Mardin (1962), s. 360-84. Kurucu gruptan bir baş-
ka üye, Ali Şefkati ikinci bir başarısız girişimden sonra hayatını zor kurtarıp Ce-
nevre'ye kaçmıştı. Ahmed Bedevi Kuron (1945), s. 18-23.

123 Bu derginin pon-İslomcu konumu üzerine bkz. Londau (1994), s. 60-62.

124 Hanioglu (1995), s. 41-42. Bu Hanioglu'nun *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti
ve Jön Türklük, 119-1902* adlı eserinin gözden geçirilmiş çevirisidir (İstanbul,
1986). Yazar "The Young Turks and the Arabs before the Revolution of 1908"
(1991) başlıklı makalede liberal hareket içindeki Arapları irdelemektedir (s. 31-49).
Ayrıca bkz. A. B. Kuron (1945), s. 24.

liberal bir meşruti rejim olmaya devam etmişti. Bundan ötürü, Abdülhamid'in mutlak gücünü haklı kılmak için kullandığı halifelik iddiasının çürütülmesi, rejime karşı yürütülen mücadelenin odak noktası oldu.

Avrupa'da yayımlanan iki bağımsız Arapça gazetenin adı da *el-Hilafe* (Halafet) idi. Biri, Katolik bir rahip olan Louis Sabunci¹²⁵ tarafından Londra'da, diğeri ise İbrahim Muveylihi tarafından Napoli'de yayımlanmaktaydı. Sabunci, önce Beyrut'ta yayımlamaya başlayıp daha sonra 1877'de Londra'ya naklettiği *en-Nahla*'da (Arı) olduğu kadar, 1881'de yayımladığı *el-Hilafe*'de de, bir Arap halife fikri üzerinde durmuştu. Sabunci'yi ve onun yayın organı *el-Hilafe*'yi destekleyenler arasında İngilizlerin yanı sıra, rakip halife olma ihtirasları peşinde koşan Hıdiv İsmail ile İngiliz yönetimi altındaki sömürgelerin Hintli ve diğer Müslüman liderleri de bulunuyordu; bu da, bu kadar erken bir safhada bile, İngilizlerin padişahın halifelik iddiasını çürütmeye çalışmış olabileceklerini düşündürüyor. İbrahim Muveylihi Mısırlıydı, Avrupa'da Abdülhamid'e muhalefet eden tek isim yapmış Arap Müslüman editördü. Muveylihi *el-Hilafe*'yi 1879'da yayımlamış ve burada, hâmisî Hıdiv İsmail'in görevinden alınmasına karşı çıkmıştı.¹²⁶ Osmanlı hükümetine olduğu kadar emperyalist İngiltere ile Rusya'ya da sivri bir dille saldırmıştı. Hem Muveylihi hem de Sabunci¹²⁷ daha sonra Abdülhamid ile uzlaşmış ve onun hizmetine girmişlerdi.

Eğer Osmanlı sultanı halifelik makamına uygun değilse, bu makam için gerekli özellikleri taşıyan kim vardı? Bazı *selefi* modernleşmeciler, bu sorunun bir cevabı olarak bir Arap halife düşüncesini getirmişler, ancak, Batı emperyalizmine karşı durabilen tek İslami siyasi varlık olan Osmanlı devleti zayıflamasın diye, Osmanlı hanedanına herhangi bir sadakatsizliği savunmamışlardı. Her ne kadar Hristiyan Arapların, İslamcılık hakkında endişe duymak için nedenleri vardıysa da, Sabunci gibi bazıları, Abdülhamid rejimine karşı bir alternatif olarak bir Arap halife önermişlerdi.¹²⁸

Birinci meclisin kapatılmasından sonra, Avrupa'da yayımlanan gazetelerin Abdülhamid aleyhtarı muhalefetine Halil Ganem de katıldı. Onun gazetecilikteki ilk yılları Avrupa'daki diğer Araplarınkine benzer, ama 19.

¹²⁵ Farah, "Censorship" (1977), s. 161.

¹²⁶ Tarazi, c. 2, s. 264.

¹²⁷ Farah, s. 161; Zirikli, c. 6, s. 115.

¹²⁸ Tarazi, c. 2, s. 250-53; Hourani (1962 [1970]), s. 269. Açıkça veya zımnen Arap-İslami fikirleri yücelten bu aydınların, kendi kişisel çıkarları uğruna ulusal duyguları sömürdüklerine dair geriye dönük bir suçlama için bkz. Bayhum (1950, 2. b.), s. 19. Sabunci *el-İttihadü'l-Arabi* (Arap Birliği) adlı bir de dergi yayınlamıştı.

yüzyılın sonlarına doğru Ganem kendini, büyüyen Jön Türk hareketinin ana görüşlerine herhangi başka bir Arap aydınından ya da eylemcisinden daha çok adamıştır. 1878'de İstanbul'dan uzaklaştırılan on muhalif mebusan sadece Ganem Avrupa'ya gitmişti. Paris'e yerleşmiş ve Osmanlı hükümetini eleştiren makaleler yazarak reform çağrısında bulunmuştu.¹²⁹ Ganem, Paris'te Arapça ve Fransızca yayımladığı *La Jeune Turquie (Türkiye el-fetât)*'da imparatorlukta "[siyasi] reform isteyen bir demokrat" olarak yazılar yazıp "Genç Türkiye" deyimini gazetesine mal etmişti.¹³⁰

Avrupa'daki muhalefet 1880'lerin sonunda hızını yitirirken dahi, Ganem, mücadeleyi bırakması için Abdülhamid'den gelen rüşvet tekliflerini geri çevirmişti.¹³¹ Padişah pek çok kişiyi yanına çekmiş, birçokları da Avrupalı ülkelerin liberal ilkeleri ile yayılmacı tutkuları arasındaki çelişki yüzünden cesaretlerini kaybederek mücadeleyi terk etmişti. Arapça yayınlar ve entelektüel etkinliklerin merkezi olan Londra ve Paris, giderek yerini İngiliz işgali altındaki Mısır'ın Kahire kentine bırakırken, Halil Ganem mücadelesine Avrupa'da devam etmişti. Halil Ganem, liberal amaç uğruna eşi görülmemiş ısrarlı bir mücadele sergilemiş ve Abdülhamid karşıtı hareketlerin erken ve geç safhaları arasındaki bağı temsil etmekle kalmayıp, 19. yüzyılın son çeyreği boyunca, liberal Osmanlı akımlarının timsali olmuştu.¹³² 1890'ların Avrupa'sı, yeni bir Osmanlı liberaller nesline ve güçlenmiş örgütlü eyleme tanık olmuş, Ganem, her ikisinde de kilit rol oynamıştı.

İkinci Safha (1895-1908)

Bu ikinci safhada Abdülhamid'e karşı birleşen ve pekişen en önemli muhalefetin çekirdeğini, İstanbul'daki tıp öğrencilerinin 1889 öncesi kurdukları İttihad-ı Osmani adında gizli siyasi örgüt oluşturmuyordu. Bir yeraltı örgütü olan İttihad-ı Osmani, daha sonra Abdülhamid döneminin liberal düşünceli devlet görevlileriyle bağlantılar kurup İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alarak Ahmed Rıza liderliğinde Avrupa'dan aktif muhalefet yapmaya başlamıştı.

Ahmed Rıza Bey, Bursa'da maarif müdürüydü.¹³³ İttihad-ı Osma-

¹²⁹ Tarazi, c. 2, s. 270-71.

¹³⁰ Mardin (1964), s. 17; Blind, "Young Turkey," (1896), s. 835.

¹³¹ Fakat Mardin (1964, s. 17) Ganem'in, maddi olarak Abdülhamid tarafından desteklenen Fransız bülteni *La France Internationale*'i çıkarttığını söyler.

¹³² Hourani (1962 [1970]) s. 264.

¹³³ Bkz. *Ahmed Rıza Bey'in Anıları* (1988), s. 10. Ahmed Rıza, Jön Türklerin merkezileştirme yanlısı fraksiyonunun lideriydi. 1908 devrimindeki ideolojik etkisi çok büyüktü, fakat 1908'den sonra hükümet ve İttihat-Terakki içindeki önemli mevkilerden uzaklaştırılmıştı.

ni'nin İstanbul'da ortaya çıkarıldığı ve rejim aleyhtarlarına karşı baskının yoğunlaştığı 1889'da görevini bırakıp Paris'e gitti. Liberal dava uğruna Avrupa'da kaldı ve Osmanlı'nın başkentindeki hareketlerle temasını sürdürdü. Başlangıçta, Genç Osmanlılarla aynı liberal-meşrutî kavramları savunmuş, İslami siyasi düşünce ile Batılı liberalizm içindeki ortak unsurları vurgulamıştı.¹³⁴ Ancak, Paris'te bağlantı kurduğu Fransız pozitivistlerinin fikirlerini giderek benimsemeye başladı. Pozitivist düşünce ekolünün bir başka yandaşı olan Halil Ganem,¹³⁵ Jön Türk muhalefetine Avrupa'daki ilk önemli yayın organı olan *Meşveret*'i¹³⁶ kurmak üzere 1895'te Ahmed Rıza'ya katıldı. Ahmed Rıza Bey ile Halil Ganem, Rusyalı bir Türk göçmeni ve İstanbul'u terk etmeden önce Mülkiye'de liberal fikirleri yayan bir hoca olan Murad Bey'le (Mizancı)¹³⁷ birlikte İttihatçı örgütün Avrupa'daki liderleri oldular.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Avrupa'da kurulması aşamasında, Selim Faris Osmanlı sınırları içinde dağıtılan *Hürriyet* gazetesinde kendisini Osmanlı Meşrutiyet Fırkası'nın (ya da *Parti Constitutionnel en Turquie*) sözcüsü olarak tanıtıyordu. Sadece kendi çıkarları peşinde koştuğu gerekçesiyle Faris'i suçlayan Ahmed Rıza, onunla işbirliği yapmamıştı;¹³⁸ 1895'ten hemen önce Paris'te ortaya çıkan Türk-Suriye Cemiyeti adı altındaki liberal Arap muhalefet grubunu daha çok beğeniyordu. Bu cemiyet, Dürzi emiri Emin Arslan liderliğinde *Keşfü'n-nikab* (Peçeyi Kaldırmak) adlı gazete etrafında toplanmıştı.¹³⁹ Abdülhamid'den gelen baskı sonucunda *Keşfü'n-nikab*'ın Fransız yönetimi tarafından kapatılması üzerine, cemiyetin yayın organı, Halil Ganem'in *Türkiye el-Fetât* adlı gazetesini aldı. 1896'da Türk-Suriye Cemiyeti, Paris'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşti ve Ahmed Rıza'nın önderliğindeki grubun Abdülhamid'e karşı Mısır'daki muhalefetle bağ kurmasına yardımcı oldu.¹⁴⁰

Hem Faris'in Osmanlı Meşrutiyet Fırkası, hem de Türk-Suriye Cemiyeti, Suriye'deki koşulların iyileştirilmesi, Suriye toplumunun iç entegrasyonu ve din farklılıklarının giderilmesi konularına öncelik vermişti. Bu, et-

¹³⁴ Berkes, s. 307; Karal, s. 527.

¹³⁵ Ramsaur (1957), s. 24, 37, 52.

¹³⁶ A. B. Kuran (1945), s. 29; Zürcher (1984), s. 16.

¹³⁷ Mehmed Murad Bey, *Mizan* adlı bir dergi çıkarttığı için daha çok Mizancı Murad diye tanınır.

¹³⁸ 1897'de Abdülhamid, Beyrut'un su imtiyazını vererek Faris'i kandırmış, Faris geçici olarak muhalefeti bırakmıştı (bkz. Hanioglu (1995), s. 45-46).

¹³⁹ Mardin (1964), 18; Hanioglu (1995), 45-46.

¹⁴⁰ Hanioglu (1986), s. 105-8.

nik ve dini grupları, Osmanlıcı çerçeve içinde, bölgesel bir kimlik etrafında birleştirmek isteyen “Suriyeci” bir akımın açık söylemiydi. Abdülhamid’in politikası, dini farklılıkları öne çıkartıp Suriye’nin idari bölümlerini yeniden düzenleyerek, bu tür bir Suriyeciliğin önünü kesti, ancak sonuçta daha çok parçalanma oldu ve nihayet 1888’de Beyrut’un ayrı bir vilayet, Kudüs’ün ise ayrılarak bağımsız bir sancak olmasına yol açtı.¹⁴¹ Suriye’nin bölünmez bir bütün olması fikri, Suriyeli mebusların, Beyrut’un ayrılması konusunda daha önce belirtilen meclis tartışmalarında ortaya atılan, Abdülhamid’in sonraki politikaları doğrultusundaki taleplerinden de anlaşılacağı gibi, elbette bütün Suriyeliler tarafından benimsenmemiştir.

Suriyeciliğin ilk ve en inanmış taraftarlarından biri olan Butrus el-Bustani, Suriye’nin entegrasyonunun başarılı olabilmesinin bir anayasal düzenlemeye bağlı olduğuna inanmazken (ve bu yüzden sansürden kurtulurken),¹⁴² Türk-Suriye Cemiyeti, Suriye’de yapılacak reformların Abdülhamid’in otokratik idaresi altında değil, bir anayasal çerçeve içinde gerçekleşmesini tasarlıyordu. Dolayısıyla cemiyetin amaçları, Ahmed Rıza önderliğindeki yeni hareketle uyum içinde olmakla kalmayıp bu hareketi güçlendirmişti.¹⁴³ *Meşveret*’in ilk sayısında yayımlandığı gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin programı, tek tek vilayetler ya da bölgeler için değil, bir bütün olarak tüm imparatorluk için reform ilkesini vurguluyordu.¹⁴⁴ Suriyelilerin reform beklentileri muhtemelen Abdülhamid tarafından büyük oranda karşılanmış olmalı ki, yüzyılın bitimine doğru Türk-Suriye Cemiyeti dağıldı. Saray Suriye vilayetine ayrıcalıklı davranıyordu ki,¹⁴⁵ bu Abdülhamid’in Arap seçkinlerini merkezi yönetimle daha fazla bütünleştirme arzusuyla tutarlıydı. Hatta, Abdülhamid’in Arap seçkinlerine ve vilayetlerine gösterdiği bu özel muameleyi, Mizancı Murad gibi bazıları beğenmiyor, hükümetin Araplara tanıdığı ayrıcalıkları kapitülasyonlara benzeterek itham ediyordu.¹⁴⁶

Jön Türk hareketinin 1890’larda canlandırılmasının ardında yatan başlıca itici güç, azınlık, özellikle de Ermeni milliyetçiliğinin yükselmesi olmuştu.¹⁴⁷ 1890’da, Abdülhamid’e karşı birleşik bir cephe kurmak için Os-

141 Abu Manneh, “Sayyadi,” s. 145-46.

142 Abu Manneh, “Christians,” s. 299.

143 Rıza, muhtemelen Faris’in *Parti Constitutionnel*’inin İttihat ve Terakki’nin daha geniş ve kapsamlı amaçları için fazlasıyla Suriye-merkezi olduğunu düşündüğünden Faris ile daha yakın bir işbirliğinden kaçınmıştı.

144 Akşin (1980), s. 28.

145 Kohn (1936), s. 264; Kedourie, “The Impact of the Young Turk Revolution” (1974), s. 125-26.

146 Mardin (1964), s. 91.

147 Age., 18-20.

manlı liberallerinin Paris'te yaptıkları toplantıda Ermenilerin milliyetçi talepleri telin edilmiş, Ermeni delegasyonu bu tavrı protesto ederek toplantıyı terk etmişti. Daha sonra Mizancı Murad, Arap katilimcılara, bir Arap devleti kurma niyeti taşıyıp taşımadıkları sorusunu yöneltti. Nadra Mutran ve Halil Ganem bu tür iddiaları reddederek Arap çıkarları açısından Osmanlı devletine bağlı kalmanın gerekliliğine kesinlikle inandıklarını belirttiler.¹⁴⁸

Avrupa'daki hareketin içindeki farklılıklar, ilk başta kişilik çatışmaları gibi görünmüştü, ancak giderek ideolojik konularda billurlaştı. İlk büyük sürgünler dalgasının Paris ve Cenevre'de örgütlenmeye başladığı yıllarda, başlıca anlaşmazlık konusu, Abdülhamid istibdadına karşı mücadelede izlenecek strateji oldu. Avrupa'daki liberallerin saflarına katılan İttihad-ı Osmani'nin kurucuları ve Mizancı Murad şiddet kullanılmasından yana olduklarını belirtmişlerdi. İyi bir pozitivist olan Ahmed Rıza ise, daha tedrici ve şiddet içermeyen bir yaklaşımı benimsiyordu.¹⁴⁹

İmparatorluğun idari örgütlenmesi ve yapısı konusunda kalıcı bir ayrılık ortaya çıktı. Ahmed Rıza, daha fazla siyasi ve ekonomik merkezileşmeyi savunurken, durumdan rahatsız olup 1899'da Paris'e iltica etmiş ve sultana karşı muhalefet yapmaya başlamış olan (Abdülhamid'in kızkardeşiyle evli) Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğlu Prens Sabahaddin etrafında toplanan adem-i merkezietçi kamp buna karşı çıkıyordu. Anglo-Sakson eğilimleri olan Sabahaddin, Ahmed Rıza'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne rakip olan Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nde liberal ekonomik politikaların savunuculuğunu yapıyordu.¹⁵⁰ Bu ayrılık Jön Türk hareketini 1908'den önce yaralamış, İkinci Meşrutiyet döneminin daha kurumsallaşmış siyasi söyleminin ana anlaşmazlık konusu olmuştur.

Avrupa'daki Jön Türkler, aralarındaki ayrılıkları gidermek ve Abdülhamid rejimine karşı birleşik bir cylem çizgisi oluşturmak amacıyla, başlıca kongrelerini 1902 ve 1907'de Paris'te yaptılar. Araplar, her iki toplantıya

148 Ganem şöyle demişti: "Biz Araplar biliyoruz ki, eğer Frenkler ülkemize girerlerse, birkaç yıl içinde topraklarımız onların eline geçecektir ve ülkeyi diledikleri gibi yöneteceklerdir. Türklere gelince, onlar bizim dinimize inanırlar ve âdetlerimizi bilirler. Dört yüz yıllık yönetimleri boyunca bir santimetre mülkümüzü dahi almamışlardır. Toprakları, mülkleri, sanayiye ve ticareti yerli halka bırakmışlardır. Araplar, Türklerle ticaretten ve kesintisiz bağımızdan yararlanmışlardır. Şimdi bunu değiştirmek ve Türklerin yerine bir başkasını getirmek doğru olur mu?... Müslümanları bir Arap devleti kurmak istedikleri, Hristiyanları da yabancılarla gizli ittifak yaptıkları gerekçeyle suçlayanlar, sadece hükümdara yaranamak isteyenlerdir... Arap aydınlarının ve ileri gelenlerinin ümmetlerinin Osmanlı çıkarları çerçevesinde yaşamadından başka bir isteği yoktur." *el-Mu'temerü'l-Arabiyyü'l-evvel*, s. 61; Bayhum, s. 19.

149 Karal, s. 517.

150 Ramsaur, s. 81-90; Lewis, s. 201.

da katıldılar, ancak belirli bir çıkar etrafında birleşmemişlerdi. Örneğin Ermenilerin tersine Araplar, bir hizip ile özdeşleşen bir ulusal topluluk oluşturmuyorlardı. 1902'deki konferansta Halil Ganem İttihat ve Terakki'nin sözcülüğünü ve bazı oturumların başkanlığını yapmıştı.¹⁵¹ 1907'deki toplantıya, Londra ve Kahire'de yayımlanan Türkçe-Arapça yayınların yazı işleri kadroları da gelmişti.¹⁵² Ancak Ganem'in 1904'te ölmesinden sonra hiçbir Arap hareketin lider kadrolarında yer almadı.

Birçoğunu Abdülhamid'in kişisel hizmetine almış olması yüzünden Araplar yalnız olarak rejimle özdeşleştirilmişler, muhalefetteki rolleri de azımsanmıştır. Sarayın Bâbîâli'yi gölgelediği bir zamanda, padişah tutucu eğilimli pek çok Arabı gerçekten de etkili makamlara getirmişti. Böylece Abdülhamid, İstanbul'daki bürokratik güç kavgasından uzak, kendisine şahsen bağlı olan bir danışmanlar, kâtipler ve görevliler takımı oluşturmuştu.¹⁵³ Sünni ya da Sufi, dini itibara sahip Arap ileri gelenlerinin tercih edilmesi, padişahın İslamcı politikasının da gücünü artırıyordu.¹⁵⁴ Daha da önemlisi, Arap ileri gelenlerinin bürokrasiye ve saray yönetimine katılmaları, onun merkezileştirme politikasına hizmet ediyordu.

Abdülhamid'in, Jön Türklerle bağlantı kurmak ve onları kazanmak üzere Avrupa'ya yolladığı iki özel elçiden biri, Lübnanlı Hristiyan başhafiyesi Necib Malhame'ydi.¹⁵⁵ Malhame'nin seçilmesi kuşkusuz Avrupa'daki Jön Türkler arasında çoğu Hristiyan birçok Arap olması yüzündendi. Rejim aleyhtarlarını ve muhaliflerini kandırmak için, hem sopa (yani mallara el koymak) hem de havuç (yani para) kullanmıştı.¹⁵⁶ Suriyeli bir Katolik olan ve hükümetin çağrısına uyarak İstanbul'a dönen Emin el-Antaki ör-

151 Blind, "Turkish Parliament," s. 42; Ramsaur, s. 68.

152 Ramsaur, s. 125.

153 Bunlara daha önce belirtilen Tunuslu reformcu Hayreddin Paşa (sadrazam) ve el-Kudsi (ikinci kâtip) ile İzzet el-Abid (daha sonra ikinci kâtip), Ebulhuda el-Sayyadi (Halepli Sufi), Muhammed Zafir (Tunuslu İslami propagandacı), ve Necib Malhame dahildir. Bakınız Karal, s. 544-45; Landau (1981), s. 70-71; ve Engin Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," (1986), s. 77-78.

154 Sultan, imparatorluğun gayrimüslim nüfusundan vazgeçmediğini kanıtlamak için, Hristiyan Arapları daha az güvendiği Hristiyan grupların üyelerine tercih ederek hizmetine almıştı.

155 Temo (1939), s. 151. Necib'in ağabeyi Selim maadin nazırıdır. Bkz. Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt," s. 78.

156 Hükümet karşıtı yayınlarına son verip imparatorluğa dönmeyi reddettikleri için mallarına zorla el koyulanlar arasında Selim Sarkis ve Suriye'li bir Kildani olan Necib Hindi de vardı (A.B. Kuran (1945), s. 148.) Faris, Sabunci, Muveylihi gibileri, muhalefet saflarını terk ettikleri için devlet hizmetinde makamlar ve ekonomik ayrıcalıklar verilerek ödüllendirilmişlerdi. Bkz. ayrıca, Hanioglu [1982], s. 210.

neği, yurtlarına dönmeyi ya da yurt dışında hükümet görevlerine atanmayı kabul etmeye ikna edilen pek çok Jön Türk'ün durumunu da gösterir. Yurt dışında yaşamının getirdiği maddi zorluklar, hareketin sekteye uğramasıyla duyulan moral çöküntüsü, duygusal ve kişisel nedenlerden ötürü, önde gelen isimlerden Mizancı Murad, Tunalı Hilmi ve Abdullah Cevdet gibi pek çok Jön Türk, Avrupa'daki araçların ısrarları sonucunda Abdülhamid'le uzlaşmaya gitmişti. Ancak bu kişiler, padişahın sadık kulu olmayı çoğunlukla reddetmiş, daha sonra ya tekrar muhalefete dönmüş ya da gizli gizli Jön Türk davasını desteklemişlerdi. El-Antaki bunlardan biriydi ve "kendisine açılan saray kapılarını ve Bâbü'lî'yi" bilgi toplamak için kullanmış, hükümet yetkilileriyle yaptığı temaslara raporlarını, İstanbul'daki Fransız postanesinden sürgündeki Jön Türklere iletmışti.¹⁵⁷

Başlangıcından itibaren başkentteki İttihatçı örgütte, Araplar kadar, Kürtler, Arnavutlar, Rus Türkleri ve diğer etnik gruplar yer almıştı. Cemiyetin ilk üyelerinden biri, Ahmed Vardani'ydi;¹⁵⁸ İttihat-ı Osmani tarafından Avrupa'da Ahmed Rıza ile ilk teması sağlaması ve Ahmed Rıza'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni temsil etmesini istemek için görevlendirilmişti. Vardani daha sonra Trablusgarp'a sürgün edilmişti.¹⁵⁹ 1900 yılında Şamlı Mustafa Bey, İstanbul'daki askerleri Abdülhamid'e karşı kıskırttığı gerekçesiyle kürek cezasına çarptırılmıştı.¹⁶⁰ Abdülhamid'in sarayındaki ileri gelen dini Arap liderlerden biri olan Şeyh Zafir'in yeğeni, Abdülhamid karşıtı bildiriler dağıtan bir subaydı.¹⁶¹ Sabahaddin yanlısı eğilimleri olan ve 1902'de Kuleli Askeri İdadisi'nde kurulan gizli İhtilalci Askerler Cemiyeti'nde Araplar da vardı.¹⁶² İstanbul'daki Jön Türk hareketinin tam bir gizlilik içinde yürütülmesi gerektiği için, başkentteki muhalefet ve Arapların rolü hakkında pek az şey bilinmektedir.

Abdülhamid'e karşı muhalefetin bir başka merkezi de Mısır'dı ve hem coğrafi konumu hem de liberal siyasi ortamı nedeniyle Jön Türklerin sığı-

¹⁵⁷ Age., s. 210.

¹⁵⁸ Tunaya (1952), s. 109. Temo, s. 45; A. B. Kuran (1945), s. 31. Kuran'a göre, İstanbul'da "Arap Ahmedî" diye tanınırdı.

¹⁵⁹ A. B. Kuran (1948), s. 160.

¹⁶⁰ Age., s. 62.

¹⁶¹ Temo, s. 51.

¹⁶² Bu grup, Abdülhamid'in polislerinin 1907'deki baskınından kurtulmuştu. 1909'da Harbiye'den mezun olduktan sonra, Prens Sabahaddin'e duydukları sempati yüzünden tutuklanmışlardı. Birkaçı İstanbul'dan kaçmış, Fas'a giderek Fas ordusunda subay olmuşlardı. Adları belirtilen on subaydan üçü Arap vilayetlerindendi: Remzi ve Hilmi Şam'dan, Mahmud Nedim ise Trablus'tandı. Bkz. A. B. Kuran (1945), s. 221-31, 282-85.

nağı haline gelmişti. Hıdiv İsmail idaresi altındaki Kahire'nin liberal atmosferinden etkilenen bazı Suriyeli aydınlar, 1870'lerin sonlarında memleketlerini terk ederek buraya gelmişlerdi. Burada toplanan yazarlar ve gazetecilere, İngiliz işgalinin ilk yıllarında gelen ikinci bir dalga daha katıldı. İngiliz yönetimi, Mısır milliyetçiliğinden yana olanların, yeni hıdiv Abbas Hilmi'yi, İngilizleri ya da Fransızları destekleyenlerin, Osmanlı politikalarını eleştiren yazılar yazmalarına görece özgürlük tanımış, Kahire'yi, "Ortadoğu'nun Hyde Park Köşesi" haline dönüştürmüştü. Mısır'da, Osmanlı devletinin lehinde olan ve Osmanlıların Mısır'da daha büyük bir rol oynamasını düşünen aydınlar ve politikacılar da vardı. Ancak bu tür Osmanlı bağlantıları, genellikle İngiliz boyunduruğunu kaldırmak ve sonuçta Mısır'a bağımsızlığını kazandırmak amacıyla savunulmaktaydı.¹⁶³

Jön Türkler, yüzyılın sonunda Kahire'de bir şube oluşturdıklarında, en çok ortak noktayı paylaştıkları insanlar, İslami modernist düşüncelere sahip Müslüman Suriyeli göçmenler olmuştu. Jön Türkler, Abdülhamid'in karşısında kendi pozisyonunu güçlendirmeyi amaçlayan hıdivin oportünist politikalarının farkındaydılar ve kuşku duyuyorlardı, ancak onun iyi niyetini de mümkün olan her fırsatta kullanmışlardı.¹⁶⁴ Hıdiv sülalesinin aileden soğumuş bazı üyeleri de daha etkin işbirliği yapmak için Jön Türk saflarına katıldılar: Prens Mehmed Ali, en önemlisi de geleceğin Osmanlı sadrazamı Said Halim, Ahmed Rıza'nın grubuyla çalışmışlardı.¹⁶⁵

Cemiyetü'ş-Şurati'l-Osmaniyye (Osmanlı İstişare Cemiyeti) Suriyeli Müslüman Araplar ve İstanbul'dan gelen Jön Türkler tarafından, 1897'de Kahire'de kuruldu. Cemiyetin mimarları arasında Reşid Rıza, Refik el-Azm, ve bir Türk subayı olan Saib Bey bulunmaktaydı. Örgüt 1908'e kadar yaşadı. Diyarbakırlı bir Kürt ve İttihad-ı Osmani'nin 1889'daki kurucularından biri olan Abdullah Cevdet, 1905 yılında Kahire'ye yerleştikten sonra, cemiyette aktif rol oynadı.¹⁶⁶ Abdullah Cevdet, Kahire'ye gelmeden önce Cenevre'deki Jön Türk grubunun liderliğini yapmış ve Ahmed Rıza'nın grubuna rakip olmuştu. Abdüh'un yazdıkla-

¹⁶³ Hourani (1962 [1970], s. 205.

¹⁶⁴ Jön Türklere karşı hıdivin politikasındaki çalkantılar için bkz. Mardin (1964), s. 59-65; A. B. Kuran (1948), s. 158. Prens Sabahaddin grubu, Abdülhamid'i tahttan indirmek için yardımını almak üzere 1902'de hıdivle temas kurmuştu. Abbas Hilmi bu planı olumlu karşılamış, ancak başka nedenlerden plan gerçekleşmemişti. Bkz. A. B. Kuran (1945), s. 160.

¹⁶⁵ Rıza, s. 19; A. B. Kuran (1948), s. 136-37, 204-5, 215-17; Bostan (1992), s. 21-26.

¹⁶⁶ Zeine (1958 [1973]), s. 50-51; Hanioglu [1982], s. 54.

rından etkilenen Cevdet, Abdülhamid'in politikalarının İslami niteliğini tartışmaya açarak keskin kenarını köreltmeye çalışmıştı.¹⁶⁷

Bu Türk-Arap İstişare Cemiyeti, Osmanlı halifesinin altında Osmanlı bütünlüğü içinde somutlaşan İslami birlik çağrısında bulunmuş,¹⁶⁸ ancak Avrupa emperyalizmiyle birlikte Abdülhamid yönetimini de suçlamıştı. Kahire'den yayılan bu propaganda Arapça ve Türkçe olarak basılıp imparatorluk içinde yaygın olarak dağıtılıyordu,¹⁶⁹ özellikle Arap vilayetlerine Kahire'den kolaylıkla ulaşmak mümkündü.¹⁷⁰ Reşid Rıza, cemiyetin idare kurulu reisi olarak, Suriye'de yaygın bir okuyucu kitlesi olan ve bu noktada Jön Türk çıkarlarına hizmet eden *el-Menar* (Fener) gazetesinde, grubun fikirlerinin propagandasını yapıyordu. Osmanlı devletinin bütünlüğünü savunuyor, emperyalizme karşı direniş çağrısı yapıyor ve Abdülhamid otokrasisini lanetliyordu. 1908 devriminden sonra İstişare Cemiyeti, merkezietçi Jön Türk fraksiyonu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni en çok eleştirenlerden oldu.

Ahmed Rıza'nın merkezietçi fraksiyonu ile Prens Sabahaddin etrafında toplanan adem-i merkezietçi grup arasındaki farklılıklar büyüdükçe, Mısır'daki Jön Türkler, bu ikisinin ortasında bir yol tutturan Cemiyet-i Ahdiye-i Osmaniye adı altında başka bir cemiyet kurdular.¹⁷¹ Bu cemiyet, 1876 Kanun-ı Esasi'sinde garanti altına alınan "tevsi-i mezuniyet" ilkesini savunuyor, yönetime adem-i merkezietçilerin istedikleri kadar yüksek bir yerel katılım anlamını taşımasa da idari yetkililere daha fazla serbestlik verilmesini öneriyordu.

İttihad-ı Osmani'nin kurulmasını izleyen yıllarda, özellikle de Abdülhamid'in hafiyelerinin İstanbul'daki muhalefeti iyice kıskaç almasından sonra, pek çok Jön Türk ülkeyi terk etmiş, kalanlarsa bu gizli İstanbul örgütünü vilayetlere de yaymaya çalışmışlardı. İttihad-ı Osmani'nin kurucularından olan sürgünler, Avrupa ve Kahire'de şubeler kurdular. İmparatorluk içinde, Jön Türk eğilimli öğrenciler, İstanbul'daki askeri ve mesleki okullardan mezun olup vilayetlere tayin oldukça, devrimci fikirler yayılmaya başlıyordu. Bu arada hükümet, kuşkulandığı öğrencileri, subayları ve memurları özellikle Hicaz, Bağdat, Suriye ve Trablusgarp gibi uzak vilayetlere sürgün etmiş, gidenler, buralarda da benzer propagandayı sür-

¹⁶⁷ Hanioglu, *age.*, s. 134-42.

¹⁶⁸ Kawtharani (1978), s. 163.

¹⁶⁹ Zeine (1958 [1973]), s. 50-51.

¹⁷⁰ A. B. Kuran (1948), s. 216.

¹⁷¹ Akşin, s. 53.

dürmüşlerdi. Sempatizan subaylar sayesinde, bu vilayetlerin başkentlerindeki başlıca askeri birliklerde Jön Türk propagandası hızla yayılmıştı.

Jön Türklerin başka yerlerdeki eylemleri, Arap vilayetlerinde yakından izleniyordu. Emin el-Antaki'nin bir raporuna göre, Avrupa'daki Jön Türklerin ilk (ve ölü doğan) bir kongre toplama (1899'da Brindizi'de) girişimi, bu vilayetlerde büyük heyecan yaratmıştı. Prens Sabahaddin'in Paris'te yayımladığı *Terakki*, 1906'da Bağdat'ta okunuyordu.¹⁷² Beyrut'taki Müslüman gençlik, Şam'daki reformcular ve öğrencilerle temas kurmuşlardı.¹⁷³ Jön Türkler, Trablusgarp vilayetinde, asker ve sivil personel arasında etkin bir propaganda yürütmüşlerdi. Hükümet 1897'de, İstanbul'da bir başka gizli devrimci planı ortaya çıkartıp aralarında en az iki Arabin da bulunduğu, çoğu meslek okullarında öğrenci olan yetmiş sekiz genci Trablusgarp'a sürgüne yollamış,¹⁷⁴ ancak bunların çoğu, kuşkusuz yerel yetkililerin de yardımlarıyla hapsedildikleri yerlerden kaçmayı başarmışlardı.

1895 ile 1905 arasındaki on yıllık dönemde, Arap vilayetlerinde sürgünler en az üç devrimci Jön Türk örgütü kurmuşlardı.¹⁷⁵ Özellikle Suriye'de, Jön Türklerin Avrupa, Mısır ve İstanbul'daki eylemleri ilgiyle izlenmekteydi; bu vilayet, İttihat ve Terakki'nin başlıca merkezi haline gelmişti. Daha 1895'te, yıkıcı faaliyetleri yüzünden Suriye'ye yollanan hükümet görevlilerinden Şerefeddin Mağmumi, Şam'daki Beşinci Ordu subaylarının ve diğer hükümetin görevlilerinin yardımlarıyla, bir İttihat ve Terakki şubeleri ağı kurmuştu.¹⁷⁶ 1897'de, cemiyetin Suriye'deki örgütü o kadar gelişmiş, üyeleri o kadar çoğalmıştı ki, Avrupa'daki merkez, burada rejim karşıtı bir ayaklanma başlatmayı düşünmüşlerdi. Ancak çok geçmeden, kaçınılmaz darbe gelmiş ve İttihat ve Terakki üyeleri tutuklanıp dağıtılmıştı. Yine de, David Commins'in incelediği gibi, Abdülhamid karşıtı, dolayısıyla meşrutiyet yanlısı faaliyetleri besleyen toplumsal dinamikle-
rin sonucu olarak, Suriye'deki Jön Türk faaliyeti, Şam çevresinde varlığını sürdürdü.¹⁷⁷

172 A. B. Kuran (1948), s. 131, 186.

173 Kowtharani, s. 152; al-Shihabi (1957), s. 37.

174 Bu sınır dışı etme olayıyla ilgili bilgi için bkz. Ali Fahri (1328 / 1910).

175 Zürcher (s. 19), şu örgütlerden bahseder: Suriye'de Rodoslu Süleyman'ın Medeniyet-i İslamiye Cemiyeti, Hicaz'da Kuşçubaşı Eşref'in Arap Devrimci Komitesi, ve Şam'da Mustafa'nın (Cantekin) Vatan Cemiyeti. Ayrıca bkz. A. B. Kuran (1945), s. 32.

176 Haniağlu, "Young Turks and Arabs," s. 38. Mağmumi, Avrupa'daki erken İttihatçı hareketin anahtar isimlerinden biriydi. Ayrıca bkz. Haniağlu (1995), s. 106-9.

177 Bkz. Commins, "Religious Reformers" (1986), s. 405-25, ve (1990).

Şam'da, geleneksel olarak ulemaya ait olan mevkilere yeni doğmakta olan bir toprak sahibi elit tabakanın rakip çıkması, daha alt tabakalardaki ulemanın karşısına çıkabilecek fırsatları daraltmış, böylece *selefi* modernizminin beslediği, kurulu düzene karşı sosyopolitik bir harekete yol açmıştı. Sağduyu ve ilerlemeyi savunan, ulema liderliğindeki bu hareket, Tanzimat okullarında eğitim gören genç nesil öğrenciler arasında da belli bir ilgi görmüştü. Bu "İslamcı reformist" hareketi yönlendiren kişi, Suriye valiliği sırasında Midhat Paşa ile dostça ilişkiler kurduğu bilinen Tahir el-Cezairi'ydi. Abdülhamid, el-Cezairi'nin Jön Türklerle ilişkisinden kuşkulanmış ve onu maarif müfettişliği görevinden almıştı.¹⁷⁸

Selefi ideolojisinin önemli bir unsuru, Arapların İslam tarihinde oynadıkları role verdiği önemdi. Şam gençleri Osmanlı bürokrasisindeki mevkilere getirilmek üzere laik devlet okullarında eğitim gördükleri sırada okul dışındaki *selefi* meclislerine de katılıyorlardı; burada modern fikirlerin, kurumların ve teknolojinin dini rasyonalizasyonunu görüyor, etnik bilinçle aşılanıyorlardı. Arapçılık, modern siyasi ve sosyal fikirleri benimsemelerini hızlandırdı, bu da, hizmet etmek üzere yetiştirildikleri siyasi sistemi düzeltmek ve değiştirmek için kamçılanan Jön Türklerle siyasi açıdan özdeşleşmelerine zemin hazırladı.

Tahir el-Cezairi'nin çevresinden, Şükrü el-Asali, Selim el-Cezairi, ve Abdülvahab el-İnkilizi adlı üç öğrenci ile Şam'da bir Arap subayı olan Esad Derviş, 1895'te siyasi bir grup kurarak, aralarında Bedri Bey ile Maarif Müdürü Hüseyin Avni Bey'in de bulunduğu, Şam'daki Jön Türk sempatisanlarıyla ilişkiye girmişlerdi.¹⁷⁹ Bu üç öğrenci ve Şam'daki yeni Anbar İdadisi'nden mezun başka birtakım öğrenciler, eğitimlerini sürdürmek üzere İstanbul'a gitmişler ve birkaç yıl sonra onları başka bir grup izlemişti.

Şam'daki idadide, yerli öğrencilerle, birçoğu Arap olmayan üst düzey bürokratların oğulları arasında bir sosyal gerilim vardı.¹⁸⁰ İstanbul'a gittiklerinde, bu gerilim etnik yansımaları da olan bir toplumsal yabancılaşmaya dönüştü. Başkentte, İstanbullu öğrencilerle, vilayetlerden gelenler arasında genel bir husumet vardı.¹⁸¹ Diğer vilayetlerden gelen öğrenciler

¹⁷⁸ Commins, "Religious Reformers," s. 410; al-Shihabi (1959), s. 50.

¹⁷⁹ Al-Shihabi (1957), c. 2, s. 36; Commins (1990), s. 93. Askeri okulda öğretmen alan Bedri Bey, 1908 Devriminden sonra Manastır'a vali olarak atanmıştı. Bkz. al-Bani (1920), s. 127-28.

¹⁸⁰ Commins, "Religious Reformers," s. 411, Fahri al-Barudi'den (1951-52) alıntı, c. 1, s. 29-32.

¹⁸¹ Tıbbiye'de bir Arnavut öğrenci ve İttihad-ı Osmani'nin kurucularından olan İbrahim Temo (1939, s. 12), kazanan taşralıların hapsedilmeleriyle sonuçlanan bir çatışmadan söz eder.

gibi, Arap öğrencilerin de çoğu orta halli ailelerden geliyorlardı.¹⁸² Devam ettikleri okullarda, üst düzey hükümet görevlilerinin oğullarına yapılan özel muameleden hoşnut değillerdi.¹⁸³ Üst düzey askeri ve sivil erkânın oğullarına ayrıcalıklı bir statü sağlanması, Abdülhamid rejiminin politikasıydı. İstanbullu üst düzey memurların oğulları sadece okullara kabul edilirken değil, eğitimleri sırasında da kayırılıyorlardı. Örneğin Harbiye’de bu şanslı oğullara özel yemek ve daha iyi yatakhaneler gibi ayrıcalıkların yanı sıra, daha okulda eğitim görürken terfi gibi ödüller de veriliyordu.¹⁸⁴ Arap öğrencilerin dil engeli de, onların yabancılaşma duygularını pekiştirmişti.

Suriyeli öğrencilere çarpıcı gelen bir başka uygulama da, çoğunlukla Arap vilayetlerinden gelen aşiret reisleri ve ulema oğullarına gösterilen özel muamele olmuş olmalıdır.¹⁸⁵ 1889’da Harbiye’de,¹⁸⁶ 1896’da da Mülkiye’de¹⁸⁷ Arap şeyhlerinin oğulları için özel sınıflar açılmıştı. Hemen daima, ayrıcalıklı öğrenciler, entelektüel olarak olmasa da akademik olarak diğerlerinden daha az nitelikliydi. Abdülhamid’in güttüğü bu politikanın amacı aristokrat bir memur tabakası yaratmak değil, sadık görevlilerle ileri gelenleri ödüllendirmek ve aşiretlerin yoğun olduğu uzak vilayetlerde görevlendirilecek idari ve askeri kadrolar yetiştirmekti.¹⁸⁸ Ancak, okullardaki bu özel düzenlemeler, Arap öğrencilerin sosyoekonomik ayrımları daha çok fark etmelerine yol açtı. Böylece Jön Türk muhalefeti, yüksek okul öğrencileri arasında taraftar buldu; bu öğrenciler kendi Arap miraslarını yüceltmek ve Arap öğrenciler için bir dayanışma sağlamak üzere, İstanbul’da kültürel örgütler de kurdular.

Bu gençlerin çoğu, İstanbul’daki imparatorluk okullarında eğitim görmüş ve Osmanlı devleti bürokrasisinde sorumlu mevkilere gelmek üzere yetiştirilmişlerdi. Tanzimat’tan sonra laik devlet okullarının çoğalması ve iletişim olanaklarının gelişmesi, imparatorluğun farklı bölgelerindeki gençliği, imparatorluk okullarına girmek için bir yarışmaya soktu. Vilayet merkezlerinde yeni açılan orta dereceli devlet okulları, modern bir eğitim

182 Arap öğrencilerin çağı hatırı sayılır ama daha yoksul ailelerdendi. Bkz. Commins, "Religious Reformers," s. 412; Khoury, s. 68.

183 Mardin (1964), s. 40.

184 Ergin, c. 3, s. 892-94.

185 Çankaya (1954), s. 356-57.

186 Age, c. 3, s. 892.

187 Ergin, c. 2, s. 617.

188 Bu amaçla, 1892’de Aşiret Mektebi kurulmuştu (Koral, s. 410). Abdülhamid’in Arap kabile reisleriyle kişisel ilişkileri için bkz. Akarlı, "Abdülhamid II’s Attempt," s. 81, 86.

programı izliyor, gençleri, Osmanlı dilinde uzmanlaşarak gelecekte devlet bürokrasisinde yer alabilecek Osmanlılar olarak yetiştirilecekleri İstanbul'daki yüksek öğrenim için hazırlıyordu. Bu öğrencilere, ekonomi gibi yeni konular öğretiliyor, yabancı öğretmenler ders veriyordu. Böylelikle, Osmanlı bürokrasisinin sosyal ve coğrafi tabanı yavaş yavaş genişlerken, modern eğitim, yeni küresel siyasi ve ekonomik eğilimlerle uyumlu, liberal düşüncelere açık bir nesil yetiştiriyordu.

SONUÇ

1878'de, Sultan Abdülhamid'in yasakları sonucu meşruti-parlamentar kurumlardan yoksun kalan Osmanlı liberal hareketi karışıklık içindeydi. Tüm muhalif faaliyet, Abdülhamid'in kişi yönetimini zayıflatmaya yönelmişti. Bu otokrata karşı birleşik bir cephe olmadığı için, hareketin belli bir ideoloji eksikliği, dağınıklık, dar fikirlilik ve hatta fırsatçılık gibi dertleri vardı. Abdülhamid'in hükümdarlığı süresince, muhalefetin bir "vizyonu" olduğundan söz edilebilirse eğer, bu, sultanın elindeki gücün kontrol altında tutulabileceği meşrutiyetin yeniden kurulmasından başka bir şey değildi. Abdülhamid, 1878'den sonra, istibdat rejimini pekiştirmeye çalışıp, halife sıfatını sömürmeye başlayınca, muhalefetin saldırı hedefi mantıken onun halifelik iddiasına karşı oldu.

Hristiyan Araplar, Arapçılığı teşvik etmekten çok, Jön Türk hareketi olarak bilinen liberal hareketin diriltilmesine katkıda bulundular. İlk kez Genç Osmanlılar tarafından (her ne kadar İslami bir söylem içinde olsa da) ifade edilen liberal fikirleri benimseyen birkaç Hristiyan Arap muhaliften en önemlisi Halil Ganem'dir. Halil Ganem, Genç Osmanlıların şikâyetleriyle hemfikir olan bir Tanzimat bürokratyıydı. Kanun-ı Esasi'nin tasarlmasına katılmış, 1877-78 meclisinde bir muhalefet lideri olarak öne çıkmış ve meclis kapatıldıktan sonra dahi etkin mücadele sürdüren tek mebus olmuştu. Bir Hristiyan olmasına rağmen yıllar boyunca hayali, Osmanlı devletini liberal ve İslami bir devlet olarak görmek olmuştu. Ancak kariyerinin sonunda, ve dini sömüren bir despota karşı bir yaşam boyu süren muhalefetin ardından, bir kurum olarak saltanata ve onu meşrulaştıran ideoloji olarak İslama karşı eleştirel bir tavır almıştı.¹⁸⁹

Arap siyasi örgütleri, 19. yüzyılın sonuna kadar, temelde Suriye'nin Osmanlı İmparatorluğu içindeki birliğini yeğlediler. Araplar, 1908'e kadar, herhangi bir Jön Türk eylem programında çıkarlarına özel bir yer verilebilecek bir fraksiyon oluşturmadılar. Prens Sabahaddin'in liderliğinde-

ki adem-i merkeziyetçi hareketi destekleyen Ermenilerin, hatta çoğunluğu Müslüman olan Arnavutların aksine Araplar, Jön Türk akımlarının herhangi biriyle açıkça özdeşleşmemişlerdi. Jön Türklerin kolu olarak Mısır'da faaliyet gösteren ve Arap entelektüel akımlarıyla en yakın temas içinde olan örgüt, emperyalizme karşı birliği sağlamak amacıyla, iki Jön Türk fraksiyonu arasında arabuluculuk yapmaya çalışmıştı.

Jön Türk fikirleri, Arap vilayetlerinde genç memurlar, subaylar ve sürgünler tarafından yayılmıştı. İstanbul'daki okullarda, yerleşik bürokrat ya da rical ailelerinin oğulları ile vilayetlerdeki daha orta halli ailelerden gelen gençler arasında sınıfa dayalı gerilimler yaşanıyordu. Yüzyılın başında, başkentte açık siyasal eyleme ortam uygun olmasa da, genelde genç nesil Araplar, Jön Türk ideallerinin ve nihayet anayasal rejimi yeniden kurum-sallaştıran hareketin destekçisidiler.

İKİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYET DENEYİ (1908-1909)

Jön Türklerin mücadelesi, Sultan Abdülhamid'in 23 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'yi yeniden ilan etmesiyle meyvelerini verdi. Meşrutiyetin yeniden kurulmasının heyecanla kutlanması İkinci Meşrutiyet anlatılarına ilginç bir başlangıç teşkil eder. Pek çok Türk gibi Araplar, Rumlar, Ermeniler ve diğerleri de, 1908 Temmuz'undaki kutlamalara coşkuyla katılmışlardı. Ancak, devrim daha bir buçuk yılını doldurmadan, bir "Arap" muhalefet partisi ortaya çıkmış ve gittikçe daha çok Arap, en büyük Jön Türk grubu olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olmuştu.

Araplar arasındaki muhalefetin tezahürleri ile Türk-Arap ilişkilerindeki gerilimin açığa çıkması, üçüncü bölümün konusu olacaktır. Bu bölümde ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin formüle ettiği Türk milliyetçilik ideolojisine ve merkezileştirme politikalarına yüklenegelmiş, görünürdeki bir yabancılaşmanın tohumlarını incelemek amacıyla, 1909 yazının sonunda meclisin ilk yıllık oturumunun kapatılmasıyla sonuçlanan İkinci Meşrutiyet döneminin birinci evresi ele alınacaktır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk başlardaki iktidar arayışı ile siyasi değişimin Araplar ve Arap vilayetleri üzerindeki sonuçlarının ayrıntılı incelenmesi, bu siyasi dönüşüm döneminde, politikanın şekillendirilmesi ve uygulanmasının henüz acemi ve kararsızca olduğunu gösterecektir. Ancak yine de devrim, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politikaların gidişatına yeni bir yön veren sosyal ve siyasi süreçlerin önünü açmıştır.

Abdülhamid'i Kanun-ı Esasi'yi yeniden ilan etmesi için baskı altına almak amacıyla silahlanma kararı Jön Türk örgütünün Makedonya şubelerinden gelmişti. Selanik'teki meşrutiyetçiler 1908 Temmuz'undan önce Avrupa'daki Jön Türk liderleriyle yakın temas halindeydi ve gizli faaliyet

gösteren gruplarını, Ahmed Rıza tarafından Paris'te yeniden canlandırılmaya çalışılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir şubesi olarak kurmuşlardı. Makedonya'da zora başvurma kararı, İttihat ve Terakki'nin sürgündeki liderlerinin kararlarından büyük ölçüde bağımsızdı. Bu kararda, imparatorluğun Avrupa'daki topraklarına özgü siyasi koşulların, yani Makedonya'daki çetelerin, Avrupa'nın empoze edip uyguladığı idari düzenlemelerin, Osmanlı devletinin Balkanlardaki toprak kayıpları yüzünden zayıflamakta olduğu kanaatinin etkisi vardı.

1908 devrimi, Jön Türk hareketinin çeşitli yerlerde uzun yıllar süren faaliyetinin sonucuydu. Abdülhamid, Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilanını kabul edince, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki merkez komite üyeleri, hükümeti kurmak üzere İstanbul'a geldiler, ancak Selanik, 1912 Balkan savaşında Yunanlılara yitirilene kadar cemiyetin merkezi olmaya devam etti. Temmuz 1908 olaylarında, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya şubelerindeki ordu mensupları tayin edici rol oynamıştı, fakat Selanik İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, başka yerlerdeki İttihatçı örgütlerde olduğu gibi, devlet görevlilerinden ve çeşitli mesleklerden çok sayıda sivil üyesi de vardı. Devrimden sonra, bu daha genç askeri ve sivil kadroların, gölgede bıraktığı Jön Türk ileri gelenleri ve ideologları unutulup gittiler. Yeni meşrutî rejimin siyasi nüfuz sahibi kişileri, mutlakiyete karşı savaşmış ve koca bir nesli anayasal fikirlerle aşlamış saflardan değil, hareketin kenarında kalmış kadrolar arasından, hatta ilk yıllarda, feshedilmiş rejimin kadrolarından çıkmıştı.

Halkın ilk heyecanı ve kutlama fırtınası, çok az tanınan, taşradaki bir avuç komitecinin sunduğu umutların değil, daha çok baskıcı rejimin dize gelmesinin yarattığı bir sonuçtu. Bütün tehditlere karşı durabilecekmış izlenimini vermiş olsa da, İttihat ve Terakki Cemiyeti özgüven ve örgütlülüktен yoksundu. Başkentte ve vilayetlerde gizli bir örgüt olarak varlığını sürdürürken, sosyopolitik bir halk tabanına ya da imparatorluk çapında örgütlenmiş, disiplinli bir siyasi ağa sahip değildi. Dolayısıyla, siyasi iktidara tek başına gelmeye hazır değildi,¹ ve kısa süre sonra halkın giderek artan beklentilerinden ürkmeye başladı.

Cemiyetin siyasi ve sosyal bir programı vardı, meşrutîyetin ilk günlerinden itibaren kamu siyaseti konularında bazı düşünceleri olan bir siyasi parti gibi davranmıştı. Bütün halk kesimlerini arkasına almak gibi bir gayesi olmasına rağmen iç kadrolarına yeni üyelerin girmesine izin vermiyordu. Ağustos sonunda, Prens Sabahaddin'in Paris merkezli Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet ekibi ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir-

leştikleri açıklandı.² Cemiyetin, merkezileşme programından yana olduğu göz önüne alınırsa, böyle bir birleşmenin gerçekleşmesi, Jön Türk ideolojisinin iki ana akımının uzlaşması gibi görünebilir. Aslında bu, adem-i merkezîyetçi fraksiyonu etkisiz kılmak için yapılmış başarısız bir manevraydı, bu fraksiyon kısa bir süre içinde rakip bir parti kurarak iddiasını yeniledi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, sürgündeki eski merkezîyetçi liderleri bile bünyesine almaktan kaçındı. Ahmed Rıza, hatırlanıp takdir edilen birkaç kişiden biriydi ve İttihat ve Terakki'nin çoğunluğu elinde bulundurduğu mecliste başkan seçildi. 1908 öncesi dönemin diğer tanınmış Jön Türkleri gibi, o da yavaş yavaş cemiyetin iç çevresinden uzaklaştırıldı. İttihat ve Terakki'nin dışlama politikası, üyelerinin toplumsal güvensizliği ve siyasi deneyimsizliğinden kaynaklanıyordu, daha sonraki yıllarda potansiyel Arap yandaşları dahil, değişik siyasi ve sosyal gruplarla olan ilişkilerini baltalamıştı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, devrim arifesinde, kabine üzerindeki etkisini kullanarak hükümet politikasının gidişatını belirlemeye çalıştı. İlk birkaç ay içinde sansür kaldırılmış, siyasi tutuklular salıverilmiş, padişahın meşruti imtiyazları sınırlandırılmış ve seçimler ilan edilmişti. İTC, genişletilen özgürlükler ve gerçekçi olmayan beklentiler sayesinde halktan destek görüyordu. O sıradaki en acil sorun, meşrutiyet devletinin sınır bütünlüğünü korumaktı. Nitekim, 1908 Eylül'ünde Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak etmiş, Bulgaristan ise bağımsızlık ilan etmişti. Devrimin hemen ardından yaşanan bu toprak kayıplarının faturası, geçmişin politikalarına çıkartılabilirdi ve İTC'de, başta İstanbul'da yayınlanan günlük gazete *Tanin* olmak üzere basını etkin bir biçimde kullanarak, kayıplara karşı gösterilen tepkiyi desteğe çevirmeyi becerdi.

Başyazarı Hüseyin Cahid'in yönetimindeki *Tanin*, İTC'nin sözcüsü kesilmişti. Mülkiye'de eğitim görmüş İstanbullu bir gazeteci olan Cahid, İTC'nin merkez komitesine kabul edilen, Rumeli şubesinde faaliyet göstermemiş kişilerdendir. Cemiyetin oturumları kesinlikle büyük bir gizlilik içinde yapıldığından, *Tanin*, İTC'nin görüşlerini en iyi şekilde ve çoğu zaman da tek başına yansıtan kaynak oldu. Şam mebusu Şefik el-Müeyyed'in, fikirlerini kısıtsız ifade edebilen tek yayın organının *Tanin* olduğu yolundaki sözleri, pek de yanlış değildi.³ *Tanin* yazarları, her zaman sıkı bir "parti çizgisi" izlememişlerdi, hatta cemiyetin başlıca sözcüsü Hüse-

² *Tanin*, 29 Ağustos 1908; Ali Cevat (1960), s. 167.

³ Prator (1993), s. 206. Devrimin ilk aylarında basın özgürlüğü kısıtlanmamıştı. Ertesi yıl bir Matbuat Kanunu yürürlüğe girmiş olsa da, muhalefet gazeteleri yasakları delmenin yolunu bulmuşlardı. İttihat ve Terakki iktidardan düştükten sonra, 1912'de *Tanin* çeşitli kereler kapatılmış ve farklı isimlerle yeniden yayımlanmıştı.

yin Cahid bile zaman zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin görünürdeki tavrına ters düşmüştü. Dayanışma görüntüsü ve gizlilik perdesinin ardında İttihat ve Terakki içinde elbette bölünmeler vardı.

Basın özgürlüğü her iki tarafın da işine geliyordu; kısa bir süre sonra cemiyetin muhalifleri de aynı şiddetle basını kullanmaya başladılar. Osmanlı kamuoyunun 1908'den sonra politize olmasını, basının gelişmesine ve canlanmasına olduğu kadar siyasi faaliyete, seçime ve meclis müzakerelerine de bağlamak gerekir. Basın, genişleyen kamusal alanın kontrol altına alınması en zor olan bileşeni olmuştu. Devrimin ilk aylarında, güçlü bir hükümet otoritesinin olmayışı, basının serbestçe faaliyet göstermesine yol açmıştı. Sansür, nasıl Abdülhamid istibdadının simgesi haline geldiyse, özgür basın da devrimin simgesiydi. İlk yıl, sadece İstanbul'da 353 dergi ve gazete yayımlanmış, devrimin daha ilk ayında 200 yayına izin verilmişti.⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti, hükümet üzerindeki doğrudan etkisinin yanı sıra, bağımsız bir örgüt olarak da siyasi amaçlarını gütmeye çalışmıştı. Kültürel etkinlikleri desteklemiş ve halk yararına işler yapmıştı. Cemiyet liderleri, anayasanın yararlarını Osmanlı halkına öğretilmesinin cemiyetin siyasi pozisyonunu kuvvetlendireceğini düşünmüşlerdi.⁵ Bu nedenle cemiyet, üyelik aidatı ile finanse edilen gece dersleri düzenlemiş, hükümetin yetkisi dışındaki gayrimüslim okullarına benzeyen özel okullar açmıştı.⁶ Programın amaçlarından biri, hükümetleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bağımsız çalışmalarını tamamlayacak reform çabalarını gerçekleştirmeye teşvik etmektir. Bir kamu cemiyeti ve bir siyasi parti olarak İttihat ve Terakki arasındaki ayırım gibi, cemiyet ile hükümetin rolleri arasındaki ayırım da giderek bulanıklaşıyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, başlangıçta bir siyasi parti olarak kurulmadan da siyasi hedeflerine ulaşma başarısı göstermesinin önemli sonuçları oldu. 1908'deki kritik dönemde canlı ve katılımcı bir siyasi örgüt olma fırsatını değerlendiremeyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, çoğunluğunun ana dili Türkçe olan ve dar bir coğrafi alanı temsil eden kemikleşmiş bir çekirdek liderler kadrosunu beslemiş, bu kadro büyüyen muhalefet karşısında yeni sosyal unsurları kucaklamakta başarısız olmuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, zaman içinde meşruiyetini yitirdi, Osmanlı toplumunun farklı kesimlerini birbirine yabancılaştırdı ve kendini destekleyecek tutarlı bir siyasi zemin yaratamadı.

4 Koloğlu, "Osmanlı Basını," c. 1, s. 90.

5 Kedourie, "Impact," s. 142.

6 Ergin, c. 4, s. 1280.

Devrimin ardından Osmanlı devleti, başkentte farklı düzeylerde ifade bulan bir yetki bunalımı yaşadı. Vilayetlerdeki gelişmeler, sadece başkentteki dönüşümlerin ışığında değerlendirilip anlaşılabılır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendinin de kabullendiği siyasi dirayet ve sosyal konum eksikliği, hükümette üst düzeyde görev alacak devlet adamlarının cemiyet dışından olmasını gerektiriyordu.⁷ Cemiyetin kendi siyasi amaçlarına uydurmak amacıyla, hükümeti dışarıdan yönlendirmekte ısrar etmesi, devrim ortamında iktidarın el değiştirmesi aşamasında yaşanan tipik meşruiyet sorunlarını artırmıştı. Cemiyet ancak 1909 baharında resmi bir siyasi organ olmak için gerekli şartları yerine getirmeye ve imparatorluğu yönetme sorumluluğunu almaya hazırlanmaya başladı.

Saray ile Bâbîâlî arasındaki, Abdülhamid'in istibdat döneminde kesinlikle sarayın lehine sonuçlanmış olan rekabet, Kanun-ı Esasî'nin yeniden ilan edilmesiyle, tekrar alevlenmişti. Devrim tahta dokunmamış, ancak kabineye daha çok bağımsızlık vererek padişahın imtiyazlarını sınırlandırmıştı. Cemiyet, özellikle Aralık 1908'den sonra meclisteki etkinliği nedeniyle, artık hükümet yönetimi için bir üçüncü rakip olmuştu. Yetki ayrımı tanımı yapılmamış üç iktidar odağının varlığı, siyasi istikrarsızlığın kaynağıydı. Bu yüzden, İkinci Meşrutiyet döneminin ilk yılında beş hükümet değişikliği, bir karşı devrim ayaklanması ve örgütlü bir muhalefet görülmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Yeni dönemin ilk sadrazamı olan Said Paşa'nın, Abdülhamid'in atasından sadece iki hafta sonra görevden düşürülmesini sağlayan cemiyet, Saray ve Bâbîâlî üzerinde denetleyici nüfuzunu sürdürmekte kararlı olduğunu göstermişti. Said Paşa'nın yerine, yine onun gibi daha önceleri Abdülhamid'in sadrazamlığını yapmış olan Kâmil Paşa getirildi. Kâmil Paşa'nın göreve atandığı gün, Hüseyin Cahid sütununda, bu eski ve tecrübeli devlet adamının yeniden atanmasının haklılığını kanıtlamak için, becerikli devlet adamı açığının bulunduğu bir dönemde geçmişin unutulması gerektiğini yazmış ve şöyle demişti: "Devr-i sabık hiçbirimizi idare adamı olarak hazırlamadı."⁸ Kâmil Paşa yaklaşık altı ay görevde kalmış, İttihat ve Terakki ile ciddi bir çatışmaya girerek istifa etmişti. Yerine yine eskilerden biri, Rumeli genel müfettişliği yapmış, İttihatçıların yakından tanıdığı Hüseyin Hilmi Paşa getirildi.

İdari bunalımın ikinci bileşeni de sivil görevlilerle askerler arasındaki

⁷ Ahmad, *Age*, s. 15-20.

⁸ Tanin, 14 Ağustos 1908.

gerilimdi. Makedonya'daki üçüncü ordu, Abdülhamid'i meşrutiyeti yenden ilan etmeye zorlamak için askeri birlikleri kendi safına çekmek ve bu birliklere öncülük etmekte önemli bir rol oynamıştı. "31 Mart Vakası" olarak bilinen 13 Nisan 1909'daki karşı devrimci ayaklanmayı bastıran, yine Mahmud Şevket Paşa kumandasındaki Üçüncü Orduydu.⁹ Şevket Paşa daha sonra hükümet üzerinde oldukça etkili oldu ve 1910'da harbiye nazırlığına, 1913'te ise sadrazamlığa getirildi. Askerlerin siyasete bulaşması, hem İttihat ve Terakki kurullarını hem de meclisi meşgul etmişti.¹⁰

Meşrutiyet döneminin ilk on sekiz ayında, devr-i sabıkta çalışmış çok sayıda memur tasfiye edildi. Gerçi yerlerine yenilerinin getirilmesi yeterli yetişmiş eleman açığı nedeniyle zordu, ama İttihatçıların baskısıyla Saray'la yakın ilişkiler içinde olanlar azledildi; oysa 1908 öncesi sarayla yakın ilişkiler kurmak, görevde kalabilmenin önkoşuluydu. Kısım Abdülhamid'in arpalık dağıtma eğilimi¹¹ yüzünden bürokrasi kadrolarının şişirilmiş olması sebebiyle, alt seviyelerdeki memurlar tasfiye edilebilirdi, ancak üst düzey görevlilerin yerlerine yenilerinin getirilmesini zorunluordu. Ne var ki elde, gerekli tecrübeye sahip kadrolar yoktu. Kâh beceriksizlik, kâh nezaretlerin sık sık değiştirilmesi nedeniyle, yöneticilerin de yerleri sürekli değiştiriliyordu. Ordu içinde de, benzer bir temizlik hareketi yapıldı. Askeri akademilerden mezun olmuş İttihatçı subayların aksine, padişahın himayesiyle yükselmiş askerlerin yüzlercesi tasfiye edilmişti.¹² İttihatçıların, Abdülhamid'e bağlı olduğundan kuşku duydukları devlet görevlilerini temizleme kararlılığı ve yerlerine geçirecek yetişmiş, güvenilir eleman sayısının azlığı, *Tanin* gazetesinin, "namuslu Avrupalı müşavirler"i Osmanlı hükümetinde görevlendirmeyi önermesine yol açmıştı.¹³

Abdülhamid'in birçok Arap ve onların himayesindekilere oluşan maiyeti, 1908 Temmuz'unda ilk temizlenenler oldu. Diğer bazı görevliler de padişah adına casusluk yaptıkları gerekçesiyle suçlandılar. Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe koyulmasını kabul eden Abdülhamid, sultan-halife olarak halkın hâlâ saygı gösterdiği bir hükümdar olarak doğrudan suçlanmamıştı. En şiddetle saldırılan kişi, padişahın saraydaki en yakın da-

9 Bu tarih, resmi Osmanlı takviminde 31 Mart 1325'e tekabül eder.

10 Ahmad, *age.*, s. 47-57.

11 Örneğin, Hicaz'da onun döneminde hükümet görevlilerinin sayısı 14'ten 100'e çıkmıştı. Karal, s. 332-33.

12 Sina Akşin'e göre (1980, s. 120), devrim sırasında sadece Birinci Ordu'dan 1400 subayın görevine son verilmişti.

13 *Tanin*, 14 Ağustos 1908. Hüseyin Cahid'in önerisi, bu noktada İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çaresizliğine işaret ederken, aynı zamanda cemiyetin Avrupa ile işbirliğine olumlu baktığını da göstermektedir.

nışmanlarından biri olan ve devrimi izleyen günlerde yurt dışına kaçan İzzet Paşa el-Abid'di.¹⁴ İzzet Paşa ve diğer Arap saray görevlileri sayesinde başkentte ve vilayetlerde çeşitli pozisyonlara gelmiş olan birçok Arap da, bu yeni düzenlemede yerlerinden olmuşlardı. Görevden almalar ve yeni atamalar, “siyasileşme sürecinin itici gücü”nü oluşturuyordu.¹⁵ Hükümette mevki kapma ya da yerini koruma girişimleri, siyasi etkinliğin asıl arenasını oluşturuyor, gitgide ideolojik rekabetin altında yatan gerçek sebep oluyordu.

Cemiyetin acil kaygısı, İstanbul'daki pozisyonunu pekiştirmek olmuştu, ancak vilayetlerin idari açıdan yeniden düzenlenmesi cemiyet için daha çetrefil oldu. Abdülhamid merkezîyetçiliği, himaye ve kişisel bağlar üzerine kuruluydu, yerel eşraf çoğu zaman epeyce bağımsız çalışabildikleri idari mevkiiler elde edebiliyorlardı. 1908'den sonra yerel seçkinler, İttihat ve Terakki'nin planlarından kuşkullanmış ve güçlerini yitirme korkusuna kapılmışlardı.¹⁶ Bunu önlemek için de, yeni atanan görevliler karşısında kendi otoritelerini koruma girişiminde bulundular.

Dolayısıyla, hükümet otoritesinin henüz yerleşmemiş olduğu yerlerde, nitelikli idareciler bulmanın özellikle çok zor olduğu ortaya çıkmıştı. Eylül'de, İttihat ve Terakki Cemiyeti buralardaki idari görevleri daha cazip hale getirmek için “tevs-i mezuniyet” [yetki genişliği] ilkesinin yerleştirileceğini ve vilayetlere gönderilen görevlilere daha geniş yetkiler tanınacağını duyurdu.¹⁷ Prens Sabahaddin'in adem-i merkezîyetçi yandaşlarının, gelecek seçimlere katılmak üzere Ahrar Fırkası'nı kurduklarını açıkladıkları sırada¹⁸ verilen bu karar siyasi nedenlerden ötürü de uygun düşmüştü.

İttihatçıların tevs-i-i mezuniyeti açıklamalarından önce, Hüseyin Cahid *Tanin*'de adem-i merkezîyetçi programın iki temel özelliği olan özel girişim ve yerinden yönetim üzerinde dururken, birinciye onaylayıp ikinciye karşı tavrı almıştı.¹⁹ Prens Sabahaddin'in tevs-i-i mezuniyet görüşünü eleştirirken, vilayetlere, merkezi hükümet üzerinde bir gözetim yetkisi verdiğini iddia ediyordu.²⁰ Nasıl yorumlanırsa yorumlansın, tevs-i-i mezuniyet,

¹⁴ *Tanin*, 1 Ağustos 1908. İstanbul basınından kendisinden Arap İzzet diye bahsedilmekteydi. Bu kullanımdan ötürü üzülen Arapların ricaları üzerine *Tanin* 4 Ağustos'tan itibaren, artık kendisinden sadece “İzzet” olarak söz edeceğini ilan etmişti.

¹⁵ Birinci (1990), s. 222.

¹⁶ Harran (1969), s. 52-59.

¹⁷ *Tanin*, 25 Eylül 1908.

¹⁸ Hem merkezîyetçiler hem de adem-i merkezîyetçiler, “tevs-i-i mezuniyet”i savunmuşlardı. Bu ilkenin farklı yorumları için bkz. Yayla (1984), s. 84-94.

¹⁹ *Tanin*, 4 Eylül 1908.

²⁰ *Tanin*, 19 Eylül 1908.

önceki rejimin idari bir uygulamasından farklı değildi: vilayet kadrolarına uygun aday seç ve onlara yönetimde serbestlik tanı.

İttihat ve Terakki, özellikle Arap vilayetlerinde yetenekli ve güvenilir idari personel eksikliğiyle birkaç yıl uğraşmak zorunda kalacaktı.²¹ Abdülhamid rejimi, uzaklığı ve sosyal koşulların zorluğu nedeniyle pek istenmeyen bölgelere atadığı elemanlarının yasa dışı kâr amaçlı işlerle uğraşmalarına göz yummuştu.²² Yeni rejimde ise, İttihat ve Terakki'nin yerel örgütleri, yerel idareyi daha çok denetliyordu. Meşrutiyetin yeniden ilanından birkaç gün sonra Hicaz'ın zorba valisi Ratib Paşa'nın²³ malına mülküne el konulması ve görevden alınması, ardından da Mekke şerifinin görevine son verilmesi, yeni rejimin suiistimale izin vermeyeceğinin kamuoyuna yansıyan bir işareti olmuştu.²⁴ Dahiliye nazırı, Ocak 1909'da mecliste yaptığı bir konuşmada, devlet memurlarının yeni hükümetin henüz otorite sağlayamadığı uzak vilayetlere gitmek istemediklerini yakınlara dile getirmişti. Buralara, mecburen niteliksiz ve eğitimsiz yöneticiler yollanmıştı.²⁵

Hükümet, vilayet yönetimindeki üst düzey görevler için dahi aday bulmakta zorluklar yaşamıştı. Örneğin, Arabistan'daki Hicaz valiliği görevi Mart 1909'da, önce Beşinci Ordu Müşiri Osman Fevzi Paşa'ya,²⁶ sonra da Piyade Dairesi Reisi Ferid Paşa'ya²⁷ önerilmişti. Her ikisi de bu görevi reddetti. Daha sonra Kosova valisi Hadi Paşa atanmış, ancak bu atama hiç gerçekleşmemişti.²⁸ Sonunda bu valiliğe atanan Manastır komutanı Fuad Paşa ise, Mekke'ye ancak Temmuz ayında gitmiş ve bu görevde sadece birkaç hafta kalmıştı.²⁹ Vali değişikliklerinin tüm Arap vilayetlerinde hız kazanmış olmasının birkaç nedeni vardı. Birincisi, valilerin, yerel güç odaklarıyla geliştirdiği ve genellikle sarayın hükümetten bağımsız olarak onayladığı geleneksel ittifakların yerini artık cırafla nüfuz rekabeti alıyor, dolayısıyla bu durumdan sıkılan valiler, kısa sürede yerlerinin değişti-

21 Örneğin, Yemen'deki durum için bkz. *Tanin*, 16 Eylül 1908.

22 Bazı devlet memurları, atandıkları yerlerden daha iyi ve rahat yerlerde ikamet etmeyi becermişlerdi. Demiroğlu, (1955), s. 97.

23 Ratib Paşa, 1893'ten itibaren Hicaz valiliği yapmış ve görev süresince büyük bölümü yasa dışı yollardan olmak üzere bir servet edinmişti. Bkz. Bölüm 5.

24 Azli konusunda bkz. *Tanin*, 6 Ağustos 1908. Bu dönemde Hicaz'daki siyasi değişiklikler üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Bölüm 5.

25 *Takvim-i Vekayi*, 30 Ocak 1909.

26 BBA. BEO 264060. Sadareten Osman Paşa'ya (25 Mart 1909).

27 BBA. BEO 264548. Harbiye Nezaretinden Sadarete (30 Mart 1909).

28 BBA. BEO 264548. Sadareten Hadi Paşa'ya (4 Nisan 1909).

29 PRO. FO 195/2320. Konsolos vekili Richardson'dan Lowther'a, no. 81 (Cidde, 18 Temmuz 1909) ve no. 92 (30 Ağustos 1909).

rilmesini talep ediyorlardı. İkincisi, merkezi hükümet, bu görevlere atanacak yetkin eleman sıkıntısı çektiği için, her zaman göreve en uygun adamı gönderemiyor, böylelikle de sık sık değişiklik yapmak zorunda kalıyordu. Üçüncüsü, İstanbul'daki hükümet krizi ve kabine değişikliklerinin de üst düzey vilayet görevlilerinin değiştirilmesiyle sonuçlanmasıydı. Son olarak ise, pek çok üst düzey devlet görevlisi ve subayın, ilerlemek için yeni fırsatların çıktığı İstanbul'da kalmayı tercih edip vilayetlerdeki en prestijli görevleri dahi kabul etmemeleri idi.

Meşrutiyetin yeniden kurulduğu haberi ve hürriyet lafının yayılması, vilayetlerdeki geleneksel güç ilişkilerini zorlamaya başlamıştı. Ardarda gelen grevler, iletişim ve endüstriyi ülke çapında etkilemişti.³⁰ Beyrut, gaz şirketi ve limanda grevlere sahne oluyordu. Şam-Hama demiryolu işçileri, ücret artışı ve daha iyi iş koşulları için greve gitmişlerdi.³¹ Şam ve Beyrut'taki kasaplar, hayvan kesim vergisini protesto etmişlerdi.³² Kırsal alandaki köylüler ve kabileler itaatsiz davranıyorlardı. Düzeni sağlamak için, daha etkin bir yerel yönetimin gerekli olduğu açıkça ortaya çıkmıştı, ancak kadro yaratmada zorlanan rejim özellikle uzak bölgelerdeki yerel liderlerin geleneksel yetki ve imtiyazlarını tanımak zorunda kaldı.³³

Başkentte olduğu gibi, vilayetlerde de askeri ve sivil görevliler arasında gerilim yaşanıyordu. Stephen Hemsley Longrigg, Irak vilayetleri hakkında şöyle yazmıştı: "Genellikle her vilayette, vali ile askeri komutan arasında işbirliği değil de çatışma olurdu ve bunun giderilmesi ancak iki görevin birleştirilmesiyle mümkündü."³⁴ Başlıca askeri birliklerin yerleştirildiği yerlerdeki subaylar, yerel ileri gelenlerle işbirliğine nispeten daha yakın olan sivil yerel yetkililerle sık sık çatışıyordu. Şam valisi Nazım Paşa ile, Beşinci Ordu kumandanı Osman Fevzi Paşa arasında 1909 baharında yaşanan çekişme, o vilayette askeri ve sivil otorite arasındaki gerilimi gösterir. Bu örnekte, Vali Nazım Paşa eşrafla bir olup Bedevilerin ekinleri yağmalamasını önlemek için yeterli asker vermediği gerekçesiyle kumandanı İstanbul'a şikâyet etmişti. Fevzi Paşa ise toprak sahiplerinin askeri birliklerin kırsal alandaki varlığından istifade ederek köylüler üzerinde otorite kurmak, yıldırma politikasıyla ekonomik ve sosyal denetimlerini artırmak

³⁰ Quataert, "A Provisional Report," (1983).

³¹ *Takvim-i Vekayi*, 1 Ekim 1908.

³² Harran, "Syrian Relations," s. 42.

³³ Örneğin, Aralık 1909'da Medine yakınındaki belli bazı köyler, yetkililere başvurarak vergilerini Necd'in yönetimini elinde bulunduran İbn Reşid'in zalim vergi memurları yerine hükümete ödeme ricasında bulunmuşlardı. Bu istek uygun görülmemişti. BBA. BEO 276300. Dahiliye Nezaretinden Sadarete (22 Aralık 1909).

³⁴ Longrigg (1953), s. 49.

istediklerini düşünüyordu. Bedevi saldırılarının askeri birlikleri oralara çekerek, köylüleri daha fazla itaate zorlamak için yapılmış düzmece saldırılar olduğunu belirtmişti.³⁵

İdari bunalım, İttihat ve Terakki'nin deneyimsizliği ve kendine güven-sizliği sebebiyle hükümetin dizginlerini ele almakta tereddüt etmesi yüzünden çıkıyordu. Siyasi sürece dolaylı fakat sürekli müdahalesi, bir meşruiyet sorunu doğurmuştu. İTC'nin eski rejimin belli devlet adamlarını denetim altında tutarak beceri ve deneyimlerinden yararlanması, Abdülhamid dönemiyle bütün bağlantıları reddetmesiyle çelişiyordu. İstanbul'daki eski bürokrat seçkinleri değiştirmeyi becerememişti. vilayetlerde ise, tutucu eşrafın siyasi gücünü kıramamıştı. Merkezileşme, yine kooptasyona dayanıyordu, ancak inekanimizma kişisel çerçeveden bürokratik ve giderek de partizan bir çerçeveye dönüşmüştü.

1908 DEVRİMİ VE İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN ARAP VİLAYETLERİNDEKİ DURUMU

Bölgeden bölgeye değişmekle beraber, meşrutiyetin yeniden tesis edildiği haberi, vilayetlerde kuşkuyla karşılanmıştı.³⁶ Arap bölgelerindeki vilayet yetkilileri, siyasi değişimin cesametini algılayamamışlar ya da devrimin başarısız olacağına inanmışlardı. Bazıları, İstanbul'daki değişiklikleri kasten geç duyurmuşlardı.³⁷ Örneğin, Mekke şerifi, her kim olursa olsun Kanun-ı Esasi hakkında konuşanın kamçılanmasını emretmiş,³⁸ Vali Ratib Paşa'nın da desteğiyle, kabileleri meşrutiyet aleyhine kendi tarafına çekmeye çalışmıştı. Öte yandan subaylar haberleri büyük bir coşku ve enerjiyle karşılamışlardı. Hazırlıksız da olsalar, çoğu kez hükümet görevlilerinin katılımıyla İttihat ve Terakki cemiyetleri kurmaya başlamışlar, yeni rejim lehine kitle gösterileri düzenlemişlerdi.

Suriye'de ise, yerleşik toprak sahibi ailelerin İstanbul'daki gelişmeleri kuşkuyla izledikleri iç bölgelerdekine oranla, kıyı bölgelerindeki tepki daha coşkuluymuştu.³⁹ Çoğunluğu sivillerden oluşan ve gayrimüslimlerin de

35 BBA. BEO 265626 (266358). Müşir Osman Fevzi Paşa'dan Harbiye Nezaretine (İşam), 15 Temmuz 1909). Abdülhamid döneminde Şam valisi ile Beşinci Ordu komandanı arasındaki benzer çatışmalarla ilgili bilgi için bkz. Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt," s. 82-83.

36 Devrimin Arap vilayetlerindeki yansımalarına ilişkin İngiliz ve Amerikan konsolosluk kaynaklarına dayanan bilgi konusunda bkz. Kedourie, "Impact."

37 Harran, "Syrian Relations," s. 39.

38 PRO. FO 195/2286. Konsolos vekili Hüseyin'den Lowther'a (Cidde, 25 Ağustos 1908).

39 Khalidi (1980), s. 210.

bulunduğu Kudüs'teki İttihat ve Terakki Cemiyeti, Selanik'le ilişki kurmuştu. Kudüs mutasarrıfı Ekrem Bey, İttihat ve Terakki'ye pek sempatiyle bakmasa da Meşrutiyetin yeniden tesis edildiğini duyurmak zorunda kalmıştı. Yafa'daki devrim yanlısı cemiyet daha güçlü çıkmış, Yafa kaymakamı, Meşrutiyete ve İttihat Terakki'ye destek verdiğini hemen açıklamıştı.⁴⁰ Osmanlı ordusundan Iraklı bir miralay, Irak'ta İttihat ve Terakki kulüpleri kurmuş, Arapça-Türkçe *Bağdad* gazetesini yayımlamıştı.⁴¹ Mekte'de kendi kendini göreve atayan yerel komite kent hapishanesindeki mahkûmları serbest bırakmıştı. Kente girişteki duhuliye rüsümünü kaldırmış, Vali Ratib Paşa'nın koyduğu deve başına alınan vergiyi de yok derecesine indirmişti.⁴²

Devrim, imparatorluktaki sosyal ve siyasi bölünmeleri açığa çıkartmıştı. Devrim yanlısı gruplar, her bölgede, yerleşik siyasi ve sosyal güçlere karşı muhalefetin sesini temsil etmişlerdi, ancak bu siyasi örgütlere rehber olacak ortak bir gündem yoktu. Bu grupları en çok da subaylar ve devlet memurları oluşturuyor ve yönlendiriyor idiye de, bunlar, yerel seçkinlerin bir kısmı dahil düzenden soğumuş insanların toparlandıkları odaklar haline geldi. Dolayısıyla, Arap vilayetlerinde ve diğer yerlerdeki pek çok gösterinin, sadece subaylar ve memurlar tarafından yapay olarak tertip edilmiş halk toplantıları olduğunu düşünmek yanlış olur.⁴³ Bu toplantılar, buralardaki kent halkına, çoğunun Meşrutiyetin ne olduğunu anlamadıkları kabul edilse dahi, mevcut düzene karşı duydukları rahatsızlıkları açığa vurma olanağı sağlamıştı. Dahası, böyle büyük gösteri ve toplantılar, siyasi güç için rekabet eden yerel liderlerin göstericileri fiilen desteklemesiyle açıklanabilir sadece. Bağdat'taki İngiliz konsolos,⁴⁴ ile Cidde'deki Fransız konsolosunun⁴⁵ raporlarına göre, bu kentlerdeki komitelerde çeşitli rütbelerdeki subayların yanı sıra, yörenin ileri gelenleri de yer alıyordu.

⁴⁰ HHS. PA 38/341. Zepharovich'ten Aehrenthal'a (Kudüs, 14 Ağustos 1908). Ekrem, ünlü şair Namık Kemal'in oğludur. Zepharovich'e göre, kendine mevki sağlayabilmek için Abdülhamid'e yakınlaşmış ve kendini sevdirmişti. Seçimlerde İttihat ve Terakki karşıtı adayların seçilmesini sağlamak amacıyla da derhal bir kampanya başlatmıştı. Kudüs'te olduğu gibi, Bingazi'de de İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri subaylardan değil idari görevlilerden oluşmaktaydı. PRO. FO 371/760/325. Konsolos Raphael A. Fontana'dan Sir Edward Grey'e, na. 13 (Bingazi, 21 Aralık 1908).

⁴¹ Simon, "The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer," s. 161.

⁴² Tanin, 19 Eylül 1908.

⁴³ Kedourie bu gösterilere kuşkuyla yaklaşır. Bkz. "Impact," s. 134-35.

⁴⁴ PRO. FO 371/560/36123. Binbaşı J. Ramsay'den Hindistan hükümetine, no.93 (Bağdat, 14 Eylül 1908). Lowther'dan Grey'e ilişiginde, no. 62 (Tarabya, 19 Ekim 1909).

⁴⁵ MAE. Turquie, N.S. 6. Bertrand'dan [Ministère des Affaires Etrangères]e (Cidde, 24 Ağustos 1908).

Cidde'deki İngiliz Konsolosu, Meşrutiyetin ilanının ardından düzenlenen gösterilere birkaç bin kişinin katıldığını, ve "işçi kalabalıklarının" İttihat ve Terakki üyelerinin arkasından, tutuklamak üzere valinin evine yürüdüğünü rapor etmişti.⁴⁶

Hicaz'da olduğu gibi, Suriye'nin sancağı Nablus'ta da, yeni kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Abdülhamid döneminin kurulu sosyal ilişkilerine meydan okumuştur. Bazıları vilayet idaresinde görevli olan bir kısım ileri gelenler, düşük gelirli iltizam hakları olmalarına rağmen ağır vergilerle halkı eziyorlardı. Halkın şikâyetleri üzerine İttihat ve Terakki bu ileri gelenlerle uğraşmaya başlamış, onlar da İTC aleyhine dönmüşlerdi. İttihat ve Terakki merkezi tarafından gönderilen bazı temsilciler bu şaibeli ileri gelenleri kentten ayrılmaya ikna etmişti. Daha sonra ise, Suriye valiliği sırasında Nazım Paşa, Şam'daki hatırlı kesimle ilişkilerine uygun düşen bir hareketle Nablus'taki ileri gelenlerin geri dönmelerini sağladı.⁴⁷ Siyasi zorunluluklar, İttihat ve Terakki'yi toprak sahiplerinin çıkarlarıyla uzlaşmaya giderek daha fazla zorladıkça, bu ileri gelenlerden biri olan Tefik Hammad, meclisin üçüncü döneminde İttihat ve Terakki listesinden mebus oldu.

Meşrutiyetin yeniden ilanı ve İttihat-Terakki adı altında çeşitli cemiyetlerin kurulmasına paralel olarak, birtakım sosyal ve mesleki gruplar da örgütlü faaliyete başlamıştı. İttihat ve Terakki'nin nispeten zayıf olduğu Şam'da, 1908 Ekiminde "Hürriyet" ve "Hür Osmanlı" adı altında iki kulüp kurulmuştu.⁴⁸ Bu iki kuruluşun adları, İstanbul'daki gelişmelerin, özellikle de Eylül ayında Ahrar Fırkası'nın kuruluşunun yansımalarıydı. Şam'da da, ulema, hekimler, tüccarlar, hatta ayakkabıcılar kendi ayrı derneklerini kurmuşlardı.

Farklı türden yerel komitelerin çoğalması, hem İttihat ve Terakki merkezini hem de Kâmil Paşa hükümetini telaşlandırdı. Irak'ın ileri gelen ailelerinden bir Kürt olan İttihatçı Babanzade İsmail Hakkı, *Tanin*'de yazdığı bir yazıda, İttihat ve Terakki Cemiyeti kisvesi altında siyasi güç peşinde koşan örgütleri eleştiriyordu.⁴⁹ İsmail Hakkı, okurlarına İttihat ve Terakki'nin kendine yürütme yetkisi tanımadığını hatırlatıyor, herhangi başka bir yerde böyle bir iddiada bulunmanın da yanlış olacağına dikkat çeki-

⁴⁶ PRO. FO 195/2286. Konsolos vekili Hüseyin'den Lowther'a (Cidde, 25 Ağustos 1908). Raporda, Cidde gibi bir şehir için olağanüstü bir kalabalığın liderlerinden olan Ahmed Hazzazi adlı bir tefeciden özellikle bahsedilmektedir.

⁴⁷ BBA. DH-SYS 122/5-1 Cemal Bey'den (?) Dahiliye Nezaretine (2 Haziran 1909).

⁴⁸ PRO. FO 317/560/37930. Devay'den Lowther'a (Şam, 1 Ekim 1908). Lowther'dan Grey'e ilişkisinde, no. 697 (Konstantinopl, 24 Ekim 1908).

⁴⁹ *Tanin*, 27 Ağustos 1908.

yordu. Bağdat'daki Hindistan hükümeti temsilcisine göre, Kâmil Paşa çektiği bir telgrafta, İstanbul'da, yeni kabineye yardımcı olmak için elinden geleni yapan bir İttihat-Terakki Cemiyeti olduğunu, ancak bu cemiyetin, Merkez Komitenin üyeleri olduklarını iddia eden ve taşra şehirlerinde kurulan çeşitli komiteleri tanımadığını söylüyordu.⁵⁰ Sadrazam ayrıca yerel Jön Türk komitelerinin hükümete müdahale girişimlerine askeri güçle karşılık verileceğini ilan etmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti, en güçlü desteği ordudan almış olduğu için, İstanbul'un bu tehdidi, sadece yeni düzene muhalif olan —bazıları İttihat ve Terakki adı altında faaliyet gösteriyorsa da— kulüpleri ve komiteleri budamaya yarayabilirdi.⁵¹

İttihat ve Terakki'nin Selanik'teki Merkez Komitesi, devrim yanlısı yerel komiteleri doğrudan kendi kontrolü altına almak istiyordu. Kamuya yapılan açıklamalar aksini gösterse de, İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul'da hükümet içinde bir hükümetti; vilayetlerdeki yerel idarede nüfuzu olan ve Selanik'e bağlı şubeleri olsun istiyordu. İttihatçılar sosyal itibar sağlayamamışlar, dolayısıyla vilayetlerde gölge hükümet gibi çalışıyor görünmemeye özen göstermişlerdi.⁵² Hatta Cidde sokaklarında tellallar dolayıştırarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet danışmanı olmaktan başka bir şey olmadığını ilan etmişlerdi.⁵³ Yine de, vilayet yetkilileri çoğunlukla yerel İttihat ve Terakki'nin kontrolü ve emirleri doğrultusunda çalışıyordu.⁵⁴ Beyrut'un ileri gelenlerinden Selim Ali es-Selam, devrimin hemen ardından Beyrut'taki tüm hükümet işlevlerinin yerel İttihat ve Terakki Cemiyeti başkanı tarafından devralındığına tanıklık etmişti.⁵⁵

Meclis seçimleri için hazırlıklar sürerken, yerel komitelerin denetlenmesi ve örgütlenmesi özel bir önem kazandı. Kendi hallerine bırakıldıkları takdirde, devrim yanlısı örgütlenmeler, coşkularını yitirip yavaş yavaş yok olma ya da değişik şekillerde yönlendirilme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirlerdi. 1908 sonbaharında, Selanik Merkez Komitesi, mevcut kulüpleri

50 PRO. FO 317/560/36123. Bkz. nat 44.

51 Kâmil Paşa Ocak 1909'da Mecliste yaptığı bir konuşmada, sadarete geldiğinde, vilayetlerde İttihat ve Terakki'yi taklit eden örgütlerin türediğini tekrarlamıştı. Kâmil Paşa'ya göre bu örgütler yurtseverlikten yoksundular: görevlileri kavmuşlar, siyasi mahkûmların yanında adi suçtan yatanları da serbest bırakmışlardı. *Takvim-i Veka-yi*, 15 Ocak 1909.

52 İsmail Hakkı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet içinde hükümet oluşturma'nın tehlikelerinin farkında olduğunu yazmıştı. Bkz. *Tanin*, 27 Ağustos 1908.

53 PRO. FO 195/2286. Bkz. nat 38.

54 Danişmend (1961), s. 365.

55 Salibi, "Beirut under the Young Turks" (1976), s. 200. Beyrut'taki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin o zamanki başkanı Rıza el-Makdisi'dir.

yeniden örgütlemek ve yenilerini kurmak üzere Arap vilayetlerine heyetler yolladı.⁵⁶ Selanik'ten gelen iki delege, Suriye'de altı haftaya yakın bir süre kaldı ve seçimleri etkilemeye çalıştı. Şam ve Halep'te, "köylüler üzerindeki keyfi hakimiyetlerini yitireceklerinden" korkan toprak sahiplerinin yeni düzene karşı direnişiyle karşılaştı.⁵⁷ Heyet, İttihat ve Terakki'nin yerel örgütlenmesini yaptı, Merkez Komite ile yapılacak haberleşmelerde sıkı gizlilik ilkesini getirdi.⁵⁸ İttihat ve Terakki, 5 Ekim 1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakından sonra İstanbul'da Avusturya mallarına yapılan boykotu, Beyrut'ta da başarıyla uyguladı. Boykot, Avusturya'dan yapılan başlıca ithalat kalemi olan fesin yerini alacak deve tüyü kalpak üretimi ile yerel ticarete yeni olanaklar yarattı.⁵⁹ Bingazi komitesini denetleyen bir başka İTC heyeti ise, komite üyeleri arasında, "büyük Arap toplumunun temsilcileri" olmamasını eleştirmiş ve Türk memurlardan oluşan komiteye katılmaları için iki Arabı ikna etmişti.⁶⁰ Bingazi'deki ileri gelen Arapların çoğu, hâlâ bir bilinmez olarak gördükleri İTC'den uzak durmuş, sancağın altı ana kabilesinden ikişer üye olarak on iki üyeli rakip bir dernek kurmuşlardı.

Kanun-ı Esasi'yle ilgili ilk heyecan dindikten sonra, olağan yerel siyasi çatışmalar tekrar sahneye çıkmış ve yerel komiteler saldırı hedefi haline gelmişti. Bağdat'ta, eşitlik mesajıyla cesaretlenen Yahudilerin "bağımsız tavırlarından" ötürü yerel İTC suçlanmıştı.⁶¹ Sonbaharda, yeni bir mezarlık vergisiyle ilgili söylentiler, Mekte'de meşrutiyet karşıtı protestoları başlatan kıvılcım oldu.⁶² Cidde'deki İngiliz konsolosu Monahan, ayaklanmaları, "Mekte'deki hükümetin bütün işlerine karışan yeni meşruti örgüt olan İttihat ve Terakki Cemiyeti"ne karşı bir protesto olarak değerlendiren, Kahire'deki Fransız konsolosu *el-Müeyyed*'de yayımlanan bir makaleyi temel alarak, "eski rejimin savunucuları, bu olaydan [mezarlık vergisi] yararlanarak, reformlara karşı kışkırtma hareketine girişmişlerdir," diye bir rapor yazmıştı.⁶³

56 Beyrut delegasyonu hakkında bkz. PRO. FO 371/560/37689. Lowther'dan Grey'e no. 705 (Tarabya, 24 Ekim 1908); Bingazi hakkında PRO. FO 371/760/325 (bkz. not 40); Şam hakkında bkz., PRO. FO 618/3. Devey'den Lowther'a, no. 1 (Şam, 2 Ocak 1909).

57 PRO. FO 371/560/37689. Bkz. not 56.

58 PRO. FO 618/3. Devey'den Lowther'a, no. 1 (Şam, 2 Ocak 1909).

59 *Takvim-i Vekayi*, 1 Kasım 1908.

60 PRO. FO 371/760/325. Bkz. not 40.

61 PRO. FO 371/560/37953. Yarbay Ramsay'den Hindistan Hükümetine (Bağdat, 19 Ekim 1908). Lowther'dan Grey'e ilişiginde, no. 796 (Konstantinopl, 23 Kasım 1908).

62 BBA. BEO. Vilayet Defterleri 304: "Hicaz gelen," no.78; PRO.FO 195/2286. Monahan'dan Lowther'a (Cidde, 18 Kasım 1908).

63 MAE. N.S. 6, no.376. Valdrome'dan [Quai d'Orsay?]e (Kahire, 25 Kasım 1908).

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütlenme faaliyetlerinin, meclis seçimlerine pek etkisi olmadı. Cemiyetin adayları, bazı bölgelerde başarı gösterebilmişlerdi. Cemiyet, diğer bölgelerde İttihatçıların zaferini sağlamak için aday listelerine, yeni rejime karşı pek sempati duymayan ancak yörede sözü geçen ve kitle desteği olan ileri gelenleri aldı. Bu manevralara sadece Halep, Şam ve geri kalan Arap vilayetlerinde değil, imparatorluğun her tarafında başvurulmuştu. Bu yüzden de meclis çalışmaya başladıktan sonra İTC grubunu disiplin altında tutmakta, muhalefetin büyümesini önlemekte zorluklarla karşılaşmıştı. Kendini açık bir siyasi parti olarak yeniden tesis ettikten sonra, karışıklıkları önlemek, halkı, ekonomik konulara ağırlık veren bir parti programı etrafında toplayabilmek ve partinin yeni şubelerini kurmak üzere Arap vilayetlerine heyetler yolladı.⁶⁴

1908 SEÇİMLERİ

1877-78 meclisi seçimleri, mebusların vilayetlerin idari meclisleri tarafından seçilmesini öngören geçici seçim yönetmeliklerine göre yapılmıştı. Aynı mecliste hazırlanan ancak hiçbir zaman onanmayan yeni bir seçim yasası, 1908 seçimlerine temel alınmıştı. Bu yasa, yirmi beş yaşını geçmiş vergi mükellefi her erkek Osmanlı vatandaşının ön seçimdeki oylarıyla, ikinci aşamada oy kullanacak seçmenlerin belirlendiği iki aşamalı bir seçimi öngörüyordu. Her 500 ile 750 arası ilk seçmen oyuyula, ikinci aşamada oy kullanacak bir seçmen belirleniyor, belli bir seçim bölgesi, yani sancak için belirlenen sayıda meclis üyesini de bu ikinci seçmenler seçiyordu. Yasa, dini cemaatler ya da mezhepler için özel bir kota getirmemişti. Her seçmen, bir Osmanlı vatandaşı olarak belli bir cemaati değil, tüm Osmanlıları temsil eden mebusları seçecekti.⁶⁵

Jön Türkler, cemaate dayalı siyaseti bırakıp "parti" siyasetine geçmeye niyetliydiler, ancak ilk seçimlerde, yerel itibar ve İTC desteğinin herhangi bir siyasi programdan daha önemli olduğu ortaya çıktı.⁶⁶ İTC ünü ve nüfuzunun tüm dini ve etnik gruplardan kendi taraftarlarının seçilmesini garantileyeceğini umuyordu. Aralık 1908'de İstanbul'a gelen mebusların tümü İttihatçı değildi, ancak çoğu, seçimlerde İttihat ve Terakki'nin desteğini almıştı; cemiyetin desteği de adayın yerel konumuna göre saptanıyordu. Eylül 1908 sonlarına doğru yayımlanan Cemiyet programı,⁶⁷ bi-

⁶⁴ PRO. FO 618/3. Devey'den Lowther'a, na. 50 (Şam, 4 Ekim 1909).

⁶⁵ Koyalı, "Elections," s. 268-73.

⁶⁶ Partilerin evrimiyle ilgili o günlerin bir değerlendirmesi için bkz. Lütfi Fikri (1910). Fikri, İttihat ve Terakki'nin 1908'deki durumundan s. 35'te bahsetmektedir.

⁶⁷ "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 (1324) Senesinde Kabul Edilen Siyasal Programı" için bkz. Tunaya (1988), c. I, s. 65.

İnci seçimler esnasında, bir seçim platformunun temeli haline getirilmemişti. Adaylar, tek tek kişisel bildirgelerini yayınlamışlar, bireysel programlarıyla seçimlere katılmışlardı.⁶⁸ Cemiyet, desteklediği adayların bir listesini hazırlamış, ancak böyle bir destek cemiyet sempatiizanlarının seçilmesine yardımcıdan çok, önde gelen adayların İTC'ye bağlanmasına yardımcıydı.

Yeni meclisin, 1877-78 meclisine benzer bir sosyoekonomik yapısı vardı; bu, kısmen İTC'nin yerel ileri gelenleri desteklemesinden, kısmen de iki aşamalı seçim sisteminin vilayetlerdeki eşrafın seçimini kolaylaştırmasından ileri geliyordu. Ön seçimdeki oy verme koşulları liberaldi, ama kırsal alandaki himayeye dayalı sosyal ve siyasi ilişkilerden ötürü, sonuçta seçilenler genellikle toprak ağaları oluyordu. İkinci aşamada oy veren seçmenler, oylarını kendi sosyal gruplarını temsil eden bir adaydan yana kullanmışlardı. İkinci seçmenler grubu, çoğu kez güçlü adayların ya da hükümet görevlilerinin kolaylıkla yönlendirebileceği kadar küçüktü.

Anayasanın 72. maddesi mebusların, seçime girdikleri "daire-i vilayet ahalisinden" olmalarını öngörmüş, ancak ne anayasada ne de seçim yasasında ikametle ilgili belirli koşullar getirilmemişti. Böylelikle, İstanbul'dan atanmış ve vilayet dışından gelmiş devlet görevlileri, o sırada orada ikamet ettikleri için aday olabilirken, artık oralarda değil de başkentte ya da imparatorluğun diğer yerlerinde yaşayan, ancak aile kökleri o vilayete uzanan kişiler de seçilme hakkına sahip olmuştu. Babanzade İsmail Hakkı, *Tanin*'deki makalesinde, bir vilayette mukim olmayanların aday olma hakkını savunurken, büyük kentlerde feyz almış oğullar yerine vilayetlerdeki ahmakların seçilmesinin meclise hakaret olacağını ileri sürmüştü.⁶⁹ *Tanin*'deki kalemdaşı Hüseyin Cahid de benzer bir seçkinci tavrıla, İngiltere'deki gibi yüksek okul mezunlarına ağırlıklı oy hakkı verilmesini savunmuştu.⁷⁰ Elbette sadece o zamanın Osmanlı seçkinlerine özgü olmayan, temsil hakkı konusundaki bu tavır, çeşitli sosyal grupların mecliste bire bir temsil edilmesinde ısrar etmeyen bir halk yönetimi kavramını ortaya koymuştu.

Türk mebusların 1908 meclisinde diğerlerine oranla fazla olması Türk etnik yandaşlığının ağır basması olarak değerlendirilmiştir.⁷¹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin seçim sürecine parmağını sokması (örneğin İstan-

⁶⁸ Menteşe (1986), c. II.

⁶⁹ *Tanin*, 10 Eylül 1908.

⁷⁰ *Tanin*, 24 Eylül 1908.

⁷¹ Mousa (1970), s. 26; Burru (1960), s. 109; Antonius, s. 104. Hesaplama yöntemlerinin ve isnatların mahiyeti bir sonraki bölümde değerlendirilecektir.

bul'da Rumların zararına yapılan müdahaleler)⁷² ayrımcılık iddialarına inandırıcılık kazandırmıştı. Cemiyet, belirlediği adayların seçilmesi için sınırlı bir kampanyaya girişmiş, ancak kural olarak bunu sağlamak için zorlayıcı ya da yasal olmayan yollar kullanmamıştı. Yine de, vilayetlerde, özellikle de Arap vilayetlerinde seçim sürecinde pek çok düzensizlik olmuştu. Örneğin Mekke ve Cidde'de ön seçimler atlanmış ve kentteki bir grup eşraf, sözde seçim komitesi tarafından ikinci aşamada oy kullanacak seçmenler olarak belirlenmişti. Yemen'de sekiz belli başlı kabile için birer mebusluk ayrılmış, dolayısıyla nüfus tahminlerine göre yapılacak bir taksimden çok daha fazla bir temsil hakkı vilayete verilmişti.⁷³ Birçok bölgede, mebusluk için Kanun-ı Esasi'nin öngördüğü koşulları tam olarak yerine getirmeyen adaylar seçilmişti.

Güney Suriye'deki Kerek'te yapılan seçim, Arap vilayetlerinde yaşanan birçok soruna örnektir. Kerek'teki seçimlerin galibi Şeyh Kadri çekilerek mebusluğu ikinci olan Tefvik el-Mecali'ye bırakmıştı. Meclis, el-Mecali'nin mebusluğuna karşı çıkmış, hiçbir yerel ya da seçim kurulu yetkilisinin Kadri'nin yerine ikinci en çok oyu almış olan adayı getiremeyeceğini ileri sürerek, seçilmiş bir mebusun istifası halinde yeniden seçim yapılması gerektiğini belirtmişti. Şam mebusu Şefik el-Müeyyed'in kuralların bu kadar sıkı uygulanmamasını meclisten rica etmesinin ardından el-Mecali'nin mebusluğu onaylandı. El-Müeyyed, nüfusunun çoğunluğu Bedevi olan Kerek'in yeni bir idari birim olduğunu, seçimin gerçek galibi Kadri'nin meclis üyeliği için gerekli nitelikleri zaten taşımadığını, Türkçe bilmemesi bir yana okur yazar dahi olmadığını ileri sürmüştü.⁷⁴

75

İLK YASAMA YILINDA MECLİSTE ARAP GRUBU

Meclis 17 Aralık 1908'de açıldı. Olay imparatorlukta büyük yankı uyandırmış ve bir kaynağa göre, açılışı bizzat görmek için vilayetlerden İstanbul'a akın edenler yüzünden, başkent otellerinde yer kalmadığı için yeni gelen mebuslar yatılı okulların yatakhanelerine yerleştirilmişti.⁷⁵ İstanbul'daki bu şaşaalı açılış, vilayetlerde de konuşmalar ve dualarla kutlanmış-

⁷² Hristiyan cemaatler, özellikle de Rumlar çok iyi örgütlendikleri için orantısız derecede fazla sayıda milletvekili çıkarabiliyorlardı. Bu yüzden İttihat ve Terakki Cemiyeti, Müslümanlara orantılı bir temsil olanağı sağlayabilmek için İstanbul'da önlemler almıştı. Bkz. Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914," (1982), c. 1, s. 407; Akşin, s. 106.

⁷³ Prätör, s. 20.

⁷⁴ *Takvim-i Vekayi*, 10 Ocak 1909.

⁷⁵ Kaçu, "Türkiye'de Seçimin Tarihi, 1877-1950," (1950), s. 181-82.

tı, fakat halkın ilgisi nispeten azdı. Cidde'deki kutlamalar belediye binasında yapılırken, "aşırı bir Meşrutiyetçi" olan posta müdürü ise postanenin yanına başına "alıştıran bir zafer takı" yerleştirmişti.⁷⁶ Mekke'de ise, şerif dahil şehrin tüm ileri gelenleri, olayı askeri karargâhta kutlamıştı.⁷⁷ Medine'de de çok sayıda Bedevi ve şeyhleri kutlamalara katılmıştı; yerel Osmanlı memurları ve subaylarıyla birlikte, tahrirat müdürünün, formülleşmiş tema "meşrutiyetin meşruiyeti" hakkındaki konuşmasını dinlemişlerdi.⁷⁸

Meclis, 23 Aralık'ta bir reis seçti. Ahmed Ruza ezici bir çoğunlukla (205 oyla) bu göreve getirilmişti. Oy alan iki Arap mebusan biri (1877-78 meclisinde de hizmet etmiş olan), Halepli Nafi dokuz oyla yedinci, diğeri Medineli Abdülkadir ise yedi oyla dokuzuncu olmuştu. Yeni meclisin gündemindeki ilk konulardan biri, yerel seçim komitelerinin sunduğu kayıtların incelenmesi ve kazanan adayların mazbatalarının onaylanmasıydı.

Nitelikleri şiddetle tartışılanlar arasında Trablusgarp'tan seçilen Yusuf Şitvan ve Ömer Mansur, Basra'dan Seyyid Talib en-Nakib, Suriye'den Şefik el-Müeyyed (el-Azım) gibi Arap vilayetlerinden gelen birkaç mebus da vardı. Bu mebuslara itiraz edilmesinin nedeni aslında siyasi olmakla birlikte, çoğunlukla yasal engeller ya da seçime ilişkin aksaklıklar gerekçe gösterilmişti.

Eski rejimde adli müfettişlik yapmış olan Şitvan⁷⁹ ile İstanbul'daki Tümtin Rejisi'nde yüksek düzeyde Osmanlı delegesi olarak çalışmış olan el-Müeyyed,⁸⁰ Abdülhamid'in casusu olmakla suçlanmışlardı.⁸¹ Ayrıca el-Müeyyed'in şahsi bir miras davasında yalan yere yemin ettiği iddia ediliyordu. Ömer Mansur'un mazbatasında sahtekârlık yaptığı söyleniyordu.⁸² Basra nakibüleşrafı⁸³ Talib'e gelince, toplumsal statüsü meclise seçilmesini sağlamıştı, ancak meşrutî rejime bağlılığı kuşku götürürdü.⁸⁴ İtirazlara

76 PRO. FO 195/2286. Manohan'dan Lawther'a, no. 123 (Cidde, 18 Aralık 1908).

77 *Takvim-i Vekayi*, 21 Aralık 1908.

78 *Takvim-i Vekayi*, 23 Aralık 1908.

79 Demiroğlu, s. 24; Prötör, s. 283.

80 Prötör, s. 278.

81 MMZC, I/1/3 (İlk dönem [Aralık 1908-Ocak 1912], birinci yasama yılı [Aralık 1908-Ağustos 1909], üçüncü oturum), 24 Aralık 1908. El-Müeyyed için ayrıca bkz. I/1/6, 29 Aralık 1908; Prötör, s. 52-54; Haran, "Syrian Relations," s. 134-35.

82 MMZC, I/1/4, 25 Aralık 1908.

83 Bir Osmanlı şehrinde, Hz. Muhammed'in sayundan geldiklerini iddia eden ailelerin liderinin unvanı.

84 Reşid Rıza tarafından, gerici ve mutlakîyet rejiminin destekçisi olarak tanımlanmış, devlete karşı olan yasa dışı unsurlara karıştığı ilan edilmişti. *el-Menar*, c. II, s. 865 (6 Ocak 1909).

rağmen, Mansur, el-Müeyyed ve Talib'in mebuslukları onaylandı. Şitvan'ın durumuna gelince, bazı memurların gözünü korkutarak mebusluk elde ettiği gerekçesiyle Bingazi'de yeniden seçime gidilmesine karar verildi. Ama Şitvan, yenilenen seçimi de kazandı. 1909 yazında, meclisten yeniden itiraz yükselince Mansur bunu, Şitvan'ın seçim bölgesine bir hakaret olarak yorumladı. Hama mebusu Abdülhamid ez-Zehravi dahil diğer Arap mebuslar, onun adına konuşular.⁸⁵ El-Müeyyed ve Talib'in aksine Şitvan, daha sonraki yıllarda, özellikle de İttihat ve Terakki Cemiyeti 1913'te İslami bir politikaya yöneldikten sonra sıkı bir İttihatçı kesildi. Fizan'dan (Trablusgarp) mebus seçilen işine dönmeye karar verince, orada da seçim yenilenmişti. Bu seçimi Gat'ın Türk kaymakamı Cami Bey kazandı. 1909 yazında meclisteki onaylanması sırasında, idari yolsuzluk ve vergi sahtekârlığı yaptığı gerekçesiyle ona karşı yükselen itirazlar sonuçsuz kaldı.⁸⁶

Meclis açıldıktan hemen sonra, Arap mebusların birçoğu, Eylülde İstanbul'da kurulan ve büyük bir resepsiyon vererek⁸⁷ Arap mebusların İstanbul'a gelişini kutlayan Uhuvvet-i Arabiyye-i Osmaniye⁸⁸ (*el-Iha'l-Arabi'l-Osmani*) adlı cemiyete katıldılar. Uhuvvet'in ikili bir amacı vardı. Bir yandan, devrim öncesinde başkentte yaşayan Araplar arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirmek için, başta öğrenciler olmak üzere Arapların kurmuş oldukları derneklerin bir uzantısı olarak işlev görmüştü. Öte yandan ise, Abdülhamid döneminin memurları olan kurucuları, kendilerini "imparatorluk içindeki Arapların çıkarlarının koruyucuları olarak tanıtarak"⁸⁹ statülerini koruyacaklarını ve Osmanlı birliğinin sağlanması yolunda bir arada çalışacak bir Arap koalisyonu oluşturacaklarını ummuşlardı. Şefik el-Müeyyed, derneğin kurucusu ve başkanı, Şitvan da üyesiydi.⁹⁰ Her ikisi de meclis tarafından suçlanan bu iki adamın bu örgütle çok yakından ilgileniyor olmaları, Uhuvvet'e bir muhalefet grubu görüntüsü vermişti. Aslında, içinde gelecekte rakip olacak çeşitli Arap fikirlerinin de var olduğu bu dernek kısa ömürlü oldu. Arap vilayetlerinde de şubeleri kurulmuş ve buralarda yaptığı propagandanın belirgin bir İttihatçı karşıtı tonu olmuştu.⁹¹ İleride İttihat-

⁸⁵ *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 13 Temmuz 1909.

⁸⁶ Prător, s. 54, 258. Cami, koymakam olmadan önce Trablusgarp'ta sekiz ila on yıl arasında görev yapmıştı. Prător'a göre, seçilmiş milletvekilinin istifası Fizan'da yeniden seçime gidilmesine yol açmış, ancak Kerek'te seçim tekrarlanmamıştı.

⁸⁷ Harron, "Syrian Relations," s. 136.

⁸⁸ Hotemi, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi," c. I, s. 202.

⁸⁹ Tauber (1993b), s. 61.

⁹⁰ Kedourie, "Political Parties in the Arab World," s. 41.

⁹¹ Bkz. Harran, "The Young Turks and the Arabs", s. 182-85.

Terakki'yi destekleyecekler Uhuuvet'e katıldığı gibi, Refik el-Azm ve Reşid Rıza gibi gelecekteki muhalifler de, liderlerinin eski rejimle olan bağları yüzünden cemiyeti suçlamışlardı. Cemiyet, Nisan 1909'daki karşı devrimci ayaklanmanın ardından, ayaklanmayı başlatan İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti'nin Şam'daki şubesi ile bağlantısı olduğu gerekçesiyle kapatıldı.

İkinci Meşrutiyet döneminin başlarında, Arap birliği ve bağımsızlığı için çağrılar imparatorluk dışından geldi, ancak Araplar arasında pek ilgi görmedi. Aralık 1908'de, Suriye'nin özerkliğini talep eden ve kendini Suriye Merkez Komitesi olarak tanıtan bir örgüt tarafından Paris'te yazılan Reşid Mutran imzalı bir bildiri, imparatorlukta elden ele dolaşıyordu. Bildiriyi yazan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı anlamda anayasal bir hükümetin mümkün olamayacağını ileri sürerek, azınlık taleplerinin giderek bu hükümetin dağılmasına yol açacağını iddia ediyordu. Suriyelilerin, yeni anayasanın ilkelerini benimsemelerini, ancak bunları özerk bir Suriye içinde uygulamalarını tavsiye ediyordu. Mutran ayrıca, stratejik konumu itibarıyla, özerk bir Suriye'nin Batılı güçlerin çıkarlarına da hizmet edebileceğini savunmuştu.⁹²

Suriye Merkez Komitesi'nin özerklik istemi gibi görünen bildirisi, hem Suriye'de hem de genel olarak Araplar arasında hiçbir zaman destek bulamayan Suriye ayrılıkçılığının yeniden gündeme gelmesiydi. Mutran'ı şiddetle eleştiren ilk kişi, Beyrutlu Hristiyan mebus Süleyman el-Bustani olmuştu.⁹³ Birçok Suriyeliye göre Paris'teki Suriye Merkez Komitesi, ne idüğü belirsiz, kurucularının kendi isteklerinden öte bir şey temsil etmeyen, ve Necib Azuri'nin Ligue de la Patrie Arabe örgütü gibi hiçbir yerde taraftarı olmayan bir kuruluştur.⁹⁴ Dağıtılan bildiri, Şam valisine göre Suriye'de büyük bir üzüntü ve kızgınlık yaratmış,⁹⁵ Şam'daki İngiliz Konsolosu'nun raporuna göre de, "Türk imparatorluğundan kısmi bir bağımsızlık istemi, bütün Suriye'de hoşnutsuzluk yaratmış ve kınanmıştı."⁹⁶ Benzer bir kınama duyurusu da, yine Paris'te Şükrü Ganem'im liderliğin-

92 HHS. PA 12/197, fol. 97, "Le Comité Syrien," 25 Aralık 1908.

93 Burru, *Correspondance d'Orient*, 15 Ocak 1909, s. 92'de makalesine değinmektedir.

94 Suriye'deki kültürel ve siyasi çıkarları nedeniyle, Fransa'nın Suriye Komitesini desteklemiş olması kuvvetle muhtemeldi. Ancak, komite basitçe Fransız hükümetinin bir organı değildi. Nisan 1909'da komite Irak'ta özerklik yanlısı propagandaya başlamış ve Fransa'nın Bağdat konsolosluğunu alarma geçirmişti. Çünkü Fransa bu tür propagandayı özerkliğe değil, İngiliz himayesine yol açacak nitelikte görüyordu (MAE. Turquie, N.S.6. Rouet'dan [İstanbul'a?], no. 17 (Bağdat, 1 Nisan 1909).

95 *Takvim-i Vekayi*, 18 Ocak 1909.

96 PRO. FO 618/3. Devey'den Lowther'a, no. 7, "Reşid B. Mutran'ın Suriye için bağımsızlık önerisi," (Şam, 21 Ocak 1909).

de kurulmuş ikinci bir Arap grubu olan Suriye Osmanlı Cemiyeti'nden gelmişti.⁹⁷

Suriye Komitesi'nin bildirisine karşı gösterilen bu yaygın ve kuvvetli tepki, Arap toplumunun farklı kesimlerindeki Osmanlıcı inançların bir göstergesiydi. Aynı zamanda da, ileride politize olacak konularda taraf ve karşıt olanların başvuracakları, yeni rejimin açtığı farklı siyasi söylem mecralarını ortaya çıkarmıştı. Konu mecliste görüşülmüş, basın ise geniş yer vermişti. Vilayetlerden, hatta imparatorluk dışından sadrazama ve meclis reisine sayısız protesto mektubu ve telgrafi gelmişti.

Mebuslar, Osmanlı devletini destekleyen ve bu bildiriye lanetleyen açıklamalarının, Suriye'den gelen kınama mesajlarıyla birlikte meclis zabıtlarına geçirilmesi konusunda ısrar ettiler.⁹⁸ Fransa'nın Suriye üzerinde oynamak istediği oyunlar, bildirinin yarattığı kaygıyı daha da artırmıştı. Nafi el-Cabiri, Mutran'ın bir çılgın olduğunu, imparatorluk içindeki tüm Arap halkının, duygularını aynı bayrak altında birleştirdiklerini söylüyordu.⁹⁹ Beyrutlu bir mebusun mecliste yaptığı konuşma özellikle ilginçti;¹⁰⁰ mecliste ve basında Suriye Komitesi'nden bir "Arap Cemiyeti" olarak söz edenleri kınıyordu. Beyrut'u, Mutran'ın girişiminden ayrı tutmaya çalışıyor, Mutran'ın komitesinin sadece Suriye vilayetindeki Araplar adına konuşmak iddiasında olduğunu belirtiyordu; böylece Arap vilayetlerindeki bölgecilik ve çeşitliliğin bir kez daha altını çizmişti. Arap mebuslar, bildiriye eleştirme konusunda büyük bir mutabakat içindeyken, Lazkiye mebusu Muhammed Arslan, kınamanın tüm Mutran ailesine teşmil edilmemesini istemişti; Mutran'ın bildirisini ilk kınayanların yine kendi ailesi olduğunu söylüyordu.¹⁰¹ Gerçekten de, Uhuvvet'in İstanbul'daki kurucularından Nadra Mutran,¹⁰² Suriye Komitesi'nin liderleri olduklarını iddia eden kardeşleri Reşid ve Nahla'yı açıkça eleştirmişti.¹⁰³ Aynı ailenin üyeleri ve kolları arasında böyle siyasi görüş farklılıkları olması, Müslüman olsun Hristiyan olsun, Arap siyasi hayatında görülen özelliklerden biriydi.

⁹⁷ *Takvim-i Vekayi*, 20 Ocak 1909.

⁹⁸ *Takvim-i Vekayi*, 18 ve 19 Ocak 1909 (MMZC, I/1/13,14 ve 16 Ocak 1909).

⁹⁹ *Takvim-i Vekayi*, 18 Ocak 1909.

¹⁰⁰ Bu isim meclis zabıtlarında Hasan Rüşdi olarak geçmektedir. Bu bir yanlışlık olmalı, çünkü bu isimde Beyrut milletvekili yoktur. Ancak, yapılan konuşmaların Beyrut milletvekillerinden birine ait olduğuna ilişkin kanıtlar vardır. *Takvim-i Vekayi*, 19 Ocak 1909.

¹⁰¹ Şam idare heyetinin üyesi olan Ahmed Şema'dan gelen bütün Mutran ailesini suçlayıcı bir telgrafa özellikle değinerek konuşmuştu.

¹⁰² Prötör, s. 210, 278.

¹⁰³ Burru, s. 93.

Mutran olayı, Arap liderlerinin, 1908 devriminin vaat ettiği Osmanlı vizyonuna inandıklarını gösteriyor. Osmanlı devleti sınırları dışından ayrılıkçı entrikalar üremeye devam etse de, Arapların çoğunluğu için yeni anayasa ve meclis ayrı bir mevcudiyet ihtiyacını ortadan kaldırmıştı. Mutran'ın bunca şiddetle eleştirilmesi, meclisin hem içinde hem de dışında Osmanlı birliğine inanç duyulduğunu açıkça göstermişti.

Arap liderleri, Mutran'ın bildirisine gösterdikleri hassasiyetle mecliste süregelen tartışmalar sırasında bir Arap meclis grubu kurmak arasında bir tutarsızlık görmemişlerdi. Nafi'nin liderliğindeki bu girişimi, basın da yazmıştı.¹⁰⁴ Grubun hedefleri arasında, mecliste ve devlet hizmetlerinde orantılı bir temsil sağlanması vardı.¹⁰⁵ Sadece birkaç gün önce yazdığı makalesinde Hüseyin Cahid, Mutran olayının gösterdiği gibi mecliste herhangi bir "milliyet politikası"¹⁰⁶ eğilimi olmadığını, bir "Arap Partisi" kurulmasına şiddetle karşı çıktığını ve bunu bir bağımsızlık hevesi olarak yorumladığını belirtiyordu. Grubun kurulması, Kâmil Paşa için güvensizlik oyu verilmesine neden olan bunalımla da çakışmıştı; bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni örgütlü bir muhalefetin herhangi bir potansiyel girişimine karşı daha da hassas bir hale getiriyordu. Nafi, böyle şiddetli bir tepkiye karşı, Arapların kendi özel çıkarlarını koruma peşinde olmadıklarını ve grubun herkese açık olduğunu açıkça ilan etmek zorunda kaldı.

Meclisteki Arap görüşünün ana hatları, imparatorluk içinde birlik ve bütünlük çerçevesinde kalmış, Araplar sadece kendi çıkarlarının sözcülüğünü yapmamışlardı. Meclisin ilk oturumunda Arap mebusları, farklı vilayetlerdeki çeşitli uygulamalara ve özellikle de vergilerdeki bölgesel ve muhtemelen keyfi farklılıklara ve vergi toplama yöntemlerine ilişkin kaygılarını dile getirmişlerdi. Örneğin ilk konuşma yapanlardan Yemen (Hudeyde) mebusu Receb Efendi, ürtin, hayvan ve kâr üzerinden alınan nizamî Osmanlı vergilerinin yerine Yemen'de uygulanan ağır esvak [pazar] rüsumunu eleştirmişti. Mebus, Yemen'in diğer vilayetlere göre yasal bir farklılığı olmadığını, esvak rüsumunun Yemen'in tarım ve ticaretine zarar verdiğini vurgulamıştı.¹⁰⁷ Aynı şekilde, Abdülmehdi Efendi, Kerbela'da alınan bir rüsumun başka hiçbir yerde alınmadığını dile getirirken, diğer mebuslar da, belli vergilerin komşu vilayetlerde dahi farklı oranlarda toplandığından yakınmışlardı.¹⁰⁸ Sorunun temelinde, hükümetin vergi def-

104 Harran, "Syrian Relations," s. 145.

105 Prätar, s. 41-42.

106 Age., 41.

107 *Takvim-i Vekayi*, 26 Ocak 1909 (MMZC, I/1/16, 21 Ocak 1909).

108 *Takvim-i Vekayi*, 16 Şubat 1909 (MMZC, I/1/25, 9 Şubat 1909).

terlerini bir düzene koymayı başaramaması yatmaktaydı. Mebuslar, vergi tahsilatının düzene sokulmasında hükümete daha büyük rol biçiyorlardı.

Valayetlerin belli kaygılarından kaynaklanan ayrıcalık talepleri de gündeme getirilmişti. Yemen'e özgü para basılmasına ilişkin teklif çabucak ertelenmiş, talebin ardındaki mantık belirsizliğe gömülmüştü.¹⁰⁹ Halep grubu, çekirge istilası yüzünden üretim açığı olduğu gerekçesiyle, Elbistan bölgesinden yapılan buğday ihracatının yasaklanmasını istemişti. Daha sonra sadrazam olan Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, bir gensoru esnasında konuya ilişkin söz aldı. Valilerin böyle kısıtlamalar koymaya yetkilerinin olmadığını vurguladı. Nafi, sorunla baş edebilmek için yerel otoritelere daha fazla yetki ve daha çok fon verilmesini istedi.¹¹⁰ Anadolu vilayetlerinden toplanan vergilerin Şam'da bir tıp mektebine ve Ankara'da da bir sanayi mektebine tahsis edilmesine ilişkin tartışmalar özellikle ilginçti. Bazı mebuslar, kendi vilayetlerinden toplanan verginin, başka vilayetlerdeki okullara harcanmasına karşı çıkıyorlardı. Diğerleri ise, Şam'da ve Ankara'da açılacak okulların herkese açık olacağını, sadece bu iki vilayetin yararına olmayacağını savunarak bu görüşe muhalefet etmişlerdi.¹¹¹

Arap mebuslar, ortaya attıkları konular, bunları ne kadar sıklıkla dile getirdikleri ve kullandıkları üslup bakımından Türk mebuslardan farklı değildi. Diğer Arap vilayetlerine ilişkin konulara ilgi gösteriyorlardı. Bu, kısmen bölge genelindeki sosyal, idari, ve ekonomik sorunların benzerliğinden dolayı olmakla birlikte, bu mebuslar arasındaki ortaklık duygusundan da kaynaklanmıştı. Genellikle, Arapların siyasi yönelimi, İttihatçıların üniter devlet kavramını güçlendirmişti. Bölgedeki yokluklar, idari düzensizlikler ve güvenlik konusunda Arap vilayetlerinden gelen talepler, merkezi hükümetin sorumluluğunu varsayıyor, dolayısıyla merkezin rolünü teyit ediyordu.¹¹²

İttihat ve Terakki'nin siyasi programı, tüm Osmanlılara eşit hak ve yükümlülükler üzerinde duruyordu. Yeni hükümet, mali ve idari uygulamaları sistemleştirmeyi amaçlamıştı. Ancak, bütün bu idealleri kapsayan bir reform programını, Meşrutiyetin ilk aşamasını belirleyen (uluslararası engeller, mali zorluklar ve cemiyetin siyasi süreç içindeki muğlak rolü yüzünden) çalkantılı bir siyasi ortam içinde uygulamak, sorunlarla karşılaşıl-

¹⁰⁹ *Takvim-i Vekayi*, 18 Ocak 1909 (MMZC, I/1/13, 14 Ocak 1909).

¹¹⁰ *Takvim-i Vekayi*, 17 ve 18 Ocak 1909 (MMZC, I/1/13, 14 Ocak 1909); Prätör, s. 104.

¹¹¹ Konu, maarif nazırı hakkında gensoru açılana kadar rafa kaldırılmış ve öyle görünüyor ki, bir daha da gündeme gelmemişti. *Takvim-i Vekayi*, 17 Şubat 1909 (MMZC, I/1/26, 11 Şubat 1909).

¹¹² Bkz. ayrıca Prätör, s. 162.

masına neden olmuştu. Meclisin olağan oturumlarını düzenli olarak yaptığı ilk dört ayın birincisi, çoğunlukla iç örgütlenmeye ayrılmıştı. İkinci ay, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Sadrazam Kâmil Paşa arasındaki restleşmeyle geçmiş ve Kâmil Paşa'nın yerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın getirilmesiyle sonuçlanmıştı. Nisanda, yani meclisin toplanmasından daha dört ay bile geçmeden patlak veren karşı devrim ayaklanmasıyla, meclis çalışmalarını yeniden kesildi.

KARŞI DEVRİM

31 Mart Vakası, İstanbul'daki medrese öğrencileri ve din adamları, yerlerine daha genç subayların getirilmesinden korkan alaylı askeri kadrolar ve eski rejime sadık kalanlardan oluşan tutucu güçlerin ayaklanmasıydı. İttihat ve Terakki'nin adem-i merkeziyetçi rakibi Ahrar Fırkası'ndan destek almış olmaları da kuvvetle muhtemeldi.¹¹³ Osmanlı geleneğine uygun olarak, değişime karşı direniş dini söylemle ifade edilmişti. Ayaklanma, isyandan birkaç gün önce su yüzüne çıkan İttihad-ı Muhammedi adlı örgüt tarafından yönlendirilmişti. Örgüt, devrimin üzerinden dokuz ay geçmeden rejimi, sonuç olarak da İttihat ve Terakki'yi tehdit ediyordu. Cemiyet, ancak kendine bağlı Üçüncü Ordu birliklerini yardıma çağırarak başkentteki çabucak alevlenebilecek durumu kontrol altına alabilmiş ve hükümeti daha fazla eline geçirebilmek için önlemler almaya başlamıştı.

Yeniden işe başlayan hükümetin, huzursuzluk derecesini anlamak üzere vilayetlere yolladığı muhtıraya gelen cevaplara bakılırsa, 31 Mart Vakası, Şam hariç Arap vilayetlerinde önemli bir akis bulmamıştı. Valiler, yerel ayaklanmalar çıkmasından korkmaya sebep olmadığını bildirirken, bu fırsattan istifade ederek birliklerin kuvvetlendirilmesini ve güvenlik mekanizmasının düzeltilmesini istemişlerdi.¹¹⁴ Şam hariç, yerel birimlerle İstanbul'daki isyancılar arasında hiçbir bağ yoktu. Ancak, gerici bir ayaklanma çıkıp da rejimin zedelenebilirliği açığa çıkınca, yerel gruplar belli amaçlar için ayaklanmanın sloganlarına baş vurmaya başlamışlardı. Medine'de bir-

113 Bkz. Akşın, s. 124-30; Ahmad (1969), s. 40-47. Bu olayın farklı yorumları vardır. Ahmad ve Akşın sorumluluğu büyük oranda, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği tarafından desteklenen liberal muhalefete yüklemişlerdir. Danişmend ise (1986, s. 109-110) bunu, eski rejimi gözden düşürmek ve kendi iktidarını güçlendirmek için İttihat ve Terakki'nin bir tertibi olarak görmektedir. Dönemin tanıklarından Mehmed Selahaddin de (1989, s. 30) olayı Danişmend gibi değerlendirmiştir. Pek de bilimsel olmayan bir başka değerlendirme ise, olayı İttihatçı-Yahudi-dönme tertibi olarak sunar (Atılhan, 1959).

114 BBA. BEO 266358 (265626). Sadarettin Harbiye ve Maliye Nezaretlerine (19 Mayıs 1909)

likler silahlanıp kendilerini Mescid-i Nebi'ye kilitlemişler ve terhislerini talep etmişlerdi.¹¹⁵ Bağdat'ta ise, yörenin ileri gelen ailelerinden birine mensup olan İsa el-Cemili'nin bazı devlet görevlileriyle birlikte kurduğu Meşver (İstişare) adlı bir örgüt ortaya çıkmış, anlaşılan şehirde üslenmiş ordu birliklerinin desteğini de sağlamıştı. Bu grubun, bağımsız bir Arap krallığı kurmak üzere, Arabistan'daki kabilelerle temas halinde olduğu söyleniyordu.¹¹⁶ Meşver'in varlığı, Vaka'dan önce hükümet tarafından biliniyor olsa da, olaydan on gün sonra sadrazam, İstanbul'daki ayaklanma bu yıkıcı tertibi cesaretlendirmesin diye, tam bir araştırma istemişti.

Şam'da karşı devrimci bir ayaklanma, tutucu eşraf ve İttihat-ı Muhammedi'nin yerel şubesi tarafından düzenlenmişti.¹¹⁷ Şam örgütünün liderleri arasında Abdülkadir el-Aclani, Abdullah el-Cezairi, Tevfik el-Kudsi ve Rıza Attar vardı. Vali Nazım, "bir maksad-ı dini telkiniyle iğfal olunanlar"ın, liderlerinin "efkâr-ı fasîde"sini öğrenince, nedamet getirdiklerinden söz ediyordu.¹¹⁸ Vali, "irticaîyun"un, kuşkusuz İstanbul'daki grupla aynı olan gerçek dürtüleri üzerinde ayrıntıya gerek duymamıştı; bu, ileride İttihat-Terakki karşıtlarının durmadan başvuracakları, yeni düzenin dini tehdit ettiği gerekçesiyle rejimi zayıflatma güdüsüydü. Vali suçluların muhakemesi sırasında halkın bazı kesimlerinde başıbozuk davranışlar olabileceği ve yöredeki askeri kuvvetlerin gericiileri desteklediğinden kuşku duyulduğundan, vilayet dışından takviye askeri kuvvet getirilmek zorunda kalınacağından korkuyordu.¹¹⁹

Nisan 1909 olayları, 1908 devriminin ardından şekillenmeye başlayan Osmanlı siyasi bünyesi içindeki güçleri billurlaştırdı. Ayaklanmanın önemli bir sonucu, isyancılarla suç ortaklığı yaptığı gerekçesiyle Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, ve kardeşi Sultan Mehmed Reşad'ın (h. 1909-1918) hükümdar olmasıydı. 31 Mart Vakası, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, "liberal" adem-i merkezîyetçilerle karşı karşıya getirdi ve cemiyetin siyasi hedeflerini tanımlayarak hükümetteki rolünü yeniden değerlendirmesine yol açtı. Ayaklanmanın, Mahmud Şevket Paşa kumandasındaki Üçüncü Ordu birlikleri tarafından başarıyla bastırılması, siyasi rakiplerine karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin konumunu güçlendirmiş, ancak özgüvenini sarsmıştı. Cemiyet, artık devlet politikasının yönlendirilmesinde

115 PRO. FO 195/2320. Monahan'dan Lowther'a, no. 47 (Cidde, 8 Mayıs 1909).

116 BBA. BEO 266818. [Validen ?] Sadarete (Bağdat, 15 Nisan 1909).

117 Khalidi (1980), s. 211; Cammins, "Religious Reformers," s. 416-17.

118 BBA. BEO 265948. Vali Nazım'dan [Sadarete] (10 Mayıs 1909). Ali Birinci'nin kitabında tıpkıbasımı vardır (1990, s. 251).

119 BBA. BEO 266303. Sadareten Harbiye Nezaretine (15 Mayıs 1909).

kendi ağırlığını koymanın zorunluluğunu anlamış, siyasi muhalefeti zayıflatacak adımlar atmaya başlamıştı. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra, epeyce yüksek bir manevi otorite kazanan Mahmud Şevket Paşa, Meşrutiyeti korumak istiyor, ancak İttihatçıların bunu başarabileceklerine inanmıyordu. Cemiyet, kendi kadrolarından birini sadrazamlığa getirmek yerine, Hüseyin Hilmi Paşa'yı hükümetin başında bıraktı.

Mahmud Şevket Paşa, Arapça konuşan Bağdatlı bir ailedendi.¹²⁰ Irak'ta mutasarrıf olan babası gibi, o da Osmanlı devleti hizmetinde yükselmiş ve Osmanlılaşarak kendini imparatorluğun bütünlüğü ve bekasına adanmıştı. Başkentte düzeni sağlayan askeri birliklerin kumandanı olarak, büyük itibarı vardı. Üç Rumeli ordusunun genel müfettişliğine atanmıştı ve karşı devrim bastırıldıktan sonra ilan edilen sıkıyönetim döneminde güçlü bir şahsiyet oldu.¹²¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti, askeri ve sivil kanatları arasındaki gerilimle uğraşırken, Mahmud Şevket Paşa, ordunun Osmanlı siyaseti içindeki güçlü pozisyonunu kendinde toplamıştı; İttihat-Terakki'nin üstünde ve ötesindeydi, cemiyeti gölgelemişti. Karşı devrim ertesinde, cemiyetin en fazla yapabildiği, sivil üyelerinden Mehmed Talat'ı dahiliye nazırı, Mehmed Cavid'i de maliye nazırı olarak Hüseyin Hilmi kabinesine yerleştirmek oldu.¹²² Karşı devrimin bastırılması, hükümetin dümenini İttihat-Terakki'ye vermemişse de muhalefeti zayıf düşürmüştü ve İTC'nin en yetkin ve sadık üyelerinden ikisini kilit nazırlıklara getirerek siyasi hedeflerini daha büyük bir güçle sürdürmesine yaramıştı.

REFORM VE MERKEZİLEŞME

Abdülhamid'in Temmuz 1908'de Meşrutiyeti yeniden ilan etmeye rız göstermesi, hemen siyasi reform kapılarını açmıştı; Jön Türkler, mutlakîyetin geri gelmesini engelleyecek önlemleri zaman geçirmeden almaya başladılar. Padişahın iradesiyle, 1876 Kanun-ı Esasi'sinde mevcut olan ve anayasanın iptalini mümkün kılacak maddeler feshedilerek yasama ile yü-

120 Ağabeyi Hikmet Süleyman, 1930'larda Irak'ta başbakanlık yapmıştır.

121 Ahmad (1969), s. 49, 66.

122 Age., s. 52-53. Talat kendi kendini yetiştirmiş bir devlet adamıydı. Alt orta sınıftan gelen, taşrada yaşamış olan (Edirne'de posta memurluğu yapmıştı) Talat, Birinci Dünya Savaşı sırasında sadrazamlığa kadar yükselmişti. Diğer ünlü İttihat ve Terakki liderleri Enver ve Cemal kadar renkli bir kişiliğe sahip almamasına rağmen, siyasi becerileri sayesinde İTC'nin kuvvetli adamlarından biri olmuştu. Cavid ise, yine orta halli bir Selanikli ailenin oğluydu, ancak daha sonra öğretmenlik yaptığı Mülkiye Mektebi'nde eğitim görmüş ve İttihat ve Terakki'nin vazgeçilmez ekonomi uzmanı olmuştu.

rütme arasındaki denge sağlandı. Sadrazama kabineyi atama yetkisi verilmiş, ancak, padişahın halife olarak taşıdığı dini yetkilere dokunulmamıştı.¹²³ Bu ilk değişiklikler sağlam bir hukuki temele oturmuyordu. Alman büyükelçisi Marschall 1908 Eylül'ünde şu gözlemi yapmıştı: "1876 anayasası artık bazı liberal ilkeleri, 'yasa çerçevesinde' serhiyle, içermektedir. Bu durumda, Türkiye'de basın özgürlüğü vardır, ama basın yasası yoktur, dernek kurma özgürlüğü vardır, ama işe yarar bir dernekler yasası yoktur."¹²⁴

Devrimi izleyen aylarda, birbiri ardından etnik tabanlı kültürel ve siyasi dernekler kurulmaya başlamıştı. Dernek kurma ve örgütlenme özgürlüğü adına bunlara hoşgörü gösteriliyordu. Yeni kurulanlar arasında, Rum Siyasi Kulübü, Sırp-Osmanlı Kulübü, Ermenilerin Daşnak'ı, Bulgar Kulübü, Musevî Gençler Kulübü, Anadolu Muhibleri, Arnavutların Başkim'i ve Kürt Teâvün Kulübü gibileri vardı.¹²⁵ Bu kuruluşlardan bazılarının örgütsel yapısı ve sürdürdükleri propaganda, kısa bir süre sonra İTC'nin Osmanlı birliği görüşüyle ters düşmeye başlamıştı. Kaygılanan valiler, etnik kulüplerin milliyetçi etkinlikleri hakkında İstanbul'a rapor göndermeye başlamışlardı. Trabzon valisi, Ermeni kulübünün Giresun'da başlattığı adem-i merkezîyetçi propagandanın arkasında rivayete göre gizli milliyetçi emeller bulunduğunu ve silah dağıttığını bildirmişti.¹²⁶ Kosova valisi ise, Üsküp'teki Sırp Kulübü'nün programının bir çevirisini başkente yollayarak, grubun genel bir milli meclis görünümüne almaya başladığını belirtmişti.¹²⁷ Bu raporları alan sadrazam, daha Mart 1909'da Şura-yı Devlet'in, dernekleri ve halka açık toplantıları bir düzen altına alacak bir yasa hazırlamasını istemişti.¹²⁸ Nisan 1909'da patlak veren karşı devrim, dernek faaliyetlerinin acil olarak disiplin altına alınması gerektiğini gösteriyordu.

Meclis, Kanun-ı Esasî'nin tanıdığı özgürlüklerin sınırlarını tanımlayacak yasal düzenlemelere ancak 1909 yazında başlayabilmişti. 29 Temmuz'da çıkartılan basın yasası ve 16 Ağustos tarihli dernekler yasası karşı devrimden önce çok az bir kısıtlama ile yaşanan bu özgürlükleri denetim altına almayı amaçlamıştı. 1876 Kanun-ı Esasî'sine Ağustos 1909'da getirilen değişikliklerle, Meclis-i Umumi artık kendi kendine yasa yapabiliyor

¹²³ Findley (1980), s. 294-95.

¹²⁴ AA. Türkiye 142/Bd. 31-32 Marschall'dan Bülow'a, no. 196 (Tarabya, 3 Eylül 1908).

¹²⁵ Birinci, s. 25; Hatemi, s. 207; Tunaya (1988), c. 1, *İkinci Meşrutiyet dönemi*, s. 206-7.

¹²⁶ BBA. BEO 262881 (262357, 264987). Validen Dahiliye Nazırına (31 Ocak 1909).

¹²⁷ BBA. BEO 263720 (262357). Validen Dahiliye Nazırına (9 Şubat 1909).

¹²⁸ BBA. BEO 262881 (262357). Sadarettin Şura-yı Devlet Riyasetine (30 Mart 1909).

ve kabinedeki nazırları hem tek tek hem de kolektif olarak yaşamaya karşı sorumlu tutabiliyordu. Meclis, Vilayetler Kanunu gibi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile adem-i merkeziyetçi muhalifi arasındaki başlıca çekişme noktalarını ele almayı gerektirecek yasaları sürüncemede bırakmıştı. Ancak hükümet, çabaları gelişigüzel ve çoğu kez yasayla desteklenmemiş olsa da, vilayetlerin sosyal ve maddi refahı konusuna bilinçle ilgi göstermişti.¹²⁹

Diğer devrimciler gibi, Jön Türkler de bütün reformların ana eksenine eğitimi yerleştirmişti. Hem resmi hem de gayri resmi eğitim düzeyindeki yükselmenin, kitle bilincini güçlendireceğine, Osmanlı insanını anayasal ve liberal fikirlere daha açık kılacağına, hukuk ve düzenin yerleştirilmesine yardımcı olacağına inanmışlardı. Tanzimat'tan beri Osmanlı rejimlerinin eğitim politikalarının aksine, Jön Türkler eğitimin amacını, idari ve askeri personelin eğitilmesinden çok tüm Osmanlı halkının aydınlanması olarak görmüşlerdi. İttihat ve Terakki bunu, sadece hükümet destekli zorunlu eğitimle değil, bir kitle örgütü olarak kaynaklarını da seferber ederek sağlamayı amaçlamıştı. Bir cemiyet olarak İttihat ve Terakki'nin 1908'deki ilk kongresi kararlarında dile getirilen hedefleri arasında, özel okulların yanı sıra, gece okulları açmak, özellikle sanayi mektepleri için yetkin öğretmenler bulmak, ticaret, tarım ve sanayi odalarına teşvikatta bulunmak, pratik kitaplar ve elkitapları yayınlamak ve Avrupa'ya öğrenci yollamak yer alıyordu.¹³⁰

Reformlara diğer pek çok alanda engel teşkil eden faktörler, eğitim kurumlarının kurulmasına da ket vurmuştu. Devrimi izleyen ilk on ay içinde, *maarif* nezareti yedi kez el değiştirdi.¹³¹ İttihat ve Terakki'nin, Arap vilayetleri dahil ülke çapında yeni okullar açma girişimleri, cemiyetin eğitimin artmasıyla ilerleme ve birliğin de artacağına olan inancını sürdürdüğünü göstermekteydi. İTC 1909 yılında Şam'da 500 öğrenci kapasiteli bir okul açmış, bunun yanı sıra diğer Suriye şehirlerinde,¹³² Kudüs'te,¹³³ bir süre sonra da Medine'de¹³⁴ daha küçük okullar ve gece dersleri açılmasına önayak olmuştu. Bu projelerin finansmanı ise bağışlarla karşılanmıştı.

Hükümet, yerel gazetelerin yayımlanmasını yakından takip etmiş ve

129 Khalidi (1980), s. 204.

130 Tunaya (1988) içinde "1908 (1324) Kongresi Kararları," c. I, s. 65.

131 Ergin, c. 4, s. 1274.

132 *Tanin*, 25 Ekim 1909.

133 *Tanin*, 8 Kasım 1909.

134 *Tanin*, 26 Mart 1910.

vilayetlerde daha çok gazete okunması için çalışmıştı.¹³⁵ Yazılı malzemenin çoğalması ve yayılması, Osmanlı toplumunun politizasyonundaki en önemli unsur oldu. Siyasi dergiler okur yazarlara yeni fikirler sunuyor, tartışmalar başlatıyordu. Gazeteler, sayfalarında meclis tartışmalarından seçilmiş bölümlere yer veriyordu. Gerçekten de, fırtınalı makaleler ve polemik yazıları, günlük basını ulusal siyasi konuların tartışma platformu olarak meclis oturumlarından daha güncel bir forum niteliğine sokmuştu. Pek çok gazete ve yayın organı yavaş yavaş muhalefet saflarına geçerken, İTC meclisteki mebusları uzlaşmaya yönlendirmenin, basını dizginlemekten daha kolay olduğunu fark etmişti.

Arap vilayetlerinin daha geri kalmış bölgeleri, reformlar açısından daha acil ve özel ilgi görmüştü. Medine ulemasından Abdurrahman İlyas Paşa ile Necd ileri gelenlerinden Reşid Nasır'ın yazmış oldukları iki rapor, reformların Arabistan'da ne kadar ilgi uyandırdığını gösterir.¹³⁶ Reşid Nasır, yerel dil ve âdetlere aşina olan görevlilere ihtiyaç duyulduğunu vurgularken, İlyas Paşa yönetimin karşılaştığı belli başlı zorluklar olarak halkın cahilliğini, Kızıldeniz kıyılarındaki silah kaçakçılığını, ve devlet görevlilerinin keyfi hareketlerini sıralıyordu. İstanbul, İlyas Paşa'nın raporunu, sadece Arap yarımadası için değil, Bağdat, Basra ve Suriye'deki urban bölgelerini de kapsayacak daha geniş bir reform programının temeli olarak incelemişti. Otoritesini uzak Arap vilayetlerine taşımanın zorluğunun farkında olan hükümet, göçebe kabileler sorununu sürekli olarak gündeme getirmişti. Jön Türkler, merkezi bir yönetimin kurulabilmesi için bu kabileleri yerleşik hale getirmeleri gerektiğine inanmış, bunun yolunun da bu insanlara eğitimin nimetlerinin sunulmasından geçtiğini varsaymıştı. Oysa Kerek'te açılan bir okula yeterli sayıda öğrenci toplanamaması, göçebelerin çocuklarını okula göndermeye pek de istekli olmadığını gösteriyordu.¹³⁷ İlyas Paşa, Arap yarımadasında dolaşarak, okulların kuruluşunu gözlemesi ve buralara kabile düzenine aşina eğitimciler ve vaizler ataması için maaşa bağlanmıştı.¹³⁸

Talat, reformun çabuk ve somut sonuçlarının alınabileceği bölgelerin saptanarak, bir araştırma komisyonunun yardımı ve iyi düşünülp plan-

135 *Takvim-i Vekayi*, 14 Ocak 1909. Vilayetlerde 300 kuruş ve üstünde maaş alan bütün hükümet görevlilerinin, vilayetin resmi gazetesini abone olarak madden desteklemeleri teşvik edilmişti.

136 BBA. BEO 258601. Dahiliye Nezaretinden Sadarete, no.4392 (10 Şubat 1909).

137 Rüşdü eş-Şema (Şam) bu bölgedeki kabilelere gezici öğretmenler atanmasını önermişti. *Takvim-i Vekayi*, 17 Şubat 1909 (MMZC, 1/1/26, 11 Şubat 1909). Rüşdü Bey'in diğer bir önerisi de, bölgeye yallanan ancak yarsız oldukları anlaşılan beş vaizin maaşlarının yeni atanacak öğretmenlere ödenmesiydi. Ayrıca bkz. Prötor, s. 174.

138 BBA. BEO 269189 (258601) Dahiliye Nezaretinden [Sadarete] (4 Temmuz 1909).

lanmış bir öncelikler sıralamasıyla tedrici olarak ele alınması gereğini sadarete telkin etti. Hükümetin elindeki sınırlı mali ve askeri kaynaklar göz önüne alındığında, ciddi ve büyük reformların kısa sürede Arap yarımadası kadar geniş ve az gelişmiş bir bölgede uygulanması gerçekçi bulunmamıştı. Dahiliye nazırı, bu bölgelerin geri kalmışlığının Osmanlı idaresinden kaynaklanmadığını, ezelden beri süregeldiğini ileri sürüyordu. Bunun zaman içinde düzeltilmesi sadece meşruti hükümet ile mümkündü.

İstanbul gazetelerinde çıkan makalelerde, Arap vilayetlerindeki koşullara dikkat çekiliyordu. *Tanin*'de, "Anadolu köylüleri idare-i müstebite zamanında türlü türlü zulümlere maruz kalırsa uzak vilayetlerdeki biçare ahalinin ne kadar mağduriyete uğrayacakları ufak bir mülhaza ile anlaşılır" deniyor, örnek olarak da, vergilerini ödeyemeyen Fizan halkının dayak korkusuyla Tunus'a göç ettikleri anlatılıyordu.¹³⁹ Suriye'deki koşullar üzerine yazdığı yazısında Hüseyin Cahid, Suriyelilerin hükümete karşı duydukları "hiss-i ihtiraz"ın anlaşılması gerektiğini belirtmişti. Anadolu halkının maruz kalmış olduğu kötü muamele ve haksızlıklardan dem vurmanın, Suriyelilerin acılarını hafifletmeyeceğini ileri sürmüştü.¹⁴⁰ Cemiyet, uzak vilayetlerdeki sorunları biliyordu, ancak bu sorunları temsili hükümetin bir şekilde çözeceğine, devlete bağlılığı kuvvetlendireceğine ve toprak bütünlüğünü pekiştireceğine safca inanıyordu.

İttihatçıların, reform için önkoşulu, merkezi otoritenin mümkün olan en geniş alana ulaştırılması ve vilayetlerdeki idari ve mali uygulamaların standardizasyonuydu. Jön Türk hareketi içindeki merkezîyetçi eğilime her zaman bağlı kalmışlardı. Parlamenter rejimin her bölgenin hükümette adilane temsil edilmesini sağlayacağını ve birincil amacı Osmanlı devletinin birliğini korumak olan bir birleşik hükümet çerçevesinde, bölgesel çıkarları koruyacağını iddia etmişlerdi. 1908 Eylül'ünde Hüseyin Cahid şöyle yazıyordu: "Bugün hayat-ı siyasiye için hentiz devre-i kemale girmemiş olan vilayat-ı ba'idemiz geniş bir adem-i merkezîyet usulünde idare edilmek istenir de oralarda bir nevi muhtariyet-i idare tesis olunursa ... neticesi 'kanunsuzluk' demek olacaktır."¹⁴¹ Merkezîleşme, imparatorluğun sınır bölgelerindeki refahın sağlanması için özellikle çok uygun bir politika olarak görülüyordu.

Vilayetlerdeki üst düzey idari ve dini mevkileri sadece varlıklı ulema-bürokrat ailelere tahsis eden Abdülhamid dönemini cleştiren Araplar,

139 *Tanin*, 16 Ekim 1909.

140 *Tanin*, 25 Ekim 1909.

141 *Tanin*, 4 Eylül 1908.

1908 Temmuz’unda İTC’nin hazır destekçileri olmuşlardı. Abdülhamid’in Arap muhalifleri, İttihatçılarla aynı sosyal değerleri paylaşıyorlardı; modern profesyonel okulların yetiştirdiği insanlardı, Avrupa’nın laik fikirleri ve ideolojileriyle tanışmış ve Osmanlı devletini güçlendirmek ve korumak için temsili anayasal düzeni önkoşul olarak kabul etmişlerdi. Belli bir sosyal itibarı olmayan ailelerden geliyorlar, bu yüzden de İstanbul’daki seçkinciliğin yanı sıra kırsal kesimdeki geleneksel liderlerin sosyal itibarına ve siyasi otoritelerine içerliyorlardı.

İTC meclisteki siyasi üstünlüğünü güvence altına almak için tutucu eşrafla uzlaşması gerektiğini fark edince eski Arap müttefiklerinden de yavaş yavaş uzaklaştı. Arap düşüncesi, hâlâ İslami Osmanlı İmparatorluğu altında birlikten yanaydı, özerklik ya da ayrılık yönündeki merkezkaç kuvvetlere karşıydı. Ancak 1909 sonlarına doğru, İTC’nin giderek daha çok hakim olduğu meşruti rejimin ödülleri kısa vadede göremeyen Araplar ile İttihatçılar arasında hasmane ilişkiler gelişmeye başladı.

Eğitime verilen önem ve ifade özgürlüğü sayesinde güçlenen yayımcılığın serpilmesi, dil sorununu gündeme getirmişti. Devlet dili olan Osmanlı Türkçesinin kamu yaşamının tüm alanlarında kullanılması, İttihatçı merkezileşme programı için vazgeçilmez bir unsurdur. Ermeniler ve Rumlar, kendi dillerinin devlet dili olarak kabulünü isteyince,¹⁴² Araplar da, Arapça’nın resmi dil olması konusuna ilgi göstermeye başladılar. Araplardan Jön Türk merkezileşmesine karşı ilk ve en kalıcı tehdit dil konusunda ortaya çıktı. Arap vilayetlerinde Arapça’nın kamusal alanda edineceği konum, Araplar ile Jön Türkler arasında gittikçe siyasileşen bir anlaşmazlık konusu olmuştu.

Kanun-ı Esasi’nin mebuslara getirmiş olduğu Türkçe konuşma zorunluluğu, 1908 meclisinde gevşek uygulanıyordu. Bu, siyasi bir sorunu önlerken, dehşetli başka bir pratik sorunu ortaya çıkarmıştı. Yemen ve Havran gibi daha az gelişmiş bölgelerden gelen mebuslar için meclis oturumlarını izlemek ve seslerini duyurmak olanaksızdı.¹⁴³ Bazıları, muhtemelen Arapça olarak verdikleri önergelerin yeterli ilgiyi görmediğinden yakınıyorlardı. Her ne kadar Arapça verilen önergeler, müzakere öncesi genellikle Türkçe’ye çevriliyorsa da,¹⁴⁴ çevrilmediği zamanlar da olabiliyordu.¹⁴⁵

¹⁴² Danişmend (1961), s. 368.

¹⁴³ *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 29 Haziran 1909.

¹⁴⁴ *Tasvir-i Efkâr*, 13 Haziran 1909.

¹⁴⁵ Havran’daki karışıklıkların tartışılması sırasında, sancağın tek milletvekili Sadeddin el-Halil’in önergesi reddedilmişti, çünkü oturuma katılanlar el-Halil’in pek az olan Türkçesini anlayamamışlardı. *Takvim-i Vekayi*, 30 Ocak 1909 (MMZC, 1/1/17, 23 Ocak 1909) ve 31 Ocak 1909 (MMZC, 1/1/18, 26 Ocak 1909).

Türkçe kullanma zorunluluğu, merkezi hükümet ile Araplar arasında önemli ve hassas bir konu olarak ortaya çıkmışsa da, Arap siyaseti temelde imparatorluktaki genel eğilimlere uymaya devam etmişti. Devrim sonrasında beklentilerin yerine getirilmemiş olmasından kaynaklanan düş kırıklığı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı büyüyen eleştirilere rağmen, meşruti hükümetin ilk yılı, Müslümanların Osmanlıcılığa olan inancını sarsmamıştı. Mutran'ın Suriye Merkez Komitesi olayının da gösterdiği gibi, Arap ayrılıkçılığı reddediliyordu. Araplar, yönetimin düzene sokulması, devlet eğitiminin yaygınlaştırılması ve güvenlik mekanizmasının güçlendirilmesi gibi taleplerde bulunmuşlardı; bütün bu önlemler de merkezi hükümete vilayetlerde daha büyük bir rol öngörüyordu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHALEFET VE ARAPLAR (1910-1911)

Nisan 1909'da ordunun karşı devrimini başarıyla bastırmasının ardından, hem meşrutiyet karşıtları (Abdülhamid yanlıları), hem de İttihat-Terakki Cemiyeti'nin liberal karşıtları (adem-i merkeziyetçiler) tutuklanmış ve cemiyet zayıflamış olmakla birlikte tek geçerli siyasi grup olarak kalmıştı. Cemiyet kendi konumunu pekiştirmeye çalışırken, muhalifleri de aynı mücadeleyi veriyorlardı. Hükümetteki en büyük söz sahibi olmaktaki kararlılığı, cemiyet ile adem-i merkeziyetçiler arasındaki ayrılığı ve farklılıkları keskinleştirmişti. 1911 sonuna gelindiğinde muhalefet İstanbul'da yapılan ara seçimlerde cemiyete ciddi bir darbe indirdi ve erken seçime zorladı.

Merkeziyetçilerle adem-i merkeziyetçiler arasındaki bölünme kesin bir sosyoekonomik çizgide billurlaşmamıştı. Tarafların bağlılıkları, kişisel çıkarlara göre sık sık değişiyordu. Genelde merkeziyetçileri destekleyenler, Avrupa'nın ekonomik hakimiyetine karşı çıkan küçük Müslüman memur takımıyla alt orta sınıftı. Bu hakimiyet imparatorluk üzerindeki vesayeti kuvvetlendirmişti; bu da Osmanlı devletinin bütünlüğüne bir tehdit oluşturmuyordu, oysa çoğunluğu sivil devlet hizmetinde ve orduda çalışan merkeziyetçi İttihatçılar bu bütünlüğü korumaya kararlıydılar.¹ 1908 öncesi servet ve mevki sahibi olan eski bürokratların ve memurların çoğu, sosyal ve siyasi üstünlüklerini korumaya çalışmışlar ve muhalefete kaymışlardı. Mücadele safları yavaş yavaş belirginleştikçe iki grup daha muhalefete

1 Ahmad, İttihatçıları "taşra küçük burjuvazisinin temsilcileri" olarak tanımlar. İttihatçılar idari merkezileştirmeyi ve devlet organları üzerinde denetimi savunmakla birlikte, "kozmpolit İstanbul'dan" pek emin değillerdi ("Vanguard of a Nascent Bourgeoisie," [1980], s. 336).

doğru meyletti: bunlar, ihsan dağıtımında önceliği diğerlerine kaptıranlar ile yerel üstünlükleri, devlet desteğini arkasına almış rakiplerinin dahi bozamayacağı kadar sağlam olanlardı. Bir de ticaret erbabı vardı; bir yandan Osmanlı pazarlarının Avrupa'ya açılmasını isterken, diğer yandan ekonomi üzerindeki merkezi denetimin gevşetilmesinde çıkarları olduğunu görüyorlardı.

Hristiyan cemaatler ise, Avrupa ekonomisiyle yakın bağları, kültürel kaygıları, ya da etnik ayrılcı duyguları yüzünden, adem-i merkezîyetçi platformun özerklik taleplerine sempatiyle bakıyorlardı. Ermeniler ve Rumlar, her ne kadar devrim öncesinde Prens Sabahaddin'in adem-i merkezîyetçi hizbini desteklemişlerse de, İttihatçılar gayrimüslimlerin 1908 Temmuz'unun coşkusuyla İTC'nin yeni parlamenter rejimdeki Osmanlıcılık platformuna çekilebileceğine inanmışlardı. Dini ve etnik farklılıkların üstesinden daha genel bir Osmanlı kimliğiyle gelinebileceğini ümit ediyorlardı. Ancak pek çok Hristiyan, İttihatçıların benimsetmeye çalıştıkları mutlak eşitlik üzerine kurulu bir Osmanlı yurttaşlığının, Tanzimat'tan beri genişleyen toplumsal ayrıcalıklarını zayıflatacağını düşünmüştü. Ulus ötesi yurttaşlığa dayalı bir Osmanlıcılık kimlik için siyasi nitelikteki "millet" in dağılmasına izin vermek, Hristiyanların ekonomik ve kültürel çıkarlarını tehlikeye sokacaktı. Dini liderler, cemaatlerinin büyük bir bölümü muhalefete kaymış olsa da, çeşitli hükümetlerle uzlaşma yolları aramışlardı. İttihat ve Terakki, Hristiyan nüfustan onların cemaat içi farklılıklarını kullanabileceği ölçüde bağlilik sağlayabilmişti.

"TÜRKLEŞTİRME"

İttihat ve Terakki, din ve cemaat temelindeki bir siyasi temsili reddeden Osmanlıcılığı, adem-i merkezîyetçiliği reddedişi, dini azınlıkların taleplerine ve örgütlenme girişimlerine karşı katı tutumu yüzünden, "Türkleştirme"yle, yani Türk olmayanları sistematik olarak yerleşik sosyal, siyasi ve kültürel haklarından mahrum bırakmakla suçlanıyordu. İlk suçlama cemiyetin Avrupalı eleştirmenlerinden gelmişti. İmparatorluğun bir Türk hanedan tarafından yönetilmesi yüzünden, Avrupalı gözlemcilerin düşüncesinde Türk, Osmanlı ve Müslüman anlamdaştı. Bu yüzden Jön Türklerin Osmanlıcılığını, imparatorluğun Hristiyan nüfusunu tehdit eden bir Türkleştirme hamlesi olarak değerlendirmişlerdi. Dönemin Avrupalı gözlemcilerinden biri İttihat ve Terakki'nin, "imparatorlukta çeşitli ırkları ve bölgeleri renksiz bir Türk aynılığı düzeyine indirgeme planından"² söz ederken, ya da İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther, Jön Türk Osman-

lıcılığını “Türk olmayan unsurların bir Türk havanında dövülmesi”³ olarak tanımlarken, imparatorluğun gayrimüslimleri için kaygılanıyorlardı. Lowther, Türkleştirme’yi, en başta Avrupa vesayetine karşı bir savaş, Osmanlı İmparatorluğu’nun “Asyalaştırılması” ve Batılı çıkarlara karşı bir seferberlik olarak görmüştü.⁴ Gerçekten de Jön Türkler, Arap olsun Türk olsun imparatorluğun Müslüman halkının ekonomik çıkarlarının ihmal edildiğini, bu durumu düzeltmek için bir çare aranması gerektiğine inanmışlardı. Ne var ki, Müslümanları ekonomik ve siyasi eşitlik açısından aynı düzeye getirmenin, ancak diğer grupların dini ve etnik hakları pahasına gerçekleştirilebileceğini düşünmemişlerdi.

Basın ve örgütlenme özgürlüklerinin sınırlandırılması, cemiyeti yeni saldırılarla karşı karşıya bıraktı. Jön Türklerin Türk olmayan unsurları Türkleştirmeye çalıştığı suçlamalarını Hüseyin Cahid karşılamıştı. Türkleştirme ithamlarının ayrılıkçı hedefleri meşru kılmak için yapıldığını iddia ediyordu. Türkleştirmeye değinerek soruyordu: “Avrupa müdahalesi mevzubahis olmadığı zamanlarda kılıç kuvvetiyle yapılmamış bir şeyin ... meşrutiyet idaresi altında kabil olamayacağını anlamayacak derecede fikr-i siyasetten mahrum bir kimse tasavvur edilebilir mi?”⁵ Cahid, birliğe ve güçlü bir siyasi topluma ulaşabilmek için, etnik ve dini farklılıkların üstüne çıkılması gerektiğini savunmuştu, fakat iki konuda hiçbir uzlaşma kabul etmiyordu: devlet dini ve devlet dili. İslam dini ve Türkçe’nin, altı yüzyıllık tarihinde Osmanlı devletinin temel taşları olduğuna inanıyor, bu unsurlara öncelik verilmesinin Osmanlıcılığı zayıflatmayacağını düşünüyordu.

Osmanlı’nın son on yılının incelendiği çalışmaların tümünde, açık bir sosyopolitik program olarak görülen “Türkleştirme”ye atıf yapılır. Hatta İkinci Meşrutiyet dönemindeki Arap siyaseti, toplumu ve ideolojisini en iyi anlatan analizlerde bile Türkleştirme, doğru dürüst sorgulanmadan varsayılan bir fikir olmuştur. Bunun, 1908’de ortaya çıkan ve çoğunlukla milliyetçi bir programın vazgeçilmez bir parçası olarak sistematik biçimde uygulanan bilinçli bir politika olduğu kabul edilir. Son zamanlarda, Arap milliyetçiliğini yeniden gözden geçiren tarihyazımında Osmanlı merkezîyetçiliğini Türkleştirmenin bir gereği değil de, Türkleştirmeyi Osmanlı merkezîyetçiliğinin bir yan ürünü olarak görme eğilimi vardır; geleneksel bilgeliğin böyle yeniden gözden geçirilmesi yararlıdır, ancak bu yaklaşımda da Türkleştirme kavramının özü yine araştırılmadan kalmaktadır. Türkleştirmeyi, İstanbul politikasının bilinçli ya da bilinçsiz bir unsuru ol-

3 Zeine (1958 [1973]), s. 76.

4 PRO. FO 371/662/17914. Lowther’dan Grey’e, no. 584 (Tarabya, 21 Temmuz 1909).

5 Tanin, 31 Ağustos 1909.

maktan ziyade, Osmanlı hükümetinin politikalarına karşı olanların ideolojik bir kurgusu olarak incelemek gerekir. Sorulması gereken şudur: Jön Türk rejiminin hangi politikaları, daha önceki uygulamadan farklı olarak Türkçe'ye ve Türklere özel bir ayrıcalık tanımıştı? Burada, mecliste ve diğer devlet görevlerindeki Arap unsurlara karşı ayrımcılık konusu üzerinde durulmalıdır; çünkü bu iddiayı sadece Arap milliyetçiliğinin köklerine işaret eden Arap milliyetçisi tarihçiler ve gelecekteki kuşaklar değil, o dönemin Arap liderleri de dile getirmişlerdi.

Arap eleştirmenler ve çağdaş Avrupalı gözlemciler, siyasi süreçte Türk hakimiyetinin bilinçli olarak kurulduğunu kanıtlamak için çoğu kez 1908 meclisinin bileşimini gösterirler. Elde sayısal veriler olmayınca, Osmanlı seçimlerinin sonuçları üzerinde istatistiksel bir değerlendirme yapmak zordur. Sonuçların genel bir değerlendirmesi ve çok düzensiz nüfus sayım verileri kullanılarak 1908'deki belli eğilimler belirlenebilir. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın bileşimi üzerine yapılmış çalışmalar, 1908 meclisindeki mebus sayısının 260 ile 288 arasında değiştiğini gösterir.⁶ 1908'de seçilen Türklere (142 ile 147 arası) ve Arapların (60) yaklaşık sayısı üzerinde anlaşma vardır.⁷ O zamanın imparatorluk nüfus tahminleri büyük ölçüde değişiklik gösterse de, Arap ve Türk nüfusunun aşağı yukarı eşit olduğu varsayılabilir.⁸ Oysa, 1908 meclisindeki Türk üyelerin Arap üyelere oranı, mantıklı nüfus tahminlerinin gösterdiğinin çok üstünde,

6 İstifalar, yeniden seçilmeler ve kayıtlarda aynı kişiler için kullanılan değişik isimler, tutulan çetelerle karmaşıktır. Feroz Ahmad ve Dankwart Rustow, Osmanlı meclisleri üzerine daha önceki çalışmaların sağladığı verileri özetleyerek, mevcut verilere, henüz kesin olmasa da epeyce faydalı bilgi eklemiştirler ("İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918," (1976), s. 247-48. Ayrıca bkz Zeine (1958 [1973]), s. 71-72. Prötor çalışmalarını, Arap vilayetlerine ilişkin Ahmad ve Rustow'un verilerini kullanarak yapmış ve bazı değişikliklerle ilave istatistik analizler sunmuştur. Bkz. Prötor, s. 37-48.

7 Fargo'ya göre (s. 205), 152 Türk, 50 de Arap mebus vardı.

8 Beyrut'taki Alman konsolosunun sağladığı rakamlar özellikle dikkate değer. Oryantalist D[avis] Trietsch'in *Osmanischer Lloyd*'daki (24 Temmuz 1910) "Türk Hegemonyası" başlıklı makalesini çürütmek için Konsolos Podel, mevcut nüfus verilerini analiz edip ayarlamalar yaparak Türk nüfusunu 12.1 milyon, Arap nüfusunu ise 12.6 milyon olarak tahmin etmişti. Padel'in rakamlarına göre 9.1 milyon Türk Anadolu vilayetlerinde (Trietsch bu rakamı 7.5 milyon olarak tahmin etmişti), 3 milyon da Avrupa vilayetlerinde yaşıyordu. 5.6 milyon Arap (Trietsch'e göre 5 milyon) Suriye ve Mezopotamya'da, 6 milyon Arabistan'da, 1 milyon da Trablusgarp'te yaşıyordu. AA. Türkiye 165/32. Padel'den Bethmann Hollweg'e, no. 138 (Beyrut, 30 Eylül 1910). Şişirilmiş Arabistan rakamları, resmi Osmanlı tahminleriyle tutarlıdır. Bkz. Karpas (1985), s. 150. Araplar ve Türklerin sayısı ile ilgili diğer çeşitli rakamlar için bkz. Zeine (1958 [1973]), s. 140-43, ve Dawn (1973), s. 153.

2.5'a 1 gibi bir sonuç vermektedir. Arapların yeterince temsil edilmediği teşhisini, tarih ve demografi bağlamında değerlendirmek gerekir.

İkinci Meşrutiyet döneminde, imparatorlukta Arapların ve Türklerin sayısını belirleme girişiminin önüne korkutucu sorunlar çıkar. Vilayet ve imparatorluk düzeyinde doğru ve güvenilir nüfus sayımı verilerinin olmayışı sorunlardan biridir. Bir diğer sorun ise, karışık vilayetlerde farklı Müslüman grupların oranının belirlenmesiyle ilgilidir. Etnik farklılıklar, hem Müslüman nüfus için hem de nüfus sayımını yapanlar için pek anlam taşı-mıyordu. Osmanlı rejimini değerlendirip eleştirenler için, millet olmanın nesnel bir ölçütü olarak görülen dil, sayımda ele alınmamıştı. Bu ölçütün geçerli olduğunu varsayarsak, hiç nüfus sayımı yapılmamış olan, tahminle-rin de keyfi ve tuhaf bir cömertlikle yapıldığı Arap yarımadası hariç, Arap-lar ve Arapça konuşan Osmanlılar için nüfus rakamları belirlemek nispe-ten kolaydır. Nüfusun üçte birinden yarısına kadar Arap olmayanlardan oluşan Halep ve çok sayıda Kürt ve Türk azınlığın yaşadığı kuzey Irak ha-riç, Suriye, Irak, Trablusgarp ve Arap yarımadasının ezici bir çoğunlukla Arap olduğu varsayılabilir. Bu vilayetlerin dışında yaşayan Arapların sayısı ihmal edilebilecek kadar azdı. Türklerin sayısını belirlemek daha zordur, çünkü Türkçe konuşan Osmanlılar, Kürtler, Lazlar ve Pomaklar gibi Türkçe konuşmayan Müslüman gruplarla birçok vilayette bir arada yaşı-yorlardı. Dahası, Arnavut, Slav, Rum ve Kürt halklarının bir kısmını içe-ren Türkçe konuşan Osmanlıları saptamak için, dil oldukça yüzeysel bir etnik işaret olacaktı.

Seçimlere gidildiğinde, Osmanlı devletinin Afrika ve Asya'daki sınır bölgelerinin imparatorlukla bütünleşmesi daha tamamlanmamıştı. İTC'nin kontrolündeki hükümetin siyasi olarak bütünleşmiş bir toplum yaratmak hedefi bir yana, seçimler mevcut idari koşulları yansıtmış ve ye-niden üretmişti. Bir vilayetin ne kadar mebus çıkartacağına (her 50.000 erkek Osmanlı için bir mebus) ilişkin nüfus verileri eksiktir. Muhtemelen bu tür hesaplamaların dayandırıldığı 1906-07 nüfus sayımı, Arap vilayet-lerinin pek çoğunu hesaba katmamış ya da oralaradaki gerçek sayının çok altında bir nüfus rakamı belirlemişti.⁹ Nüfusu yerleşik olan ve nüfus kayıtlarının tutulduğu Arap sancakları, gerekli sayıda temsil hakkını elde edebilmiş, Bedevilerin yaşadığı göçebe bölgelerde ise, gerçek nüfus ile temsil edilen nüfus arasında büyük farklar olmuştu. Gezgin nüfusun sayılmasın-daki sorunların yanı sıra (nüfus sayımı kayıtlarının pratik amacı vergi top-lamak ve askere almak olduğu için) göçerler devletin zor kullanımından

korkarak sayımdan sürekli kaçıyorlardı.¹⁰ Gerçekten de, vergi verme, özellikle de doğrudan vergiler, seçmen olabilme koşulu; gerçi bu vergi koşulu, diğer ülkelerdeki uygulamalarla karşılaştırıldığında özellikle hak daraltıcı bir nitelik taşımamaktaydı.

İttihatçıların Osmanlıcı görüşüne göre, etnik, dinsel ve dilsel farklılıklar önemli değildi; mecliste katı orantısal temsil üzerinde durmak yanlıştı ve bölücülük olurdu. İttihatçılar, ilk ağızda samimiyetsizlik ve idealizmle suçlansalar bile, biraz daha düşününce böyle olmadıklarını kabul etmek gerekir. Şimdiye dek gördüğümüz gibi, İttihatçılar meclisi Osmanlı kolektivitesinin bir mikro dünyası olarak değil, bu kolektivitenin “aydınlanmış çocuklarının” pek çok farklı grubun çıkarlarını dile getireceği bir forum olarak görmüşlerdi.

Arapların eksik temsil edilmiş olmalarıyla meclis bileşimini ele alan bilsel çalışmalardaki yaklaşımı, günümüzün siyasi gerçekleri ve kaygılarına eşlik eden anakronik kategoriler biçimlendirmiştir. O döneme ait ve daha sonraki kaynaklar bize, Rum, Ermeni, Yahudi, Arnavut, Arap ve Türk mebuslarının dökümünü sağlamaktadır. Buradaki Türk kategorisi, Arap ve Arnavut olmayan Müslüman grubu temsil etmektedir. Bu grup, Türkçe’den başka dilleri de konuşan Balkanlardaki Müslüman tebaayı, Çerkezleri, Gürcüleri, Lazları ve daha da önemlisi, yalnız Osmanlılaşmış ve eğitim görmüş olanları Türkçe konuşan büyük Kürt nüfusunu da içermekteydi. Eğer Türkçe konuşmayan tüm Müslümanlar Türk kategorisinden çıkartılırsa ve Arap yarımadasının urban nüfusu da Arap nüfusundan düşülürse, o zaman Arapların ve Türklerin meclisteki temsil edilme oranları nüfus dağılımına az çok tekabül eder.

Etnik kimliğin temeli olarak dilin, siyasi kimliğin temeli olarak da etnisitenin kabul edilmesi, bugünkü Ortadoğu toplumları ve siyasalarından yola çıkan anakronik bir yaklaşımdır. İmparatorluk sonrası dönemde, Arap ve Türk kimliklerinin oluşturulmasında dil, odak noktası haline gelmiş ve Arapların örneğinde, Avrupa tarafından dayatılan siyasi bölünmeye karşı koymak için canlı tutulmuştu. Bu, tek tek mandacı düzenlemelerin özgül gerçekliklerine cevap veren yerel bölgesel siyasi kimliklerin ortaya çıkmasına engel olamamıştı. Ortaya çıkan devletlerde, Osmanlı ayırmıcılığı öne çıkarılmaktadır. Nitekim, bir resmi Ürdün tarihi, Osmanlı İmparatorluğu içinde politik ya da idari bir birim teşkil etmeyen Ürdün’den

10 Halkın yasal seçme hakkı olmadığı bölgelere meclis üyeliği verilmesi yüzünden, iyi kötü güvenilir nüfus tahmini olmasına rağmen, belli bir intizamsızlık ortaya çıkarılmıştı. Seçimlere karşı genel ilgisizlik nedeniyle birçok kabile bölgesinden mebuslar, Yemen’de de olduğu gibi sadece tayinle “seçilebiliyorlardı”.

meclise sadece bir mebus alınmış olmasını Osmanlı ayırmıcılığı olarak nitelendirirken, geriye doğru muhakeme ve anakronik bölgesel-siyasal farklılaşmanın ne kadar güçlü olduğunu bize gösterir.¹¹

Araplara karşı ayırmıcılık yapıldığına ilişkin daha tutarlı bir argüman ise, Arap vilayetlerinden bazı Türklerin seçilmiş olmasıdır ki, bu vilayetlerin bütün temsilcilerine oranları yüzde 6 ile 11 arasındadır.¹² (Bazı Müslüman mebusların etnik bağ ve kimliklerinin müphem olması nedeniyle, Arap vilayetlerinin temsilinde Türklerin oranı kesin olarak bilinmemektedir.) Bu argüman, Türklerin sadece seçim oyunları ile seçilmiş olabileceklerini varsayar. 1908’de Arap vilayetlerinden seçildiği bilinen dört Türk’ten birinin, Halep’ten aday Ali Cenani’nin seçilmesinin sayısal mantığı vardır, çünkü Halep’te oldukça büyük bir Türk nüfus yaşamaktadır. Cenani genel İttihatçı çizgide kalmış olmakla birlikte İstanbul ve çevresine daha fazla gelir ayırdığı gerekçesiyle hükümeti mecliste eleştirmiş olmasına¹³ bakılırsa, İTC’nin sadece bir baş sallayıcısı olduğu söylenemez. İkinci bir Türk mebusu olan Fizanlı Abdülkadir Cami, vekâletini ancak olağanüstü bir ara seçimle alabilmişti. Bir Trablusgarp mebusu, Cami’nin adaylığına Trablusgarp kökenli olmadığı gerekçesiyle karşı çıkmıştı. Ancak Cami, bir yönetici olarak Trablusgarp’ta uzun yıllar görev yapmış olması nedeniyle, yerel çıkarları savunmuştur. Dolayısıyla, yerel halkla kaynaşmış ailelerden gelen Türklerin Arap vilayetlerinden seçilmiş olması, bir Türkleştirme politikasının varlığını göstermeye yetmez. Meclisteki sandalye dağılımında Arapların ayırmıcılığa uğradıkları inancı ya da iddiası (bu tür iddiaların Arap ileri gelenlerinin daha fazla tanınma ve güç taleplerinin ötesinde pek fazla bir şey ifade etmediği argümanına rağmen) kolektif bir Arap kimliğinin gelişmesiyle ilişkisiz değildir. Ancak, gözle görülen bir ayırmıcılığın ya da gerçekten mecliste yetersiz bir temsilin bir Türkleştirme politikasıyla ilişkilendirilmesi, bir sorun olarak kalmaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin zorba tavrı, Türk-Arap ilişkilerinde huzursuzluk verici bir unsur olmuş, Arapların politize olmasına ve Araplarla Türklerin etnik ve dilsel çizgilerde birbirlerine giderek daha fazla yabancılaşmalarına yol açmıştı. Hüseyin Cahid, Türkleştirme iddialarına karşı ilk cevabını 1909 Ağustos’unda, abartılı bir aşksözlülükle yazıyordu:

11 el-Edroos (1980), s. 8. Layne’de (1987, s. 114) zikredilir. El-Edroos, 1908’de Arapların sayıca Türklerden üçe iki daha fazla olduğunu iddia etmektedir (Layne ise bu rakamı yanlış bir şekilde üçe bir olarak alıntılar).

12 Prätör, etnik ilişkileri büyük çapta Ahmad ve Rustow’un verilerine dayanarak sıralamaktadır (s. 29).

13 Age., s. 203.

[Genç Türkler de] bir insandır, onlar da milliyetlerine son derece merbutturlar; eğer ellerinden gelseydi, kendilerinin ihtiyarına bırakılmış olsaydı bugün Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki bütün akvamı bir dakika bile kaybetmeden Türk yaparlardı. Bunda hiç şüphe edilmemeli. Genç Türklerin yerinde Genç Çinliler, Genç Hotantular olsa onlar da böyle isterlerdi.¹⁴

Bu tür sözler Türk olmayanlara pek de itimat telkin etmiyorsa da, şovenliğin siyasi gerçekliklerle böyle neredeyse safça bitişmesi, imparatorluğun siyasi geleneklerini çok ırklı ve çok dinli bir çerçeve içinde sürdürebilecek politikaların uygulanmasında İttihatçıların gösterdiği kararlılığı anlatıyor.

Paris Suriye Arap Cemiyeti'nin reisi Şükrü Ganem, Nisan 1910'da *Le Temps*'da yazdığı bir makalede, Arap halkına adil davranmadığı gerekçeyle Osmanlı hükümetine saldırdı. Suriye'nin özerk olmasını isteyen Mutran'ın bildirisini kınadığı gibi, Arapların ayrılık peşinde olmadıklarını tekrar vurguluyordu. Ancak, memuriyet, ordu, bahriye, hariciye gibi devlet hizmetlerine atamalarda, hatta mecliste Araplara karşı ayrımcılık yapıldığı için hükümeti suçluyordu. Bu suçlamaları, yine *Tanin* gazetesi cevaplamıştı.¹⁵

Hüseyin Cahid, nispi temsil taleplerinde içkin olan, farklı etnik grup çıkarlarının birbirine zıt olduğu varsayımına karşı çıkıyordu. Kota konmasının, Osmanlılık ruhunu zedeleyeceğini ileri sürmüştü. Sonra da, Arapların mecliste eksik temsil edildikleri iddiasını reddetmişti. Ganem'e, elde güvenilir istatistik bilgi olmadığını hatırlatarak, farklı etnik grupları birbirlerinden ayırt etmenin zorluğuna ve yararsızlığına dikkat çekmişti. Ayrıca, çıkar birliğinin, etnik bilince dayalı birliğin yerini almasının kaçınılmaz olduğunu yazmıştı. Araplar hükümette eksik temsil ediliyorlarsa eğer, bunun geçmişteki eğilimlerinden ya da önceki rejimlerin politikalarından kaynaklandığını ileri sürüyordu. "Hangi ikinci derecede Arap sefiri var da sefir-i kebir yapılmıyor?"¹⁶ diye sormuştu. Devlet memuriyetinde ve orduda ayrımcılık yapıldığı iddialarına karşı *Tanin*, ordu komutanlarının adlarını ve etnik kökenlerini yayımlamıştı. Ordudaki dokuz üst düzey görevliden ikisi Arap (Mahmud Şevket Paşa ile Üçüncü Ordu Komutanı Hadi Paşa), ikisi Arnavut, ikisi Çerkez, diğer üçü ise Gürcü, Tatar ve Boşnak'tı. Hüseyin Cahid, Ganem'in suçlamalarını bu şekilde bertaraf ederken, meselenin en can alıcı noktasının dil konusu olduğunun farkına varmış ve resmi devlet dili konusundaki İttihatçı tutumu vurgulayarak, hükümette farklı dillerde

¹⁴ *Tanin*, 31 Ağustos 1909.

¹⁵ *Tanin*, 8, 10, 15, 16 ve 19 Nisan 1910.

¹⁶ Birçok Arabı Saray'da görevlendiren Abdülhamid döneminde dahi, Araplar Tanzimatla evrimleşen bürokrasiye "nüfuz" edememişlerdi. Roded (1985), s. 85.

konuşulmasına izin vermenin bir Babil Kulesi yaratacağını ve bunun da adem-i merkeziyetçiliğe yol açacağını yazmıştı.¹⁷ İttihat ve Terakki ile adem-i merkeziyetçilerin safları belirginleşmeye devam ederken, Ganem'in argümanı, Arap mebuslar ve gazeteciler tarafından tekrarlanacaktı.

Kürt ve Çerkez yardımlaşma cemiyetleri gibi, devrim sonrası oluşan ya da Abdülhamid rejimi sırasındaki gizli faaliyetlerinden sonra su yüzüne çıkan bazı etnik örgütlerin varlığı, Osmanlı Müslümanları arasındaki etnik uyanışın, sadece Türklere, Araplara ve Arnavutlara has olmadığını gösterir. Karşı devrimden sonra, bu örgütleri etkisiz hale getirmek için İTC'nin attığı ilk adım, Heyet-i Müttefika-ı Osmaniye¹⁸ adı altında, bu örgütleri ve Ahrar Fırkası dahil diğer kültürel ve siyasi cemiyetleri de altına alacak bir şemsiye örgüt kurmak olmuştur. Birkaç ay sonra ise, Cemiyetler Kanunu ile etnik tabanlı örgütler kapatıldı.

Örgütsel faaliyetin ilk aşamasında, Uhuvvet-i Arabiyye-i Osmaniye hariç Arapçı ya da Türkçü örgütlere pek rastlamıyoruz. Birkaç ay sonra, Arap Edebiyat Kulübü (*el-Müntediyü'l-Edebi*) ve Türk Derneği kurulmuştu. Bu edebiyat derneklerine, Arapçılık ve Türkçülüğün politize olmasında hak ettiklerinden de fazla bir rol yüklenmiştir, zira el-Müntedi'nin bazı liderleri, Arap milliyetçi hareketinde öncü rol oynamış ve 1915-16 yılları arasında Cemal Paşa tarafından idam edilmişlerdi.¹⁹ Türk Derneği ve hâletlerinin üyeleri arasında ise bazıları mebus olan ünlü İttihatçılar yer almıştı.

Türkleştirme suçlamalarının ortaya çıkmasında, kuşkusuz Türkçü örgütlerin payı olmuştur. Türk Derneği, pek çok yönden, Genç Osmanlı döneminde ortaya çıkan Türkçü akımların (bkz. Birinci Bölüm) bir devamıydı. 19. yüzyıldaki Arap edebiyat dernekleri gibi bu dernek de, kendini Türk dilinin yüceltilmesine adanmış bir “bilimsel” topluluk olarak nitelendiriyordu. Derneğin dil politikası, dilin arılaştırılmasından çok basitleştirilmesini öngörmüş ve Osmanlıca ve Farsça sözcüklerin temizlenmesini amaçlamamıştı. Derneğin ilan edilen hedefi, Osmanlı birliğinin sağlanmasıydı.²⁰ İmparatorlukta, yazıda Grek ve Ermeni harflerini kullandıkları halde, Türkçe konuşup yazan Rum ve Ermeni gruplarının varlığı, Türkçe'nin pratikte bir Osmanlı ortak dili olduğuna dair inandırıcı bir kanıttı.²¹

¹⁷ Tanin, 19 Nisan 1910.

¹⁸ Bu komitenin Nisan 1910 tarihli deklarasyonu için bkz. Tunaya (1988), c. 1, s. 206-7.

¹⁹ Bkz. Tauber (1993b), s. 101-108.

²⁰ Arai (1992), s. 6-20.

²¹ Orhan Koloğlu, Jelyakov için yazdığı önsözde Genç Osmanlılar hakkında bu iddiayı ileri sürer (sayfa numarası yok).

Türk kültür dernekleri, Türk kimliğinin daha geniş ve birleştirici unsurlarını, Arapçılarının selefilik etkisi altında Arap kimliğinin daha geniş öğelerini fark etmeye başlamaları gibi, yeniden keşfediyorlardı. Araplar arasında görece dil homojenliği vardı. Dahası, dil ile din, okuryazarlar arasındaki grup kimliği bilincini daha da güçlendirecek şekilde iç içe geçmişti. Kabile örgütlenmesinde önemli yeri olan ve İlk Müslümanlara kadar geriye götürülen seçereler, dinsel-dilsel tanımlamalara ağırlık kazandırıyor. Arap aydınları, hayal güçlerini fazla zorlamadan, coğrafi ve tarihsel Arap sürekliliğini vurgulayabilmişlerdi. Ancak, bu unsurları bir siyasi yapıya dönüştürmekteki engeller büyüktü. Gerçekten de, İslam halifelliğini korumak ve güçlendirmek gibi daha geniş dini-siyasi faktörlerin önceliği olması, böyle bir dönüşümü makbul kılmıyordu.

Türk aydınları da aynı şekilde, yarım yüzyıl önce Avrupa’da yapılan Türkoloji çalışmalarının ışığında bir Türk etnik topluluğu düşlemeye başlamışlardı. Türklüğü ön plana çıkarmanın bir yolu Türklerin Orta Asya’daki köklerine ve aynı kökten gelen dillere dönmek olabilirdi. Ancak, Anadolu ve Orta Asya Türklerinin coğrafi sınırdışlığı yoktu; iki grup arasındaki tarihsel bağlar, ortak geçmiş ve soydaşlığın da efsanelerin arasına sıkışmaması için üzerinde epeyce çalışılması gerekiyordu.

1910 yılında kurulan ve aynı adla bir de dergi çıkarmaya başlayan Genç Kalem’lerin sürdürdüğü etkinliklerin odak noktası dil ve edebiyattı. Genç Kalem’ler, dilin kökleri üzerine eğilmişler ve Osmanlı Türkçe’sinin sadeleştirilmesine, Türk Derneği mensuplarından daha fazla gönül vermişlerdi; ama Orta Asya Türkleriyle bağlar üzerinde durmuyorlardı. Dile, kültürel ya da siyasi kimliğin göstergesi olmasından çok, pratik bir araç olması açısından ilgi göstermişlerdir. “Uyanan Türklerin yeniden kurmaya niyetlendikleri sosyal birim bir Türk ulusu ya da Türki ulus değil, bir Osmanlı devletiydi.”²² İlerlemeyi her tarafa yayacak bir araç olabilmesi için, Türkçe tüm Osmanlılara öğretilmeliydi.

“Dış Türklerle” daha sıkı ilişkiler kurulmasını savunanlar da yok değildi. Bunlar özellikle, 1911 yılında kurulan üçüncü Türkçü dernek olan Türk Yurdu’nda faaliyet göstermişlerdi. Hristiyan Araplar gibi (ki 19. yüzyıldan beri dile ve kültüre dayalı bir Arap ulusu kavramını şekillendirmeye çalışmış, fakat İslamcı-modernleşmeci inançlara sahip Arapçılar tarafından dikkate alınmayıp daha sonra da gölgede bırakılmışlardı), Rusya Türkleri de pan-Türkist bir topluluk için (ki yine hiç çekici değildi) benzer bir yapı formüle etmişlerdi. Ancak onlar, etkinliklerini İstanbul’da ye-

22 Arai, “The Genç Kalem’ler and the Young Turks: A Study in Nationalism,” (1985), s. 227-30.

nileyebilme fırsatını 1908'den sonra bulabildiler. Yusuf Akçura ve Ahmet Agayev [Ağaoğlu] en ünlüleriydi. Bu göçmenler, geçerli siyasi programlar önermekten çok, bir Türk kimliğinin şekillendirilmesi girişimlerinin hızlandırılmasında daha önemli rol oynamışlardı.²³

Bir başka Türkçü dernek olan Türk Ocağı ise, “Pan-Türk eğilimlere sahip örgütler içinde en uzun ömürlü ve en önemlilerinden biri” olarak değerlendirilmiştir.²⁴ 1911'de kurulan dernek, pek çok değişime uğradıktan sonra, Kemalist dönemin ilk yıllarında da varlığını sürdürmüştü. Ünlü Türkçülerin çoğu ve Enver Paşa gibi bazı İttihatçılar da Türk Ocağı ile yakın ilişki içinde olmuşlardı. Türk Ocağı bir dernek olarak, kültür ve dil etkinliklerinde odaklanmış, siyasi konularla belki de diğer örgütlerden daha az ilgilenmişti. Genelde parti siyasetinden uzak durmuşsa da, bazı İttihatçıların dernekle olan bağları yüzünden, İTC'nin bir kolu olduğuna dair yanlış bir imaj oluşmuştu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki birkaç üyesiyle İstanbul'daki devlet mekanizmasına yakın olan bazı kişilerin beslemiş olabileceği bir milliyetçi politika amacını, uygulanabilirlik sorunları ve *raison d'Etat* imkansız kılacaktı. Ne var ki, İTC'nin Türkçe'nin Osmanlı devleti içindeki yerine ilişkin tutumu ile dile ilişkin hükümet politikaları, Türkleştirme tartışmasının en kritik noktasına yerleşmişti. Toplu olarak “dil politikası” diye görülebilecek bir dizi uygulama, Abdülhamid rejiminden meşrutiyeğe geçişte önemli bir değişiklik göstermemişti. Dolayısıyla ortaya çıkan şikâyetler, yeni ve Türklere dönük politikaların benimsenmesinden değil, devlet işlerinde Türkçe dışındaki dillerin de kabul edilmesi talepleriyle ilk kez karşılaşan hükümetin mevcut politikasını adapte edemesinden doğmuştu.

1876 Kanun-ı Esasi'si Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet dilinin Türkçe olmasını kabul etmişti. Türkçe gramerli, fakat Türkçe, Arapça ve Farsça'nın bir karışımı olan lisan-ı Osmani, geçmişte bu amaca hizmet etmişti. Devlet dilinin 1876'da Osmanlıca değil de Türkçe olarak belirlenmesi, karmaşık Osmanlıca'dan daha basit bir Türkçe'yi savunup kullanmış olan Genç Osmanlıların eseri sayılamazsa da bu yoldaki çabalarından esinlenmişti. Böyle bir belirlemenin ideolojik ve pratik yansımaları olacaktı, ama bunların hiçbirisi Kanun-ı Esasi'de ayrıntılı olarak belirtilmemişti. Ne devlet dilini belirleyen özel madde, ne de Kanun-ı Esasi'deki dile ilişkin herhangi bir atıf 1908'de ve sonrasında değişikliğe uğradı. Kanun-ı Esasi mebuslar için “Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak” şartı

²³ Akçura üzerine bkz. Georjeon (1980).

²⁴ Landau (1981), s. 40-41.

(dört yıl sonra uygulanmak üzere) getirmişti (Madde 68). 1909'da bu madde, orijinal metinde olduğu gibi onaylanmış ve daha katı bir biçimde hemen uygulanmasına ilişkin öneri reddedilmişti.²⁵

İTC'nin 1908'deki siyasi programında Türkçe kullanımıyla ilgili aşağıdaki maddeler yer almıştı:

Devletin lisan-ı resmi Türkçe kalacaktır. Her nevi muhaberat ve müzakerat-ı resmiye Türkçe icra olunacaktır (Madde 7).

Tahsil-i iptidaide lisan-ı Türkî mecburittalimdir... Tahsil-i idadi ve âli Türkçe esas ittilhaz ile icra olunacaktır [(Madde 17).²⁶

17. maddedeki belirsiz ifade, orta öğrenimde eğitim dilinin Türkçe olmasının tercih edildiğini göstermektedir. Gerçi eski uygulama muntazam değildi ama, maddelerin ikisi de eski politikayı bozmuyordu. İTC programında belirtilen ve hükümetin uyguladığı politikanın, eğitim dili olarak Türkçe'nin kabul edilmesi olduğu belirtilmiştir; bu sadece, yerel dillerin de sadece bir ders olarak öğretilmesinin öngörüldüğü orta ve yüksek öğrenim için geçerliydi.

İlk öğretimde Türkçe öğretilmesiyle, eğitim dilinin Türkçe olması arasındaki fark önemlidir. İkinci Meşrutiyetin genel eğitim politikası, çocuklara gelişme ve büyüme yıllarında yerel dilde eğitim yoluyla, yerel kültür içinde sosyalleşmeye izin vermişti. Orta ve yüksek öğrenimde eğitim dilinin Türkçe olması, yerel grupları imparatorluğun idari sistemi içine çekebilmeyi ve bir imparatorluk eliti meydana getirmeyi amaçlamıştı. Avrupa'daki egemen olmayan etnik grupların eğitimini inceleyen kapsamlı bir çalışmanın yazarları, Tanzimat-sonrası Osmanlı İmparatorluğu'na değinirken, entegrasyon (bu örnekte, devlet yapısına bağlılığı kuvvetlendirmeyi amaçlayan Osmanlılaştırma) ve asimilasyon ("egemen ulus"la özdeşleşmeyi sağlamak) arasındaki farka haklı olarak dikkat çekmişlerdir.²⁷ Gariptir ki aynı yazarlar, açıklama yapmaksızın (ve kuşkusuz mevcut kaynaklarda Türkleştirmenin yanlış bir biçimde değerlendirilmesinden etkilenerek) Jön Türklerin "asimilasyonu yeni unsurlara teşmil ettiklerini" anlatmışlardır,²⁸ oysa İkinci Meşrutiyetin eğitim politikası, daha önce varolan örneklerden pek de fazla ayrılmaz. Değişiklikler, niteliksel (eğitimin Türkleştirilmesi) olmaktan çok, niceliksel (öğrencilerin ve yeni okulların sayısındaki artış).

²⁵ Tefik Tarık (1327/1911), s. 55, 76.

²⁶ Tunaya (1988), c. 1, s. 66-67.

²⁷ Eriksen, Kazamias, Okey, ve Tomiak, "Governments and the Education of Non-Dominant Ethnic Groups in Comparative Perspective," (1991), s. 392-93.

²⁸ Age., s. 395.

İkinci Meşrutiyetin dil politikasındaki somut başlıca değişiklik, imparatorluğun tüm mahkemelerinde Türkçe kullanılmasıyla hukuk alanında olmuş ve bu, hoşnutsuzluk yaratarak, adli yetkilileri ve davacıları zor durumda bırakmış, hukuk idaresini tehdit etmişti. 1878'de Suriye valiliği yaptığı dönemde Cevdet Paşa da Suriye'de benzer bir uygulama ile mahkemelerde ve idari kurullarda Türkçe kullanılmasına çalışmış ancak başarılı olamamıştı.²⁹ 1909'da getirilen koşullara, ilke olarak olmasa da uygulanabilirlik açısından, *Tanin* dahi karşı çıkmıştı.³⁰ Hüseyin Cahid, Arap vilayetlerindeki mahkemelerde uzun zamandan beri Arapça kullanıldığını ve bu yörelerde Türkçe kullanımı yaygınlaşana kadar bu uygulamaya devam edilmesi gerektiğini savunuyordu. Gerçi devletle yakınlaşmak isteyen herkesin Türkçe öğrenmesi gerektiğini de son derece açık bir dille ifade etmişti. Ona göre, Türkçe, bir bilim ve uygarlık dili olduğu için öğretilmeliydi.³¹ Türkçe'nin aynı zamanda bir uygarlık dili olduğuna ilişkin sonradan akla gelen bu fikir, edebi ve kültürel alanlardaki Türkçü etkinlikleri yansıtır ve Arapça'nın uygarlık açısından öneminin Arap aydınları tarafından yeniden keşfedilmesiyle paralellik gösterir.

Devlet dairelerinde ve ortaöğretimde Türkçe'ye öncelik verilmesi Araplar tarafından farklı biçimlerde algılanmıştı. Pek çok Arap, Türkçe'nin birleştirici işlevini kabul etmiş ve eğitimin Türkçe olmasını desteklemişti. Trablusgarp mebusları, Türkçe'yi iyi öğrenmeyen öğrencilere diploma verilmesinden şikâyetçiydiler. Eğitimin Türkçe olmasını talep etmişler ve vilayetlerinde Türkçe konuşanlardan yüz kat daha fazla İtalyanca konuşan bulunmasını esefle karşılamışlardı.³² Arap vilayetlerindeki herkes Arapça konuşan yerel görevliler atanmasını istiyordu. Bu tercihin ardındaki mantık, idari işleri yürütme kolaylığıydı. Talep edilen, yerel adayların ya da ana dili Arapça olanların atanması değil, sadece Arapça'yı iyi konuşan yetkililerdi.³³ Mülkiye'deki eğitim 1891 yılında değiştirilmiş, her öğrencinin Arapça, Rumca, Ermenice ya da Arnavutça dersi alması zorunlu kılınmıştı. Jön Türkler de aynı politikayı sürdürmüşlerdi.³⁴ Hükümet, belli bir bölgeden gelen memurları imparatorluğun başka bölgeleri-

²⁹ Buzpinar, s. 132.

³⁰ Hüseyin Cahid, teorik olarak ve Kanun-ı Esasi açısından, adliye nezaretinin Türkçe'yi yürürlüğe koymakta haklı olduğunu söyler, ve "ama şunu itiraf etmeliyiz ki bir devlet nazariyeleriyle idare edilemez," der. *Tanin*, 11 Kasım 1909; ayrıca 19 Nisan 1910.

³¹ *Tanin*, 11 Şubat 1911.

³² Prötar, s. 167-68.

³³ *Age.*, s. 164-65, 169.

³⁴ Ergin, c. , s. 617; Çankaya, s. 93-95.

ne dağıtmayı tercih ediyor, fakat bir bölgenin diline aşına olanları da o bölgeye göndermeye çalışıyordu.

Dil sorununun ortaya koyduğu idari güçlükler, merkeziyetçi bir üslupla ele alınırken, İttihat ve Terakki'ye karşı büyüyen adem-i merkeziyetçi muhalefet konuyu başka bir mecraaya taşımıştı. Arap muhalifler, Türkçe'yi dayatarak Arapları Türkleştirmeye ve Türkçe konuşmayanları dışlayan ayıklayıcı bir süreci yerleştirmeye çalıştıkları gerekçesiyle İttihatçıları gittikçe daha çok suçluyorlardı. Eric Hobsbawm'ın sözleriyle, bu "bir dil milliyetçiliği"nin ifadesiydi ve "muharebenin saflarında gazeteciler, öğretmenler ve hırslı alt kademe memurları" vardı.³⁵ Bu konudaki yakınlıklar İttihat ve Terakki'ye karşı olan genel adem-i merkeziyetçi muhalefetle çok yakından ilişkilidir ve bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Arapça'ya daha fazla önem verilmesini isteyenler ve okullarda öğretilmesini destekleyenler sadece Araplar değildi. Kuran dilinin Arapça olması nedeniyle Arapça'nın özel bir önemi vardı. İstanbul'da Türkçe olarak yayımlanan *Sırat-ı Müstakim* yaygın bir biçimde okullarda okutulan Fransızca'ya göre Arapça'ya daha fazla önem verilmesi gerektiğini savunmuş ve Arapça'nın yaygınlaşmasıyla elde edilebilecek siyasi ve dini çıkarlara dikkat çekmişti.³⁶ Arap dili ile İslamiyet arasındaki bağlantı, Arapçılık akımında kuvvetli bir unsur ve Arapçı söyleminde sürekli yinelenen bir temaydı. İttihatçılar, kamu alanında Arapça'ya daha fazla kullanma alanı yaratmanın siyasi açıdan değerini fark etmemiş olamazlar. Ancak bu konuda verilecek bir taviz, diğer dil gruplarından da benzer taleplerin yükselmesine neden olacak, İttihatçıların güçlendirmeye çalıştıkları cemaatleri aşan bir Osmanlı birliği anlayışını zedeleyecekti.³⁷

Hentiz açıkça tanımlanmamış bir siyasi gündemin ifadesinde bir simge olarak dil, Şam'daki İngiliz büyükelçisinin şu sözlerinde içkindir:

Üç dört aydır, Araplar ile Türkler arasındaki düşmanca duygular alttan alta kıskırtılıyor; bu, bazen devlet memurlarının aceleci ve baskıcı tavırlarıyla, yerel eşrafı zaman zaman hakir gören kaba davranışlarıyla, bazen de "Jön Türk" Partisi ile bağlantılı kişilerin, kesinlikle bir yabancı düşmanlığı belirtileri taşıyan (kanımca sadece Suriye'de değil) aşırı görüşleri yüzünden olabiliyor.

Türkler ve Araplar arasındaki düşmanca duygular, alt sınıflara doğru yayılmaya başlıyor; pek yakında sadece ulema, eşraf, ekâbir ve memur çevreleri içinde kalmayacak.

³⁵ Hobsbawm, s. 117.

³⁶ *Sırat-ı Müstakim*, 25 Şubat 1909.

³⁷ Bu endişe, Hüseyin Cahid'in mahkemelerde lisan kanulu makalesinde özellikle dile getirilmişti. *Tanin*, 11 Kasım 1909.

En canalcı konu ise Jön Türklerin bütün resmi işlerde Arapça'yı dışlayıp Türkçe kullanımını sağlamaya çalışmaları...³⁸

İstanbul'un merkezietçi politikası, Arapça'nın yerine Türkçe'nin geçirilmekte olduğu retorüğini inandırıcı kılıyordu; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümetteki rolünden hoşnut olmayanlar da bunu başarıyla kullanıyorlardı. Bu hoşnutsuzlar, nüfuz alanlarına devletin sızmasından korkuyorlardı, bu yüzden de "alt sınıfların" gözündeki siyasi sermaye kazanmak için İttihatçıların geleneksel sosyal ve siyasi normlardan uzaklaştıklarını vurguluyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni bir Türk despotluğu gibi göstermek, Arap toplumunun rejimden çıkar sağlayamayan bazı kesimleri için, İTC hükümetine saldırmanın uygun bir yolu olmuştı.

Bazı yerel eşraf sadece Türkleştirme yüzünden değil, aynı zamanda sözde İslam-karşıtı politikalarından ötürü de Jön Türk hükümetlerine saldırmıştı. Sosyal ayrıcalıklarını ve ekonomik statülerini fazla merkezi olmayan bir örgütlenmede daha iyi koruyabileceklerine inanıyorlardı. Bu hedefe ulaşabilmek için, Arap kültürel kimliğini kullanıp Türkleştirmeye karşı uyarıyorlardı. Irak'la ilgili olarak Hanna Batatu şunları yazmıştır:

Jön Türk devriminin harekete geçirdiği ve Arap özerklik hareketini hızlandıran çatışmaların belirgin bir sosyal yönü vardı, sadece laik Jön Türklerle "iyi" Müslümanlar ya da "Türkler"le "Araplar" arasındaki ideolojik veya etnik çekişmelerden ibaret değildi... Diğer bir deyişle, *sadab* [sccyyidler] ve diğer Arap toprak sahiplerinin özerklik talebine neden olan, sadece Arap kültürel kimliği ya da eski İslami inançlar için duyulan kaygı değildi.³⁹

İTC'nin İslam karşısındaki tutumu, cemiyetin Türkleştirme politikalarını vurgulayanlar için çeşit çeşit bahaneler sunuyordu. Bazı Hristiyan azınlık grupları ve destekçileri, cemaatlerin siyasi ayrıcalıklarını reddettiği için 1908 devriminin İslami hakimiyeti meşrulaştırdığını düşünüyorlardı. Öte yandan İTC'nin Arap muhalifleri, Türkleştirmeyi İslamı kamu yaşamından çıkartıp atmakla eşdeğer tutmuşlardı. Hükümetin "İslam-karşıtı" politikaları ve İttihat Terakki üyelerinin dini inançsızlığı üzerinde durmak, rejimle mücadelenin stratejisini oluşturmıştı.

Laik kişisel özgürlük ilkelerine sıkı sıkıya bağlı olan İttihat ve Terakki taraftarları ise özellikle vilayetlerde muhalif bir kamuoyu yaratıyorlardı. Örneğin Halepliler, Halep Sultanı'sine yeni atanan bir öğretmenın derslerde sözde kıyamet günü ve yeniden dirilme olmadığını öğrettiğine ilişkin şikâyetle bulunmuşlardı.⁴⁰ Yine Halep'te, resmi makamların sözde fa-

³⁸ PRO. FO 618/3. Devey'den Lowther'a, no. 28 (Şam, 12 Temmuz 1910).

³⁹ Hanna Batatu (1978), s. 171.

⁴⁰ BBA. DH-SYS 64/33. Haleplilerden Sadarete ve Dahiliye Nezaretine (6 Şubat 1911).

hişelik yapan bir Müslüman kadınla ilgili tutumu, yörede öfke yaratmıştı. İskenderun'da bir mahkeme görevlisinin kızı olan söz konusu kadın, yakışıklı bir biçimde süslü giysiler giymiş, "hatta böyle tiyatroya dahi gitmişti." Müftü, genç kadını kendi vesayeti altına almış, babasının yanına geri göndermek üzere bir otel odasına yerleştirmişti. Ne var ki savcı, anayasal haklarını hatırlatarak, kadının serbest bırakılmasını ve —konuyu dahiliye nezaretinin dikkatine sunan Halepli mebuslara göre— kaldığı eve geri dönme seçiminin dahi kendisine verilmesini istemişti. Adliye nezareti savcı hakkında yasal işlem yapılacağına dair söz verdi.⁴¹

Şam'da ise yeni atanan müftü Süleyman Çuhadar yüzünden, Said Müeyyed el-Azmi dahil şehir eşrafından birkaçının tepesi atılmıştı. Meclise seçilmeden önce birçok Arap ve Anadolu vilayetinde hakimlik yapmış olan (ve Osmanlı dönemi sonrasında Suriye adliye nazırlığına gelecek olan) Çuhadar,⁴² Şam'a müftü atanınca meclisteki sandalyesinden istifa etmişti. Hiç de hak etmediğini düşündükleri bu müftülük makamına atanmasını, birçok kişi dilekçe vererek protesto etmiş ve daha da ileri giderek Kerek'teki isyanın sorumluluğunu bu atamaya yüklemişlerdi. İddialara göre Çuhadar, devlet hastanesinde görevli saygıdeğer doktorlara hakaret edencesine fitik tedavisi için İngiliz hastanesine yatmış ve orada "rahibelerin içinde müddet-i medîde münferiden yatıp kalk[mıştı]".⁴³

Dinle ilgilenmeyen devlet görevlileriyle ya da bunların dini inançlara karşı duyarsızlıklarıyla ilgili şikâyetlerin iyice artmasının yanı sıra, İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki yayın organlarıyla Arap vilayetlerindeki bazı gazeteler arasında bir basın savaşı sürüyordu. 1911 Nisan'ında, artan şikâyetleri önlemek üzere dahiliye nezareti vilayetlere yazı göndererek, bütün devlet görevlilerinin Cuma namazlarında hazır bulunmalarını ve bunu kentin en merkezi camisinde yapmalarını istemişti. Yazıda aynı zamanda namaz sırasındaki kayıtsız davranışlar ve kamuya açık yerlerde içki içilmesine (ya da Ramazan'da herkesin gözü önünde yiyip içmeye) ilişkin şikâyetlere de yer vermişti.⁴⁴

Basındaki suçlamalar arttıkça, bazı Arap mebusları Beyrut Belediyesi'ne, Beyrut İTC Kulübü'ne ve kentin Müslüman gazetelerine telgraflar yollayarak, Arap ve Türkleri ayıran bu uzlaşmazlığın çözülmesinde ve İs-

41 BBA. DH-MTV 19/20. Vali vekili Cemal'den Dahiliye Nezaretine (Halep, 13 Eylül 1911). Bu belgeler, Halep'te gayrimüslim kadınların fahişelik yapmalarına hoşgörüyle bakıldığı izlenimini yaratmaktadır.

42 Prötör, s. 280.

43 BBA. DH-MTV 21-1/51. Said Müeyyed ve arkadaşlarından Dahiliye Nezaretine (Şam 10 Nisan 1911).

44 BBA. DH-MTV 6-2/4. Dahiliye Nezaretinden Medine Muhafızlığına (15 Nisan 1911).

lami birliğin yeniden sağlanmasında aracı olmayı teklif etmişlerdi. Bu girişimden rahatsız olan Hristiyan belediye mensupları, Hristiyan gazete sahipleri ve diğer Hristiyan liderler ise, İstanbul'a bir telgraf yollayarak, mebuslardan "İslam birliği" konusundaki sözlerini tekrar düşünmelerini istediler. Yollanan mesajda, "İttihat ve Terakki olsun, belediye olsun, hiç-biri ne Müslüman ne de Hristiyandır, hepsi Osmanlıdır", "Tek bir milletin birliği için çağrı yapmak, devletin varlığını sarsacaktır" deniyordu.⁴⁵ Dahiliye nazırı bu yurtsever duyguları dile getiren sözler için şükranlarını bildiren bir teşekkür cevabı yollamış ve mebusların girişiminin kendi kişisel görüşleri olduğunu belirtmişti.

MECLİS-İ MEBUSAN: MUHALEFET PARTİLERİNDEKİ ARAPLAR VE ARAPLARIN SORUNLARI

1910 ve 1911 yılları, Osmanlı İmparatorluğu'nun, dış karışıklıklardan uzak olduğu bir dönemdi. Yeni meşruti düzenin öngördüğü siyasi süreç, bir savaş hali ya da dış müdahaleler olmadan kendi yolunda gidebilmişti. Bu dönemde, bir yandan İTC güven tazelemiş, hükümet içindeki etkinliğini doğrudan ve tam olarak hissettirmiş, öte yandan da rakip siyasi gruplar oluşmuş ve gittikçe daha fazla muhalefet eder olmuşlardı. 1909 sonuna dek İTC örgütlü bir muhalefetle karşılaşmamıştı. Ahrar Fırkası, seçimlerden sonra tehlike oluşturmaya başlamış, ancak karşı devrimden sonra bastırılmıştı. Daha sonraki iki yıl içinde, bazıları İTC saflarında oluşan, meclis içindeki hizipler siyasi parti kurmaya başladılar.

Nisan 1909 ayaklanmasının ardından düzen yeniden sağlandıktan sonra İttihatçılar, aynı adı taşıyan cemiyetten farklı bir İttihat ve Terakki Fırkası'nın kurulduğunu ilan ettiler.⁴⁶ İttihat ve Terakki, parti iç tüzüğüyle birlikte Mayıs 1909'da yeniden gözden geçirilmiş bir parti programı yayınladı.⁴⁷ İttihatçılar, İttihat ve Terakki'ye bağlı olmayan ve 31 Mart'tan önce muhalefeti destekleyen meclis üyelerinin, yeni partinin adı altında kendilerini yine cemiyetle özdeşleştirmeyi seçeceklerini umuyordu. Ancak amaç, İttihatçı mebusları, muhalefeti güçlendirecek ve meşrulaştıracak şekilde katı bir siyasi program çerçevesinde disiplin altına almak değildi. İttihat ve Terakki, daha geniş tabanlı bir siyasi örgütlenmeye doğru gitme kararına karşın, üst organlarını etnik kökenleri ne olursa olsun yeni gelenlere kapalı tutmaya devam ediyordu.

Meclis 16 Ağustos 1909'da Cemiyetler Kanunu'nu onayladıktan birkaç gün sonra ilk yasama yılını tamamladı. Bir sonraki dönemde, yeni par-

⁴⁵ BBA. DH-SYS 64/27 (15 Nisan 1911).

⁴⁶ Ahmad (1969), s. 54.

⁴⁷ Tunaya (1988), c. 1, s. 80.

tiler kurulmaya başlandı. En göze çarpanları Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile Ahali Fırkası'ydı. Arap mebuslar, Kasım 1909'da kurulan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın önde gelen üyelerindendi. Bu parti kendisini, ulusal gruplaşmaların bir birleşimi olarak yapılandırmıştı. Karşı devrimi desteklediği ileri sürülen ve bu olaydan sonra faaliyetine son veren Ahrar Fırkası ile Hürriyet ve İtilaf adıyla 1911 sonlarında kurulan muhalefet koalisyonu arasında bir köprü olarak değerlendirilebilirdi. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın feshedilip Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla birleşmesine ilişkin belgeler mevcuttur.⁴⁸ Ahrar Fırkası ile olan örgütsel ve ideolojik bağları ise oldukça belirsizdir. Ahrar Fırkası'nın eski liderlerinden ve Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın başkanı olan Berat'lı Arnavut mebus İsmail Kemal Bey, Ahrar'ın, yeni bir program altında Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'la birleştiğini açıklamış,⁴⁹ ancak bu birleşme Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın kuruluşundan iki ay sonra yayımlanan bir açık mektupta Ahrar'ın genel sekreteri tarafından yalanlanmış ve Ahrar Fırkası'nın feshedildiği duyurulmuştu. Her iki partinin programlarındaki köklü farklılıklar olmasa, bu çelişkili beyanlar ayrıntı olarak görülebilirdi.

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'yla birlikte, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefet saflarında resmen birkaç Arap mebus yer almıştı, oysa Ahrar'ın Arap sempatizanları partinin örgütlenmesinde bir rol oynamamışlardı. Gerçekten de Arap mebuslar, Arnavut, Hristiyan ve birkaç Türk mebusun da yer aldığı yeni partide sayıca hakim durumdaydılar. Arnavut mebuslar Arnavut milliyetçi hareketiyle özdeşleşip parti başkanı İsmail Kemal Bey de harekete katılmak için partiden ayrıldıktan sonra, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası bir "Arap Partisi"ne dönüşmüştü; ancak başkanı hiç Arap olmadı. Abdülmehdi (Kerbela) ve Şefik el-Müeyyed (Şam) kuru-cu üyeydi, Nafi başkan yardımcılığı yapmıştı. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası programının mahiyeti,⁵⁰ özellikle kurucusu ve ilk başkanının eylemleriyle şiddetle çelişiyordu. Program hararetle Osmanlıcıydı, "Millet-i Osmaniye" ve "hakimiyet-i milliye" (Madde 1) kavramlarına değiniliyor, adem-i merkezîyetçiliği -"maazallah"- Osmanlı mülkünün dağılmasına yol açacak bir başlangıç olarak açıkça kınıyordu (Madde 2). Bu söylem, siyasi ihtiyatlılık olarak geçirtililemez, çünkü program, başta Johann Bluntschli olmak üzere, demokrasilerde muhalefetin erdemlerini savunan Batılı siyaset bilimcilerin sözlerinden alıntılarla başlamakta ve kurucularının niyetleri hakkında hiçbir kuşkuyla yer bırakmamaktaydı.

⁴⁸ Bu konuda partinin deklarasyonu için bkz. Tunaya, *age.*, c. 1, s. 217.

⁴⁹ *Age.*, 151-52, 170. Arnavutluk hareketinde İsmail Kemal önemli bir rol oynamıştır. Bkz. *The Memoirs of İsmail Kemal Bey* (Landra, 1920).

⁵⁰ Tunaya (1988), c. 1, s. 214-17.

Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın Arap üyeleri, partinin iki yıllık ömründe siyasi görüşleri açısından büyük bir çeşitlilik göstermişti. Bir yandan Yusuf Şitvan ve Süleyman el-Bustani gibi İttihat ve Terakki'yi destekleyenler, öte yandan Şükrü el-Asali ve partinin iki kolundan birini Basra'da kuran Seyyid Talib gibi muhalifler parti saflarında yer almışlardı. Toprak sahibi ailelerden gelen birçok Arap üye, aşair bölgelerinde ayaklanmaların patlak verdiği bir dönemde yönetimde adem-i merkezîyetçilikten çok mülkiyetin korunmasıyla ilgilenmişlerdi. Parti programının 11. maddesi, yerleşik alanların Bedevi yağmasından korunması için önlemler alınmasına değiniyordu.⁵¹ Parti, Uhuvvet-i Arabiyye-i Osmaniye'nin kapatılması ve etnik kökenli cemiyetlerin kanunla yasaklanmasının ardından, Arap mebusların bir araya gelebilecekleri meşru bir örgütsel çerçeve sağlamıştı. Lynch İmtiyazları ile ilgili tartışmalar ortamında (bkz. s. 111-113) bazı parti üyeleri, İttihat ve Terakki'ye karşı gelişen parlamenter muhalefetin en göze çarpan kesimi olmuşlardı. Parti programında Arapçıların görüşlerini yansıtan maddeler de vardı. Tüm Osmanlı halklarının dil ve edebiyatının yok olmaktan korumayı şart koşmuş ve modern bilimle uyumlu dini eğitime destek veren İslami modernleşmeci görüşü savunmuştu (Madde 13). Ancak yine de, Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın programı bir bütün olarak ne İttihat ve Terakki'ye alternatif sunabilmiş ne de parti üyeleri arasında tam bir uyum sağlayabilmişti.

Üyelerinden bazıları Arap olan Ahali Fırkası da aynı ilkeleri paylaşıyordu, ancak o da benzer biçimde İttihat ve Terakki'ye ideolojik bir alternatif oluşturmamıştı. Bu parti, İstanbul'daki liberal akımın temsil edilmesinde biraz daha öne çıkmıştı. Ocak 1910'da, parti üyelerinden en çok sesi duyulan Sinop mebusu Rıza Nur, hükümete karşı komplo kurduğu iddiasıyla tutuklanınca,⁵² Mutedil Hürriyetperveran Fırkası ile Ahali Fırkası hükümetin uygulamaları hakkında meclis soruşturması açılması için ortak önerge vermişlerdi. On beş mebus tarafından imzalanan dilekçede Arap mebuslardan Şefik el-Müeyyed ve Rüşdü eş-Şema (Şam), Davud Yusufani ve Muhammed Ali Fazıl (Musul), Abdülhamid ez-Zehravi (Hama), Said el-Hüseyni'nin (Kudüs) de imzaları vardı.⁵³

51 "Meşrutiyet hükümeti her ne kadar tüm Osmanlı sınıflarının (sunuf) eşit muameleye tabi tutulmasını zorunlu kılmışsa da fırka, sosyal ve maddi koşullar açısından geri olan ve göçebelerin yaşadığı bölgelerin idaresi için, bu insanlar yerleşik hayata geçip kendi sivil ve siyasi yükümlülüklerini yerine getirene kadar özel yasalar getirecektir."

52 Ahmad (1969), s. 83.

53 Tunayo (1952), s. 295-96. Tunaya Kudüs mebusunu Said olarak verir. Bu aşamada muhalefette olduğu için imzalayanın Said el-Hüseyni olması daha muhtemeldir, ama Hafız el-Said adlı bir başka Kudüs mebusu da vardır.

Yeni kurulan partiler, anlamlı bir muhalefet yapmamakla birlikte, İttihat ve Terakki'ye karşı genel huzursuzluk ve hoşnutsuzluğun bir göstergesi olmuşlardı. Ünlü İTC muhalifi Dersim mebusu Lütfi Fikri, Temmuz 1910'da Selanik'te okumak üzere kaleme aldığı konuşmasında, imparatorluktaki siyasi partilerin doğru bir değerlendirmesini yapmıştı. Fikri, meclisteki İTC grubunu, bir siyasi parti görünümünü altında "hükümete zahir olan bir kalabalık" olarak tanımlamıştı.⁵⁴ Yeni kurulan partileri birbirlerinden ayıran farklılıkların da açık olmadığını ve muhafazakâr, ılımlı ve sol olmak üzere üç temel siyasi eğilimin Osmanlı İmparatorluğu içinde hâlâ billurlaşmadığını belirtmişti.⁵⁵ Böyle bir farklılaşma 1911'de, İTC içinde bir sağ (Hizb-i Cedid) ve bir de sol (Hizb-i Terakki) kanat olmak üzere geçici olarak ortaya çıkmıştı.⁵⁶

1910 ve 1911 yıllarında ortaya çıkan çeşitli partiler ve fraksiyonlardan hiçbirisi, İTC'yi saf dışı bırakacak kadar güçlü bir ideolojik ve örgütsel yapıya sahip değildi. Bu oluşumların önemi, İTC'nin ideolojisini pekiştirmeye ihtiyacı olduğunu görmesine yol açmalarıydı. Ayrıca, muhalefetin meşruti rejim içinde kendini yasal bir parti çatısı altında ifade edebileceğini göstermişti. Gerçekten de İTC muhalifi olarak ortaya çıkan çeşitli gruplar, 1911 sonunda güçlerini birleştirerek Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kurdular ve bu örgüt İTC'nin siyasi güç tekeline meydan okudu.

1910 ve 1911'deki muhalefet partilerinin faaliyeti, Arap mebuslarından önemli bir bölümünün İTC saflarına nasıl yabancılaştığını açığa çıkarmıştı. Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın kurulabilmesini sağlayan en büyük grup olarak bazı Arap mebuslarının bir araya gelmesi ve sonra da bu parti içinde kilit rol oynamaları, Arapların kendilerini ulusal bir grup halinde siyasi olarak ortaya koyma çabası şeklinde yorumlanabilir; ancak bu hareketin bir Arap siyasi hareketini somutlaştıracak ideolojik temeli yoktu. Genelde Arap mebusları, İttihat ve Terakki'ye destek verme konusunda birlikte hareket edemiyorlardı. Mart 1911'de İstanbul'daki sıkıyönetimin uzatılmasını öngören İbrahim Hakkı Paşa kabinesinin kararına karşı Lütfi Fikri tarafından verilen bir önerge oylandı. Çekimser kalmayan 38 Arap mebusundan 19'u hükümet kararından yana, 19'u ise karşı oy kullanmışlar, genelde ise oylama 112'ye 62 oyla hükümet lehine sonuçlanmıştı.⁵⁷ Pek çok mebusun muhalefete kaydı açığı, ancak Arap

54 Fikri, s. 34-35.

55 Age., s. 25-26. Fikri'nin dediğine göre bu akımların siyasi kompozisyonu, bir ülkeden diğerine çeşitlilik gösteriyordu. Örneğin, Avrupa'nın aksine, Osmanlı İmparatorluğunda "ayak takımı" tutucu kesimdi.

56 Tunaya (1952), s. 186-87.

57 MMZC, 1/3/59, 16 Mart 1911.

grubu siyasi olarak bölünmüştü. Sabine Prätör, bu saftada siyasi eğilimleri tanımlanabilecek Arap mebuslardan 33'ünün İttihat ve Terakki'yi desteklediğini, 25'inin ise muhalefete katıldıklarını belirtmektedir.⁵⁸

1909-10 ve 1910-11'deki yıllık meclis oturumları sırasında, Lynch İmtiyazı, Siyonist yerleşmeler ve Trablusgarp yüzünden İtalya'yla savaş gibi imparatorluk açısından önemli üç konu Arap vilayetlerini de yakından ilgilendirmekteydi. Bu konuların müzakerelerine, seçim bölgelerini doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendirdiği için hem İTC saflarındaki hem de muhalefet kanadındaki Arap mebusları büyük bir katılımı yoğun ilgi göstermişlerdir. Bu konular, Arapların belli ortak çıkarlar etrafında birleşmesinden çok, aralarındaki fikir farklılıklarının sürdüğünü ortaya koyuyordu. İlk bunalım sırasında başlayan bir Arap parti grubu yaratma girişimleri ideolojik kutuplaşmaların artmasıyla baltalanmıştı.

Lynch İmtiyazı

Hükümetin, Irak'ta yabancı bir kuruluşa ticari imtiyaz sunma önerisi, siyasi bir bunalımın başlangıcı olmuş, Iraklı ve diğer birçok Arap mebus hükümete karşı tavrı almış ve bunalım Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasıyla sonuçlanmıştı. Lynch Biraderler adlı bir İngiliz denizcilik şirketi, 1839'dan beri Dicle üzerinde faaliyetliydi.⁵⁹ Lynch şirketinin varlığı, ticari bir girişim olmaktan çok, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan'daki sömürgeleri arasındaki bu kritik bölgedeki İngiliz çıkarları açısından önemliydi. 1909 sonlarına doğru, yine Dicle'de çalışan Osmanlı Hamidiye Şirketi'nin Lynch şirketi ile Dicle üzerindeki nehir taşımacılığında uzun vadedi bir tekel oluşturulması demek olan birleşmesi önerisini hükümet değerlendiriyordu. İttihatçılar, bu imtiyazın karşılığında İngiliz hükümetinden fazlasıyla ihtiyaç duyulan borcu alabilme umuduyla, bu birleşmeyi desteklemişlerdi.⁶⁰ Bazı Arap mebuslar hükümetin bu tavrını, imparatorluğun Arap bölgelerini hiçe saymak olarak değerlendiriyordu. Bölgedeki İngiliz nüfuzunun artmasına, yerel ticareti zedeleme olasılığının yanı sıra imparatorluğun bu bölgesini Anglo-Alman rekabetine daha fazla açacağı gerekçesiyle de karşı çıkıyorlardı.⁶¹

⁵⁸ Prätör, s. 47.

⁵⁹ Owen (1981), s. 181. 1861'de Lynch Biraderler, Fırat ve Dicle Buharlı Gemi Taşımacılığı Şirketini kurmuşlardı. İsminin aksine şirket sadece Dicle'de çalışabiliyordu, çünkü Fırat, gemi taşımacılığına elverişli değildi. (Bu bilgi için Profesör Roger Owen'a teşekkür ediyorum). Halt, s. 253.

⁶⁰ Ahmad, "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914," (1966), s. 317-18.

⁶¹ MMZC, 1/2/14, 13 Aralık 1909.

Hüseyin Hilmi Paşa birleşmenin sağlanması için baskı yapıyordu. Hüseyin Hilmi, kariyerinin ilk yıllarında Kerek ve Nablus'ta mutasarrıftı. 1898'de reformları hayata geçirmek ve hükümet otoritesini sağlamak üzere Yemen'e gönderilmişti. Pek fazla bir varlık gösterememiş ve 1902'de görevinden alınmıştı. Bu pek de parlak olmayan hizmetin hemen ardından Rumeli müfettişliğine atanmıştı. Londra'da Arapça yayımlanan *el-Hilafe*, bu yeni görevle ilgili şaşkınlığını dile getirmiş ve bu sorunlu vilayetteki durumun daha da kötüleşmesinden, o sırada Yemen valisi olan Hüseyin Hilmi Paşa'yı sorumlu tutmuştu.⁶² Arap vilayetlerindeki başarısız yönetimi, belki de Hüseyin Hilmi Paşa'ya karşı Arap muhalefeti- nin yükselmesine neden olmuştu.

Hüseyin Hilmi Paşa sadece cemiyetin kararlarını uyguluyordu. İTC'nin maddi olarak dış borca ve psikolojik olarak da liberal Batılı güçlerin desteğine o kadar ihtiyacı vardı ki, daha yakın ilişkiler kurmak için iki nehir üzerinde fiilen zaten varolan İngiliz tekeline kabullenmeye hazırды. İngilizlere verilecek imtiyazla ekonomik ve siyasi çıkarları zedelenen yerel unsurların tepkisini önceden hesaplayamamıştı. Hükümet yerel taleplere rağmen hareket ederek, sadece siyasi bir konunun milli bir sorun olarak ortaya çıkmasına sebep olmakla kalmamış, İngiltere'nin bu tür farklılıkları etnik açıdan da bölerek iyice derinleştirmesine yol açacak bir örnek oluşturmuştu. *Tanin* yazarı Babanzade İsmail Hakkı dahil Iraklı İttihatçı ya da İttihatçı olmayan mebuslar verilen imtiyaza karşı çıkmışlardı. Meclisin Hüseyin Hilmi Paşa'ya verdiği yetkinin güven oylamasında, dördü hariç tüm Arap mebuslar çekimser oy kullandılar.⁶³ Güven oylamasını kazanmasına karşın sadrazam istifa etti. Kendisi de Iraklı olan ve pek çok subay gibi İngiltere'ye dostluk duymayan Mahmud Şevket Paşa, oylamanın ardından muhtemelen Hüseyin Hilmi Paşa'nın çekilmesi için ağırlığı- nı koymuştu.

İTC'de, hariciyeden daha iyi anlayan, hem komitenin isteklerini hem de siyasi iktidarı daha fazla paylaşmak isteyen Mahmud Şevket Paşa liderliğindeki ordunun taleplerini uzlaştırabilecek güçte bir sadrazama gitgide daha çok ihtiyaç duyuluyordu. Bu görev için, o sırada Roma büyükelçiliği yapmakta olan İbrahim Hakkı Paşa seçildi. Mülkiye mezunu, pek çok diplomatik ve idari görevlerde bulunmuş olan İbrahim Hakkı Paşa, dış borç bul-

⁶² Inal (1940-1953), s. 1161-63.

⁶³ Oylar 163'e 8'di. İki Arap mebusu (Beyrut'tan Süleyman Bustani ve Emir Arslan) çoğunlukla birlikte oy kullanmışlar, öte yandan diğer ikisi (Şam'dan Şefik el-Müeyyed ile Musul'dan Hacı Said) sadrazam aleyhinde oy kullanmışlardı. MMZC, 1/2/14, 13 Aralık 1909.

ma, buna bağı Lynch meselesi ve imparatorluğun çeşitli yerlerinde patlak veren ayaklanmaların bastırılması gibi sorunları engin deneyimiyle çözebildirdi. İbrahim Hakkı, İTC kabinelerinde maarif nazırı, daha sonra da dahiye nazırı olmadan önce, yabancı ülkelerle ticari ve diplomatik ilişkileri düzenleyen komisyonlarda çalışmıştı.⁶⁴ Kurduğu yeni kabinede Mahmud Şevket Paşa'yı harbiye nazırlığına getirdi. İbrahim Hakkı Paşa'nın ilk işi, Lynch konusunda sefelinin verdiği kararı tersine çevirmek oldu.

Lynch imtiyazıyla ilgili bunalım sadece iki hafta sürmüş, ve olay son bulduğunda iki şirketin birleşmesi girişimi iptal edilmişti. Bu bunalım, imparatorluğun siyasetini gözler önüne sermişti. İTC'nin politika oluşturmak ve yerel tepkileri değerlendirmekteki beceriksizliğini ortaya koymuştu. Aynı zamanda, İTC'nin merkezi hükümet ve vilayet yönetimi üzerinde tam bir kontrol sağlayamamış olduğunu göstermişti. Lynch olayında, yerel bir sorun hakkında mecliste ilk kez hükümete karşı çıkılıyordu. Karara karşı Irak'ta inanılmaz bir birlik oluşmuştu. Toprak ağaları, tüccarlar, aşiretler, Hristiyanlar, Yahudiler, Araplar, Kürtler, Türkler, hatta İttihat ve Terakki'nin yerel komiteleri dahi, karara karşı çıkmışlardı.⁶⁵ Lynch olayı, sahneye yeni çıkmış olan adem-i merkeziyetçilere de kendilerini gösterme olanağı vermişti. Lütfi Fikri ve Rıza Nur gibi muhalefetin gelecekteki meclis liderleri de fırsattan faydalanmışlardı. Son olarak Lynch olayı, katılımcı siyasetin başka yollarının meclisi aşabileceğini göstermişti. Bu, İttihat ve Terakki liderliğindeki bir güven oylamasının, meclis dışı baskılar karşısında, siyasi bir bunalımı önleyememesinin ilk örneği değildi. Iraklı mebuslarla, hem Arap hem de adem-i merkeziyetçi mebuslar tarafından düzenlenen yerel toplantılar ve imza kampanyaları, sonuçta imtiyazı engellemişti. İstanbul'un, giderek büyüyen kamuoyu baskısını göz önüne almayan başka bir çaresi yoktu. İlginçtir ki Arap mebuslar mecliste bir daha böyle bir birlik sergileyemediler. Lynch krizi, meclisteki muhalefetin iyice billurlaşmasından hemen önce patlak vermişti. Kriz, Arapların Mutediller'e katılma eğilimini kısmen açıklasa da, merkeziyetçilerle adem-i merkeziyetçiler arasındaki ideolojik ayrılıklar bir kez şekillenmeye başladıktan sonra, gelecekteki siyasi bölünmeler de aynı çizgiyi takip etmişti.

Yahudi Yerleşimi

Mecliste İttihat ve Terakki ile muhalefet ikinci kez 1911 baharında karşı karşıya geldi. Adem-i merkeziyetçi muhalefet, Arap seçim bölgeleri-

⁶⁴ Inal, s. 1763-64.

⁶⁵ Mahmaud Haddad, olayı incelerken Irak'ın tepkisini "proto-milliyetçilik" olarak tanımlar. "Iraq before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism," s. 120-29.

nin bir kısmını yakından ilgilendiren hassas Siyonist yerleşim konusunu gündeme getirerek, İTC denetimindeki hükümete karşı cepheden saldırıya geçti. Siyonizm meselesinin gündeme getirildiği bütçe tartışmaları, aynı anda basına da yansıyan Türk-Arap geriliminin dile getirildiği bir forum oldu.

1910 sonlarında İstanbul gazetelerinden *el-Arab*'ın sahibi Aydın mebusu Ubeydullah, Asir'deki ayaklanmadan söz ettiği makalesinde Arapları rahatsız edici bir dil kullanmıştı. Gittikçe sesini yükselten muhalif basının hemen ele aldığı makale Arap vilayetlerinde geniş yankı uyandırdı. Asir'de İdrisi'ye karşı mücadele eden Şerif Hüseyin, makaleye ilişkin kaygılarını dile getirmiş, hükümet de Ubeydullah'un münasip şekilde uyarıldığını temin etmek zorunda kalmıştı.⁶⁶ Beyrut ve Şam'daki muhalif basın, Türk karşıtı bir üslupla sistematik bir hükümet karşıtı kampanyayı başlatmak için bu makaleyi vesile olarak kullanmıştı. İlk saldırı Abdülğani el-Ureysi'nin Beyrut'ta yayımlanan *el-Mi'fid*'indeki Türk karşıtı bir şiirdi. Kullanılan bölücü dilden telaşlanan dahiliye nezareti vilayetlerle temasa geçerek bu tür yayınların önlenmesini istedi. Ayrıca Beyrut'a anlaşmazlığın sona erdirilmesine yardımcı olabilecek Arapça bilen bir yetkili yolladı.⁶⁷ Bu basın kampanyasından beş ay sonra Şam valisi Galib Bey, bazı gazetelerin huzursuzluk yaratarak "infrad-ı anasırı" (unsurların yani Araplar ve Türklerin ayrılmasını) sağlamayı kendilerine görev edindiklerini, mevcut basın yasasıyla bunlarla baş etmenin pek kolay olmayacağını bildiriyordu.⁶⁸

Hükümetin saldırılara maruz kalmasına, özellikle 1911'in ilk aylarında gelişen elverişli ortamda ortaya çıkan başka faktörler de yardımcı olmuştu. Özellikle kuzey Suriye'de oldukça şiddetli geçen kış büyük bir sefaletle yol açmış, urban akınlar düzenleyerek köyleri ve kasabaları basmışlardı.⁶⁹ Yahudi yerleşimiyle yakından ilişkili olarak, Kudüs ve Beyrut'tan gelen raporlarda bazı ailelerin Yahudilere toprak sattıkları ve buralarda geniş çaplı inşaat faaliyetinin sürmekte olduğu haberi panik yaratmıştı.⁷⁰

1911 baharındaki bütçe müzakereleri, İTC hükümetine her yandan

⁶⁶ BBA. DH-SYS 57/1/9. Hicaz Valisi Kâmil'den Dahiliye Nezaretine (13 Kasım 1910) ve Sadrazamdan Kâmil'e (6 Aralık 1910).

⁶⁷ Şiirin bir kopyası için bkz. BBA. DH-SYS 57-1/15 (7 Aralık 1910). Ayrıca aynı dosyada bkz. Dahiliye Nezaretinden Beyrut Vilayetine (8 Ocak 1911).

⁶⁸ BBA. DH-SYS 64/25 (3 Mayıs 1911).

⁶⁹ BBA. DH-MTV 52-2/20. Halep ve Urfa mebuslarından Dahiliye Nezaretine (9 Şubat 1911).

⁷⁰ BBA. DH-İ.Um 26/4/8. Defter-i Hakani Nezaretinden Dahiliye Nezaretine (13 Eylül 1910).

saldırma fırsatı vermişti. 25 Şubat'ta Abdülhamid ez-Zehravi,⁷¹ meclis kürsistinden yaptığı konuşmada, bazı üst dereceli yetkililerin maaşlarına zam yapılmasının meclis tarafından onaylanmasını kınadı. Meclis-i Âyân kâtibine yapılan maaş zammı üzerinde durdu ve üst dereceden memurlarla alt dereceden memurların maaşları arasındaki uçuruma dikkat çekti. Konuşmasını, aynı meclisteki "merkezin bütün memuriyetlerinde hiç bir ferdi olmayan millet-i Arabiyeden" alt dereceden bir kâtibin, meslektaşlarına oranla daha az maaş aldığını söyleyerek tamamladı.⁷² Bu, Arapların devlet dairelerinde, hatta meclisin içinde dahi doğru dürüst temsil edilemediklerini ve bazı haklardan mahrum kaldıklarını belirten meclis kürsistinden yapılmış ilk beyandı. Sonuçta bütçe müzakereleri sırasında öncelikle ele alınan mali konular oldu, sözde ayrımcılıkla ilgili imalar dikkate alınmadı.

İki oturum sonra ise, muhalefet milletvekillerinden Lütfi Fikri ve Gülmülcine mebusu İsmail Hakkı, İttihatçı hükümeti bazı kredi anlaşmalarında Siyonistlerin etkisinde kalmak ve Siyonizmle ilişkili olduğu iddia edilen Yahudilere ekonomik imtiyazlar vermekle suçladılar.⁷³ İsmail Hakkı, Siyonizmi devletin iç politikasındaki dehşet verici bir illet olarak tanımlamış ve Siyonizmin hedefinin, bu bölgedeki Yahudi sayısını sistemli bir biçimde artırarak Filistin'den Mezopotamya'ya kadar uzanan bir devlet kurmak olduğunu ileri sürmüştü.⁷⁴

Muhalefetin suçlamalarını, bir yandan Yahudi mebuslar,⁷⁵ öte yandan da Dahiliye Nazırı Talat Bey ve Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa cevapladı. Yahudi mebuslar, bir Yahudi hükümeti kurulması iddialarını ve Osmanlı Yahudileri ile Siyonistler arasındaki her türlü ilişkiyi reddettiler. Osmanlı Yahudileri ile Siyonizm arasında sözde ilişki olduğu yolundaki iddiaları nazırlar da yalanladı. Arap mebuslar, tartışmalar esnasında pasif kaldılar. Şam mebusu Abdurrahman ile Kudüs mebusu Ruhi el-Halidi'nin kısa da olsa söze girmeleri muhalefet mebuslarının iddialarına gölge düşürdü. Ancak, *el-Arab*'da Araplar hakkında küçük düşürücü yazılar

⁷¹ Zehravi, 1908'den önce Suriye'de Jön Türklerin faaliyetlerine karışmış bir âlimdi. Zehravi hakkında bkz. Tarabein, "Abd al-Hamid al-Zohrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist," s. 97-119.

⁷² MMZC, 1/3/47, 25 Şubat 1911.

⁷³ İngiliz diplomatlarının ve Siyonistlerin yazışmalarından alınan bilgilere dayalı meclis tartışmaları hakkında bkz. Mandel, (1976), s. 97vd. Bu tartışmanın modern Türkçe ile kısmi tercümesi için bkz. Ölçen, (1982), s. 49-58.

⁷⁴ MMZC, 1/3/49, 1 Mart 1911.

⁷⁵ Bkz. Kayalı, "Jewish Representation in the Ottoman Parliaments," (1994), s. 513-15.

yazmakla tanınan Aydın mebusu Ubeydullah, muhalefeti kin ve nefretle hareket etmekle suçlayınca, dört Arap mebusu —Zehravi, Halid el-Barazi (Hama), Abdülmehdi (Kerbela) ve Rıza es-Sulh (Beyrut)— muhalefeti desteklemeye koştular ve Ubeydullah ettiği sözleri geri almazsa salonu terk edecekleri tehdidini savurdular. Es-Sulh, salonu terk ettiklerinde Ubeydullah'ın istediği gibi Araplara hakaret edebileceğini söylüyordu.

Siyonizmle ilgili bu ilk tartışmada Arap mebuslar yine hükümet ve muhalefet arasında bölünmüşlerdi. Yine de, meclisteki tartışma Siyonizm konusuna dikkati çekmiş ve ardından bu konu Arap vilayetlerinde daha fazla ilgi toplamıştı. Filistinli Araplar meclise telgraflar yollayarak, Yahudi göçünün durdurulmasını istemişlerdi. Basın konuya daha yoğun ilgi gösteriyordu.⁷⁶ Yahudi göçünün tehlikelerine ilişkin uyarılar yapan ve Siyonist akınlarını durdurmak için halkı sorumluluk almaya çağıran bir yazı ilk kez Necib Nasır adlı bir Arap tarafından Hayfa'da yayımlanmıştı. Siyonizme karşı kamuoyundaki bu hassasiyet, Arap mebuslarını, Siyonist göç ve toprak alımlarıyla ilgili daha açık bir tavır almaya yöneltti. Filistin'deki Nasıra kazasında kaymakamlık yaptığı sırada anti-Siyonist bir kampanya yürüten ve daha sonra da Şam'daki ara seçimlerde mebus seçilerek meclise giren Şükrü el-Asali, İstanbul'da bu tartışmalar sürerken es-Sulh ve el-Halidi'ye katılıp, çabalarına destek vermişti.⁷⁷

Mayıs 1911'de, mecliste dahiliye nezaretinin bütçesi görüşülürken, Arap mebuslar Siyonizm konusunu meclis gündemine getirdiler. Ruhi el-Halidi 16 Mayıs'ta yaptığı konuşmasında, bütçe tartışmalarına geçilmeden önce hükümetin Siyonizm denen "dahili mesele"deki tavrını öğrenmek istediklerini belirtti.⁷⁸ Yasaklara rağmen Yahudilerin Filistin'e nasıl yerleştiklerini ve toprak edindiklerini sordu ve bunun yetkililerin suistimalleri sonucu gerçekleştiğini ileri sürdü. Siyonizm üzerine uzun bir söylev çekti. Böylesine uzun bir söylevin bütçe görüşmelerinde yeri olmamakla birlikte, ortaya koyduğu görüşler dikkatle izlenmişti. El-Halidi, Siyonizm ile Semitizm arasındaki farktan, Yahudilerin farklı kökenlerden geldiklerinden, ilk kolonilerin Yafa'da Rus Yahudileri tarafından kurulduğundan, Herzl'in ve Mendelsohn'un teorilerinden bahsederken salondakiler, konuyla ilgili cahilliklerini ele vererek el-Halidi'nin konuşmayı sürdürmesi için ısrar etmişlerdi. El-Halidi konuşmasının arasında, Osmanlı Yahudi liderlerinden ve cemiyetlerinden gelen ve Siyonizmi kınayan çeşitli telgraflar da okumuştur. Filistin'i vaat edilmiş topraklar olarak tanımla-

76 Mandel, s. 107.

77 Age., s. 107-12.

78 MMZC, 1/3/99, 16 Mayıs 1911.

yan Tevrat'tan bölümlere de yer vermiş, Yahudi mebusların eleştirilerine hedef olmuştu.⁷⁹

Halidi'nin ardından sözü Said el-Hüseyni almış, ve Yahudilerin Kudüs'teki toprak alımları üzerinde durarak, hükümeti Yahudilerin toprak edinmelerine karşı daha etkin önlemler almaya çağırmıştı. Şükrü el-Asali de, Halidi gibi Siyonizmi tarihsel olarak tanıtan bir konuşma yapmıştı. Kendi deneyimleri ve ilk elden edinilen verilere göre Teberiy'e'nin dörtte üçünün, Hayfa'nın ise dörtte birinin Yahudiler tarafından ele geçirildiğini ileri sürdü. Hükümeti umursamazlıkla, stratejik yerleri bile Yahudilere teslim etmekle suçladı. Talat ise, Yahudilerin Hicaz hariç imparatorluğun her yerinde toprak almaya hakları olduğunu savundu.⁸⁰

Arap mebusların konuşmaları, istenen korkuyu yaratmamıştı. Arnavut mebus Hafız İbrahim [İpek] usul hakkında söz ederek, mebusların akıllarına geldiği gibi konuşmalarına izin verilmemesini istedi. Yahudiler meselesinin, takdim edildiği kadar garip ve dehşet verici bir şey olmadığını söyledi. "Kudüs'e gelen yüz bin Yahudi'nin Suriye ve Irak'ı ele geçireceğine" ilişkin düşünceyle alay etti. Hafız İbrahim'e göre, Yahudiler toprakları değil, İngiltere'de de yaptıkları gibi ekonomiyi ele geçirmektedirler ve Sela-nik'teki ticaretin tamamı Yahudilerin elinde geçmişti. Rıza es-Sulh'un Sela-nik Yahudilerinin yabancı olmadıklarını hatırlatmasına rağmen, Beyrut'taki ticaretin de yabancıların elinde olduğuna dikkat çekiyordu. Hafız İbrahim, sözlerine son verirken Osmanlıların yabancıları dışlayacaklarına onların standartlarına erişmek için çalışmaları gerektiğini belirtmişti.

Siyonizm üzerine sürdürülen tartışmalar birdenbire kesilmiş, meclis diğer konuları görüşmeye geçmişti. Muhtemelen İstanbul'daki Siyonist hareketin temsilcilerinden⁸¹ etkilenmiş olan Bulgar mebus Dimitri Vlahof ertesi gün mecliste söz alarak Yahudi göçünün yaratacağı ekonomik yarar-lardan bahsetti.⁸² Zaman zaman gerçekleri saptıran konuşması, Arap mebuslarının protestolarına neden oldu. Ancak Araplar konuyu daha ileri götüremediler ve hükümete bu konuda baskı yapamadılar. Siyonizm üzerindeki tartışmalar, daha kapsamlı bütçe görüşmeleri arasında kaynayıp gitti.

Arap mebusları Lynch olayında gösterdikleri birliği, merkezîyetçilerle adem-i merkezîyetçiler arasındaki karşıtlıkları daha da keskinleştiren Siyo-

⁷⁹ Nisim Masliyah (İzmir), Yahudi din kitaplarında yazılanlardan ne Osmanlı Yahudilerinin ne de yabancı Yahudilerin sorumlu tutulamayacaklarını söylemişti. Kuran'ın Tevrat'ın yerine geçtiğini eklemişti.

⁸⁰ Ayrıca bkz. Mandel, s. 112-14.

⁸¹ Ahmad, "Unionist Relations," s. 426; Mandel, s. 114; Ölçen, s. 57-58.

⁸² MMZC, I/3/100, 17 Mayıs 1911.

nizm tartışmalarında sağlayamamışlardı. Adem-i merkeziyetçi Arap mebusları, muhalefetin saldırısını belirli aralıklarla yaptıkları çıkışlarla kuvvetlendirmişlerdi. Eḥ-Asali meclise girdikten hemen sonra, ez-Zehravî'nin öne sürdüğü ayrımcılık temasını daha militan terimlerle gündeme getirmişti. Devlet dairelerinde Arapların yeterince temsil edilmemelerini kınamış, yeterli sayıda yetişmiş Arap olmadığına ilişkin iddiaları reddetmiş, ve bir devlet görevine kabul edilmemek için Arap olmanın yeterli bir neden olduğunu ileri sürmüştü. Arapların da resmi görevlere getirilebilmelerini teminat altına alacak yasal düzenlemelerin yapılmasını talep etmişti.⁸³

Meclisteki bu müzakereler, Arapçı bir üslupla meclis dışında ifade bulan adem-i merkeziyetçi gündem göz önünde bulundurularak değerlendirilmelidir. Beyrut'ta ve daha seyrek olsa da Şam'da yayınlanan gazete makalelerinde de Arap çıkarlarının yükseltilmesi yolunda benzer talepler ortaya çıkmıştı. İttihatçı basınla Arapçı basın arasındaki suçlama ve karşı suçlamalar 1910 Kasım'ında başlamış ve meclisteki bütçe, Arap ayrımcılığı ve Siyonizm tartışmaları boyunca sürmüştü. Bu dönem aynı zamanda, mecliste bir Arap grubu oluşturulması için yeniden çaba gösterilmesine tanık olmuştu. Mecliste ve daha sonra da meclis dışında adem-i merkeziyetçilerin liderlerinden biri olan Seyyid Talib'in evinde Arap mebuslarının çoğunun katıldığı bir toplantı düzenlenmişti.⁸⁴ Bu örgütsel faaliyetin sonucu olarak girilen işlerden biri, Mekke'de Şerif Hüseyin'e sözde Türk karşıtı Arap hareketinin liderliğini üstlenmesi için ricacı olan gizli bir mektup yollanması olmuştu.

Beyrut'taki vali yardımcısı, Nisan ayında İstanbul'a yolladığı mesajda, basında giderek artan karşılıklı kin ve nefret hakkındaki endişelerini dile getirmişti. Hükümete yolladığı mesajda “şimdiye kadar beynelnas hatır ve hayalde olmayan bir kavmiyet ihtilafı”ndan söz ediyordu. Ayrıca yerel gazete sahiplerini çağırarak yaptığı toplantıya ilişkin bir rapor da vermişti. Gazeteciler İTC'ni düşmanlık ve ikilik yaratmakla suçlayarak, bütün yaptıklarının sadece Türk gazetelerinin suçlamalarına cevap vermek olduğunu belirtmişlerdi. Vali yardımcısı, yabancıların bu durumu fırsat bilerek ayrılığı derinleştirmelerinden endişe duyduğunu ifade ediyordu. Osmanlı donanmasının “teyid-i revabıt” için Beyrut'u ziyaret etmesini istiyordu.⁸⁵ Dahiliye nezareti cevabi yazısında, meclis oturumunun ardından bölgeye bir delegasyon yollanacağını bildirmişti. Böyle bir delegasyon, ancak bir yıl sonraki seçim kampanyası sırasında bölgeye yollanacaktı.

83 MMZC, 1/3/68, 29 Mart 1911. Ayrıca bkz. Prätör, s. 203-4.

84 Prätör, s. 43; Tauber (1993b), s. 154.

85 BBA. DH-SYS 64/26 (8 Nisan 1911).

Trablusgarp Savaşı

Eylül 1911'de İtalya'nın Osmanlı hükümetine savaş ilan etmesi uluslararası cephedeki sükûneti bozmuş, Osmanlı hükümetini ve kamuoyunu sarsmıştı. Arap mebusları ve muhalefet, İtalya'nın dış politikasını iyi değerlendiremediği ve Trablusgarp'ın güvenliğini sağlayamadığı için kabineyi suçladılar. İstanbul, Trablusgarp kumandanı İbrahim Paşa'yı geri çağırarak, bölgedeki kuvvetleri ve cephaneyi de ayaklanmayı bastırmak için Yemen'e yollamıştı.⁸⁶ Hükümet, bu durum karşısında özellikle Trablusgarp mebuslarının şiddetli saldırısına uğradı. Osmanlı hükümlerinden hiç kuşku duyulmayan ve nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman olan vilayetlerin yabancı istilasına maruz kalması, hükümet ve imparatorluk halkı üzerinde derin bir psikolojik etki yaratmıştı.

İstanbul'un iç siyasi konularla ve çekişmelerle uğraşırken olması ve vilayetlerdeki huzursuzluk Trablusgarp'ı İtalyan saldırısına açık hale getirmişti; uzun zamandır sömürge yağmasına katılmak için uygun zaman bekleyen İtalya da bu fırsatı kaçırmamıştı. İtalya'nın askeri üstünlüğüne ve taktik avantajlarına karşın Osmanlı hükümeti, elindeki tüm kaynakları seferber ederek İtalyan saldırısına karşı koydu. Enver ve Mustafa Kemal [Atatürk] dahil gelecek vaat eden ve en iyi yetişmiş subaylar Trablusgarp'a yollanmıştı. İtalyanların donanma üstünlüğü, birliklerin Akdeniz'de seferber edilmesini engellediği, Mısır yönetimi de askeri birliklerin Mısır üzerinden geçirilmesine izin vermediği için, İtalyanlara karşı savaşta Trablusgarp milisleri ve aşiret kuvvetleri asıl rolü oynamıştı. İstanbul, İtalya'nın Trablusgarp'ı ilhakını engellemek için elinden geleni yapmış, ancak 1912 sonbaharında Balkanlardaki daha meşum tehdit sonucu başarılı olamamıştı.

İttihatçı hükümetin Arap vilayetlerine çok az değer verdiği ve bu yüzden de Trablusgarp'ı elinden çok kolay çıkardığı iddiaları inandırıcı değildir. Bu önermenin doğal sonucu şudur: İtalyan savaşı Arapların gözünü açmış, 1911'den sonra, çoğunluğu Türklerden oluşan bir hükümetin geç imparatorluğun Arap vilayetlerini dağıtacağı sonucuna varmışlardır; Araplar işte bu yüzden ayrılıkçı olmasa da özerklikten yana olan programlara yönelmişlerdir. Daha akla yatkın bir başka görüşe göre ise, İtalyan savaşı Osmanlı İmparatorluğu'nun artık zayıf Avrupa devletlerine karşı dahi gerçekçi bir şekilde kendini savunamayacak durumda olduğunu göstermiştir, ve Avrupalı koalisyonlar arasındaki gerilimin giderek arttığı bir dönemde, yalnız kalmış bir Osmanlı İmparatorluğu yok olmaya ya da küçülmeye

mahkûm kalmıştır. Bu yüzden de bazı Araplar, bu kötü sonuçtan sıyrılmak için İstanbul'dan bağımsız olmak gerektiği görüşüne varmışlardır.⁸⁷

İtalyan krizinin başta birleştirici bir etkisi olmuştu. Bu haksız saldırı Osmanlı kamuoyunu heyecanlandırmış ve Müslümanları, halifeliği savunmak üzere toparlanmaya itmişti. *Revue du Monde Musulman*'a göre, Türklere duydukları nefreti ilk bir kenara bırakanlar Araplar olmuş, İTC de meclis içinden ve dışından giderek artan muhalefete karşı gücünü ve konumunu toparlayarak savaştan kârlı çıkmıştı.⁸⁸ İmparatorluğun her bir yanından destek mesajları yağmıyordu.⁸⁹ Irak ve Suriye kabilelerinden (yirmi bin süvariye kumanda ettiği bildirilen Ravala şeyhi dahil) Halep'teki emekli bir mirlivaya, Kürt lider Seyyid Abdülkadir'den Suriye'deki Ceza-yirli ve Tunuslu göçmenlere kadar, binlerce Osmanlı savaşa fiilen katılmak için gönüllü oldu. Bağdat'ta kalabalık halk toplulukları hükümet konağı önünde toplanmış, ulema ise gönüllü ve parasal yardım toplamak üzere komisyonlar kurarak maddi destek vermişti. Akka ve Trablusşam'da bağış kampanyaları açılmıştı. Hükümet yanlısı Dürzi lider Şekib Arslan'ın yurt-sever çağrıları, Kerkük halkı arasında İslami bağlar üzerine düzülen şiirsel bir retorik olarak yankılanmıştı. Bağdat'tan gelen bir destek ve sempati telgrafında, "cümlemiz medeniyet uğrunda cins ve mezhep demiyerek yekvücut olarak çalışırken" ortaya çıkan yakışsız saldırı kınanmıştı.

İstanbul, bu ilk coşku patlamasını sakinleştirmek için bu yurtsever duyguları övüyor, bu arada da durumun kontrol altında olduğu görünümünü vermeye çalışıyordu. Başkente yağın sempati mesajlarının yanında hükümet karşıtı eleştirilerin sırası değildi. Genelde, olağanüstü hal karşısında muhalefetin hızı da kesildi. Savaşın kamuoyunda uyandırdığı Osmanlıcı duygular yüzünden İTC, savaş patlak verdiği sırada İbrahim Hakkı Paşa'nın yerine gelen Sadrazam Said Paşa'yı erken seçime gitmesi için ikna etti.

ARAP VİLAYETLERİNDE HUZORSUZLUK

1910 ve 1911 yıllarında, devletlerarası karışıklıklar yüzünden bir ara verilmiş olsa da, imparatorluğun uzak bölgelerindeki ayaklanmalar artıyordu. Sebepleri çeşitliydi: Hükümetin, yetersiz idari, mali ve askeri kay-

⁸⁷ Mısır'daki İngiliz yüksek komiseri Kitchener bu görüştedir (Down, 1973, s. 62). Bu, daha sonraki birkaç yıl içinde Suriye ve Arabistan konularında Mısır'da giderek artan İngiliz müdahalesinin onlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

⁸⁸ *Revue de Monde Musulman*, c. 18 (1912), s. 214.

⁸⁹ ATASE. İtalyan Savaşı, 12/34-35, no.3,7-1, 10, 11, 14, 17, 18, 20, 24, 37-1 (Eylül-Ekim 1911).

naklara karşın bütün imparatorlukta doğrudan otorite kurma niyetinde olması; yeni rejimin köklü bir sosyal değişiklik gerçekleştirememesinin yarattığı hayal kırıklığı; şimdi herkesin dilinde olan “özgürlük” kavramının yanlış anlaşılması. Balkanlardaki köklü siyasi dönüşümler, 1910 yılının ilk yarısında Arnavutluk ve Girit’teki isyanlarda büyük payı olan milliyetçi duyguları alevlendirmişti. Doğuda, Arap vilayetlerinde ise ayaklanmalar, merkezi otoritenin yayılmasından korkan yerel liderlerin kışkırtmasıyla ortaya çıkmıştı.

1910 ve 1911 yıllarında sorun çıkartan başlıca merkezler Suriye ve Arap yarımadasıydı. Ayaklanmalar göçebe kabilelerin yaşadıkları yerlerde, dağlardaki müstahkem mevkiilerde ve merkezi hükümetin etki alanından iyice uzak bölgelerde çıkmıştı. Bu yöreler için yerel çatışma ve isyanlar yeni bir şey olmamakla birlikte, 1910 ve 1911 yıllarında aynı anda birkaç ayaklanma birden patlak vermişti. Güney Suriye ve Hicaz’da, 1908 yılından beri faaliyette olan Şam-Medine demiryolu, yerel siyasi güçlerin hem kendi aralarındaki hem de hükümetle olan ilişkilerini değiştirmişti. Bu iki yıl içinde İstanbul, Doğu Ürdün, Havran, Asir, Necd ve Yemen’deki karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalmıştı.

Ayaklanmalar, nüfusa kayıt, vergi ve demiryolu yoluyla artırılan merkezi denetimlere tepki olarak yerel liderler tarafından kışkırtılıyordu. Özerklikten yana olan bu ayaklanmalar, hem özünde hem de söyleminde Balkanlardaki ayaklanmalardan oldukça farklıydı; ancak, olaylara geleceğin ulus-devletlerinin açısından bakan tarihler bu ayaklanmaları İTC’nin ırkçı politikalarına karşı bir tepki ya da milliyetçi bir başkaldırı olarak değerlendirirler.⁹⁰ Bu bölgelerdeki genel anarşik durum, hükümetin mali ve askeri kaynakları üzerine büyük bir yük bindiriyordu. Aynı zamanda ordunun Nisan 1909’da kurulan egemenliğinin de devamına yarıyordu.

Havran-Doğu Ürdün bölgesi, 1910 ve 1911’de ardarda patlak veren ayaklanmalara sahne olmuştu. Dürziler, uzun zamandır Havran dağlarında özerkliğin tadını çıkartıyorlardı. Münferit yerel isyanları 1909 sonunda kontrol altına alınmıştı.⁹¹ Dürziler 1910 yazında meskûn yerlere akınlar düzenlediler. İstanbul, ayaklanmayı bastırmak için, yüksek rütbeli bir Arap subayı olan, Meclis-i Âyân üyesi ve eski Zaptiye Nazırı Faruk Sami Paşa komutasında yöreye askeri kuvvet yolladı.⁹² Bir Arap komutan gönderilmesi, hükümetin “Türklüğü” retoriğine karşılık vermek ve birlikler-

⁹⁰ Bkz. örneğin, Mouso (1970), s. 27.

⁹¹ Hüseyin Cahid, Ekim 1909’da, Kanun-ı Esasi sayesinde Havran’ın kuvvet kullanılmadan sükûnete kavuştuğunu belirtmişti. *Tanin*, 25 Ocak 1909.

⁹² Faruk Sami üzerine bkz. Gövsa, s. 345.

deki Türk çoğunluğunu dengelemekti.⁹³ Sami Paşa daha sonra, Amman ve Maan arasında Dürzilerin de yardımıyla silahlanan Bedevilere yönelmişti.⁹⁴ Ayaklanmanın görüntüdeki nedeni, yolları ve hacıları koruma karşılığında aldıkları geleneksel para yardımının Bedevilere ödenmemesiydi. Bedeviler, bölgeye ulaşımı kolaylaştıran, ve kendilerine yapılan para yardımlarının kesintiye uğramasına neden olan Hicaz demiryolundaki bir istasyonu yerle bir ettiler.⁹⁵ Daha da önemlisi, demiryolu merkezi yönetimin yöredeki simgesiydi. Havran ve Doğu Ürdün'deki huzursuzluk, kabilelere geleneksel ödemeleri yapmadığı iddia edilen Suriye valisi İsmail Fazıl'ın görevden alınmasıyla son buldu.⁹⁶ Vali, hakkındaki iddiaları reddetmiş ve ayaklanmanın ardında yatan gerçek nedenin, Bedevileri nüfus sayımı kayıtlarına geçirmek istemesi olduğunu ileri sürmüştü.⁹⁷ Sami Paşa'nın Havran seferinden sonra, hükümet yöredeki koşulları düzeltmek için daha çok çaba göstermişti. Yeni yollar ve okullar yaptırılmış, İngiliz konsolosu ise raporunda bu gelişmelerden söz ederken, "Ürdün üzerine yeni ve parlak bir günün doğmak üzere olduğu anlaşıyor" demişti.⁹⁸ Ne var ki isyancılar büyük cezalara çarptırılmış, 1911 baharında birçok Dürzi lideri idam edilmişti. Benzer şekilde birçok Bedevi de askeri mahkemelerde yargılanmış ve liderleri asılmıştı.⁹⁹ Ancak hükümetin bazı kabilelere yapılan ödemeleri devam ettirmesi, kontrolün tamamen sağlanamamış olduğunu göstermekteydi.¹⁰⁰

Suud ailesinin kontrolündeki Doğu Necd'de, Asir'de ve Yemen'de (asi İmam Yahya liderliğinde) bir dizi ayaklanma daha olmuştu. Necd'de İbn Reşid ve Mekke'de de Şerif Hüseyin hükümete sadıktı gerçi, ama hükümet bölgeyi merkezin kontrolü altında tutabilmek için Arap yarımadasında daha aktif bir politika güdülmesi gerektiğinin farkındaydı. 1910'da İstanbul, Kuzey Hicaz'daki askeri varlığını ve yerel idareyi güçlendirdi (bkz Beşinci Bölüm). İstanbul'un politikalarını yarımada'nın içlerine kadar taşıyıp yerleştirmek için hükümet Mekke şerifine güveniyordu. Nüfuz alanını Riyad'ın batısına doğru genişletmeyi planlayan İbn Suud'a karşı Şerif

93 US 867.00/307. Konsolos Yardımcısından Dışişleri Bakanına (Beyrut, 12 Ağustos 1910).

94 HHS. PA 38/347. Pinter'dan Aehrenthal'a (Beyrut, 18 Ekim 1910 ve 15 Aralık 1910). Ayrıca bkz. Ritter van Zepharovich'ten Aehrenthal'a (Kudüs, 17 Aralık 1910).

95 PRO. FO 618/3. Devey'den Marling'e (Şam, 13 Aralık 1910).

96 HHS. PA 38/347. Pinter'dan Aehrenthal'a (Beyrut, 21 Aralık 1910).

97 PRO. FO 618/3. Devey'den Marling'e (Şam, 19 Kasım 1910).

98 US 867.00/307. Ravndal'dan Dışişleri Bakanına (Beyrut, 19 Aralık 1910).

99 PRO. FO 618/3 Devey'den Lowther'a (16 Mart 1911 ve 13 Temmuz 1911).

100 HHS. PA 38/350. Pinter'dan Aehrenthal'a (Beyrut, 8 Şubat 1911)

Hüseyin başarılı bir sefer düzenledi.¹⁰¹ Ancak hükümet otoritesine ve şerifin Hicaz'daki konumuna karşı en büyük tehdit, 1911'de Asir'li İdrisi'den gelmişti. Hükümetin Yemen'de İmam Yahya'ya karşı açıkça çaresiz kalmış olmasından cesaretlenen, aynı zamanda da İtalya'dan askeri destek gören İdrisi, kendini kurtarıcı ilan ederek Asir kabilelerini ayaklandırmıştı. İsyanlılara şerifin ve Osmanlı'nın ortak askeri gücüyle karşı koyulmuş ve başlangıçtaki bir iki aksilikten¹⁰² sonra birkaç ay süren savaş sonucunda isyancılar boyun eğmişti.

Yemen'de ise İmam Yahya, Zeydi imamı olarak Şii nüfusu kendine bağlamış ve merkezi otoriteye karşı meydan okumuştı. 1910 sonunda Yahya, Hudeyde-Sana karayolunu kapattı ve Osmanlı'ya karşı cihat ilan etti.¹⁰³ Hükümet, Ahmed İzzet Paşa¹⁰⁴ komutasında büyük bir kuvveti buraya yollamaya karar verdi ve birlikler İstanbul'dan 1911 Şubat'ında yola çıktı.¹⁰⁵ Hükümet kuvvetleri Yahya ile baş edemediler. Ekim 1911'de, isyanı sona erdirmesi ve padişaha sadakatini ilan etmesi karşılığında Yahya ile imzalanan anlaşma, ona sadece bir dereceye kadar özerklik ve mali imtiyazlar vermekle kalmamış, hükümetin adli denetiminden bağımsız olarak Zeydi hukuk ilkelerini uygulamasına da olanak tanımıştı.¹⁰⁶ Bu tür bir düzenleme, Yahya'nın Yemen'deki dini-siyasi itibarını ve gücünü artırmış, ancak bölgede uzun süre sükûnet sağlamıştı.

Yemen ve Asir'deki geleneksel liderler, hükümetin merkezileştirme politikalarına karşı kendi nüfuz alanlarını yaratmak istiyorlardı. Suriye'deki ayaklanmalar ise, yerel liderlerin varolan ayrıcalıklarını tehdit eden bir hükümet politikasının uygulanmasıyla başlamıştı. Ancak yine de Cidde'deki İngiliz konsolos, Arap yarımadasındaki ayaklanmaların doruğa çıktığı bir dönemde şöyle diyordu: "Cidde'deki kahvehane politikacıları, Yemen ve Asir'deki isyanlardan büyük bir Arap milliyetçilik hareketi olarak söz ediyorlar."¹⁰⁷ Avrupalı gözlemciler ise bu ayaklanmaları, Balkanlardakiler gibi "gizli milliyetçi hareketler"¹⁰⁸ olarak görmeyi ya da bunları

101 BBA. BEO Defter 698/28/9, na. 141. Şerif Abdullah'tan Sadrazama (25 Eylül 1910). Ayrıca bkz. na. 146. Hüseyin'den Sadrazama (7 Ekim 1910).

102 PRO.FO 195/2376. Monahan'dan Lowther'a, na. 101 (30 Mayıs 1911).

103 Bayur, c. 2 (I. b.), s. 45.

104 Ahmed İzzet Paşa (1864-1937) 1912'de Harbiye Nazırı olmuş, mütareke döneminde ise sadrazamlık yapmıştı.

105 BBA. BEO Defter 705, na. 89. Sadrazam Hakkı'dan Emirliğe (19 Şubat 1911).

106 Bayur, c. 2 (I. b.), s. 46-47.

107 PRO. FO 195/2376. Monahan'dan Lowther'a, na. 30 (9 Şubat 1911).

108 AA. Türkiye 165/Bd. 33/4. Tschirschky'den Bethmann-Hollweg'e, na. 49 (Viyana, 10 Şubat 1911)

kasıtlı olarak milliyetçi ayaklanmalar olarak değerlendirmeyi yeğlemişlerdi. *Tanin*, Avrupa basınının, Osmanlı Araplarının Türk boyunduruğundan kurtulmak için Arnavutluk'taki isyancı güçlerle birleşmeye hazır olduklarına dair desteksiz yorumunu, Temmuz 1910'da kınamıştı.¹⁰⁹

İmparatorluk için (en azından Müslümanlar arası ilişkiler, dolayısıyla da Arap-Türk ilişkileri açısından) daha önemli olan, hükümetin Arnavutluk'ta ilk kez Müslüman tebaanın da katıldığı bir milliyetçi hareketle karşı karşıya kalmasıydı. 1910 ve 1911 yıllarında, bir dizi ayaklanmayı bastırmak ve halkı silahsızlandırmak üzere başlıca ordu birlikleri Arnavutluk'a sevk edildi. İmparatorluktan yeni ayrılmış Balkan devletlerinin ortasında kalmış olan Arnavutluk halkı, dini, bölgesel ve sosyoekonomik farklılıklarına rağmen, edebiyat alanındaki canlanmanın ve Arnavutluk aydınlarının besleyip gayretlendirdiği bir ulusal bilinç geliştirmişti. Ortak dil temeli üzerine kurulacak bir bağımsız Arnavut kimliğinin planları, 19. yüzyıl sonlarından itibaren Düvel-i Muazzama konseylerinde tartışılmıştı.¹¹⁰ Arnavutlar, vergi, eğitim, ve yönetim alanında İstanbul'dan pek çok imtiyaz kopartmışlar, hatta 1911 sonlarında neredeyse ulusal bağımsızlık denebilecek bir özerklik bile elde etmişlerdi. Birçok gözlemci için, Arnavutluk'taki durumdan çıkarsamalar yaparak, imparatorluktaki diğer Müslüman grupların da benzer hevesler içinde olduklarını ve buna ulaşmak için mücadeleye girdikleri yorumunu yapmak kolaydı. Arnavutluk'taki benzerlerinin sergilediği örnek ve onlarla olan bağlantıları, İstanbul'daki Arap mebuslarını etkilemiş olmalıdır. Yine de bu yıllarda, hem İstanbul'daki hem de Suriye'deki Arap liderler, farklı Arap bölgelerindeki ayaklanmaların ne olduklarını biliyor, yani yerel özerklik peşinde koşan hareketler olarak görüyorlardı. 1911 baharında Kerek'ten Şam'a getirilen isyancı Bedevilerin idam edilmeleri, Arap ileri gelenleri tarafından onaylanmıştı.

Suriye'deki isyanların bastırılmasından birkaç ay sonra el-Asali, Suriye'nin kabile bölgelerine reform getireceği sözünü tutmadığı için hükümeti eleştirdi. El-Asali, hükümete duyulan kızgınlığın, isyanların bastırılmasından sonra hapse atılanların hepsinin affedilmesiyle ortadan kaldırılabileceğini ileri sürdü.¹¹¹ Bu öneriye, Beyrut'taki başlıca Arapçı-adem-i merkezîyetçi gazete *el-Müfid* bile karşı çıkmış, böyle bir önlemin idari bilgelikle bağdaşmadığını dile getirmişti. Müstear adlı *el-Müfid* yazarı, yöre-

109 *Tanin*, 2 Temmuz 1910.

110 Örneğin 1897'de Rusya ve Avusturya, Balkan Yarımadası'nı Balkan devletleri arasında taksim etme ve bir Arnavutluk prensliği kurma konusunu görüşmüşlerdi (Koral, s. 152).

111 BBA. DH-SYS 60/3. El-Asali'den Dahiliye Nezaretine (15 Ekim 1911).

nin ileri gelenlerini halkı isyana kıskırtmakla suçlamış ve İngilizlerin Boer isyanını bastırmasını örnek göstererek, hapishane kapılarını açmadan önce reformların tümüyle yürürlüğe sokulması gerektiğini ileri sürmüştü.¹¹²

1910 ve 1911 yıllarında Osmanlı hükümeti, Arap vilayetlerindeki isyanlarla şiddetle mücadele etti. Birçok bölgedeki kargaşalık iyice kronikleşmiş ve zorla kontrol altına alınabiliyordu. Ülke dışında kendisini meşgul edecek bir hareket olmadığı için, İstanbul gücünü ve enerjisini yerel ayaklanmaların bastırılması ve merkezileşmenin önündeki engellerin kaldırılmasına yöneltti. Rejim, Arnavutluk örneğinde olduğu gibi milliyetçi hareketleri acil bir tehdit olarak görmüyor, ancak yabancıların uzak bölgelerdeki yerel liderlerle işbirliği yaparak çevireceği manevralar ile imparatorluğa sızmaya kalkışacaklarından korkuyordu. İstanbul özellikle Basra Körfezi'ndeki İngiliz oyunlarından,¹¹³ Kızıldeniz'deki İtalyan müdahalesinden ve Mısır hükümetinin provokasyonlarından¹¹⁴ kuşkulandı.

Mayıs 1911'de Sultan Reşad, bölgedeki devlet otoritesini sergilemek amacıyla Rumeli vilayetlerinde bir geziye çıktı.¹¹⁵ Atalarının 1389'da Sırpı bozguna uğrattıkları Kosova ovalarında 16 Haziran'da Cuma namazını kıldırdı. Hükümet Sultan Reşad'ın bu geziden dönüşünü Osmanlı'nın dayanışmasını sergileyen coşkulu bir bayrama dönüştürmüştü; bunu sadece bir uzlaşma jesti olarak değil, aynı zamanda artan Arap muhalefeti-
ni de başkentteki imparatorluk ihtişamıyla etkilemek için yapmıştı. Dahiliye nazırı, Osmanlı'nın gücüne ve cömertliğine tanık olmalarının önemine dikkat çekerek Suriye vilayetindeki Bedevi şeyhlerinin, Dürzi liderlerin ve "genç basın mensuplarının" Havran mutasarrıfıyla birlikte İstanbul'a gelerek padişahı karşılama törenine katılmalarını istemişti.¹¹⁶

SONUÇ

Arap milliyetçiliği ile ilgili bir çalışmada şöyle deniyor: "[Jön Türkler] laik bir devletten, Osmanlı milliyetçiliği değil Türk milliyetçiliğine dayanan bir devletten yana olmuşlardır... Jön Türk isyanından sonra Türkler kendilerini üstün ırk olarak görmeye başlamışlar ve azınlıklar üzerine

112 BBA. DH-SYS 60/3. 18 Kasım 1911 tarihli *el-Müfid*'den alıntı.

113 BBA. BEO 290793 (290672). Dahiliye Nezaretinden Sadrazama (5 Nisan 1911); AA.Türkei 165/Bd. 33. *Dresdner Anzeiger*'den gazete kupürü, 18 Şubat 1911, "Die Lage in Arabien."

114 BBA. BEO Defter 705, no. 95. Sadrazam Hakkı Paşa'dan Mısır Komiserliğine (23 Şubat 1911). Hükümet, eski Mekke şerifi Ali Paşa ile İzzet Paşa'nın Yemenlileri Mısır'da isyana teşvik etmekte parmakları olduğuna inanıyordu.

115 Bayur, c. 2 (1. b.), s. 38-39.

116 BBA. DH-MTV 25/22 (31 Nisan 1911).

Türk damgasını vurmaya çalışmışlardır.”¹¹⁷ Yaygın kabul gören bu tür genellemeler, Jön Türk politikalarını yanlış değerlendirir ve o dönemin siyasi ve sosyal gerçeklerine gölge düşürür. Bazı Arap seçkinlerinin Osmanlı merkeziyle olan bağlantıları üzerindeki yeni görüşlere yer veren önemli bir katkıda dahi ısrarla aynı genellemelere rastlamak mümkündür: “Anadolu’daki 1908 darbesiyle kendi rejimlerini kuran Jön Türkler, eğitim programını hızlandırırken, Türk olmayan halkı Türkleştirme politikalarını okullar aracılığıyla yerleştirmişlerdi.”¹¹⁸ Bu görüş, Türklerin yoğun olarak yaşadığı Anadolu’yla sınırlı, belirgin bir “Jön Türk rejimi” olduğu (Jön Türklerin örgütlendikleri ve devrimin başladığı yer olarak Balkanların öne çıkarılması daha doğru olacaktı) ve bilhassa düzenlenmiş bir Türkleştirme programının uygulanmasında eğitimi ilk ve en önemli aşılama yöntemi olarak gördükleri izlenimini vermektedir. Aslında, eğer Türkleştirmek, dil öğretmekten çok daha fazlasıysa, Türkleştirmeyi amaçlayan herhangi bir kampanyanın Türkleri de içine alması gerekirdi, çünkü Türkçe konuşanlar kendilerini hiç de etnik bir topluluk olarak görmüyorlardı.

Parlamenter rejimle birlikte ortaya çıkan yeni politika oyununda, hükümete muhalefet, Arap nüfusunun farklı kesimlerinde Türk-karşıtı bir üslupla ifade ediliyordu. “Yerleşik düzen”, Türk olarak tanımlanagelmış, pek çok Arapın bu düzenin bir parçası olduğu ya da onu bir şekilde desteklediği göz önüne alınmamıştı. Bununla beraber, İTC’yi eleştiren Araplar, İttihatçıları Türkleştirmeyle suçlarken bir Arap milliyetçiliği ideolojisiyle harekete geçmemişler, İTC ise Türk milliyetçiliğini Osmanlıcılığa karşı siyasal geçerliliği olan bir alternatif olarak görmemişti.

Türkleştirme sorunu, merkezîyetçilik-adem-i merkezîyetçilik tartışmasının bir uzantısıydı, Abdülhamid’in mutlakîyet rejimi çöküp devrimci hükümette hakimiyeti elinde bulunduran sosyal gruplar, ulusal bir ekonominin payandalık yaptığı merkezi bir hükümet kurmaya hazırlandıklarında bir sorun olarak ortaya atılmıştı. Adem-i merkezîyetçiler her ne kadar 1908’de İttihat ve Terakî’ye boyun eğmişlerse de, yeni mecliste birçok mebus programlarını desteklemeye başlayınca tekrar görünür olmuşlardı. Adem-i merkezîyetçiler, vilayetlerde devlet kontrolünün azaltılmasından yana olmayı sürdürmüşlerdi, tüm dini ve etnik gruplara ulaşabiliyorlardı. İTC’nin merkezîleştirme politikalarını, siyasi, sosyoekonomik ya da kültürel nedenlerle beğenmeyen bazı Araplar, gitgide adem-i merkezîyetçi kampa kaymışlar, Türkleştirme ithanlarını İttihatçı merkezîleştirmeye karşı ve İTC yanlısı Arap kamuoyunu kendilerine çekebilmek için bir silah

117 Allen (1974), s. 136.

118 Simon, s. 159.

olarak kullanmışlardı. İttihatçılar, yekvücut bir İttihat-Terakki'nin nüfuzlu olduğunu varsayan kendi Osmanlı versiyonlarını, sadece anayasal ve parlamenter ilkeleri Osmanlı paketin ayrılmaz bir parçası haline getirerek tüm Osmanlılara kabul ettiremeyeceklerini kısa sürede anlamışlardı. Cemiyetin tuttuğu yol, siyasi olarak Osmanlı devletinden başkasına bağlılık hissetmeyen "anasır"ı uzlaştırmak oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1910'daki kongresinde, Dahiliye Nazırı Talat gayrimüslimlerin Osmanlı devletine bağlılığını sağlamanın mümkün olmadığını belirtmişti.¹¹⁹ Bunu kabul etmenin sonucu ise, İslama daha çok önem veren politikalara yönelmek oldu.¹²⁰

Trablusgarp'ın yitirilmesi, İTC'nin Osmanlıcılığı yeniden tanımlayarak imparatorlukta Müslümanlara öncelik tanınmasına neden oldu. İbrahim Hakkı Paşa, bir Arap vilayetinin Hristiyan bir güce terk edilmesi ve imparatorlukta diğer ırkların çıkarlarının ihmal ediliyor görünmesi konusunda kaygılarını dile getiriyordu.¹²¹ Ancak İbrahim Hakkı Paşa ve diğer İttihatçılar, Trablusgarp ve Bingazi'nin ilhak edilmesinin İTC'nin merkezileştirme politikası üzerindeki genel etkileri üzerine daha çok kaygı duymuşlardı. Sadece Arapların değil tüm Osmanlıların tepkilerine karşı hassasiyet göstermişlerdi. Arap basını, Osmanlı'nın Trablusgarp'ı yitirmesini, İTC'yi Arap vilayetlerinde yıpratmak için istismar etmişti. Buna karşılık, İtalya'nın Osmanlı hükümetini Trablus'ta teslim olmaya zorlamak amacıyla doğu Akdeniz limanlarını bombalama kararı karşısında İTC, acil durum önlemleri olarak ve ani dış tehdit karşısında yükselen birlik yanlısı duyguları kullanarak konumunu kuvvetlendirdi. Trablusgarp'ın yitirilmesinin en önemli sonucu, İttihatçıların, imparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması için şart olduğunu öne sürdükleri merkezîyetçi politikaların başarısızlığını açığa çıkarmış olmasıydı.

İstanbul'daki İTC destekli hükümet, 1911'e dek pek çok Arapın hem meclis içinden hem de dışından katıldığı güçlü bir örgütlü muhalefetle karşı karşıya kalmıştı. Arapçı propaganda adem-i merkezîyetçi gündeme güç vermiş olsa da, Beyrut'taki Alman konsolosunun o dönemde Arap milliyetçiliğini ve Türk-Arap ilişkilerini değerlendirişinde bir doğruluk payı var gibi görünüyor:

119 Talat Paşa anılarında (1946, s. 14-15), Osmanlı Hristiyan, özellikle de Rum mebusların İttihat ve Terakki Cemiyeti ile işbirliği yaparak Osmanlıcılık ideali gerçekleştirmeye çalışmakta isteksiz olduklarından söz etmektedir. Bkz. ayrıca Lewis, s. 218; Zeine (1958 [1973]), s. 76.

120 Zeine, *age.*, s. 77.

121 Ahmad (1969), s. 93.

Genel bir Arap sorunu, sadece, Arap diline ve şiirine hayranlıkları yüzünden gelecekte bir Arap imparatorluğu kurulması fikrine bayılan filolojik kafalı Doğucu siyasetçilerin kafalarında vardır... Siyasal açıdan çeşitli Arap ayaklanmaları ne kadar önemliyse, Arapların Türklere karşı duydukları ırksal antipati de o kadar önemlidir; yani hiç önemli değildir.¹²²

122 AA. Türkiye 165/32. Padel'den Bethmann-Hallweg'e, no. 138 (Beyrut, 30 Eylül 1910).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ADEM-İ MERKEZİYETÇİ MUHALEFET VE YENİ “ARAP SİYASETİ” (1912-1913)

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olan muhalefet 1911 sonunda, yeni örgütlenen Hürriyet ve İtilaf Fırkası etrafında birleşti. İTC, 1912 baharında yapılan iki partili ilk gerçek genel seçimlerden, meşruiyeti onaylanmayan kuşkulu bir galibiyetle çıkmıştı. Meclis dışı baskı sonucu hükümetten uzaklaştırdıktan sonra, ancak Ocak 1913'te, şiddet kullanılan bir askeri darbeyle yeniden iktidar olabildi. O zamana kadar Osmanlı'nın Balkan savaşlarında yitirdikleri, çok ırklı ve çok dinli imparatorluğu bir Türk-Arap çekirdeğe dönüştürmüştü. Arap ıslahatçı grupların talepleri, İTC'yi Arap vilayetlerindeki adem-i merkezîyetçilerin isteklerini yerine getirerek özerklik eğilimlerini söndürecek bir politika kurmaya sevk etti. Bu arada, değişen siyasi ve demografik koşullar, birleştirici güç olarak İslama daha fazla bir önem verilerek Osmanlıcı ideolojinin yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmıştı. 1913 sonunda İttihatçı hükümet, anti-emperyalist bir retorikle sislenmiş yoğun bir İslami propaganda başlattı. Bu strateji, gelişmekte olan “Arap siyaseti”ni de etkilemişti.

129

1912 SEÇİMLERİ

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Aralık 1912'deki ara seçimlerde İstanbul'da gösterdiği başarı, muhalefetin kontrolünü daha başından elinden kaçırırsa, sonuçta iktidardan vazgeçmesi gerekeceği konusunda İTC'ye bir uyarı olmuştu. Bu yüzden İTC padişahı meclisi feshedip yeni seçimlere gitmesi için ikna etmeyi kararlaştırdı. İmparatorluk çapındaki üstün ör-

gütlenmesinin, o sırada meclisteki grubundan daha sadık bir İttihatçı çoğunluğu garanti edeceğini umuyordu. 2 Ocak 1912'de Sultan Reşad İTC'nin isteğine uydu.

1912 baharındaki siyasi ortam, 1908 seçim kampanyası sırasındaki ortamdand oldukça farklıydı. İstanbul'daki ara seçimleri ikinci seçmenlerin 197'ye 196 oyuyla kaybetmiş olan İTC'nin yaklaşmakta olan genel seçimlerde işi şansa bırakması düşünülemezdi; kazanmak üzere çok yönlü bir kampanyaya girişti. 1912 seçimleri girişilen manevralar, sindirme siyaseti ve kullanılan şiddet yüzünden "sopalı" seçim olarak bilinir. Ancak bu tür bir nitelendirme, kampanyanın planlanması ve yürütülmesi için yapılan çalışmaları ve içerdiği şiddetli mücadele ve kitlesel seferberliği gözlemlemektedir.¹

İttihat ve Terakki'nin ilk yaptığı şey, taktik bir manevrayla Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın yerine Said Paşa'yı getirmek oldu. Sekiz kez Abdülhamid'in sadrazamlığını yapmış olan deneyimli devlet adamı Said Paşa İttihatçı sayılmazdı, bir gözlemcinin bu kalemin gibi diye tanımladığı² yarıdönerliğine rağmen herkesin saygısını kazanmıştı. Said Paşa göreve gelir gelmez, İTC önceden tahmin edilen hükümet krizini yaratmış, padişah da meclisi feshedip yeni seçimleri ilan etmiş ve Said Paşa'yı yeniden sadrazamlığa getirmişti. Meclisin feshini daha dolambaçsız bir şekilde sağlayabilmek için İTC'nin denediği anayasa değişikliği manevrası İtilaf Fırkası tarafından başarıyla engellenmemiş olsaydı, padişahın meclis üzerindeki keyfi yetkisi yeniden kurulacaktı. İTC'nin meclisin anayasal dokunulmazlığını ortadan kaldırma planı ve zayıf padişahı etkileyerek meclisi denetim altına alma girişimi bir çaresizlik hareketiydi. 1876 Kanun-ı Esasisi'ndeki bir maddenin padişaha tanıdığı bu yetkiyle 1877'de meclis 30 yıl süreyle kapatılmış, İTC de şiddetle buna karşı savaşmış ve 1908 yılında başarıya ulaşarak bu maddenin kaldırılmasını sağlamıştı.

Meclisin çabucak feshedilmesinden sonra hükümet, yeni partinin vilayetlerde örgütlenmesini engelleme faaliyetine girişti. 1912'de cemiyet, imparatorluğun her yerinde İttihatçı şubelere sahip olmak gibi önemli bir avantaja sahipti. Gerçi Arap vilayetleri dahil pek çok bölgede İttihat ve Terakki Kulüpleri azalmıştı. Ancak vilayetlerde elde ettikleri mevkileri cemiyete borçlu olan İttihat yanlısı ileri gelenlerin oluşturduğu önemli bir çekirdek kadro, İtilaf Fırkası'nın çabalarını baltalıyordu. Yerel şubelerinin azlığı, İtilafçıların etkin ve yaygın bir propaganda yürütmesini ve seçimlerin gidişatını yakından denetlemesini zorlaştırmıştı. Belki daha da önemli-

1 Bkz. Kayalı "Elections," s. 273-77.

2 Selahaddin, s. 40.

si, mücadele eden partilerden birini destekleme zamanı gelmişken İtilaf Fırkası'nın varlık gösterememesi yerel liderler arasındaki potansiyel taraftarların cesaretini kırmıştı.

İTC, İtilafçıların propagandasına karşı etkin bir denge sağlamak için aleni İttihatçıları sivil ve dini görevlere ve valiliklere atanmıştı. İtilafçıları, Arap vilayetlerinde siyasi zemini yoklamış, ancak bir umut görmemişti. Arap ileri gelenleri arasında, bir değişiklik ihtiyacı hissedilmekteydi, ancak çoğu açıkça yeni partiden yana tavır koymaktan çekiniyorlardı.³ İTC idari mekanizma üzerindeki kontrolünü kullanarak kendi adaylarının kazanmalarını garantilemek için vilayet seçim bölgelerini yeniden tanımladı.⁴ Bu arada hükümet dernek kurma ve konuşma özgürlüklerini kısıtlamak için mevcut yasalarda değişiklikler yapmış, muhalefete destek veren geleneksel kanalları susturmak için de özel önlemler almıştı.⁵ Örneğin, siyasi konularda "hayır ve şerri tefrik etmeleri" beklenmeyen din görevlilerinin seçim ve siyaset konularında vaazlar verdiklerine dair raporlar üzerine, camilerde siyasi konuların tartışılması yasaklanmıştı.⁶ Aşiretlerin oylarını yönlendirmek için de çaba gösterilmişti. Bağdat'taki İngiliz konsolosuna göre, kabilelerine oy hakkı verilmesi için resmen başvuruda bulunan şeyhlerin nüfuzunu kesmek için kasaba ve köylerin dışında yaşayan kabilelerin seçmen kütüklerine yazılmaları engellenmişti.⁷ Özellikle İTC'nin iktidarı elde tutmak için kararlı çabaları ve entrikaları göz önüne alındığında, İtilafçılara açık destek vermek insanın siyasi konumunu ve gayelerini tehlikeye atması demektir.⁸ İtilaf'a eğilimi olan birçok aday hızla taraf değiştirdi.

Bütün bunlar 1912 seçimlerinde manevra, zorlayıcı taktikler ve hileden başka bir şey olmadığı anlamına gelmiyordu. Her iki parti de etkin seçim kampanyaları yürütmüştü. İTC İtilafçılara karşı sadece savunmada kalmamış, Rumeli ve Suriye'de de büyük kampanya hamlelerine girişmişti. Bazı Arap kentleri, ateşli siyasi mitinglere sahne olmuştu. 1912 Şu-

3 HHS. PA 38/355. Pinter'dan Aehrenthal'a (Beyrut, 10 Ocak 1912).

4 HHS. PA 38/354. Pinter'dan Berchtold'a (Beyrut, 3 Nisan 1912).

5 MAE. Turquie, N.S. 9. Bompard'dan MAE'ye, no. 178 (20 Mart 1912).

6 BBA. BEO 302292. Dahiliye Nezaretinden Sadrazama (16 Mart 1912).

7 PRO. FO 195/2415. Konsolos J. G. Lorimer'den Lowther'a, fol. 296-304 (Bağdat, 6 Mart 1912). Aksine, hükümet Basra'daki —hükümet yanlısı tahmin edilen— kabileleri kaydolmaya teşvik etmiş ve kabilelerin katılımını sağlamak için Arabistan'a delegeler yollamayı düşünmüştü. Prator, s. 19-20.

8 Hükümetin, Sayda'nın adem-i merkeziyetçi adayı Kâmil Bey el-Esad'ı zayıflatmak ve İttihatçı kampa yeniden çekmek için aldığı önlemler için bkz. HHS. PA 38/354 (bkz. not 4). Şam ileri gelenlerinden liberal eğilimli Atâ Paşa Bekri'ye yapılan benzer bas-kılar için bkz. HHS. PA 38/355. Ranzi'den Berchtold'a (Şam, 24 Nisan 1912).

bat'ında hem İTC hem de İtilaf, Suriye'ye seçim kampanyası turları düzenlemişlerdi.⁹ Seçim kararı alınmadan önce dahi, valiler İTC'nin Suriye'de propaganda yapmasını teşvik etmişlerdi. İTC, birkaç nedenden ötürü Suriye ve Beyrut vilayetlerinde etkin bir kampanya yürütmesinin hayati olduğunu düşünmüştü. Birincisi, her ne kadar Suriyeli Arap liderler muhalefetten yana tavır almış, hatta bazıları liderlik dahi üstlenmişlerse de, Arap vilayetlerindeki kamuoyu iki parti arasında bölünmüştü.¹⁰ Cemiyet liderleri, İttihatçıların üstünlüğünü güvence altına almak için özel bir çaba gösterilmesi gerektiğini hissediyorlardı. İkinci olarak, Trablusgarp savaşında bozulan durum ve İtalya'ya teslimin yaklaşıyor olmasının Araplar üzerindeki olası etkileri hükümeti kaygılandırıyordu. Son olarak da, İTC'nin yürüttüğü "Türkleştirme" hakkında Arap basınında yürütülen yaralayıcı kampanyanın bir an önce bertaraf edilmesi gerekiyordu.

Adem-i merkeziyetçi program genelde, hâlâ bütünleşmemiş uzak vilayetlerde, etnik olarak homojen bölgelerde (ki düşüncelerini artık daha rahat ifade edebilen seçkinler, adem-i merkeziyetçiliğin belirgin bir kültürel etosu daha iyi koruyacağını düşünüyorlardı) ve bölgelerinde çoğunluğu oluşturan gayrimüslimler arasında (ki adem-i merkeziyetçilik onları kendi kaderlerini belirlemeye doğru yaklaştıracaktı) daha cazip hale gelmişti. Dolayısıyla Araplar, Kürtler, Arnavutlar, Ermeniler ve Rumlar, adem-i merkeziyetçi propagandaya her zaman cevap vermeseler de daha yakın duruyorlardı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, adem-i merkeziyetçiliği savunurken dar görüşlü duyarlıklara ağırlık vererek partikülarizmi pekiştirmişti. Bu, Arapçı propagandaya yeni bir ivme kazandırdı.

Beyrut ve Şam gibi başlıca iki kent merkezinde, modern eğitim almış, *selefi* eğilimli, ihtirashı orta sınıf unsurların arasından gelen İTC'nin eski müttefikleri, Arapçı bir platform etrafında toplanmış ve Beyrut'taki *el-Müşîd* ve Şam'daki *el-Muktebes* adlı en önemli iki Suriye gazetesinde muhalefete tam destek vermişlerdi.¹¹ Özellikle bu kentler dışında yaşayan eşraftan birçoğu, bu Arapçı çağrıya cevap vermek için bir sebep bulamamışlar, böyle bir baskı hissetmemişlerdi. İTC'nin toprak sahiplerinin çıkarlarına taviz vermesi devam etmiş, ama hepsini kendi safına çekememişti.¹² Siyasi ve ekonomik kazanç peşindeki bazı eşraf İtilaf'a meyletmişti, ancak muhalefetin gücünün tabanı taşra değildi.

9 Bkz. Khalidi, "The 1912 Election Campaign in the Cities of Bilad al-Sham," (1984), s. 461-71.

10 HHS. PA 12/205. Pallavicini'den Aehrenthal'a (12 Mart 1912).

11 Bkz. Khalidi, "1912 Election," s. 466, ve Buheiry'de (1981) "Uraysi", s. 44-45.

12 Ahmad, "The Agrarian Policy of the Young Turks, 1908-1918," s. 278.

Değişik dinlerden gelen ticari orta sınıfın, hakim olmasa da yükselen sosyal grubu oluşturduğu iş merkezi Beyrut, adem-i merkeziyetçi İtilafçıları destekliyordu. Beyrut'un Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgeleleriyle olan ticari bağlantıları, Avrupa ile ilişkileri kadar gelişmemişti. Refahları yerel ekonomi üzerine kurulu olan Beyrutlu tüccarlar, vilayeti merkezi idarenin denetiminden kurtaracak olan adem-i merkeziyetçi rejim yanlısıydılar.¹³ Arapçı aydınlarla özerk ticari orta sınıfın Beyrut'ta birbirlerine yaklaşımları, yerel özerklik taraftarı bir akımın gelişmesi için uygun ortamı sağlamış, bunun sonucu olarak da adem-i merkeziyetçi İtilaf Fırkası aktif destek görmüştü. İTC kentin muhalefete gösterdiği desteği kırmak amacıyla Beyrut vilayetindeki seçmen bölgelerini yeniden düzenledi.¹⁴

Konşu Cebel-i Lübnan'ın deneyimi, Beyrutlu aydınları ve diğer üst orta sınıf unsurları özellikle özerkliğe doğru yöneltilmişti. Cebel-i Lübnan'da 1860'da özerk bir rejim kurulmuş, 1912'ye kadar olan süre içinde bölge İstanbul'dan epeyce bağımsız, tutarlı bir bütünlük oluşturacak siyasi ve sosyal yapılara kavuşmuştu.¹⁵ Beyrut, idari olarak Cebel-i Lübnan'dan ayrı olmakla birlikte, ekonomisi Cebel'e bağlıydı ve iki bölge arasında büyük nüfus hareketleri oluyordu. Mali özerkliği, düşük vergileri ve askerlik muafiyeti ile Cebel-i Lübnan Beyrutluların dikkatinden kaçmayacak bir örnek teşkil ediyordu.

133

Diğer Arap kentlerinde ticari orta sınıf unsurlar görece daha güçsüzdü. Dahası, Beyrut eşrafından farklı olarak "Şam, Halep ve Kudüslü ileri gelenler, yüksek devlet makamlarına getirilmiş, Musul ve Bağdat'taki birçok Iraklı da Osmanlı ordusuna katılmış, bazen de yüksek rütbelere yükselmişlerdi."¹⁶ Bu kentlerdeki seçkinler için geleneksel olarak devlet hizmetinin önü açıktı, bu nedenle Osmanlıcılık siyasi ivmesini sürdürebilmiş, bu arada seçkinler arası rekabetin dinamiği içinde, rakibi olan Arapçılığı da beslemişti. İTC, özellikle de hükümetin başında kalma kararlılığını açıkça gösterdikten sonra, bu kentlerde hâlâ görece kuvvetliydi.

İTC, hem 1912 seçim kampanyasında hem de daha sonra reform hareketini denetim altında tutmaya çalışırken, kentli alt tabakalara cazip görünmek ve onları yönlendirmek için özel bir çaba harcamış gibidir. Cemiyetin Beyrut'taki yerel loncaların ve saldırgan bir güruh yaratabilecek işsizlerin reisleriyle bağlantıları vardı. Bu reislerin bazıları yasa dışı işlere de karışmışlardı. Beyrut'taki dok ve gümrük işçilerinin lideri olan Ahmed Şarkavi, yıkılma ve boşaltma işçileri ile gemi acentaları arasında kaçınıl-

¹³ Salibi, s. 205-6.

¹⁴ HHS. PA 38/354 (bkz. not 4).

¹⁵ Akarlı (1993), s. 61, 127, 187-192.

¹⁶ Salibi, s. 205.

maz bir aracıydı. Şarkavi, İTC ile iyi ilişkileri olan bir tahrikçi'di, üstelik Avusturya mallarının 1908'de boykot edilmesi eylemini örgütleyenlerden biriydi.¹⁷ 1912'de, Basta bölgesinden Baydun gibi yerel patronlar ve Şarkavi, kent siyasetinde önemli işlevlere sahiptiler.¹⁸ Buna ek olarak, İTC'ye bağlı kalmış olan Beyrut'un ileri gelen Sünni aileleri, kentli yoksullarla devlet arasında aracı oluyorlar ve kırsal kesimi kontrol altında tutan tüccar ve toprak sahibi kodamanlar gibi hâmilik yapıyorlardı.¹⁹

1912 baharındaki seçim yarışı gergin geçmişti. İtilafçılar somut konular üstünde durmaksızın İTC karşıtı bir kampanya sürdürmüştü. Açık açık belirtilmeyen etnik ve dini önyargıları canlandırmaya çalışıyordu. Örneğin bir yıl önce mecliste polemik konusu yaptıkları iddialarla tutarlı olarak, bir kampanya yayımında Trablusgarp'ın yitirilmesini bir İTC-Siyonist oyunu olarak nitelendirmişlerdi.²⁰ Arap desteğini daha fazla yitirmekten korkan İTC, bu tür suçlamalara karşı Osmanlıcı-İslamcı bir söylemle karşılık verdi. Suriye'de bu propagandayı ve İttihatçı mitingleri düzenlemek üzere Şerif Hüseyin'in yeğeni ve Meclis-i Âyân üyesi olan Şerif Cafer seçilmişti.

Genelinde İTC'nin seçim hesapları doğruydı, ancak Trablusgarp'a ilişkin endişeleri yersiz çıkmıştı. Trablusgarp'taki yenilgiler muhalefetin işine yarayacağına, İTC'nin daha çok destek sağlamasına neden oldu. Şubat'taki seçim kampanyasının tam ortasında, hükümeti Kuzey Afrika'da taviz vermeye zorlamak için İtalyan savaş gemileri Beyrut'u bombalamaya başlayınca Suriye'nin kıyı kesimleri savaşla yüzyüze gelmişti.²¹ İTC, düşmanın yarattığı korku ve paniği, Avrupa'nın saldırganlığına karşı birliğin önemini vurgulayarak etkin bir biçimde kendi lehine kullandı. Savaş tehlikesinin henüz hissedilmediği iç kesimlerde ise, kentli kalabalıklara İtalya'nın Kuzey Afrika'daki saldırganlığının kınandığı ve bundan birlik ve beraberlik dersi çıkartılması gereğini vurgulayan toplantılar düzenlendi.²²

17 Liman işçilerinin rolü ve boykot sırasında İttihatçılarla bağlantıları konusunda bkz. Quataert (1983), s. 141.

18 HHS. PA 38/354. Pinter'dan Berchtold'a (Beyrut, 14 Mart 1912). Daha önceki bir raporda Pinter, "daha alt halk tabakalar" ve gemiciler ve hamallar gibi "nahos unsurlar"ın İttihat ve Terakki'yi desteklediğine dikkat çekiyordu. Pinter'dan Aehrenthal'a (Beyrut, 1 Şubat 1912).

19 Johnson (1986), s. 17.

20 BBA. DH-SYS 53/46. Divan-ı Harp'tan Dahiliye Nezaretine (17 Nisan 1912). 20.000 kopyası basılıp dağıtılan özel broşürün adı, *Açık Söz: Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Makasidini Yanlış Anlayanlara İzahat ve Red-i İtirazat* idi. (Kustantiniye, Hikmet Matbaası, 1330 [1912]). Trablusgarp hakkındaki suçlamalar için bkz. s. 12.

21 Kayalı, "Election," s. 276; Khalidi, "1912 Election," s. 462.

22 Halep İngiliz konsoloslu, Halep'teki böyle bir toplantının 80.000 kişilik olduğunu tahmin etmişti. PRO. FO 195/2429. Fontana'dan Lowther'a (Halep, 2 Mayıs 1912).

Çoğu yörede, yetkililer seçimleri yönetirken zorbaca davranmışlardı. Arap adem-i merkeziyetçi muhaliflerden Hakkı el-Azm, seçim ertesinde yayımladığı bir risalede İttihatçıların seçimler sırasındaki yasa ihlallerine sayısız örnekler vermişti.²³ Şiddet, yıldırma ve hile olaylarının çoğu, işlerini ve mevkilerini korumaya çalışan yerel yetkililerin işiydi. Hükümet gerçekten de zaman zaman bu tür uygulamaları engellemeye çalışmıştı.²⁴ İTC, İtilaf yanlılarını kendi tarafına çekmek için gayret sarf etmişse de, son dakikada taraf değiştiren adayları hoşgörüsüyle karşılamamıştı.²⁵

26 Mart 1912'de, Büyükelçi Lowther, yaklaşmakta olan seçimlere ilişkin izlenimlerini şöyle özetliyordu:

Genel kanı, komitenin seçimlerden zaferle çıkacağı yönündedir. Kuvvetli tek parti olması nedeniyle, başarılı olması ülkenin çıkarları açısından da arzu edilmektedir... Yenilmesi, yıkıcı güçlere taze bir ivme ve belki komşu ülkelere de taze cesaret verecektir, her halükârda muhalefet çoğunluğu ancak pek az bir farkla elde edebilir.²⁶

Lowther, İTC'nin kullanmakta olduğu taktiklerin ve amaçlarına hizmet eden dış sorunların farkındaydı. Eğer tahminlerini sadece Arap vilayetleri üzerine kurmuş olsaydı, İTC'yi bu kadar güçlü de görmezdi. İTC her ne kadar kabul edilemez baskılar uygulamış ve yabancı saldırganlığını, savaşın haklı kıldığı sıkıyönetim ortamını kullanmışsa da, elde ettiği güç, bunlardan öte bir siyasi gerçekliği yansıtıyordu.

1908 meclisiyle karşılaştırıldığında, 1912 meclisindeki Arap mebus sayısının yüzde 23'ten yüzde 27'ye bir artış gösterdiği gözlenmektedir.²⁷ Ancak, asıl değişiklik mebusların yenilenmesinde ve etnik bileşiminde olmuştu. 1908'deki Arap grubunun sadece beşte biri yeniden seçilebilmişti. Dahası, 1912'de Arap vilayetlerinden seçilen Türklerin oranı, 1908'dekilere oranla yüzde 14'ten yüzde 22'ye yükselerek neredeyse iki kat artmıştı. Bundan da önemlisi, Arap vilayetlerini temsil eden grubun içindeki bilinen İttihatçı sayısının, 1908'e oranla yüzde 39'dan yüzde 67'ye çıkmış olmasıydı.²⁸ Genellikle devlet memurları bir İttihatçı deposu oluşturduğu

²³ el-Azm (1912); Kurşun, s. 66-67.

²⁴ İttihat ve Terakki'nin İtilaf destekçilerine karşı şiddet kullandığı için Lazkiye valisini suçlama girişimleri için bkz. BBA. DH-SYS 83-1/2-16 (31 Mart 1912).

²⁵ Örneğin, Musul adayı ve eski mebusu Davud Yusufi'nin İTC'den aday olmak için son dakikadaki teklifi geri çevrilmişti. PRO. FO 195/2415, fol. 323-38. Lorimer'den Lowther'a (Bağdat, 4 Haziran 1912).

²⁶ PRO. FO 195/2389. Lowther'dan Grey'e (taslak) (Konstantinopl, 26 Mart 1912).

²⁷ 1908'de 288'den 66, 1912'de 284'ten 77 (Prätor, s. 27-29).

²⁸ Prätor, s. 47.

için, İTC adaylarını, Türklerin diğer mesleklere ve sosyal kategorilere göre daha yüksek oranlarda temsil edildiği bu gruptan seçmiş ve desteklemişti. 1908-1912 arasında, seçilen devlet memurlarının diğer meslek gruplarına göre oranı, yüzde 23.5'ten yüzde 35.5'e çıkarak 12 puanlık bir artış göstermişti.²⁹

İttihatçıların seçimi kazanmak için aldıkları zorlayıcı önlemler, seçimlere gölge düşürmüştü. Bu meclisin ömrü Temmuz 1912'de ordunun müdahalesi ve İtilafçıları tutan bir uzlaşma hükümetinin kurulmasıyla son buldu. Sonuçta İTC'nin stratejisi geri tepmişti: Meclisteki çoğunluğu, İTC için bir güç değil bir zayıflık kaynağı olmuştu.

İTC'NİN DEĞİŞEN TALİHİ VE ARAPLAR

İTC, erken seçimlere gitmekle meclis çoğunluğunu bir dört yıl daha garanti altına alacağını ummuş, ancak iktidarda sadece birkaç hafta kalabilmişti. Seçim kampanyası, yeni mecliste her ne kadar çoğunluğu sağlamışsa da İttihatçıların zayıf taraflarını ortaya koymuş, ezici çoğunluğu elde etmiş olmaları cemiyetin seçimleri haksız ve insafsız bir biçimde yönlendirdiğinin göstergesi olmakla kalmamış, özgüven eksikliğini sergilemiş ve ordunun müdahalesine davetiye çıkartmıştı. Kendilerine Halaskâran adını veren ordu içindeki hizipçi bir subay kesimi bir kez daha siyasi süreçte müdahale etti ve Said Paşa hükümetinin istifasını istedi.³⁰ Cemiyetle arası açılan Said Paşa, güven oylamasını kazanmasına rağmen istifasını vermişti, böylece yaşlı devlet adamı Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın, iki eski sadrazam Kâmil ve Hüseyin Hilmi paşaları da alarak kurduğu "Büyük Kabine"ye iktidar yolu açılıyordu. Yeni hükümet, İTC'yi yerinden etmiş, İtilafçılara ise yeni bir ümit vermişti.

Gazi Ahmed Muhtar kabinesinin göreve geldiği Temmuz 1912'den, İTC'nin zor kullanarak geri döndüğü Ocak 1913 tarihine kadar geçen süre, hem içte hem dışta birçok siyasi değişikliğin yaşandığı bir dönem oldu. Ahmed Muhtar Paşa Ağustosta meclisi feshetti ve yeni seçimlere hazırlanmaya başladı. Ekimde, Balkan devletleri imparatorlukla çatışmaya girdiler, hükümet İtalya ile barış antlaşması imzalamak ve seçimleri iptal etmek zorunda kaldı. Ekim sonunda, Kâmil Paşa yeniden sadrazam oldu ve Ocak 1913'teki İttihatçı darbeye kadar sadrazamlığı sürdürdü. Büyük Kabine, İTC'nin vilayetlerdeki nüfuzuna son vermeye kararlıydı. Birçok idari kademedede kadrolar değiştirilmiş, vilayetlere tamimler gönderilerek tüm devlet görevlilerinin, kâtiplerin ve öğretmenlerin siyasetten uzak

²⁹ Age., s. 33.

³⁰ Ahmad (1969), s. 106-7.

durmaları emredilmişti.³¹ Ancak Ahmed Muhtar Paşa, İTC'yi ayakta kalamayacak kadar zayıflatmayı düşünmemişti. İtilafçılara yakınlığına rağmen bu hükümet, bir uzlaşma hükümeti ruhuyla görev yapmış ve partiler üstü bir politika izlemişti. İttihatçı bir Arap mebusu ve dağıtılmış meclisin başkan yardımcısı olan Şamlı Muhammed Fevzi (el-Azm) Paşa, kabinede Evkaf-ı Hümayun nazırıydı.³²

Ancak Kâmil Paşa sadrazamlığa geldiğinde, İTC'yi tamamen yok etmeye çalışmıştı. İTC'nin vilayetlerdeki kulüpleri aranmış, kayıtlarına el konularak İstanbul'a gönderilmişti.³³ Bu aynı zamanda partiden ayrılmalara da neden oldu. Askeri mahkemeye sevk edilen³⁴ önde gelen İttihatçılar yurt dışına kaçtı.³⁵

1912'nin ikinci yarısında, Arap vilayetlerindeki siyasi faaliyet ve entrikalar yoğunlaştı; bunun, yeni seçimlerle tazelenen fakat daha sonra terk edilmek zorunda kalan umutlar, dış tehditler karşısında Osmanlı devletinin geleceğine ilişkin belirsizlik, vilayetlerde merkezi otorite ve idari denetimin azalması, yabancı devletlerin entrikalarının yoğunlaşması gibi birkaç sebebi vardı.

Arap Muhalefeti ve Mısır Faktörü

Temmuz 1912'de Kahire'deki Osmanlı yetkilileri, İTC'yi eleştiren ve "umum kavm-ı Arabî seyf ve kalemle kıyama teşvik" eden broşürlerin Mısır'da basılarak dağıtıldığını bildiriyorlardı.³⁶ Kısa bir süre sonra Suriye'den, hıyanet faaliyetlerini kışkırtmak üzere Suriye'ye gönderilmiş Cezayir kökenli casusların tutuklandıklarına ilişkin haberler gelmişti. Vali Avrupa'nın bunları kışkırtmış olmasından kuşkulunmuş ve Mısır'da bir soruşturma açılması için ısrar etmişti. Bu arada, Suriye'deki Arapçı gazetelerin yayımının durdurulmasını da tavsiye ediyordu.³⁷ Bu gelişmeler, 1912 sonunda İngiliz yöneti-

³¹ BBA. BEO 306762 (305252, 305838). Sadrazamdan tüm devlet dairelerine (1 Ekim 1912).

³² Prator, s. 62-63.

³³ BBA. BEO 310332. Sadrazamdan Dahiliye Nezaretine (30 Ocak 1913). Bu belge, İttihat ve Terakki'nin Ocak'ta iktidarı ele geçirmesinden sonra kaleme alınmıştır ve geçmiş politikalara değinmektedir.

³⁴ Menteşe, s. 34. Yeni hükümet sıkıyönetimi askıya almış, ancak kısa bir süre sonra yeniden getirmişti. Bkz. Ahmad (1969), s. 109.

³⁵ Aralarında Dr. Nazım (İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkez Komitesi'nin daimi üyesi), Halil (İttihat ve Terakki'nin meclis grubu başkanı) ve Rahmi (nüfuzlu Selanik mebusu, daha sonra İzmir mebusu) vardı. Menteşe, s. 34.

³⁶ BBA. BEO Defter 112, na. 1123 (24 Temmuz 1912).

³⁷ Vali, *el-Muktebes-i kapatılmadan önce kardeşi Muhammed'le birlikte çıkartan Ahmed Kürd Ali ve Şükrü el-Asalî'nin, müfsit gazetesinin yeniden yayına başlamasıyla ilgili taleplerinin geri çevrilmesini tavsiye etmişti*. BBA. BEO 305092. Sadrazamdan Dahiliye Nezaretine (4 Ağustos 1912).

minin teşvikiyle olmasa da onayıyla ve Suriye ile bağlantılı olarak Hizbül-Lâ-merkeziyyeti'l-İdariyyeti'l-Osmani'nin (Osmanlı İdari Adem-i Merkeziyet Fırkası) kurulmasına yol açtı.³⁸

Zaten Mısır'ı işgal etmiş olan ve Arap yarımadasının doğu kıyılarında sistematik olarak yerleşmeye başlayan İngiltere haliyle aradaki Arap topraklarına ilgisiz kalmıyordu. Bu bölgelerdeki Avrupalı konsoloslar, 1912'den önce sık sık İngiliz ajanlarının Araplar arasında faaliyette bulunduklarını iddia etmişler ve İngilizlerin bu bölgeleri işgal altına almaya heveslendikleri hakkında uyarıda bulunmuşlardı. Ancak Londra'nın doğu Arap topraklarındaki siyaseti, ticareti elinde tutmak, Hindistan yolunu denetimi altında bulundurmak ve Mısır üzerindeki hakimiyetini sürdürmek gibi genellikle bölgedeki geleneksel çıkarları doğrultusunda şekillenmişti. Bu çıkarlar, güçlü bir Osmanlı hükümeti ya da diğer güçlerin müdahalesiyle tehdit edilmediği sürece, işgal İngilizler için diplomatik, siyasi ve askeri nedenlerle arzulanan bir durum değildi. Kaldı ki İngiltere, Fransa'yla 1912'de imzaladığı denizcilik anlaşmasının ardından bu devletin Suriye'de güttüğü ihtiraslara çok daha dikkat etmek zorundaydı.³⁹

1912 yazında, imparatorluk içindeki istikrarsız siyasi durum ve dışarıdan gelen tehditler ışığında İngiliz hükümeti Arap vilayetlerindeki rolünü yeniden değerlendirmiş ve işgal seçeneği üzerinde durmuştu. Lowther, Suriye'deki yerel kaynakların seferber edilmesi konusunda gizli bir soruşturma yapmaları için konsoloslarına talimat yolladı. Bu soruşturmaya cevap olarak Şam, Kudüs, Halep ve Beyrut'tan ayrıntılı raporlar gelmiş ve bunlar Londra'daki Harp Dairesi'ne iletilmişti. Halep'ten Konsolos Fontana'nın raporu şöyleydi: "Yukarı Mezopotamya'daki kabile şeyhleriyle temas halinde olan birden fazla İngiliz'den aldığım istihbarata göre, bu kabile şeyhleri İngilizlerin Cezire'yi [Mezopotamya] ne zaman işgal edeceklerini merak etmektedirler ve ülkeyi fethetme konusunda yardım edeceklerini bildirmişlerdir."⁴⁰

Mısır'daki İngiliz yönetimi, Arap bölgelerindeki muhalefet hareketini ve Osmanlı hükümetinin zayıflığını kendi yararına kullanmaya çalışmıştı. Baskıcı Osmanlı siyasetinden kaçıp Kahire'ye yerleşen Suriyeli aydınlar, buradaki İngiliz yönetimi altında güvenli bir sığınak bulmuşlardı, Osmanlı hükümetine de pek sempati duymuyorlardı. Öte yandan Mısırlı milli-

38 Partinin örgütlenmesi ve programı için bkz. Tauber (1993b), s. 121-34, ve Duri, s. 277-80.

39 Thomas, "The Sykes-Picot Agreement of 1916" (1971), s. 4. Suriye'nin iki güçlü devlet arasında bölünmesinin başlangıcını simgeleyen 1909-1910 İngiliz-Fransız demiryolu anlaşması üzerine kapsamlı bir inceleme için bkz. Khalidi (1980), s. 113-86.

40 PRO. FO 195/2433. Lowther'dan Beyrut, Şam, Kudüs, Halep konsoloslarına (gizli), fal. 19 (Pera, 26 Haziran 1912).

yetçiler, sömürgecilığe karşı mücadelelerinde hâlâ İstanbul'dan medet umuyor, Suriye'deki Arap siyasi hareketiyle fazla ilgilenmiyorlardı.⁴¹ Temmuz 1908 devrimi kutlamaları sırasında Mısırlı milliyetçilerin dile getirdikleri İngiliz karşıtı duygularını bütün canlılığıyla hatırlayan İngilizler ise, Mısır'daki Suriyelilerin Osmanlı karşıtı tavırlarına cesaret vermese-ler de göz yumuyorlardı. Osmanlıcılığa karşı olmak, potansiyel olarak İngiliz çıkarlarına aykırı olabilecek bir Arap birliği talebini içinde taşımış olsa da İngilizlere uyan bir durumdu, çünkü bu, Mısır'ın Osmanlı halifesi ile olan bağlarını öne çıkaran Mısırlı milliyetçilerin davasını zayıflatıyordu.

Bir ortak Arap kimliğine yönelerek İstanbul ile bağları zayıflatmaya çalışan Mısır'daki Suriyeliler ile imparatorluğa bağlılığı savunan Mısırlı milliyetçi Mustafa Kâmil'in peşinden gidenler arasında gerginlikler olmuştu.⁴² Hem Mısırlı milliyetçilerin hem de Suriyeli Arapçıların söylemi, hedeflerin doğru ve tarafsız ifadesinden çok kestirme siyasi çıkarları yansıtıyordu. Her iki tarafın da belirttiği hedefler siyasi gerçeklerle uyuşmuyordu. Mısırlı milliyetçiler aslında Osmanlı hükümanlığıyla bağdaşmayacak "Mısır Mısırlıdır" gibi bir fikre bağlanmışlardı. Suriyeliler ise, savunukları Arap birliğinin hangi siyasi temeller üzerine oturtulacağı konusunda somut bir fikre sahip değillerdi. İngiliz yanlısı Suriye hareketini desteklemekle İngiltere, Suriye'deki kendi konumunu kuvvetlendirmeyi umuyordu. Mısır'daki konumunu güçlendirmek için de işe Kahire'deki Osmanlı yüksek komiserliğini feshederek başladı.⁴³

Balkan savaşının Ekim 1912'de patlak vermesi imparatorluğu sarstı. Zaten istikrarsız olan siyasi, ekonomik ve diplomatik durum giderek daha da kötüleşince, İngiliz ve Fransızların Arap vilayetlerine gösterdikleri ilgi de yoğunlaşmıştı. Kasım 1912'de Beyrut valisi Edhem Bey, biri Beyrut ile Cebel-i Lübnan'ın Fransız himayesi altında birleşmesini arzulayan, diğeri ise Suriye'nin İngiliz yönetimi altında Mısır'a ilhakını isteyen iki bölücü siyasi akım hakkında İstanbul'u uyardı. Üçüncü bir grup ise, bu iki eğilimi bertaraf etmek için reformları ve "tevsi-i mezuniyet"i savunuyordu. Vali, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ülkelerin daha hızlı kalkındıklarına ilişkin Beyrut kamuoyundaki yaygın kana da dikkat çekmişti. Bu kanının Fransız ve İngiliz yanlısı akımları güçlendirdiğini ve bunun da yabancı işgaline zemin hazırladığını belirtiyor, acil ve kapsamlı reform yapılması konusunda İstanbul'u uyarıyordu.⁴⁴

⁴¹ Jankowski, "Egypt and Early Arab Nationalism, 1908-1922," s. 255-56.

⁴² Philipp (1985), s. 114.

⁴³ PRO. FO 195/2446. Grey'den Lawther'a, fol. 66 (25 Kasım 1912).

⁴⁴ BBA. BEO 309692 (266893). Vali Edhem'den Sadrazama (9 Kasım 1912).

Vali'nin raporunda belirttiklerinin Beyrut'taki siyasi eğilimleri ne kadar doğru olarak yansıttığı ise tartışma götürür. Kamuoyunu yatıştırmak için reformların hayata geçirilmesi gerektiğine inanan vali, Beyrut'u ve muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer vilayetlerini korumak için tek çözümün reform taleplerini acilen yerine getirmek olduğu konusunda hükümeti ikna etmeye ve etkilemeye çalışmıştı. Muhakkak ki bu aşamada çoğunluğu Müslümanlardan oluşan pek çok reform yanlısı, Osmanlı devletiyle olan bağların korunması, vilayetlerindeki koşulların düzeltilmesi, dolayısıyla yabancılara tecavüzlerinin önüne geçilmesi düşüncesini yeğliyorlardı.

Arap Vilayetlerindeki Reform Hareketleri

Reformcuların talepleri, Beyrut'ta ve daha sonra da diğer Arap kentlerinde reform cemiyetlerinin oluşmasına yol açmıştı. İstanbul, Beyrut valisine, meclis toplanıp mebuslar da kendi seçmenlerinin gereksinimlerini burada dile getirmeden önce, vilayetler umumi meclisinin toplanarak reform önlemlerini tartışmaları tavsiyesinde bulunmuştu.⁴⁵ Reformlar için böylesine muğlak bir destek, tam da Balkan savaşının patlak verdiği ve Osmanlı'nın ani yenilgilere uğradığı bir zamanda Arapları hiç heyecanlandırmadığı gibi, savaş yüzünden iyice derinleşmiş olan askeri, ekonomik ve siyasi krizi Osmanlı'nın aşabileceğine ve Arap nüfusun yoğun olduğu vilayetleri yabancı tehditlere karşı koruyabileceğine dair güvenlerini de sarsmıştı. Balkan devletleri ordularının başkente doğru ilerlemesi, halifeliğin devrilebileceği korkusunu da yarattı.⁴⁶

Bu noktada, muhtemelen Reşid Rıza ve Mısır'daki İngilizler (bkz. Altıncı Bölüm) tarafından üretilen ve yayılan söylentilere göre, Hıdiv İzzet Paşa, Şerif Hüseyin, Şeyh Sanusi ve İbn Reşid gibi Arap liderleri arasında İstanbul'daki hükümeti devirmek ve bir Arap halifeliği kurmak üzere anlaşmaya varılmıştı. Daha kuzeyde Araplarla Kürtler arasında hükümet karşıtı bir ittifakla⁴⁷ ilgili dolaşan daha başka söylentiler ise, abartılan Arap milliyetçilik hareketine bir de yakıştırma Kürt hareketi ekleme çabalarıydı.

Balkanlardaki savaş nedeniyle ortaya çıkan daha yüksek vergi beklentisi, borç talepleri ve savaş yükümlülükleri Arap nüfusu endişelendirmişti. Hayfa'daki Amerikan konsolosunun yazdığına göre, oradaki Araplar şöyle diyordu: "Eğer Türkiye Trablusgarp'tan vazgeçmişse, Avrupa'daki top-

⁴⁵ Age. Sadrozamdan Beyrut'a (25 Kasım 1912).

⁴⁶ PRO. FO 195/2444. Devey'den Lowther'a (14 Kasım 1912).

⁴⁷ PRO. FO 195/2445. C. Leonard Woolley'den Konsolos Fontana'ya. Fontana'dan Lowther'a ilişik, no. 78 (14 Aralık 1912). Ayrıca, PRO. FO 195/2445. Lowther'dan Dışişlerine (31 Aralık 1912).

raklarından da vazgeçecektir; şimdi kendi kendilerine padişahı, paşaları, valileri ve bütün hükümete verilen desteğin bedelini kimin ödeyeceğini soruyorlar ve bu bedelin büyük bir bölümünü Arapların ödemesi gerektiği sonucuna varmış durumdalar.”⁴⁸ Bütün bu korkular haklı çıkmıştı: hükümet emlak vergisini denetlemek üzere Şam ve Beyrut’a komisyonlar yolladı. Beyrut’a giden komisyon, Beyrut’un önceden 110.000 lira olan vergi gelirlerinin 430.000 lira olması sonucuna vardı. Artırılan vergilerden rahatsızlık duyan Şam halkı komisyonun çalışmalarını engelledi. Beyrut’ta ise kent halkı validen komisyonu lağvedip çalışmalarını da iptal etmesini istedi.⁴⁹

Savaşın mali yükünün Arap vilayetlerine ödetileceği beklentisi, belirgin bir Osmanlı çöküşü olasılığıyla birleşerek, Suriyeliler arasındaki İngiliz yanlısı eğilimleri kuvvetlendirirken, İngilizlerin Suriye’ye ilgisini de artırmıştı. Yafa’dan yollanan bir İngiliz raporu kentteki havayı şöyle anlatıyordu:

Son Türk yenilgilerinin Yafa halkı üzerindeki etkisi halkın artık Türk hükümetini gitgide daha az sevmesi olmuştur, her yandan Türk rejiminin yıkılmaya mahkûm olduğu kanısı duyulmaktadır ve bu durumda da bu bölge için olabilecek en iyi şeyin Mısır sınırının Akka’ya kadar genişletilmesi olduğu düşünülmektedir. Bu konuda hep dedikodular vardı, ancak artık pek çok Müslüman eşraf serbestçe bu fikri ifade etmektedir. Bu insanlar, imparatorluğun büyük bölümünün ayrılmasının, geriye kalan vilayetler üzerine ağır bir vergi yükü yükleyeceğinden endişe duymakta, aynı zamanda da Mısır’da olduğu gibi mülklerinin değerinin artacağını ummaktadırlar.⁵⁰

İngiltere, müttefiki Fransa’yı düşündüğü için İngiliz yanlısı propagandayı teşvik etmemişse de, Fransa’nın Suriye’deki nüfuzunu sağlamlaştırma çabaları, İngiliz yanlısı duyguların büyümesine yaramıştı. İngiliz yanlısı ve Fransız yanlısı hizipler kabaca dini çizgide ayrılmışlardı. Lübnanlı Maruniler Fransız müdahalesinden yana olurken, İngiltere özellikle Müslüman eşrafa hitap etmişti. Arap eşrafından bir delegasyon İngiltere’nin Beyrut konsolosunu ziyaret ederek Fransız propagandası konusundaki endişelerini dile getirmişlerdi.⁵¹ Suriye’deki hem İngiliz hem de diğer Avrupalı diplomatik temsilciler, İngiliz mandası hatta ilhaki için yapılan ajitasyo-

⁴⁸ US 867.00/1455. Theodore J. Stuve’dan Hollis’e. Hollis’ten Dışişleri Bakanına ilişik (23 Aralık 1912).

⁴⁹ HHS. PA 38/354. Pinter’dan Berchtald’a (Beyrut, 6 Aralık 1912).

⁵⁰ PRO. FO. 195/2446. Hough’dan McGregor’a (8 Kasım 1912). McGregor’dan Lowther’a ilişik (Kudüs, 8 Kasım 1912).

⁵¹ HHS.PA 38/354. Pinter’dan Berchtald’a (23 Kasım 1912).

nun ne denli kuvvetli olduğu konusunda raporlar yolluyorlardı.⁵² 12 Aralık tarihinde Mallet, Büyükelçi Lowther'a, "majestelerinin konsoloslarının Suriye'nin İngiliz yönetimi altına girebileceği düşüncesini teşvik etmemelerini" öğütlemiş ve "Majestelerinin hükümetinin böyle bir bölgesel genişlemenin sorumluluğu altına girmeyi düşünmesinin ne pratik olarak mümkün ne de arzulan bir şey olduğunu" söylemişti.⁵³

Konsoloslar, Suriye'ye yabancı müdahale konusunda yöredeki heves ve isteği abartmışlardı, ancak bazı yerel eşrafın Osmanlı'nın beklenen çöküşü karşısında böyle bir müdahale isteme eğiliminde olduğu açıktı. 1908 devriminden beri adem-i merkezîyetçi eğilimler Arap vilayetlerinde güç kazanmıştı. Ne var ki Kâmil Paşa'nın liberal hükümetinin, yerel hükümetin yetki ve haklarını genişletecek idari önlemleri almak ve uygulamakta başarısız kaldığı 1912 sonunda açıkça görüldü. İmparatorluk, savaş cephesinde yenilgiler, içerde ise ekonomik ve siyasi zorluklarla çöküşe doğru ilerlerken, Arap vilayetlerindeki gayri memnun unsurlar, yabancı himayesi altında özerkliği sağlayacak bir siyasi formül peşinde, Düvel-i Muazzamanın müdahalesini akıllarından geçiriyorlardı.⁵⁴

Bu noktada, bazı Arap liderleri, Arap halifeliği kavramını mümkün olabilecek tek Arap siyasi düzenlemesi olarak yeniden ortaya attılar.⁵⁵ Arap vilayetlerindeki sosyal ve siyasi normlarda olduğu kadar, ekonomik koşullarda da büyük çeşitlilik vardı. Osmanlıcılık gibi Arap halifeliği fikri de, Arap nüfusun çoğunlukta olduğu topraklarda özel çıkarları, bölgesel, dilsel ve sosyoekonomik çeşitliliği bir arada barındıracak bir şemsiye ideoloji olabilirdi. Ancak bu fikir, Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki dini bölünmeyi derinleştirdi. İngiliz yanlısı Müslüman hizip ile Fransız yanlısı Hristiyan hizip arasında dini çizgide oldukça açık bir bölünme zaten varken, Arap halifeliği fikri çoğunluğu Müslüman olan Suriye'de İngiltere'nin konumunu güçlendiriyordu.⁵⁶ Arap halifeliğini savunanlar arasında o sırada Mısır'da yaşamakta olan İngiliz hayranı İzzet el-Abid de vardı.⁵⁷

52 Örneğin, bkz. PRO. FO 195/2446, fol. 17. Yüzbaşı Cuthbert Hunter'dan (?) Lawther'a (19 Kasım 1912); HHS. PA 38/354. Pinter'dan Berchtold'a (28 Kasım 1912).

53 PRO. FO 195/2446. Mallet'dan (Dışişleri Bakanı için) Lowther'a, fol. 43 (12 Kasım 1912).

54 PRO. FO 195/2446. Cumberbatch'ten Lawther'a, fol. 36-42 (4 Aralık 1912).

55 Arap yanlısı halifelik propagandasında Faik el-Müeyyed'in rolü için bkz. HHS. PA 38/354 (bkz. Not 51).

56 Age.

57 İngiliz işgalinden yana olan Şam'daki bir komiteyi yetkililer basmış ve örgütün altı üyesini tutuklamışlardı. Bu grubun kurucuları olarak bilinen Şefik el-Müeyyed ve İzzet Paşa, tutuklamaların olduğu sırada Şam'dan Mısır'a kaçtılar. HHS. PA 38/359. Ranzi'den Berchtold'a (5 Ocak 1913).

Mısır Hıdivi Abbas Hilmi, halifelik için en mantıklı ve en hevesli isim olarak ortaya çıkmıştı.

Beyrut'taki İngiliz konsolosu, şehirdeki müdahale taleplerine cevap vermekte isteksiz davranılması yüzünden İngiliz yanlısı akımın zayıflamakta olduğunu ileri sürüyordu.⁵⁸ Osmanlı hükümetinin başında İngiliz yanlısı Kâmil Paşa varken, İngiliz yetkililer vilayetlerde ayrılık yaratmaya pek yanaşmamış olabilirler. Beyrut'taki ve diğer Arap vilayetlerindeki siyasi havayı, Balkan savaşında değişen şartlar ve İstanbul'un bu vilayetler için reform önerilerine cesaret veren yeni girişimleri gibi, diğer başka önemli nedenler etkilemişti. Aralık 1912'de Osmanlılar ile Balkan devletleri arasındaki barış görüşmeleri Londra Konferansı ile başladı. Savaş yorgunu Balkan devletleri, konferans masasına oturmaya ve daha fazla ilerlememeye razıydılar. Bir kısım topraklarını yitirmekle birlikte Osmanlı hükümeti, bütünlüğünü tehdit edebilecek tehlikeleri önleyebilmişti. Birkaç hafta önce İstanbul'un düşeceğine kesin gözüyle bakılırken, Osmanlı delegasyonu şimdi Londra'da, imparatorluğun Bulgar işgali altındaki stratejik ve tarihsel öneme sahip eski başkenti Edirne'nin geri alınması için pazarlığa oturmuştu.⁵⁹

Kâmil Paşa hükümeti, Arap vilayetlerindeki yerel liderlerin reform tekliflerinin bir layiha haline getirilmesini resmen kabul etmişti. 25 Aralık'ta vali Edhem'in Beyrut'tan bildirdiğine göre, vilayet idare meclisini reform müzakerelerine çağıran padişah iradesi büyük bir coşkuyla karşılanmıştı. Vali, daha bir ay önce çeşitli yabancı ve Osmanlıcı akımlar arasında bölünmüş olan kamuoyunun, vilayetlere reform ve ilerlemenin geleceğine yürekten inanarak Osmanlı'ya sadakatte birleşmiş olduğunu belirtiyordu.⁶⁰ İlk reform layihasını hazırlamak üzere atanan resmi komisyonun yanı sıra, Hristiyan ve Müslüman ileri gelenler, reformlar üzerine fikir alışverişinde bulunmak üzere ara sıra toplantılar düzenlemişler ve Beyrut Reform Komitesini kurmuşlardı. Vali, taslakları tartışmak üzere vilayet idare meclisini Ocak başında toplantıya çağırırdı. İdare meclisindeki ilk önerilere göre, Arap vilayetlerinde Arapça'nın resmi dil olması ve hükümet dairelerine yabancı danışmanların atanması kararlaştırıldı.⁶¹ Dahiliye nazırı, 1 Ocak 1913 tarihinde Suriye ve Halep vilayetlerine de reform layihası hazırlamalarını tavsiye ediyordu.⁶²

58 PRO. FO 195/2446. Cumberbatch'ten Lowther'a, fol. 53 (31 Aralık 1912). Mısır yetkilileri ile Suriyeliler arasında temas sağlanması çalışmalarına konsolos bizzat katılmıştı. Bkz. Khalidi (1980), s. 266.

59 Shaw ve Shaw, s. 295.

60 BBA. BEO 309692. Vali Edhem'den Sadarete (25 Aralık 1912).

61 Zeine (1958 [1973]), s. 89.

62 BBA. BEO 309692. Dahiliye Nezaretinden Suriye ve Halep vilayetlerine.

Beyrut Reform Komitesi eşit sayıda Müslüman ve Hristiyan'dan oluşmuştu. Kâmil Paşa, cemaatlerin kendi kurdukları bu komitenin resmi komitenin yerini almasına izin vermişti, zira farklı dini cemaatlerin gönüllü işbirliği, bu insanların birlikte yaşama isteğini ve de yabancı müdahale arzusunu bir yana bıraktıklarını gösteriyordu. Beyrut komitesinin Müslüman ve Hristiyan üyeleri aynı ekonomik çıkarları paylaşıyorlardı, iki başkan Muhammed Bayhum (Müslüman) ile Yusuf Sursuk (Hristiyan) da, sıkı bir işbirliği içine girerek Osmanlı hükümetiyle reformcular arasında arabuluculuk yapmışlardı.⁶³

Reform projesi Şam'da mahalli idare meclisi tarafından hazırlanmıştı. Hem Beyrut'un hem de Şam'ın önerilerindeki temel noktalar, vilayet yetkililerinin yöre halkı arasından atanması, devlet dairelerinde Arapça kullanımına izin verilmesi, askerliğin daha kısa ve o yörede yapılması gibi çarpıcı benzerlikler göstermekteydi. Aslında Şam'ın önerileri, daha yerel talepler içeriyordu.⁶⁴ Örneğin, yargıçların yerel olarak atanması ve mahkemelerde Arapça kullanılması gibi öneriler özellikle Şam idare meclisince açıkça ifade edilmişti. Bunlara ilave olarak Şam, kamu işlerini, tarımsal gelişmeyi ve eğitim kurumlarını finanse etmek üzere mali yardım da istedi. Yine de, Şam'ın programı merkezi hükümetle bağları gevşetmeyi tasarlamamıştı. Öte yandan Beyrut Reform Komitesi yerel hak ve yetkiler ile merkezin yetkilerinin ayrılmasına ilişkin belli şartlar koymuş, merkezin yetkilerini dış ilişkiler, askeri işler, gümrük ve iletişim konularına sınırlamıştı.⁶⁵ Beyrut Komitesi yeniden örgütlenmiş bir yerel meclisin valiyle ilişkilerini düzenlemeye çalışmış, bu ikisinin gücünü vilayet idare meclisinin yararına tanımlama ve ayırma girişiminde bulunmuştu. Beyrut yabancı danışmanların çalıştırılmasını da öngörmüştü. Bu talepler muhtemelen özerk Cebel-i Lübnan örneğinden esinlenmişti.

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN DÖNÜŞÜ

Reform Hareketinin Bastırılması

Osmanlı'nın Balkan savaşındaki yenilgisi o kadar hızlı ve büyük olmuştu ki, Sadrazam Kâmil Paşa 1912 Aralığında ateşkes isteğinde bulunmuş, böylece Londra Konferansı'na gidilmişti. Müzakereler sürerken, anlaşılan Kâmil Paşa'nın işgal altındaki Edirne'yi Bulgaristan'a bırakmasını

⁶³ Tauber (1993b), s. 135-51; Johnson, s. 61.

⁶⁴ HHS. PA 38/359. Ranzı'den Berchtold'a (8 Şubat 1913). Şam'ın reform önerileri için aynı belgenin ilişğine bkz. Beyrut'un önerileri için bkz. Tauber (1993b), s. 138-39.

⁶⁵ US 867.700/523. Willoughby-Smith'den Dışişleri Bakanına (14 Nisan 1913). İlişğinde: "Projet de Reforms à appliquer au Vilayet de Beyrouth" (31 Ocak 1913).

engellemek bahanesiyle İTC liderleri 23 Ocak 1913'te Bâbü'lî'yi basmış, silah zoruyla kabineyi dışarı çıkartıp hükümete el koymuşlardı. İTC'nin kumanda merkezi olan Selanik'in düşmesi İttihatçılar için psikolojik bir yıkım olmuştu. Şimdi de Edirne'nin yitirilme olasılığı bu müdahaleye yol açmıştı. İttihatçılar 1909'da iktidardan indirilmesinden bu yana cemiyetin baş düşmanı olan Kâmil Paşa'nın İTC'ye karşı bir misilleme yapacağı telaşı içindeydiler. Hangi nedenle gerçekleşmiş olursa olsun Bâbü'lî baskını, bir beş yıl daha, yani Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar İTC'yi iktidarda tuttu.

Beyrut ve Şam'daki reform komiteleri, darbeden ve Mahmud Şevket Paşa başkanlığındaki İttihatçı hükümetin kurulmasından sadece birkaç gün sonra projelerini sonuçlandırıp yayınladılar. İTC darbesinin reform hareketi ve Suriye'deki olayların gidişatı üzerinde önemli etkileri oldu. Vilayetlere yerel özerklik verilmesine ilke olarak karşı çıkmakla birlikte İTC adem-i merkeziyetçilerle uzlaşmaya eğilimli görünüyordu. Sabahaddin'i yeni hükümete almak girişimleri vardı.⁶⁶ Suriye'deki heyecanlı faaliyetleri görüp Balkanlardaki özerklik düşüncesinden de etkilenen bölgelerin elde tutulmasında merkeziyetçi politikanın nasıl iflas ettiğine tanık olan yeni Mahmud Şevket Paşa hükümeti, Arap taleplerini incelemek üzere bir komite oluşturdu.⁶⁷ Hükümet ne Beyrut Reform Komitesi'nin vilayet idare meclisi adına talep ettiği hak ve yetkileri teslim etmek ne de imparatorluğun değişik vilayetlerinden gelen çeşit çeşit reform öneri paketlerini kabul etmek niyetindeydi. Onun yerine, uzun uzun tartışılmış olan ve adem-i merkeziyetçi önlemlerin yer aldığı Vilayetler Kanunu'nu Mart 1913'te resmen ilan etti. Ancak reformcular, özellikle de Beyrut'takiler neredeyse elde edeceklerini düşündükleri taleplerden taviz vermeyi kesinlikle reddettiler, Suriye ve Kahire'deki kampanyalarını yoğunlaştırdılar. Reformların alternatifi olarak Mısır basını ilhak ile ilgili makaleler yayınlamış, diğerleri ise bir "Arap hükümeti" fikrini öne sürmüşlerdi.⁶⁸

İTC 1913 baharında her ne kadar yeniden iktidardaysa da, reform konusunda siyasi ağırlık koyacak kadar güçlü değildi. Edirne ne Londra Konferansı'nda ne de yeniden başlayan savaş sonucunda geri alınamamıştı. Hükümet, yenilgilerin ve uzamakta olan savaşın yükünü daha çok hissediyordu. Çarpışmalardan uzak olan Arap vilayetleri ilk başta savaştan görece az etkilenmiş, yine de asker yollararak savaşa katkıda bulunmuş, bu da ekonomik ve sosyal dengelerin bozulmasına neden olmuştu. Şubat

⁶⁶ Birinci, s. 202.

⁶⁷ Ahmad (1969), s. 134.

⁶⁸ BBA. BEO Sadaret Defterleri 922, no. 75 (13 Şubat 1913).

ayında hem Şam hem Halep halk gösterilerine sahne oldu. Şam'da ekmeğin fiyatı iki hafta içinde yaklaşık yüzde 30 artarak sokak gösterilerine yol açtı.⁶⁹ Halep'te valinin sarayı önünde ekmeğin fiyatlarını protesto etmek üzere toplanan kadın göstericiler zabıta zoruyla dağıtıldı.⁷⁰ Halep'te vilâyetin et stoklarına ordu için ele koyulunca et fiyatları da fırladı. Hükümet, darlığı ve fiyatları denetim altına almak için bazı etkin önlemler alabilmişti. Şam'da tahıl ihracatı ve spekülasyon yasaklanmıştı.

Avusturya'nın Şam konsolosunun yazdıklarına göre, Şamlılar kendi çıkarları peşinde koşan İngiltere'nin Mekke şerifini halife yapıp İngiliz himayesi altında halifelik kurmaya çalışarak huzursuzluk yarattığına inanmışlardı.⁷¹ 1913'te İngilizlerle şeriflerin ittifak içinde oldukları söylentisi Suriye'de dolaşmaya başlamış ve Şamlılarca soğuk karşılanmıştı. Şubat ayında İTC denetimindeki hükümet, buradaki muhalefeti yatıştırma taktiği olarak Şam valiliğine bir Arabı, Arif el-Mardini'yi atadı. Bütün olanakların savaş için seferber edildiği bir dönemde İttihatçı hükümetin Şam'da düzeni sağlayıp kamuoyunu lehine çevirebilmesi, siyasi bir başarıydı.

Halep'te savaş için öncelikle de eşrafin yaptığı ödemelerin yükü çok ağırdı. Yetkililer önce mecburi borçlanma yoluna gitmeyi düşünmüşlerdi, ancak bunun yerine et, yağ ve buğday gibi ihtiyaç maddelerini eşraftan temin etme yoluna gittiler. Avusturya konsolosuna göre, bu mükellefiyetlerden en fazla İtilafçıların eski liderleri (muhtemelen kentin en zenginleri) zarar görmüştü.⁷² Bu durum, Halep'teki İngiliz yanlısı eğilimlerin Beyrut ve Şam'dakilerden niçin daha uzun sürdüğünü açıklamaya yardımcı olabilir.⁷³

İttihatçılar hükümeti ele geçirdikten kısa bir süre sonra, liberal hükümetin görevden alıp yerine Edhem Bey'i getirdiği Hazım Bey, vali olarak Beyrut'a döndü. İttihatçı politikalar Beyrutlularla hükümet arasındaki yabancılaşmayı derinleştirmişti. Hazım Bey, basın üzerinde daha sıkı denetim kurarak Beyrut'ta iki gazeteyi kapattı. Mülk sahiplerinden mecburi borçlanmaya gidileceğine ilişkin söylentiler doğru çıkmadı, ancak reformcuların hükümete duydukları kuşku büyüdü.⁷⁴ Hazım Bey, Beyrut re-

69 HHS. PA 38/359. Ranzi'den Berchtold'a (Şam, 24 Şubat 1913).

70 HHS. PA 38/358. Dandini'den Berchtold'a (8 Mart 1913).

71 HHS. PA 38/359 (bkz. na 69).

72 HHS. PA 38/358 (bkz. nat 70).

73 Halep'in İngilizlere ilhakı fikrinde gösterilen ısrar için bkz. ayrıca, Khalidi (1980), s. 284.

74 US 867.00/492. Yüzbaşı Fletcher'dan Donanma Bakanına (16 Şubat 1913)., Bahriye Dairesinden Dışişleri Bakanlığına'nın ilişkisinde (8 Mart 1913); HHS. PA 38/358. Pinter Berchtold'a. (27 Mart 1913).

form layihasına göre davranmayı reddetmişti.⁷⁵ Vilayetler Kanunu, vilayetlerdeki vergi gelirlerinin yerel olarak idare edilmesi gibi sınırlı adem-i merkezîyetçi önlemler şart koşarak çeşitli yerel taleplere karşılık vermek üzere tasarlanmıştı. Vilayetler Kanunu'nu yetersiz bulan, önerdikleri reformları uygulamamakta direnen Hazım Bey'e de kızan reformcular hükümet aleyhinde gösteriler düzenlediler. Beyrut ticaret mahkemesinde başkan yardımcılığı ve belediye meclisinde de başkanlık yapmış olan Beyrut'un hatırı sayılır simalarından Selim Ali es-Selam, yerel idare meclisindeki görevinden istifa etti.⁷⁶ Şükrü el-Asali, yeni vilayet nizamlarına uymasını sağlamak için kendisine verilen Lazkiye mutasarrıflığını reddetti.⁷⁷

Hazım Bey'in Nisan başında Beyrut'taki reformcuların kulübünü kapatma kararı, daha da şiddetli tepkilere yol açmıştı. Beyrutlu liderlerin reform konusunda amaç birliği yapmış olmaları, taleplerini vilayet özerkliği ile eşit tutan hükümeti korkutuyordu. Beyrut'taki Amerikan konsolos vekiline göre, İstanbul'un kulübü dağıtma kararı, Şam'daki reformcularla müzakerelerin başlamasının hemen ardından ortaya çıkmıştı.⁷⁸ Reformcular, reform konusunda hükümet üzerindeki baskılarını artırmak amacıyla propagandalarını Beyrut dışına da yaymışlardı. Reform fikri özellikle Seyyid Talib'in liderliğinde Basra'da ilgi görmüştü.⁷⁹

İstanbul, reform hareketini bastırmanın vilayetlerde tepki yaratacağını biliyordu. Şam'ın resmi gazetesi *Surîye*'de reform hareketi hakkında çıkan bir polemik, kapatmanın zeminini hazırlamak üzere önceden planlanmıştı. Makalede halka sükûnet ve vilayetle ilgili önemli konuları (dokuz aydır toplanamayan) Meclis-i Mebusan'daki temsilcilerine bırakmaları telkin ediliyordu.⁸⁰ Ancak Beyrut'taki olayların Şam üzerinde ciddi sonuçları olmuştu. Yerel gazeteler hükümeti şiddetle eleştirmişler, Vilayetler Kanunu'nu da yetersiz bir taviz olarak kınamışlardı.

Yerel reform hareketinin bastırılmasına karşı kamuoyunun tepkisini yanlış değerlendiren İstanbul, durumu kurtarmak için iki yol denedi. İlk

⁷⁵ PRO. FO 195/2451/484. Cumberbatch'den Lowther'a (Beyrut, 27 Mart 1913).

⁷⁶ Devlet dairelerinden diğer istifalar için bkz. Tauber (1993b), s. 141.

⁷⁷ PRO. FO 195/2451/484, bkz. not 75; Salibi, 207; Seikaly, "Şükrü al-Asali: A Case Study of a Political Activist," s. 89-90.

⁷⁸ US 867.00/517. Willoughby-Smith'den (görevli konsolos yardımcısı) Dışişleri Bakanlığı'na (?), no. 426 (14 Nisan 1913).

⁷⁹ Tauber (1993b), s. 157-68. Basra'daki reform hareketi, Mezopotamya'daki şeyhleri, "Türk hükümetinden mutlak bağımsızlık olmasa da, bir özerklik mücadelesinde" birleştirmeye çalışıyordu. US 867.00/517. Sauer'den Dışişleri Bakanlığına (Bağdat, 17 Mart 1913).

⁸⁰ HHS. PA 38/356. Ranzi'den Berchtold'a (Şam, 22 Nisan 1913).

olarak reform hareketine karşı kayıtsız ya da muhalif olan nüfusun büyük kesimini harekete geçirdi. İkinci olarak da, yerel taleplerle uyuşan bir değişimi uygulamakta ciddi olduğunu halka anlatacak bazı acil önlemler aldı. Ancak hükümet, reformcuların protestolarına karşı⁸¹ Beyrut halkının alt tabakasını harekete geçirme çabalarında, bir önceki yılın seçim kampanyasındaki kadar başarılı olamadı. Devletin yanında kalmayı tercih eden bazı ileri gelenlerin, reformcu kıskırtmayı telin eden telgraflar göndermelerinin dışında karşı propaganda pek etkili olmadı. İstanbul, hükümetin durumunu düzeltmek amacıyla Suriye'ye temsilciler dahi yollamıştı, ancak sektör bir huzursuzluk yaratmaya çalışmak ve ortak çıkarlarını kollayan Beyrutluların bu olağanüstü birliğini bozmaya çalışmakla suçlandı.

Suriye'ye yollanan temsilcilerden biri de Abdülaziz Caviş'ti. Caviş, 1912'de Mısır'dan İstanbul'a kaçan Mısır milliyetçisi bir tahrikçiydi. Osmanlı yetkilileri onu iade etmeyi reddedince, Mısır'ın Başkonsolosu Lord Kitchener İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliğini arayarak Caviş'in eylemlerinin dikkatle izlenmesini istemiş, Osmanlı başkentindeki Mısırlı öğrencileri etkileyebileceği endişesini iletmışti.⁸² Diplomatik bir sorun haline gelen Caviş'in iade edilmesi, İTC'nin kongresinde de ele alınmış, halifelğe sığınmış bir mültecinin iade edilmesinin kabul edilemez olduğu kararına varılmıştı. Kongrede olup bitenleri rapor eden Lowther ise, artık iktidarda olmayan İTC'nin ülkedeki "milliyetçi unsurlara" hoş görünmek amacıyla Caviş'ten faydalanmaya çalıştığını yazmıştı.⁸³ İTC aslında, emperyalist ihtiraslara karşı Osmanlıcı propagandada etkili olduğu kanıtlanmış olan İslami simgelere sığınıyordu.

Reform kulübünün kapatılmasından sonra, İngiltere, Mısır'dan yaptığı propagandayı yoğunlaştırmıştı. İngiliz yanlısı Kâmil Paşa'nın devrilmesi, İstanbul ile Londra'nın ilişkilerini daha da sorunlu hale getirmişti.⁸⁴ İTC'nin Caviş'i Suriye'ye göndermesi İngiltere'yi kaygılandırmış, İttihatçı hükümete karşı yıkıcı propagandanın yeniden başlamasına yol açmıştı. *The Egyptian Gazette*'te 22 Nisan 1913'ye yayımlanan ve reform konusundaki en acı söylemden bile çok farklı bir dille kaleme alan bir makale, özellikle Araplarla Türkler arasında bir ırk düşmanlığı ve nefreti tahrik et-

⁸¹ HHS. PA 38/358. Pinter'dan Berchtold'a (23 Nisan 1913).

⁸² PRO. FO 195/2414. (31 Ocak 1912).

⁸³ PRO. FO 195/2390. Lowther'dan Grey'e (25 Eylül 1912). Raporun ilişkisinde, Caviş meselesine İttihat ve Terakki'nin nasıl baktığına ilişkin *Liberté* gazetesinde çıkan bir yazının kupürü bulunmaktadır.

⁸⁴ Hükümetin Ocak 1913'te İttihat ve Terakki tarafından ele geçirilmesinden sonra, Kâmil Mısır'a giderek bir önceki görevine geri dönmek için beklemişti.

meyi amaçlamıştı. Caviş'in misyonunu kınadıktan sonra makale şöyle devam etmekteydi:

Mücadele Sami Müslümanlarla Türk Müslümanlar arasındadır.... Irk temel bir gerçektir. Türk ile Arap arasındaki fiziki fark, bir yük beygiriyle Derby şampiyonu arasındaki fark gibidir. Ağır, uysal, durağan, despot, maddeci, düşünmeyen ve estetik yoksunu Türk'le, zeki, yerinde duramayan, demokrat, romantik, sanatçı ruhlu ve esnek Arap arasındaki fark hem entelektüel hem de manevi olarak çok büyüktür.

İngiltere'den, "Mısır'ı yeniden ihya eden güç" olarak söz eden makale, hem o dönemde İngiliz yetkililerin kafasında kesin çizgileriyle belirginleşen planlar olarak hem de Arapları kıskırtmak açısından değerlendirilebilir:

Osmanlı'nın o eski ünlü süngüsü, Bulgarlar, Yunanlılar ve Sırlar karşısında düşmüştür, ve Araplar da fırsat kollamaktadırlar. Sultan'ın Mekke'nin ele geçirilmesi ve korunmasındaki tek iddiası halifelliğini sürdürmek içindir; Mekke'nin yitirilmesi, onun Müslümanlar üzerindeki hakimiyetini yitirmesi demektir.

Makalenin yazarı aynı zamanda "Hicaz demiryolunun da parçalanabileceğinden" ve "Mısır'ın Türkiye'ye hâlâ mevcut bağımlılığının son halkasını da koparacağından" dem vurmuş, "Türk İmparatorluğunun Anadolu, Ermenistan ve Yukarı Mezopotamya'daki sınırlarına kadar küçüleceği" kehanetinde bulunmuştu.⁸⁵ Bir başka makale ise, Balkan savaşı sonrasında Araplarla Türkler arasında, İstanbul'un askeri gücünün zayıflaması⁸⁶ sonucu ihtilaf çıkacağı ve "Kızıldeniz'deki hakim [İngiliz] donanmanın onayıyla Mekke'de bağımsız bir şerif çıkacağı"⁸⁷ kehanetinde bulunuyordu.

İngilizlerin Mısır'dan yaptıkları propagandadaki bu değişiklik Avusturya'nın Beyrut konsolosunun dikkatinden kaçmamış ve İngiliz propagandasının artık "zararsız bir 'adem-i merkezîyet' söylemi" altında gizlenmeyen daha somut bir şekle büründüğünü rapor etmiştir. Bu bağlamda Pinter, Beyrut'ta imzasız olarak dağıtılan, ancak bölgedeki Fransız çıkarlarını

⁸⁵ *The Egyptian Gazette*, 22 Nisan 1913. "The Khalifate". US 867.00/535'in ilişiginde. Willoughby-Smith'den Dışişleri Bakanına (28 Nisan 1913).

⁸⁶ *The Egyptian Gazette*, 15 Nisan 1913. "Turks and Arabs." US 867.00/527'nin ilişiginde. Willoughby-Smith'den Dışişleri Bakanına (Nisan (?) 1913).

⁸⁷ Age. Iskenderiye Konsolosu General Donald Andreas Cameron'un, *Egypt in the Nineteenth Century* adlı eserinden alıntı yapmaktadır (Londra: Smith, Elder, & Co., 1898).

kollayan ve İngilizlerin hükümetin reform konusunda düştüğü yüz kızartıcı durumdan sonuna kadar yararlanacaklarından endişe duyan sempati-zanlar tarafından yazıldığı anlaşılan el ilanlarından söz etmişti. Bu el ilan-ları, Beyrutluları vergi ödememeye, bütün iş yerlerini, okulları, camileri kapatmaya, koşullar değişene kadar “özgür Lübnan” a gitmeye çağırmak-taydı.⁸⁸

UZLAŞMA

Reform hareketinin dağılmasına yol açan olayların akışı, hükümeti Arap vilayetlerinden yükselen taleplere kulak vermeye zorlamıştı. Dil ala-nında verilen tavizler en fazla hoşnutluk yaratan ve en büyük sembolik ağırlığa sahip gelişme olmuştu. Dil sorunu, tüm reform gruplarının bü-yük ilgi gösterdiği konuydu. Oysa Arapça’nın yerel dil olarak kullanılması İTC’nin nispeten kolay kabul edebileceği konulardan biriydi, çünkü Ce-miyet’in esas amacı Beyrut Reform Komitesi’nden gelen, özellikle de vali-ler ve yabancı danışmanlar karşısında yerel idare meclisinin güçlendirilme-si gibi radikal talepleri söndürmekti.

Nisan 1913’te çıkarılan bir kararnameyle Arapça’nın mahkemelerde ve okullarda (bazı vilayet merkezlerindeki daha yüksek eğitim kurumları olan sultaniler hariç) kullanılması onaylanmış, dilekçelerin ve resmi muha-beratın Arapça olması sağlanmıştı.⁸⁹ Lowther yeni kararnameyi, İTC’nin muhalefetin adem-i merkeziyetçi politikasını benimsemesi olarak tanımlı-yordu. Yeni dil politikası ve bunun hemen uygulanmaya başlaması şaşkın-lıkla karşılanmış ve istenilen etkiyi yaratmıştı. Şam’da Arapça bilmeyen adli görevliler değiştirilmişti. Ancak Arapça’nın okullarda kullanımı, okul kitaplarının kısa sürede değiştirilmesi mümkün olmadığından ertelenmek zorunda kalmıştı.⁹⁰

Yerel görevliler, dahiliye nezaretine, Arapça bilmeyen bazı memurların değiştirilmesini talep eden, bazıları da Arapça yazılmış dilekçeler yollamış-lardı.⁹¹ Vilayetler, istemedikleri ya da siyasi olarak beğenilmeyen yerel devlet görevlilerini değiştirmek için yeni dil politikasını fırsat bilmişlerdi. Örneğin Şam valisi Arif, vilayet kadısı Hurşid Efendi’nin Arapça bilme-mesi nedeniyle yerine eski Akka mebusu Esad Bey’in (eş-Şukeyri) getiril-

⁸⁸ HHS. PA 38/358. Pinter’dan Berchtald’a (Beyrut, 23 Nisan 1913).

⁸⁹ HHS. PA 38/359. Ranzi’dan Berchtold’a (Şam, 22 Nisan 1913). Ayrıca, PRO. FO 195/2452/1831. Lowther’dan Dışişleri Bakanlığına (Pera, 21 Nisan 1913).

⁹⁰ HHS. PA 12/206. Pallavicini’den Berchtald’a (13 Mayıs 1913).

⁹¹ Örneğin bkz. Halep’in Bab kazası belediye başkanından kadının uzaklaştırılmasına ilişkin dilekçe. BBA. DH-MTV 60/48 (25 Temmuz 1913).

mesini istemişti. Nezaret bu isteği geri çevirmiş, Hurşid Efendi'nin sadece içinde değil aynı zamanda Arapça'da da uzman olduğunu bildirmişti.⁹²

Beyrut ve Talib'in kurduğu reform cemiyetiyle artık konumunu kuvvetlendirmeyi amaçladığı Basra hariç, İTC hükümeti Arap vilayetlerinde otoritesini yeniden sağlamayı başarmıştı. Özellikle askeri ve diplomatik cephede yaşadığı başarısızlıklara bakıldığında, bunun siyasi bir başarı olarak kabul edilmesi gerekir. Balkan Savaşı 1913 Mayıs'ında sona erdiğinde İTC Edirne'yi geri alamamış ve 1913 Ocağında gerçekleştirdiği darbeyi haklı kılacak gerekçeyi de böylece elinden kaçırmıştı.

Hükümet, Arap taleplerini karşılamak ve Arap vilayetlerinde etkin bir yönetim sağlamak için palyatif tedbirlerin ötesine geçmeye gerçekten niyetliydi. Balkan savaşlarında bazı topraklar yitirildiği için Arap vilayetleri nüfus, toprak ve ekonomik potansiyel açısından artık imparatorluğun daha büyük bir parçasını oluşturuyordu. Reform hareketi artık Arap halkının, sosyoekonomik, etnik ve bölgesel farklılıkları göz ardı eden Osmanlıcı çerçeve içindeki diğer Müslümanlar olarak değerlendirilemeyeceği gerçeğini ortaya koymuştu. Hükümet, çeşitli Arap bölgelerindeki farklı sosyal katmanların taleplerini göz önüne almak zorundaydı, yoksa bu gruplar ayrılıkçı programlara yönelebilir, Osmanlı hükümetinin Rumeli'deki topraklarında engelleyemediği koşullar ortaya çıkabilirdi.

151

Rumeli'deki toprak kayıpları yüzünden, Osmanlı başkentinin düşman hattının yakınından uzaklaştırılması gündeme gelmişti. Padişah-halife, daha merkezi bir konumdan Arap vilayetleri üzerinde daha iyi nüfuz kurabilirdi. Mareşal von der Goltz'un *Neue Freie Presse*'te çıkan 18 Mayıs 1913 tarihli makalesi, başkentin başka bir yere taşınması tartışmalarını başlattı.⁹³ Von der Goltz, Osmanlı İmparatorluğu için bir Avusturya-Macaristan modeli tasarlamış, merkezi konumu ve etnik yapısındaki çeşitlilik açısından Halep'in imparatorluğun başkenti olmasının en iyi seçim olacağı görüşünü ileri sürmüştü.

Öneri büyük bir ilgi gördü. İstanbul'daki Fransız elçisi Boppe, bu önemin Jön Türkler tarafından Arapları daha güçlü bir Osmanlıcı konuma çekmek üzere kullanılabileceğini savunmuş, imparatorluğu ortadan yönetmenin çevreden yönetmekten daha kolay olacağını eklemişti.⁹⁴ Bop-

⁹² BBA. DH-MTV 60/35 (8 Mayıs 1913).

⁹³ MAE. Turquie, N.S. 9, fol. 450. Boppe'den Dışişleri Bakanlığına (26 Mayıs 1913). 1890'larda Osmanlı ordusunun yeniden örgütlenmesinden sorumlu olan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Arap cephelerinde Osmanlı kuvvetlerine kumandanlık yapan Von der Goltz tarafından 1897'de yapılan benzer bir öneri için bkz. Bölüm 1.

⁹⁴ Age.

pe'un Alman meslektaşı Wangenheim de, konunun iyi ve kötü tarafları üzerinde fikir yürütmüştü. Bir yandan, İstanbul'daki debdebe ve lüks yaşam tarzının hükümet görevlileri üzerinde moral bozucu ve yozlaştırıcı bir etkisi olduğunu söylüyordu, diğer yandan ise hükümetlere yüzyıllardır ev sahipliği yapan İstanbul'un başkent olarak terk edilmesinin ciddi iç ve uluslararası sonuçlar doğuracağına dikkat çekiyordu. Aslında Alman büyükelçisi, halifelik makamının yerinin değiştirilmesinin, bir Arap halifeliği kurulması için yürütülen kışkırtmaları destekleyeceğini düşünmüştü.⁹⁵

Wangenheim, Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın başkentini yerinin değiştirilmesi eğiliminde olduğunu da belirtmişti. Mahmud Şevket Paşa, bir asker olarak İstanbul'un stratejik olarak saldırıya ne kadar açık olduğunu biliyordu. Bir Osmanlı Arap olarak da, başkentini Halep'e taşınmasını, Arap seçkin kesiminin hükümete karşı yabancılaşmasını engelleyecek bir önlem olarak düşünmüş olmalıydı. Osmanlı basınında başka öneriler de ortaya atılmıştı. Eski Kütahya mebusu Ahmed Ferid [Tek], Kayseri'nin en iyi seçim olacağını ileri sürmüştü. Ona göre, daha güneye bir yere kaydırılması, Arapların özerklik istemeleri halinde başkenti iyice çevreye itecekti. Avusturya-Macaristan modelinden esinlenen iki-ırklı Türk-Arap imparatorluğu fikrini de eleştiriyordu. Ahmed Ferid'e göre Avusturya-Galiçya-Bohemya-Karintiya, Avusturya-Macaristan'dan daha uygun bir benzetmeydi. Osmanlı İmparatorluğu içindeki Arap toprakları tek bir birim değildi, sosyal ve siyasi koşullar bir bölgeden diğerine farklılıklar göstermekteydi.⁹⁶

Sonunda İttihatçıların düşüncesi galip geldi. İTC'nin iktidar üssü her zaman Rumeli olmuştu. Hem psikolojik hem de siyasi nedenlerden ötürü İTC Osmanlı başkentini yerinin değiştirilmesine karşı çıktı. Hatta konunun kamuya yansıtılması yasaklanmış ve tartışma böylelikle tamamen sona erdirilmişti. Mahmud Şevket Paşa'nın 1913 Haziran'ında suikasta kurban gitmesiyle de bu fikirden tamamen vazgeçildi. Ancak İttihatçılar başkentini taşınmasına karşı çıkarken, Arap vilayetlerinden yükselen taleplerin karşılanması gereğine de gittikçe daha fazla inanmaya başlamışlar, potansiyel bir ayrılıkçılığın önüne geçmek için Avusturya-Macaristan modelinin üzerinde daha fazla düşünmeye başlamışlardı. Hatta dahiliye nezareti, bir sonraki seçimlere hazırlık olmak üzere Avusturya-Macaristan'ın seçim yasasını incelemesi için o sırada Viyana büyükelçisi olan Hüseyin Hilmi Paşa'ya talimat verdi.⁹⁷

⁹⁵ AA. Türkiye 134/Bd. 32, no.171. Wangenheim'dan B. Hallweg'e (Tarabya, 29 Mayıs 1913).

⁹⁶ PRO. FO 195/2453/2368. L[awther]'dan [FO]'a, no. 475 (Pera, 26 Mayıs 1913).

⁹⁷ BBA. DH-KMS 15/7 (16 Şubat 1913).

Reform hareketi, Beyrut Reform Komitesi'nin kapatılmasıyla yok olmamış, ardından kent halkının protestoları ve yeni atanan Arapların istifaları gelmişti. Paris'te yaşayan bir grup Suriyeli, hareketi canlandırmaya giriştiler. Sekiz Müslüman ve Hristiyan Suriyeli, İTC'nin politikalarını kınanan bir bildiri hazırlayıp tüm Suriyelilerin adem-i merkezîyetçi ilke etrafında toplanmasını önerdiler ve Paris'te genel bir Arap konferansına katılmak üzere delegasyonlar gönderilmesini istediler; konferansta ele alınması öngörülen konular şu dört ana başlık altında toplanmıştı: Arapların ulusal varlığı ve yabancı işgaline karşı muhalefeti; Osmanlı İmparatorluğu içindeki Arapların hakları; adem-i merkezîyetçi temelde gerçekleşecek reformların gerekliliği; Suriye'ye ve Suriye'den göçler.⁹⁸

Paris'ten yapılan bu çağrı, Beyrut'ta ilgiyle karşılanmış, ancak içerlerden ses seda çıkmamıştı. Şam, Medine, hatta Halep'te cıvıltı tutucuydu. Bazı Şamlılar "Hakiki" Reform Partisi'ni kurarak, Paris'teki kongreyi protesto etmişlerdi.⁹⁹ Halep'te ise, Avusturya konsolosuna göre, kentin yoksul tüccarları ve esnafı harekete sempati göstermiş, ancak reform çağrısı yapacak kadar güçlü ve girişken olamamışlardı. Fikir, kentin görece daha iyi eğitim görmüş ve daha fazla Batılaşmış hatırı sayılır Hristiyan nüfusu tarafından benimsenmişti. Ancak onlar tarafından gelecek reform yanlısı herhangi bir girişim ayrılcılık olarak değerlendirilecek ve baskıyı davet edecekti.¹⁰⁰ Gerçekten de, Hristiyanların Arap Kongresi'nde daha güçlü temsil edilmeleri, bu kongrenin Suriye'de menfaatleri olan bir Avrupa devletinin başkentinde yapılmış olması, toplantının inanırlılığına gölge düşürmüştü.

Kongre 18-24 Haziran 1913 tarihleri arasında Paris'te toplandı. Delegelerin çoğunluğunu birçoğu Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan Suriyeliler oluşturmıştı. Oturumlara Abdülhamid ez-Zehravi başkanlık etmişti. En büyük gruplar, Beyrut'tan, Kahire'deki Lâmerkeziyye'den ve Fransa'daki Suriyeli Arap cemaatindendi. Oturumlar, Osmanlı İmparatorluğundaki reform fikri etrafında yoğunlaşmış, ayrılcılıktan hiç söz edilmemişti.¹⁰¹ Ancak, Beyrut delegasyonundaki Hristiyan üyelerin (Dr. Eyub Sabit ve Halil Zeyniyye) daha önce Beyrut'taki Fransız yetkililerle

⁹⁸ HHS. PA 38/358. Pering'den Berchtold'o (17 Mayıs 1913). İlişğinde: *Da'Ve ila ebna-tü'l-Ümmeti'l-Arabiyye* Avni Abdülhadi, Cemil Ma'luf, Nadra Mutron, Muhammed el-Mahmesani, Abdülgani el-Ureysi, Şarl Debbas, Şükrü Ganem, Cemil Mardam tarafından imzalanmıştı. Bkz. ayrıca Tauber (1993b), s. 179.

⁹⁹ Tauber (1993b), s. 183-84.

¹⁰⁰ HSS. PA 38/358 (bkz. not. 98)

¹⁰¹ Zeine (1958 [1973]), s. 92; Antonius, s. 114-17. Kongre tutanakları için bkz. *el-Mu'tamar*.

özel görüşmeler yaptıkları ortaya çıkmıştı.¹⁰² Beyrutlu Müslüman üyeler bu bağlantıları öğrenince oyuna geldiklerini düşünerek reform konusunu doğrudan Osmanlı hükümeti ile halletmeye karar verdiler. Paris'teki Arap liderlerini kendisine bağlamak isteyen İTC, Merkez Komite üyelerinden Midhat Şükrü¹⁰³ başkanlığındaki bir delegasyonu müzakereler yapmak üzere Paris'e yollamış, bu delegasyonda İttihatçı Hristiyan Süleyman Bustani de yer almıştı.¹⁰⁴ Midhat Şükrü, Arap Kongresi üyeleriyle bir anlaşma imzalayarak yerel idarelerde ve her düzeydeki okullarda Arapça kullanımında uygulamaya geçilmesi; yönetimde yabancı uzmanların çalıştırılması; yerel askerlik görevi; valilik, mutasarrıflık ve Âyân Meclisi üyeliklerinde Araplara özel kota tahsis edilmesi gibi taleplerin çoğunu kabul etmişti.¹⁰⁵

Arap liderlerle Osmanlı hükümeti arasında varılan anlaşma adem-i merkeziyetçilerin bazı taleplerini yerine getirmişti, ama sonuçta bu hareketi daha ılımlı kılmayı başarmıştı. Kongrenin örgütlenme aşamasında, Beyrut dışındaki Araplar arasındaki adem-i merkeziyetçiliğin, birlikçi siyasi ve sosyal güçlerin yerini alamadığı açıkça ortaya çıkmıştı. Reform hareketindeki Avrupa yanlısı ayrılıkçılığın ortaya çıkması, Paris'te Osmanlı katılımcıların çoğunluğunu korkutmuştu. Arap Kongresi Beyrut delegasyonunun Müslüman üyeleri (Selim Ali es-Selam, Ahmed Muhtar Bayhum, Ahmed Tabbara) dönüşte İstanbul'u ziyaret etmişler ve Sultan Reşad'ın huzurunda Osmanlı devleti ve halifeliğine bağlılıklarını bildirmişlerdi.¹⁰⁶

Bu araçla İTC, İstanbul'daki liberal muhalifleri bastırmak için Mahmud Şevket Paşa'nın katledilmesini bahane etmişti. Önde gelen liberaller sadrazama suikast düzenlemekle suçlanarak tutuklanıp askeri mahkemede yargılanmışlar ve 350'si Sinop'a sürgüne gönderilmişti. Artık Cemal Paşa'nın komutanlığı altında bulunan İstanbul'da on iki İTC muhalifinin öldürülmesi, Arap Kongresi'nin kapanış gününe denk gelmişti. İdamlar, liberal muhalefeti ortadan kaldırmış, Cemal Paşa'nın Suriye valisi ve savaş sırasında Suriye'deki Dördüncü Ordu Kumandanı olarak Arap adem-i merkeziyetçilere karşı kullanacağı (asılsız suçlamalar, yargısız infazlar ve sınır dışı etme gibi) şiddete başvuran benzer önlemlerin habercisi olmuştu.¹⁰⁷ Mu-

102 Salibi, s. 210.

103 Midhat Şükrü'nün kendi hatıralarında Arap liderleriyle yapılan pazarlığa karışmış olmasından söz etmemesi ilginç ve şaşırtıcıdır. Mithat Şükrü Bleda (1979).

104 Präter, s. 220.

105 Zeine (1958 [1973]), s. 93; Mousa (1970), s. 39.

106 Salibi, s. 210.

107 Ülkeyi terk eden on dört adem-i merkeziyetçi lider giyaplarında ölüm cezasına çarptırılmışlardı. Bunlara Sabahaddin, Şerif Paşa, ve Gümüşcineli İsmail de dahildi. Bkz. Ahmad (1969), s. 130; Birinci, s. 210; Danişmend (1961), s. 397; Belen (1973), s. 178.

halefet liderlerinin tasfiyesi, siyasetin normal işleyişinin yine kesintiye uğrayacağına açık işareti olmuştu. Parti siyasetinin yokluğunda Arapçılık anlamının çoğunu yitirdi.

Osmanlı devleti, ikinci Balkan savaşında görece daha büyük bir başarı elde etmiş, savaş Edirne'nin Osmanlı ordusu tarafından geri alınmasıyla Temmuz 1913'te sona ermişti. 1913 yılının ikinci yarısında, artık askeri bir harekât yoktu ve ülkedeki iç koşullar yeniden değerlendirildi. Savaş ekonomiyi güçten düşürüp fakirleştirmiş, ticarete de darbe vurmuştu,¹⁰⁸ bu da Arap vilayetlerinde ve imparatorluğun geri kalan her yerinde İTC'ye karşı liberal muhalefetin zayıflamasına (misillemelerden bağımsız olarak) yol açmıştı. Vilayetlerdeki hükümet yanlısı gruplar, İstanbul'u desteklediklerini ve adem-i merkezîyetçileri reddettiklerini daha çok duyurmaya başlamışlardı.¹⁰⁹

Arap bağları olan Said Halim Paşa'nın, öldürülen Mahmud Şevket Paşa'nın yerine Haziran 1913'te sadrazamlığa getirilmesi, İstanbul'un imparatorlukta Arap unsuruna yeni bir açıdan baktığını gösteriyordu. Said Halim Paşa, Hıdiv ailesinden Halim Paşa'nın oğluydu. Ailesiyle arası açılan Halim Paşa 1870'te İstanbul'a yerleştiğinde oğlu Said yedi yaşındaydı.¹¹⁰ Evde muhtemelen Türkçe konuşuluyordu, ama Said Halim birkaç Ortadoğu ve Avrupa dilini bilirdi. İsviçre'de siyaset bilimi okumuştı, İslamcı-modernleşmeci fikirlerini dile getirdiği makalelerini Fransızca olarak kaleme almayı tercih ederdi. İstanbul'a dönüşünün ardından, 1888'de Şura-yı Devlet üyeliğine getirilmişti. İTC ile olan ilişkileri yüzünden başkentten uzaklaştırılmıştı. Mısır ve Avrupa'da sürgündeyken, özellikle de Kahire'deyken, İTC tarafından Araplar arasında İttihatçı propaganda yapmak üzere görevlendirilmişti. Devrimden sonra İstanbul'a dönmüş, Âyân Meclisi'ne seçilmiş ve İTC'de yükselerek Said Paşa kabinesinde Şura-yı Devlet reisi olmuş ve cemiyetin 1912'deki kongresinde genel sekreter seçilmişti. Sadrazamın katledildiği sırada Mahmud Şevket Paşa kabinesinde hariciye nazırı olarak görev yapmaktaydı. Sultan Reşad'ın sözde karşı çıkmasına rağmen,¹¹¹ İTC'nin zorlamasıyla Mahmud Şevket Paşa'nın yerine geçmişti.

108 US 867.00/556. Hollis'ten Dışişleri Bakanına (Beyrut, 24 Haziran 1913).

109 Bkz. örneğin, Osman Naşasıbi ve diğer Kudüslülerin İstanbul'a yolladığı mektup. PRO. FO 195/2451/484. Hough'dan Marling'e (Kudüs, 1 Temmuz 1913).

110 1913'e kadar kariyeri için bkz. Bostan, s. 17-36. Said Halim Paşa'nın eserlerinin kısa süre önce yayımlanan modern Türkçe baskısında yer alan biyografisi, genel olarak, Bostan'ın kitabına temel olan master tezi üzerine kurulmuştur. Bkz. Said Halim Paşa (1991), s. xii-xviii. Çalışmadan alıntılar ve kısa bir tanıtıcı biyografi İsmail Kara'da (ed. 1987, c. 1, s. 73-74) da vardır.

111 Bostan, s. 34.

İTC giderek daha fazla sayıda partizanını vilayetlerdeki çeşitli mevkilere getirmişti, yeni atananların büyük bir bölümü de Arap'tı. Bu politikanın sonuçlarından biri, parti ve ideolojik farklılıkların etnik ve bölgesel farklılıkların yerini almasıydı. Örneğin Akka'da, bir Türk ve liberal olan mutasarrıfın yerine bir Arap İttihatçı getirilmesine liberal eşraf karşı çıkmıştı. O dönemde Beyrut vilayetindeki dört mutasarrıftan hiçbiri Türk değildi, üçü Arap, biri ise Kürt'tü.¹¹²

Arap Kongresi'nin hükümetle vardığı anlaşma, yabancı müdahalesini adem-i merkezîyetçilik için gerekli gören adem-i merkezîyetçilerle reformcuların birbirlerinden ayrılmalara anlamına gelmişti. Beyrutlu Müslümanların tümü İttihatçı olmamıştı, fakat kongrenin ardından da Suriye'de reform hareketi tavsadı. Muhammed Fevzi Paşa el-Azm, Abdurrahman el-Yusuf, Şekib Arslan ve Şeyh Esad eş-Şukeyrî gibi önemli Arap ileri gelenleri, Arap Kongresi'ne karşı olduklarını açıklamışlar, kongrenin Arap vilayetlerini temsil etmediğini savunmuşlardı.¹¹³ Hükümet, başta Şamlılar olmak üzere reform hareketine karşı olan diğer Arap ileri gelenlerini kendi tarafına çekme girişiminde bulundu.¹¹⁴ Şamlı dört İttihatçı mebus müzakerelerde bulunmak üzere çağrıldı. İstanbul'da hükümet, reformların yerleştirilmesini denetlemek, özellikle de Arapça kullanma politikalarını yürürlüğe koymak üzere Arap yetkililerin de katıldıkları komisyonlar kurdu.¹¹⁵ Ancak, gerçekten uygulanan reformların pek çoğu beklentileri karşılamaktan uzak kaldı.¹¹⁶ Artık Balkan meselesinin yarattığı şaşkınlık geçmiş, iç muhalefet de bastırılmışken, İTC Arap vilayetlerindeki reform konularını ağırdan almaya, daha temel olan imparatorluk çapındaki reformları planlamaya yöneldi.

Bu arada Fransa Suriye'deki misyonerlik faaliyetini yoğunlaştırmış, hoşnutsuz unsurlarla yakın ilişkiler kurarken İngiltere dikkatini Basra Körfezi'ne çevirmişti.¹¹⁷ İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki varlığının gitgide daha çok hissedilmesi, Irak'taki reform hareketinin hız kazanmasına sebep oldu. 9 Haziran 1913'te Bağdat'ta yayımlanan hükümet yanlısı ez-

112 AA. Türkiye 165/Bd. 35/36, no. 93. Loytveg-Hardegg'den Bethmann-Hollweg'e (Hayfa, 26 Temmuz 1913).

113 Mousa, s. 38.

114 Tutucu eşrafa, medrese öğrencilerine ve görevlilere maaş artırım, Medine su kanallarının ıslahı ve Şam'da bir tıp mektebi açılması gibi vaadlerde bulunulmuştu. AA. Türkiye 177/Bd. 10. Mutius'dan Bethmann-Hollweg'e (Beyrut, 4 Eylül 1913).

115 HHS. PA 38/359. Ranzi'den Berchtold'a (Şam, 5 Kasım 1913).

116 HHS. PA 38/359. Ranzi'den Berchtold'a (Şam, 16 Ekim 1913).

117 AA. Türkiye 177/Bd. 10, no. 122. Loytved-Hardegg'den Bethmann-Hollweg'e (Hayfa, 26 Eylül 1913).

Zuhur, bölgedeki artan İngiliz nüfuzuna dikkat çekmiş, ve Necd'deki ayaklanmadan İngiltere'yi sorumlu tutmuştu.¹¹⁸ Bağdat'taki vilayet idare meclisi kasım ayında toplanmış ve delegeler Irak'ın Iraklılara ait olması gerektiğine ilişkin taleplerini dile getirmişlerdi.¹¹⁹ Basra'daki Basra Reform Komitesi'nin başkanı Seyyid Talib Osmanlı hükümetine karşı protestoları kışkırtmış, sonra da bunu ustaca "bastırarak" yerel gücünü ve prestijini sergileyen bir gösteriye dönüştürmüştü.¹²⁰

Eylül 1913'te toplanan beşinci İTC kongresinde, ekonomik konular ağırlık kazanmıştı. (Selanik'in Balkan savaşlarında yitirilmesinin ardından, 1913'te toplanan bu kongre ilk İstanbul kongresi olmuştu.) Baharda uygulamaya geçilen en açık ve kesin politik uygulama, eğitimin yerel dillerde yapılması oldu. Kongrenin siyasi programındaki ilk madde, eskiden beri itibar gören tevs-i mezuniyet hükmü, yani yerel yöneticilere idari hak ve yetkilerin verilmesiydi.¹²¹ Fransız büyükelçisi Bompard bunu yanlış yorumlayarak, "Jön Türklerin idari adem-i merkezîyetçi fikirlere dönüş" olarak nitelemişti.¹²²

Yeni programda en göze çarpan şey, imparatorluğu ekonomik olarak Avrupa'ya bağımlı kılan kapitülasyonların açıkça kınanmasıydı. İstanbul'da uzun zamandan beri hakim olan, Avrupalı ülkelerin Osmanlı topraklarında elde etmiş oldukları ekonomik imtiyazların imparatorluğun ekonomik çöküşünü hazırladığı görüşü vilayetlere de sıçramıştı. Kasım ayında Avusturya konsolosu Halep'ten şunları bildiriyordu:

Türklerle Araplar arasındaki ayrılıklar gözle görünür biçimde azalmıştır. Jön Türk Partisi taraftarlarının sayısı giderek artmaktadır. Avrupalıların, Türkiye'nin, dolayısıyla da Müslüman dünya görüşünün mahvını amaçladığı, ve halkı ekonomik olarak sömürmek istediği görüşü giderek daha yüksek sesle ifade edilmeye başlanmıştır.¹²³

118 US 867.00/566. Sauer'den Büyükelçiğe (Bağdat, 9 Haziran 1913). Ravndal tarafından Dışişleri Bakanına rapor edilmiştir (31 Temmuz 1913).

119 US 867.00/592. Konsolos yardımcısından Dışişleri Bakanına (Bağdat, 12 Kasım 1913).

120 Basra Vali Vekili İzzeddin, Talib'in postaneyi dilekçe yağmuruna tutan kalabalığı yatıştırmak için "olağanüstü yardımda" bulunduğunu bildirmiş, gelecekteki ara seçimlerde Talib'den büyük hizmetler beklenebileceğini de eklemişti. BBA. DH-KMS 63/43 (11 Ekim 1913).

121 Tunaya (1988), s. 106-10.

122 MAE. Turquie, N.S. 9. Bompard'dan MAE'ye (Pera, 3 Kasım 1913).

123 HHS. PA 38/358. Dandini'den Berchtold'a (Halep, 12 Kasım 1913).

1912 ve 1913 olaylarının bir sonucu olarak, İslamiyet Osmanlı tebaasında ve Jön Türklerin düşüncelerinde daha fazla önem kazanmıştı. İdeolojideki bu yeni yönelime birçok faktör neden olmuştu. En aşikâr olanı, imparatorluk sınırlarının küçülmesiyle Müslümanların sayısal açıdan hakim hale gelmesiydi. Bu küçülme, 1908’de benimsenen laik Osmanlıcılığın, imparatorluktaki çeşitli cemaatlerin İstanbul’a sadakatlerini sağlayacak kadar iyi bir ideoloji olmadığının da kanıtıydı. Osmanlıcılık ideolojisinin kapsamını daraltan sadece Osmanlı topraklarının parçalanmış olması değildi, aynı zamanda hükümetin toprak bütünlüğünü korumadaki başarısızlığı da, halen imparatorluğun coğrafi sınırları içinde yaşayan etnik ve dini grupların Osmanlıcılık politikaların etkinliğini sorgulamalarına neden olmuştu. Son olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun Trablusgarp ve Balkanlarda Hristiyan Avrupa’dan yediği darbeler, İslami duyarlılıkları kışkırtmıştı.

Hükümet, reformcu hareketi kontrol altına almaya çalışırken, bu hareketi Hristiyan Suriyelilerin Hristiyan Avrupalı devletlerle suç ortaklığı olarak gösterme kolaycılığına düşmüştü. *The Egyptian Gazette*’ın haberine göre *el-Hakku ya’lu* (Gerçek [ya da Allah] Kazanacaktır) başlıklı, Caviş tarafından başkentte yayımlanıp Suriye’de dağıtılan Arapça bir broşür, “Türkiye’deki tüm Hristiyanları Avrupa’nın gizli ajanları ve Müslüman anayurda ihanet edenler diye ilan ederek Müslüman fanatizmini harekete geçirmeyi” amaçlıyordu.¹²⁴ *Gazette*’in abartılı ifadesi bir yana, İstanbul ivme kazanmakta olan geniş tabanlı bir sosyopolitik hareketin canlılığını kesmeye çalışmıştı. Reform isteyen sosyal güçlerin diğer Arap bölgelerine oranla daha fazla olduğu Beyrut’ta, bütün propagandalara rağmen bu taktik sınırlı sonuçlar vermişti. Ancak birçok Hristiyan reformist Avrupa ülkeleriyle, özellikle de Fransa’yla yakın ve gizli ilişkiler kurduktan sonra, İttihatçı hükümet reform hareketini bir Hristiyan tertibi olarak tanımlayarak kötülemeyi ve gözden düşürmeyi becermişti.

Adem-i merkeziyetçi hareket her ne kadar Müslüman birliğine tezat teşkil ettiği için itibarını yitirmiş olsa da, adem-i merkeziyetçilerin şikâyetlerine cevap verme ihtiyacı kabul görmüştü. Dönemin modernleşmeci yazarlarından Celal Nuri [İleri] de pek çokları gibi 1913’te siyasi İslam-

124 *The Egyptian Gazette*, 25 Nisan 1913, “Turks and Arabs”. Willaughby-Smith’den Dışişleri Bakanına giden mektubun ekinde (Beyrut, 6 Mayıs 1913). Bağdat’taki hükümet organları, adem-i merkeziyetçi propagandayı, “birliği savunan Müslümanlığın ilkelerine aykırı” ilan etmişti. US 867.00/548. Sauer’dan Büyükelçiliğe (Bağdat, 3 Mayıs 1913).

çılığa ilgi duymuş ve *İttihad-ı İslam* adlı bir kitap yazmıştı. Kitap, Araplarla Türkler arasında uyumsuzluk yarattığı gerekçesiyle emperyalist Avrupa'yı kınıyor, bir Müslüman birliği içinde Türklerle Araplar arasındaki özel ilişkiyi teşvik edecek adem-i merkeziyetçi önlemler alınmasını istiyordu.¹²⁵

1913 sonuna gelindiğinde İttihatçı hükümet, ideolojisinin ana direği olarak İslamı yüceltmışti. Osmanlı halifesi altında İslam imparatorluğunun devamından yana olan Araplar bu fikre sarıldılar. Yaygınlaştırılan propagandanın en iyi örneğı, "1913 yılında Jön Türklerin kendi içlerine kabul ettikleri" Caviş ve Şekib Arslan dahil, İslamcı düşüncenin önde gelen Arap liderleri tarafından hazırlanan ayrıntılı bir rapordu.¹²⁶ Rapor, Medine'de bir İslam üniversitesinin temel atma törenlerinin ardından yazılmıştı.¹²⁷ Hicaz'ın koşullarının düzeltilmesi gerektiğine değiniliyordu, zira kutsal yerler hem Osmanlılar hem de Müslümanlar için İslami propagandanın odak noktasıydı.¹²⁸ Arap vilayetlerindeki propagandanın çoğı, bu sıralarda Teşkilat-ı Mahsusa adı verilen hükümet istihbarat birimi tarafından yürütölüyordu.¹²⁹

1913'ün sonuna gelindiğinde, yakınlaşan uluslararası savaşa Osmanlı'nın katılması çok uzak bir ihtimal gibi görölüyordu. Dünya savaşı patlak verdiği zaman ise, Osmanlı'nın savaş hazırlığı için İslam çabucak seferber edildi. Sonraki dört yıl boyunca İstanbul'daki yeni görüşü şekillendiren kişı, İslamcı modernist bir aydın, önde gelen İttihatçı devlet adamı, Mısır sarayında bir Türk ve Arap olarak yetişmiş Sadrazam Said Halim Paşa oldu.

125 Landau (1994), s. 80-83.

126 William L. Cleveland (1985), s. xvii. Şekib Arslan, 19. yüzyılın sonunda Türk-Suriye Komitesinin lideri olarak tanıdığımız Emin Arslan'ın kardeşiydi. Emin, 1909 aro seçimlerinde Lazkiye'den mebus seçilmişti.

127 Caviş, üniversiteyi kurmakla görevlendirilen komitenin başkanıdır. BBA. DH-KMS 5/24. Dahiliye Nezaretinden Medine Muhafızlığına (19 Kasım 1913). Martin Strohmeier (1991), s. 8-12.

128 BBA. BEO 318545. Abdölaziz Caviş, Şekib Arslan, ve Ahmed Zafer'den Sadarete (6 Aralık 1913).

129 Teşkilat-ı Mahsusa üzerine, bkz. Stoddard (1963); Hiçyılmaz (1979).

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİR MERKEZİLEŞME ÖRNEĞİ: JÖN TÜRK YÖNETİMİ ALTINDA HİCAZ (1908-1914)

Önceki bölümlerde, geniş Osmanlı İmparatorluğu zemininde Arap siyasi eğilimleri incelenmişti. Bu bölümde ise, İkinci Meşrutiyet'te merkezle bir Arap bölgesi arasındaki dinamikleri göstermesi açısından Hicaz vilayeti ele alınmıştır. Osmanlı hükümetinin Arap bölgelerindeki politikaları açısından Hicaz herkesin üstünde birleşeceği bir örnek değildir. Coğrafi olarak iyice periferideydi, sosyal, siyasi, ekonomik ve entelektüel süreçler açısından ise görece durağan kalmıştı. Osmanlı döneminde Arap topraklarını inceleyen çalışmaların çoğu Suriye vilayeti, özellikle de Şam, Beyrut, ve Cebel-i Lübnan üzerinde durur. Suriye'nin geri kalan bölümü ve Mezopotamya da dikkat çekmekle birlikte, genel olarak Arap yarımadası, özel olarak ise Hicaz, Osmanlı'nın siyasi, sosyal, ya da ekonomik eğilimleri açısından hentiz yeni yeni incelenmektedir.¹

1 Ernest Dawn'ın, *From Ottomanism to Arabism* adlı eserinde toplanmış olan Arap milliyetçiliği üzerine makaleleri, Mary C. Wilson'ın *King Abdullah, Britain, and the Making of Jordan*'daki Şerif Abdullah biyografisi, editörlüğünü Khalid'i'nin yaptığı *The Origins of Arab Nationalism*'de yer alan William Ochsenwald'ın, "Ironie Origins: Arab Nationalism in the Hijaz," ve Wilson'ın "The Hashemites, the Arab Revolt, and Arab Nationalism", Jön Türk döneminde Hicaz vilayetinin içyüzü hakkında bilgi vermektedir. Aşağıdaki çalışmalar, 1908 öncesi dönem üzerinde odaklanmakta, ancak bir sonraki on yıla da ışık tutmaktadır: William Ochsenwald, *Religion, Society, and the State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908* ve *The Hijaz Railroad*; Saleh Muhammad al-Amr, *The Hijaz under Ottoman Rule, 1869-1914: Ottoman Vali, the Sharif of Mecca, and the Growth of British Influence* ve Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*.

Ancak bazı önemli faktörler, İkinci Meşrutiyet'te Hicaz'ı özellikle ilginç kullmaktadır. 1916'daki Arap isyanının lideri olan Hüseyin ibn Ali, 1908'de şerif olmuş ve 1916'ya dek fasilasız bu mevkiye kalmıştı. Mekke emiri olarak Hüseyin, Arap vilayetlerindeki en hatırı sayılır yerel liderlerden biriydi. İstanbul'un Hüseyin ile ilişkileri, İkinci Meşrutiyet dönemindeki hükümetlerin yerel eşrafi ödünler vererek ve işbirliği yaparak nasıl merkezileştirdiği politikaları doğrultusunda zorladığını ve onları nasıl kendi tarafına çekip uzlaştığını gösterir.

Dahası, Hicaz gelecekteki bir ulus-devletin çerçevesini ya da çekirdeğini oluşturmamış olduğu içindir ki, Osmanlı siyasetine ışık tutan sorular, sonradan oluşmuş bu devletlere ilişkin sorunlardan pek etkilenmemiştir.² Milliyetçi düşüncenin gelişimini incelemek için Hicaz iyi bir laboratuvar değildir, çünkü Arapçılığın başka yerlerdeki gelişmesini etkileyen sosyal koşullar bu uzak ve ekonomik olarak geri kalmış vilayetin şehirlerinde oluşmamıştır. Yine de, Şerif Hüseyin liderliğinde ve bu vilayette başlayan bir hareket, kitlesel ve ayrılıkçı eğilimleri kendinde toplayan bir Arapçı milliyetçilik programına ivme kazandırmıştı. Dolayısıyla, Hicaz'ı seçmek bizi bir yandan belli bir Osmanlı vilayetinin daha sonraki bir ulus-devletin ulus olmadan önceki tarihini inceleme eğilimimizden bir anlamda uzaklaştırmaktadır. Öte yandan, Arap milliyetçiliğinde en önemli kilometre taşı olarak değerlendirilen Arap isyanı gibi bir olayın perde arkasını değerlendirme şansını vermektedir.

Son olarak da, İslam âleminin en kutsal yerlerinden birini kapsamaması ve 1913'ten sonra da İslamcı-Osmanlı propagandanın bir merkezi haline gelmesi açısından Hicaz'ın incelenmesi, dinin Osmanlıcı ideolojide gide-rek artan bir yere sahip olması yönünden de ilginçtir.

JÖN TÜRK DEVRİMİ VE HICAZ

Osmanlı otoritesinin Hicaz'da tesis edilmesi, Mekke emiri olan ve Peygamber'in ailesi Haşimileri temsil eden şerifin, 1516-17'de I. Sultan Selim'in Suriye ve Mısır'ı fethinden sonra padişaha bağlılığını bildirmesiyle başlamıştır. Osmanlı yönetiminin ilk yıllarında kutsal Mekke ve Medine kentleri Mısır valilerinin yetki alanı içindeydi, ancak fiili yöneticiler Haşi-

2 Foroqhi (1994, s. 3), bu noktayı 17. yüzyıl için dahi savunmaktadır: "Mekke ve Medine'nin yüzyıllar boyunca süregelen dini önemi, bir parçası oldukları modern devletin oluşmasındaki rollerinden çok daha fazladır. Dolayısıyla, Osmanlı merkezi hükümetinin uzak bir vilayette olan ilişkilerini tartışırken, gelecekteki ulus-devletlerin kurulmasıyla pek az ilişkisi olan, ama 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu için hayati olan sorunları incelemeye zorlanırsınız." Foroqhi'nin kitabının orijinal Almonco baskısında (1990), 1908 sonrası Hicaz ve hac ile ilgili zengin bilgi vardır.

mi şerifleriydi. Suriye ileri gelenlerinden olan (daha sonraları Şam valisi) emirülhac da hac kervanının sorumlusu olarak bölgede nüfuzlu bir kişiydi. Tanzimat'ta vilayetlerin yeniden düzenlenmesinin ardından Hicaz, İstanbul'dan gönderilen vali tarafından yönetilen bir vilayet olarak tanımlanmıştı. Vilayetin yönetimi konusunda vali ile emir arasında bir gerginlik olması kaçınılmazdı, yani merkezi yönetimin otoritesi bıçak sırtındaydı. İki Haşimi ailesi, Avn ve Zeyd'in rekabeti, Hicaz'daki siyasi çatışmayı iyice karmaşıktırmıştı.³ Hicaz sakinleri, kutsal yerlerde oturdukları için ayrıcalıklıydılar; vergi ödemiyor, oğullarını askere yollamıyorlardı.⁴ Bölgedeki büyük kabile nüfusu, göçebeliliğin geleneksel bağımsızlığından yararlanıyor, hac kervanlarını korumak, yardımcı olmak ve çoğunlukla da kervanı rahatsız etmemek için hem hacılardan hem de hükümetten büyük miktarda para alıyorlardı.

Başkentteki en büyük olaylardan bile geleneksel olarak bihaber olan bu vilayette devrim fevkalade yankılanmalar yaratmıştı. Temmuz 1908 tarihini izleyen ilk birkaç ay içinde Hicaz'da diğer Arap vilayetlerine oranla daha fazla değişiklik meydana gelmişti. Az sayıdaki kent seçkini bu değişiklikleri şiddetle hissetmiş, başkentteki olayların akışından tecrit olmuş bir şekilde yaşayan Bedevilerin yaşamları da doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmişti.

Vali Ratib Paşa ve Şerif Ali Paşa devrim haberlerini birkaç gün Hicaz halkından saklamışlardı. Ancak İstanbul'daki yeni hükümet valiyi görevden azledip 21 Ağustos'ta Taif'teki yazlık konağından Cidde'ye getirdiğinde, büyük bir kalabalık valinin konağına hücum etmişti.⁵ Vali tutuklanmış, malına mülküne el konulmuş, bir grup subay tarafından hapsedilmişti.⁶ Bu arada Medine'deki en yüksek hükümet görevlisi Muhafız Osman Paşa da Kanun-ı Esasi'nin yeniden tesisine muhalefet ettiği ve bazı görevlileri hapse attığı için görevinden uzaklaştırılmış ve yerine geçici olarak Müşir Abdullah Paşa getirilmişti.⁷ Üst düzey yönetim katlarında gerçekleşen bu değişikliklerden sonra, Şerif Ali de azledilmiş, yerine amcası Şerif Abdüllillah'ın geçeceği söylentileri yayılmış ve nihayet Hüseyin şerifliğe getirilmişti. Üst düzey görevlilerin azledilmeleri, devlet görevlileriyle

3 Osmanlı idaresi altındaki Mekke emirliğinin tarihi için bkz. Uzunçarşılı (1972).

4 Meclisteki mebusların Mayıs maaşlarının yüzde 10'u, Haremeyn-i Şerife'nin halkına ayrılmıştı. *Takvim-i Vekayi* (13 Aralık 1908).

5 PRO. FO. 195/2286. Konsolos vekili Hüseyin'den Lowther'a (Cidde, 25 Ağustos 1908). Bkz. ayrıca bölüm 2.

6 PRO. FO 195/2286. [Konsolos Vekili ?] Muhammed Hüseyin'den [Büyükelçiliğe] (Cidde [?], 23 Ağustos 1908).

7 PRO. FO 618/3. Devey'den Lowther'a (Şam, 25 Ağustos ve 2 Eylül 1908).

kabile liderleri, tüccarlar, ve diğer yerel eşraf arasında kurulmuş olan çıkar dengelerini bozmuştu. Yerel otoritenin yıkılması ve siyasi güç çatışmalarının yeniden başlaması, siyasi durumu daha da karıştırmıştı. 19. yüzyılın ortalarında, İstanbul'un vilayetteki otoritesini tesis edişinden itibaren şerif ile vali arasındaki ikilik idarede sürekli bir rahatsızlık unsuruordu. Bu durum, Abdülhamid saltanatının ikinci yarısında da olduğu gibi, şahsi mad-di çıkarları için uzlaşmak zorunda kalan iki liderin zaman zaman birbirlerine karşılıklı anlayışla yaklaşmalarıyla yatışıyordu. 1908 sonbaharından başlayarak, vilayetleri yeni kurulmaya başlayan merkezi meşrutî sistemle bütünleştirmek amacıyla yapısal değişiklikler gerçekleştirmek isteyen merkezi hükümet ihtiyatla gelişmeleri izlerken, yeni güç dengesi için mücadele eden yeni aktörler ortaya çıkmıştı.

Bu kritik aylar sırasında, Hicaz Demiryolu'nun Şam-Medine hattının 1 Eylül 1908'de tamamlanıp resmen hizmete açılması,⁸ Hicaz'daki karışıklığı artırmıştı. Demiryolu Hicaz eşrafını iki açıdan rahatsız ediyordu. İletişimin artması sayesinde hükümet yerel güçler üzerinde daha fazla denetim gücüne sahip oluyordu. Kervan ticareti ve hac trafiğine dayanan ticari çıkarları da tehdit ediyordu. Dahası, demiryolunun Medine'ye kadar uzaması, hattın ticari önemi daha da çok olan bölgelerden geçerek Mekte ve Cidde'ye de gelebileceğini gösteriyordu. Kabileler silahlanarak buna karşı çıktılar.

Bazı Hicaz kentlerinde, günün devrimci havasına uygun olarak, yerleşik düzeni lanetleyen aleni gösteriler yapılmıştı. Mekke'de hem hükümetin hem de şerifin hapsedtiği mahkûmlar serbest bırakıldı. Bir sembolik meydan okuma hareketi olarak, Şerif Ali bir köle, bir Bedevi, ve bir neferle yasalar karşısında eşit olduğunu alenen ilan etmek zorunda bırakılmıştı. Bağırarak kalabalıklar valiyi taciz etmişlerdi.⁹ Dönemin İngiliz konsolosuna göre gösteriler İttihat ve Terakki üyeleri tarafından yönlendiriliyordu. Taif'te kendini İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak ilan eden bir grup Kanun-ı Esasi'yi ilan etmiş ve topladığı kalabalık halk kitlesini Osmanlı anayasasının mimarı olan ve Taif'te sürgündeyken 1883'de katledilen Midhat Paşa'nın mezarı başına götürmüştü. Cidde'de ise toplanan kalabalık valinin kâtibini ve kentteki önde gelen tüccarlardan olan yakın bir dostunu tutuklamıştı.

8 *Takvim-i Vekayi*, 17 Ekim 1908. Medine'ye ilk tren 19 Ağustos 1908'de girmişti (Cevat, s. 166), ancak resmi merasim, padişahın tahta çıkışının yıldönümü olan 1 Eylül tarihinde yapıldı. Bkz. Banin, "Le Chemin de fer du Hedjoz," (1909), c. 18, s. 427. Bonin'e göre Medine'ye ilk trenin varış tarihi 22 Ağustos'tur.

9 PRO. FO 618/3. Devey'den Lawther'a (25 Ağustos 1908).

Diğer Arap vilayetlerinde olduğu gibi Hicaz'da da Kanun-ı Esasi ilkele-rine sempati duyan subaylar ve devlet görevlileri komiteler kurmuşlar ve hoşnutsuz yerel unsurları kendi güçlerini artırmak için kullanmışlardı. Dev-rimden hemen önce Hicaz'da meşrutiyet yanlısı açık ya da gizli örgütsel fa-liyet olduğuna dair herhangi bir bilgi veya kanıt yoktur. Kendiliğinden ve aniden oluşan komiteler, vilayetdeki hükümet işlerinin gidişatına yön ver-mek üzere kolları sıvamıştı. Reformların uygulanması için ısrarla mücadele etmeleri, derinden tutucu bir yer olan Hicaz'da zorlu olmuş, geleneksel ayrıcalıklarını korumaya çalışan yeni şerifin direnişiyle karşılaşmıştı.

HÜSEYİN İBN ALİ'NİN MEKKE EMİRLİĞİ

Hüseyin'in Emarete Tayini

Hüseyin İbn Ali'nin Arap isyanındaki rolüne bakıldığında, Mekke emirliğine atanmasındaki koşullara ilişkin birçok spekülasyon yapılmıştır. Şekib Arslan dahil bazılarına göre Hüseyin'i İttihatçılar seçmişti,¹⁰ diğer-leri ise Şerif Hüseyin'in İttihat ve Terakki'nin muhalefetine karşın Abdül-hamid tarafından seçildiğini ileri sürmüşlerdir.¹¹ İngilizlerin Hüseyin'i tuttuğu ve seçilmesinin İngiliz hayranı Sadrazam Kâmil Paşa¹² ve İngiliz büyükelçisi aracılığıyla sağlandığı da iddia edilmiştir.¹³

Emir adaylarından biri de Hüseyin'in geldiği Avn ailesinin rakibi olan Zeyd ailesini temsil eden Şerif Ali Haydar'dı.¹⁴ Haydar 1908-1916 ara-sında İstanbul'da yaşamış ve Âyân Meclisi'nin bir üyesi olarak İTC lider-leriyle yakın ve dostça ilişkiler kurmuştu. Hüseyin'i işbirliğine zorlamak ve gözünü korkutmak için rakibiyle iyi ilişkiler tesis etmek, İttihatçı hü-kümetlerin işine geliyordu. Ali Haydar her ne kadar bu görev için hazır-lanmış ve gerçekten de isyandan sonra seçilmişse de, onun güçlü bir aday olduğu ya da Şerif Hüseyin'in seçildiği sırada başlıca rakibi olduğu kuşku götürür.

Yine Avn sülalesinden olan Şerif Ali Ekim 1908'de azledildiğinde ya-sal halefi olarak amcası Abdüllillah ortaya çıkmıştı. 1905'te Abdüllillah at-lanarak Avn sülalesinden daha genç bir şerif, Ali tercih edilmişti.¹⁵ Ancak

10 Antonius, s. 103; Ryan (1951), s. 75-76; Morris (1959), s. 25; Fargo, s. 241. Dawn (1973, s. 5), Şekib Arslan'ın görüşüne dikkot çeker, ancak kuşkuludur.

11 Bu görüş öncelikle Kral Abdullah ibn Hüseyin'in anılarına dayanır (1950, s. 43-44); Dawn (1973), s. 5; al-Amr, s. 134.

12 Al-Amr, s. 134.

13 Morris, s. 25.

14 Stitt (1948), s. 103-4.

15 PRO. FO 685/3. Cidde'deki İngiliz konsolosluğunun "Hac Raporu" (Temmuz 1906).

artık Abdülillah, devrimden üç ay öncesine kadar resmen emaret makamı verilmemiş olan,¹⁶ meşrutiyetin yerleştirilmesinde kendisinden bekleneni vermeyip gözden düşen ve yeni vali Kâzım Paşa'nın¹⁷ Taipten Mekke'ye gelmesi talebini geri çeviren¹⁸ yeğeninin yerine geçebilecek en aşikâr aday olarak görülüyordu. 26 Ekim tarihli *Tanin*, Abdülillah'ın İstanbul tarafından emir seçildiğini duyurmuştu. Ancak, Mekke'ye doğru yola çıkmadan önce öldü.

Hükümet, seçtiği emirin ölümü yüzünden fena halde sıkıntıya düşmüştü, zira siyasi kargaşayı fırsat bilip Hicaz Demiryolu'nun Şam-Medine uzantısının tamamlanmasına karşı çıkmaya hazır Bedevi kabileleri arasında yasadışılığın artmasından korkuyordu. Sadrazam, Vali Kâzım Paşa'ya gönderdiği mesajda, İstanbul gazetelerinde yayımlanan Abdülillah'ın emir seçildiği haberlerinin yanlış olduğunu, kendisinin beklenmedik biçimde öldüğünü ve bu söylentinin Hicaz'da yayılmaması için valinin bu haberleri yalanlamasını istemişti.¹⁹

Koşullar, en kısa sürede bir emir tayin edilmesini zorunlu kılıyordu. Hüseyin'in seçildiğini ilan eden irade üzerindeki tarih her ne kadar 24 Kasım'ı gösteriyorsa da, daha önceki 12 Kasım tarihli bir iradede Hüseyin'den Mekke emiri olarak bahsedilmektedir.²⁰ İradede bu tür evrakla birlikte yollanması gereken alşılmış ekler yoktur. Dolayısıyla "re'sen irade" kategorisindedir, yani kabinenin tavsiyesi olmadan doğrudan padişah tarafından çıkarılmış bir irade olduğu anlaşılmaktadır. Yani, Şerif Hüseyin'in seçilmesinin taraflar (İTC, padişah, sadrazam, İngiliz Büyükelçiliği, Şerif Haydar) arasındaki rekabetin bir sonucu olmadığı, daha çok Sultan Abdülhamid'in mantıklı ve pek de tartışmalı olmayan bir seçimi olduğu söylenebilir. Aslında, İttihat ve Terakki'nin Meşrutiyet döneminin daha henüz başında, belli başlı vilayetlere yapılacak atamalarda gerçekten söz sahibi olup olmadığı tartışma götürür. Dahası, Hicaz'daki siyasi huzur-

16 PRO. FO 195/2286. Monahan'dan Büyükelçiliğe (Cidde, 9 Nisan 1908).

17 Hicaz valisi Ratib Paşa Ağustos başında azledilmişti, Hicaz Demiryolu'nun müfettişi olan Kâzım Paşa yeni vali olarak Eylül sonunda buraya gelene kadar, Şerif Ali vali vekili olarak çalışmıştı. (*Tanin*, 22 Eylül 1908); PRO. FO 195/2286. Konsolos vekili Hüseyin'den Lowther'a (Cidde, 1 Ekim 1908).

18 PRO. FO/195/2286. Monahan'dan Lowther'a (Cidde, 18 Kasım 1908).

19 BBA. BEO 256641 (2 Kasım 1908). Başbakanlık Arşivi'nde Abdülillah'ın atanması hakkında bir iradeye rastlamadım; muhtemelen bu makama resmen atanmadan ölmüştü.

20 BBA. İrade: Dahiliye 1326, no. 45 (29 Şevval 1326/24 Kasım 1908) ve no. 50 (17 Şevval 1326/12 Kasım 1908). Daha önceki irade, Saray'da "Mekke Emiri Hüseyin Paşa'nın kabul edileceği gün" Kâmil Paşa'yı huzura çağırıyordu. Abdullah'ın hatıralarında söz ettiği padişahın huzuruna çıkış (s. 44) bu olmalı.

suzluklar yüzünden, padişah acilen, uzayan pazarlıklara yol açmayacak şekilde hareket etmek zorundaydı. Osmanlı eğitimi almış ve Şura-yı Devlet'te çalışmış olan Hüseyin, 1905'te ilk kez adaylığını koyduğu emaret makamı için gerekli nitelikleri taşıyordu. 1908'de, Abdülillah'ın ölümünden sonra, Avn ailesinin gerçek mirasçısıydı. Ve nihayet, karışık siyasi koşullar göz önünde bulundurulduğunda, hükümet emirlik gibi önemli bir makamı rakip Zeyd ailesine geçirmek gibi ciddi bir karar vermeye hiç de niyetli değildi.

Hüseyin Mekke'de: Otorite Arayışı

Emirliğe seçilmesinin Kasım ortalarında kesinleşmesi üzerine, İstanbul Hüseyin'e hızla Mekke'ye gitmesini tavsiye etmiş, oraya varana dek kardeşi Nasır ibn Ali'nin onun adına bu görevi yürütmesini istemişti.²¹ Yeni emir 3 Aralık'ta hac gıysileri içinde Cidde'ye varmış, pek de hararetle karşılanmamıştı.²² Kabile şeyhlerine hitaben yaptığı konuşmasında, Hicaz'ın tamamını alt üst etmeye yetecek kadar askeri bir telgrafla sağlayabileceğini ilan etmişti.²³ Gerçekten de İstanbul, ondan kabile ayaklanmalarını bastırmasını ve yaklaşımakta olan hac mevsiminin düzenli geçmesi için kervan yollarını sakınleştirmesini bekliyordu.

Hüseyin'in Mekke'deki ilk birkaç ayı, nasıl bir şerif olacağının ipuçlarını vermişti. Hüseyin, 1908 sonbaharında görece zayıflamış ve itibarını yitirmiş olan şeriflik makamına itibarını geri kazandırmak ve otoritesini yeniden kurabilmek için elinden geleni yaptı. Yarımadanın diğer bölgelerindeki kabilelere ve rakip emirlere karşı gücünü gösterebilmesi, ancak İstanbul'un ona sağladığı destek oranında olacaktı. Öte yandan, bölgede tartışmasız bir güce sahip olduğunu İstanbul'a kanıtlayabildiği ölçüde de hareket serbestisi sağlayabilecekti. Bu yüzden de amacı merkezi otoriteyi küçük düşürmek değil, devlet yetkililerine kendisinin becerikli ve güvenilir bir müttefik olduğunu kanıtlamak olmuştur. Bir yandan kendi siyasi konumunu ve emirlik makamının statüsünü yükseltmeye çalışmış, öte yandan da merkezi hükümet tarafından kendisine verilen görevleri yerine getirmişti.

Tam da Hüseyin'in Mekke'ye vardığı sırada, hacıların ilk kez Suriye'den yeni tamamlanmış olan demiryoluyla gelmesi ve bunun da kervan

21 BBA. BEO Vilayet Defterleri 304: Hicaz (gelen), no. 77 (15 Kasım 1908).

22 PRO. FO 195/2286. Monahan'dan Lowther'a (Cidde, 5 Aralık 1908). "1000 kişiye aşmayan bir kalabalık toplanmıştı ... Karşılama töreni pek heyecanlı bir hava arzetti-yordu."

23 Bayur, c. 1 (2. b.), s. 144.

ticaretiyle geçinen Bedevilerin geçim kaynaklarını tehdit etmesi üzerine, Medine yakınında Bedevi isyanı patlak vermişti. Medine muhafızlığına Hüseyin'den birkaç gün önce atanmış olan Basri Paşa,²⁴ İstanbul'a yazarak şerifin arabuluculuk yapmasını ve silahlanmış Bedevilere nasihatte bulunmasını istemişti.²⁵ Hüseyin, Medine'ye arzu edilen sonucu verecek "vesâyâ-i lazıme"yi hamilen" bir temsilci yollamış, bu arada daha kapsamlı bir çözüme ulaşılması için Bedevilerle hükümet arasında ciddi müzakereler yapılmasını önermişti.²⁶ Hizmetlerine katkısı olsun diye de, İstanbul'dan, kendisinin uygun göreceği çeşitli şeyhlere verilmek üzere yazısız madalyalar göndermesini istemişti.²⁷ Sadaret şerifin isteğini uygun bulmuş, sadece madalya ile taltif edilenlerin isimlerinin sonradan kendisine bildirilmesini istemişti. Bir kabilenin nasıl teskin edildiğini gösteren bu örneğin işaret ettiği gibi, hem şerif hem de hükümet amaçlarına ulaşabilecek için bir diğerrinin bölgedeki itibarını artırmaya özen göstermişti.

Hüseyin, hac mevsiminin sonuna doğru, Ocak 1909'da, Hicaz'daki kabileler üzerindeki nüfuzunu gösterme fırsatını yakaladı. Emirülhac (hac kervanının sorumlusu) Abdurrahman el-Yusuf, Bedevilerin ayaklandığı bölgelerden güvenli geçiş ve geri dönüş için sağlanan askeri korumanın yetersizliğini ileri sürerek görevinden istifa etti.²⁸ Hüseyin, kervanı Mekte'den Şam'a götürme görevini üstlenmek üzere, kendisi İstanbul'dan gelene kadar yerine vekâlet eden kardeşi Nasır'ı ve oğlu Abdullah'ı önerdi. Nasır ve Abdullah yaptıkları her hareketten dahiliye nezaretini haberdar ederek bu görevi yerine getirdiler.²⁹ Kervanın Medine'ye sağ salim dönmesi ve oradan da demiryoluyla Şam'a ulaştırılması, Hüseyin'in konumunu hem hükümet nezdinde hem de kabilelerin gözünde kuvvetlendirdi.

Abdullah daha sonra anılarında, hac kervanının —emirülhaccın reddettiği bir ortamda— büyük şerifin himayesinde yerine ulaşmasını, görevinin daha ilk zamanlarında Hicaz'da Hüseyin'in hükümet karşısında galip gelmesini sağlayan siyasi bir başarı olarak değerlendirmişti.³⁰ Bu yorum, ciddi bir inceleme olmaksızın yaygınlaşmış, emirülhac makamının tarihsel önemi de bu değerlendirmeyi pekiştirmiştir. Gerçekten de, İstan-

²⁴ BBA. İrade: Dahiliye 1326, no. 37 (12 Şevval 1326/7 Kasım 1908).

²⁵ BBA. BEO 258850. Harbiye Nezaretinden Emirliğe ve Hicaz Vilayetine (9 Aralık 1908).

²⁶ BBA. BEO 258766. Şerif Hüseyin'den Sadarete (10 Aralık 1908).

²⁷ BBA. BEO 259627. Şerif Hüseyin'den Sadarete (9 Aralık 1908).

²⁸ PRO. FO 195/2320. Monahan'dan Lowther'a (Cidde, 20 Ocak 1909).

²⁹ *Takvim-i Vekayi*, 11, 17, ve 19 Şubat 1909.

³⁰ Abdullah, s. 67; Dawn (1973), s. 7; Baker (1979), s. 24.

bul'un doğrudan otoritesinin Şam'ın ötesine geçmediği bir dönemde, hac kervanına önemli bir hükümet temsilcisinin komuta etmesi, Hicaz'daki kabile bölgelerinde merkezi otoriteyi kabul ettirmeye yönelikti.³¹ 18. ve 19. yüzyıllarda, bu önemli görevi Şam valileri bizzat kendileri yerine getirmişlerdi. Ancak Medine'yi Osmanlı'nın güneydeki ileri karakollarından biri haline getiren Hicaz Demiryolu ile birlikte emirülhaccın sembolik önemi giderek azaldı. Abdurrahman'ın istifası üzerine de sadrazam bu makamı tümüyle kaldırmayı düşünmüştü.³²

Aslında hükümet, Mekke'ye yeni giden temsilcisinin itibarını yükseltmek istiyordu, bu yüzden emirülhaclığın Şerif Hüseyin'in ailesi üyelerine verilmesini onayladı.³³ Şerif, böyle bir kudret gösterisiyle hükümeti küçük düşürmek değil, kendisini hükümetin bölgedeki güvenilir adamı ilan etmek istemişti. Hüseyin'in düşüncesine göre, Nasır'ın bu görevi yerine getirmesi, emirin kuzey Hicaz'daki otoritesini sağlamlaştırmasına ve Mekke'ye yeni gelmiş biri olarak gücünü göstermek isterken bu arada potansiyel bir rakibin uzaklaşmasına yarayacaktı. Nitekim Şubat 1909'da Şerif Hüseyin, İstanbul'dan, bir emir olarak ayrıcalıklarının açıkça tanımlanmasını istedi.³⁴ Aynı mektupta sadrazamdan kardeşinin İstanbul'a çağrılmasını ve yeni kurulmuş olan Âyân Meclisi'ne atanmasını da istemişti. Hüseyin, aile üyelerinin İstanbul'daki yüksek mevkilerde bulunmalarının, Osmanlı devlet adamlarıyla ilişki kurup, siyasi gelişmeleri izleyip kendisine rapor etmeleri açısından önemli görmüştü. (Daha sonra aynı amaç için oğullarını seçmişti.) Aynı zamanda Nasır'ı Hicaz'dan uzaklaştırmak da istemişti. Nasır'ın Âyân Meclisi üyeliği hemen gerçekleşmemiştir.³⁵ İstanbul'a gidişi Temmuz 1909'u bulmuş,³⁶ ardından da Âyân Meclisi'ne ka-

31 Faroqi (1994), s. 53.

32 BEO 262239 (261661, 262240, 239487). Sadrazamdan Suriye Vilayetine. Görevden alındıktan birkaç ay sonra Abdurrahman el-Yusuf Şam'da aro seçimleri kazanarak meclise girmişti. Prator, s. 249; Khoury, s. 57, 58.

33 Dawn, İttihatçıların Yusuf'u görevlendirerek şerifi zayıflatmaya çalıştıklarını, fakat Yusuf'un bu işi başaramaması üzerine hükümetin küçük düşüğünü ve bunun da Hüseyin'i güçlendirdiğini ileri sürer. Bkz. Dawn (1973), s. 7.

34 BBA. BEO 262239. Hüseyin'den Sadarete (12 Şubat 1909).

35 Şerifin istediği bir atamanın bu ilk reddedilişinde Sadrazam, Âyân Meclisi üyelerini seçen padişahın bütün atamaları zaten yapmış olduğunu ve üye sayısının artırılmasının düşünülmeyeceğini bildirmişti. Aslında, Âyân Meclisi'ndeki üye sayısının, Kanun-ı Esasî'ye göre Meclis-i Mebusan üyesi sayısının üçte biri olması gerekiyordu, oysa bu sayıya henüz ulaşılmamıştı ve büyük olasılıkla kabine bu özel atamayı yapabiliirdi. (Yeni atanan Âyân üyelerinden biri de Şerif Ali Haydar'dı.) İstanbul'un cevabı için bkz. BBA. BEO 262239. Sadareten Emirliğe (23 Şubat 1909).

36 PRO. FO 195/2320. Monahan'dan Lowther'a (3 Temmuz 1909).

bul edilmişti.³⁷ Hüseyin, hasta olan ve gidişini sürekli erteleyen eski büyük şerif Ali'nin uzaklaştırılması için de ısrar etmişti.³⁸

Şerif Hüseyin, Hicaz'a varışı gecikince meclis seçimlerini etkileyememişti. 1908 seçimleri Hicaz'da çok düzensiz geçmiş, sadece, birer mebus çıkaracak olan Mekke, Medine ve Cidde'de resmi seçime uzaktan yakından benzeyen bir süreç yaşanmıştı. Hüseyin'in Hicaz'a gelmesinden hemen hemen bir ay önce 4 Kasım'da, Vali Kâzım Paşa dahiliye nezaretine Abdullah Sarac (Mekke), Kasım Zeynel (Cidde) ve Seyyid Abdülkadir'in (Medine) mebus seçildiklerini bildirmişti.³⁹ Hem Abdülkadir hem de Mekke'nin Hanefi müftüsü olan Sarac,⁴⁰ Hicazlı ulemayı temsil ediyorlardı, ancak şerif ailelerinden hiç kimse seçilmemişti. Cidde'de kentin ileri gelenleri, bir denizcilik şirketinin temsilcisi olan zengin (Osmanlı tebaası olmuş) bir Acem'in iyi eğitim almış oğlu olan Zeynel'i "kendi yerel ticaretleri gerektirdiği için" seçmişlerdi.⁴¹ Zeynel'in işleri iyi değildi, daha önce Mısır'dayken gazetecilik yaparak başladığı siyasi hayatını başkentte sürdürmeye niyetliydi.⁴²

İngiliz Konsolosu Monahan Cidde'deki seçimi şöyle anlatmıştı:

Yaklaşık iki ay önce yerel hükümet Cidde sakinlerine seçmen yazımları için çağrıda bulunmuş, ancak askere alınırs korkusuyla kimse başvurmamıştı. Sonra kentin üç bölgesinin şeyhlerinden, her bölgeden 200'er olmak üzere 600 ileri geleni seçmeleri istendi. Bu ileri gelenler 25 kişilik bir grup seçtiler, bu 25 kişi de nihayet dört hafta önce oy çokluğuyla yani 8 oyla Kasım Zeynel'i seçti. Halk seçimlere hemen hemen hiç ilgi göstermedi.⁴³

³⁷ Prötör, s. 219.

³⁸ BBA. BEO 265549. Hüseyin'den Sadarete (20 Nisan 1909). İstanbul, Vali Ratib Paşa'ya yapılan saldırıların benzerlerine maruz kalmasın diye Ali'nin azledildikten sonra derhal Hicaz'ı terk etmesini istemişti. BBA. BEO 257222 (11 Kasım 1908).

³⁹ *Takvim-i Vekayi*, 8 Kasım 1908. Bkz ayrıca, MAE. Turquie, N.S. 6. Serie D. Carton: 37. Dossier: 1. "Tableau, par vilayets des résultats des elections au parlement ottoman" (13 Kasım 1908).

⁴⁰ "Babası gibi a da Mekke'nin Hanefi müftüsüdür. Ailesi köken itibariyle Hintlidir, ancak 200 yılı aşkın süredir Mekke'de oturmaktadırlar. Emir Şerif Avn er-Refik'in öfkelerini çekmiş olan babası (ki bu onun lehine bir noktadır), yaklaşık 12 yıl önce Mısır'da sürgündeyken ölmüştür; kendisi (35 yaşlarındadır) Şerifin korkusuyla İstanbul'da on yılı aşkın bir süre yaşadktan sonra iki yıl önce Mekke'ye dönmüştür. Hem bir aydın olarak hem de ahlaki açıdan itibarı vardır ve iyi Türkçe bilir ..." (PRO. FO 195/2286. Monahan'dan Lowther'a. Cidde, 15 Aralık 1908).

⁴¹ PRO. FO 424/231. Monahan'dan Lowther'a (Cidde, 7 Mart 1912), 1912'deki ikinci meclis seçimleri nedeniyle 1908 seçimlerine değinmektedir. Lowther'dan Grey'enin ekinde (Konstantinopl, 27 Mart 1912).

⁴² PRO. FO 195/2320. Monahan'dan Lowther'a (Cidde, 5 Kasım 1908).

⁴³ Age.

Konsolos ayrıca Zeynel'e oy veren sekiz kişinin ya onun yakın akrabaları ya da yakın ticari ilişki içinde bulunduğu insanlar olduğunu eklemişti.

Abdülkadir⁴⁴ ve Zeynel⁴⁵ mecliste yerlerini alırken ne Sarac ne de Mekke'den diğer bir temsilci İstanbul'a gitmişti.⁴⁶ Dolayısıyla Mekke'deki seçimler bir yıl sonra, Şubat 1910'da yinelandı. Bu arada Şerif Hüseyin de Mekke'de otorite sağlamıştı. Genelde Mekke'deki ileri gelenler arasında meclise gösterilen bu ilgisizliği fırsat bilerek, birkaç yüz ileri gelenin yirmi dört aday arasından yaptığı seçimlerde oğlu Abdullah'ı mebus seçtirmeyi de başarmıştı.⁴⁷

1908 Ağustosunda örgütlenen İTC yerel komiteleri faaliyetlerine Hicaz'da devam etmiş, çoğu zaman şerifin üç büyük şehirde hakimiyet kurma planlarını bozmaya çalışmışlardı. Devrimden sonra Mekke'de *Hicaz* ve *Şemsü'l-Hakikat* adlı iki yeni gazete yayımlanmıştı. Arapça/Türkçe resmi haftalık gazete olan birincisi, İstanbul'un politikalarını desteklemiş, "İslamı ve hürriyeti yücelten makaleler, ilk sayılarından birinde de Peygamber ve Arap ırkının meclisi yarananlar olduğunu söyleyen oldukça ha-

⁴⁴ Mebusluğu 3 Şubat 1909'da onanmıştır. Bkz. *Takvim-i Vekayi*, 10 Şubat 1909 (MMZC, 1/1/22).

⁴⁵ Zeynel'i Cidde'de büyük bir kalabalık uğurlamıştı. Bkz. PRO. FO 195/2320. Monahan'dan Lowther'a (10 Kasım 1908).

⁴⁶ Çeşitli zamanlarda verdiği değişik raporlarda Konsolos Monahan, Mekkelilerin Kasım 1908'de *iki* mebus seçtiklerini bildirmişti. Bunun mantıklı bir nedeni vardır. Mekke nüfusu, iki mebusun seçilmesini gerektiriyor olabilir. Hicaz şehirlerinin nüfus tahminleri için bkz. al-Amr. Bu tahminler Mekke için 70,000 ile 150,000; Medine için 60,000; ve Cidde için de 25,000 ile 50,000 arasındadır (s. 17-18). Gerçekten de daha sonraki tüm seçimlerde Mekke meclise iki mebus yollamıştır.

Monahan'a göre, seçilen mebuslardan biri, seçimin hemen ardından "üyelikten çekilmiş" (PRO. FO 195/2286. 5 Kasım 1908) ve "Mekke'den ayrılmayı reddetmişti" (PRO. FO 195/2350. 23 Mart 1910). Diğer Mekke'den ayrılmış, ancak Mısır'da "sıla hasretine kapılıp İstanbul'a gitmemişti." Monahan bu iki mebusun adlarını vermemiştir. Ancak bir başka yazışmasından (PRO. FO 195/ 2286. 15 Aralık 1908), Abdullah Sarac'ın 13 Aralık 1908'de Cidde'den ayrıldığını öğrenmekteyiz. Demek ki Mısır'a kadar gidip geri dönen Sarac olmalı.

29 Aralık 1908'de, "Mekke mebusu, Hanefi müftü Abdurrahman'ın" istifa mektubu meclisin gündemine gelmişti (1/1/9). Tartışmadan, Abdurrahman'ın Mekke'yi hiç terk etmediği, ve sağlık nedenleri ileri sürerek istifasını Mekke'den yolladığı anlaşılmaktadır. Böylelikle, diğer mebusun adının Abdurrahman olması ve kendisinden yanlışlıkla müftü olarak söz edilmiş olması muhtemeldir, çünkü Monahan'ın raporlarından ve Osmanlı kaynaklarından (*Takvim-i Vekayi*, 8 Kasım 1908) edindiğimiz bilgilere göre müftü Abdullah Sarac'dır.

⁴⁷ PRO. FO 195/2350. Monahan'dan Lowther'a (Cidde, 23 Mart 1910). Ayrıca al-Amr, s. 138. Seçilen ikinci mebus Hasan eş-Şaybi'dir.

yali yazılar" yayımlamıştı.⁴⁸ İkincisi, *Şemsü'l-Hakikat* ise İttihatçı çizgideki yerel gazeteydi, içerikleri birbirinden farklı, Türkçe ve Arapça olmak üzere iki ayrı sayı çıkartmıştı. Türkçe yayımlanan sayılarda şerifin politikaları eleştiriliyordu. *Şemsü'l-Hakikat*'ın okurları Mekke'nin görece daha iyi eğitim almış kozmopolit seçkinlerinden oluşuyor, gazete şerifin kent siyasetine hükmetmesini önlemeyi amaçlıyordu.⁴⁹

Şemsü'l-Hakikat, şerifin siyasi muhaliflerinin, yani sözde İttihatçıların sesi olarak 1909 baharında yayımlanmaya başlamıştı.⁵⁰ Muteyr kabilesine karşı üstlendiği görevi başarısız olarak değerlendiren bir makaleye Hüseyin fena halde içerlemişti. Sadrazama yazdığı protesto mektubunda, özellikle ikisi vilayet maliyesinde çalışan üç gazeteciyi suçlayarak bu tür tahrir edici yazıların bölgede kurmaya çalıştığı dirlik ve düzeni bozduğunu ileri sürmüştü.⁵¹ Bu mektuplarda, (İttihatçılar tarafından henüz tahttan indirilmiş olan) Sultan Abdülhamid'in adil olmayan ve baskıcı yönetimine rağmen sürdürdüğü onurlu yaşamından söz etmeyi ihmal etmeyip İttihatçılara yaranmaya çalışıyor, onur ve itibarını korumak için gerekli gördüğü taleplerinde ısrar edeceğini belirtiyordu.⁵² Birkaç ay önce Kâzım Paşa'nın yerine getirilen Vali Fuad Paşa'yı, böyle bir gazetenin hükümetin matbasasında basılmasına izin verdiği ve görevlilerden Hasan Mekki ve Abdullah Kasım ile onların yordakısı olan tüccar Nuri Dağıstani hakkında işlem yapmadığı için suçlamıştı.⁵³ Şerif Hüseyin, bu üç kişinin "millet ve devletin" çıkarları adına azledilmelerini samimiyetle istiyordu.

1909 yazında İttihat ve Terakki Cemiyeti, kabinede iki önemli nazırlığı Talat ve Cavid beylere vererek imparatorluk yönetiminde ağırlığını koymaya başlamıştı. Şerifin, *Şemsü'l-Hakikat* olayına karışmış maliye memurlarıyla valinin yapılan hatayı görmezden geldiği hakkındaki şikâyetleri, biri dahiliye diğeri maliye nazırı olan Talat ve Cavid beylere aktarılmış, ancak ikisi de şerifin talebine rağmen memurları görevden almayı reddetmişti. Sadrazam, sözü geçen üç kişiden Nuri Dağıstani'nin devlet memuru olmadığını, bu yüzden de mahkeme tarafından suçlu bulunana kadar hakkında herhangi bir işlem yapılamayacağını ayrıca şerife bildirmişti.⁵⁴

⁴⁸ PRO. FO 195/2320. Monahan'dan Lowther'a, no. 25 (Cidde, 16 Mart 1909).

⁴⁹ MAE. Turquie, N.S.6. "Levant Expédié" (?), no. 6 (Paris, 3 Haziran 1909).

⁵⁰ Ochsenwald, "Ironie Origins," s. 197; el-Şamih (1972), s. 37-40.

⁵¹ BBA. BEO 274969. Hüseyin'den Sadarete (17 Mayıs 1909); BBA. BEO 267884. Hüseyin'den Sadarete (10 Haziran 1909).

⁵² BBA. BEO 274969. Hüseyin'den Sadarete (20 Ekim 1909).

⁵³ BBA. BEO 273539. Hüseyin'den Sadarete (30 Ağustos 1909).

⁵⁴ BBA. BEO 268543. Sadareten Dahiliye ve Maliye nezaretlerine (20 Haziran 1909).

Talat Bey, bu iki memurun görevden alınmasını gerektirecek bir olay olup olmadığını araştırmak üzere valiye danışmış, şerif ise bunu kendisine güvensizlik olarak yorumlamıştı.⁵⁵ Cavid Bey de benzer biçimde, nezaretin bu memurları görevden alması için somut neden bulunmadığını, bu memurların atama ve görevden alınmalarının yerel hükümetin yetkisi dahilinde olduğunu, ve nezaretin böyle bir girişiminin tevsi-i mezuniyet ilkesine aykırı olacağını belirtmişti.⁵⁶

1909 Ekiminde bu yazışmalar sürerken hükümet, Vali Fuad Paşa ile şerif arasındaki görüş farklılıklarını dikkate alarak Fuad Paşa'yı görevden alıp yerine Bağdat valisi ve Altıncı Ordu kumandanı Şevket Paşa'yı getirdi.⁵⁷ Ancak vilayetteki bu üst düzey görev değişikliği Şerif Hüseyin'i yine memnun etmemiş, Mekki ve Kasım'ın uzaklaştırılmalarında ısrarcı olmuştu. Şubat 1910'da yapılan ara seçimlerde hâlâ Mekke'de olan Mekki, aday gösterilmiş, iki kişinin seçileceği seçimlerde iki düzine aday arasında dördüncü en yüksek oyu almıştı.⁵⁸ Nihayet Mart 1910'da maliye nezareti Mekki ve Kasım'ın Mekke'den tayinini çıkarttı —ama terfi ettirerek.⁵⁹

Şubeleri yerel politikada rol oynamaya devam ederken, İTC'nin İstanbul'daki yıldızının sönmekte olduğunu bir yansıması olarak, İttihatçıların Hicaz'daki nüfuzu giderek azalıyordu. 1912 seçimlerinin arifesinde Mekke'deki Hürriyet ve İtilaf şubesi, İttihat ve Terakki'yi tümüyle gölgede bırakmıştı.⁶⁰ Şerif Hüseyin İtilafçılara da, İttihatçılara yaptığı gibi kaçamak bir tavır sergilemişti. Seçimlerde oğullarını desteklemiş, İtilafçıların yandaşı iki Hicazlı aday sandalyelerini kaybetmişti. Genelde, Hüseyin'in emirliğin gücünü ve prestijini koruma çabaları merkezi hükümetle işbirliği içinde olmasını gerektirmişti.

HICAZ'DA OSMANLI NÜFUZUNUN YAYILMASI

Reform

Reform çabaları Hicaz'da ancak sınırlı bir başarıya ulaşmıştı. İstanbul'da şekillenen reformlara karşı pek duyarlı olmayan halktan çok az de-

55 BBA. BEO 276845. Hüseyin'den Sadarete (15 Ocak 1910).

56 BBA. BEO 277412. Maliye Nazırından Sadarete (3 Şubat 1910).

57 BBA. BEO 273579. Sadareten Dahiliye Nezaretine (13 Ekim 1909).

58 PRO. FO 195/2350. Manahan'dan Lowther'a (Cidde, 23 Mart 1910). Manahan, Mekki'den bir Türk İttihat Terakki adayı olarak söz etmektedir. Kansalos anı, İttihat ve Terakki üyesi olduğu için Türk olarak tanımlamış olmalıdır. Mekki Türk olsa bile ailesi muhtemelen uzun yıllardır Mekke'de yaşıyordu. Ağabeyi de aynı seçimlerde adaylığını koymuştu.

59 BBA. BEO 267884 (277412, 278974). Maliye Nezaretinden Sadarete (15 Mart 1910).

60 Prätar, s. 45.

gişiklik talebi gelmişti. Şerif Hüseyin, kendi yerel otoritesini sarsacak ve sınırlayacak yeniliklere karşı direniyordu. Daha Hicaz'a gelmeden önce, İttihat ve Terakki'nin pek popüler olduğu dönemde bile, İttihatçıların sağlık hizmetlerinin düzeltilmesi için koymak istediği vergi, her türlü vergiye karşı olan kent halkı ile askeri birliklerin çatışmasına ve ayaklanmalara neden olmuştu.⁶¹ Bu yüzden yeni kurulmuş belediyelerin bayındırlık faaliyetleri ve genel sağlıkla ilgili hizmetlerin yerine getirilmesi bakımından eli kolu bağlıydı.⁶² Buna rağmen, özellikle sağlık konusunda bir miktar ilerleme sağlanabilmişti. Mekke'de hac sonrası genel temizlik artmıştı.⁶³ Cidde mutasarrıfı Sadık, su şebekesinin düzenlenmesi gibi kentsel reformlar gerçekleştirmişti.⁶⁴ Ve nihayet, hükümetin eğitime verdiği önceliğe uygun olarak Hicaz kentlerinde yeni okullar açılmış, "resmi Türkçe ile edebi Türkçe ve Arapça'ya epeyce zaman ayrılmıştı." Monahan mevcut eğitimi yeterli bulmuyordu. "Ancak pek az aile ya da öğrenci başka bir yerde daha iyi eğitim almak için uğraşır," diyordu, "Türk İmparatorluğunun herhangi başka bir yerindeki Müslüman erkek okullarında daha iyi eğitim olduğundan da zaten kuşkuluyum."⁶⁵

Hicaz'da yasal reformları yerleştirmek daha zor olmuştu. 1910 Şubatında adliye nezareti Hicaz kentlerindeki mahkemelerin yeniden düzenlenmesini önermiş ve bu iş için maliye nezaretinden gerekli fonların ayrılmasını istemişti.⁶⁶ Yeni Dahiliye Nazırı Talat Bey ise, göçebe kabileleri hükümetin nüfuz alanına katmak için yalnız şeriatın uygulanmasını öneriyor, kadıların yerel ulema arasından seçilmesinin de daha uygun düşeceğini ileri sürüyordu.⁶⁷ Hicaz mebusları Abdullah, Abdülkadir ve Hasan eş-Şaybi, şeriat mahkemelerinden başka mahkemelerin varlığının, halkının tümü Müslüman olan kutsal kentlerde kabul edilemeyeceğini sadrazama bilhassa söylemişlerdi.⁶⁸ Böylelikle Mekke ve Medine mahkemeleri şeyhülislamlık makamına bağlanmış, adliye nezaretinin yetki ve sorumluluğundan çıkartılmıştı. Yeniden örgütlenme ancak 1912'de gerçekleşti.

⁶¹ PRO. FO 195/2286. Monahan'dan Lowther'a (Cidde, 18 Kasım 1908).

⁶² PRO. FO 195/2350. Monahan'dan Lowther'a, no. 67 (Cidde, 7 Haziran 1910). Ayrıca, BBA. BEO 288114. Hüseyin'den Sadarete (6 Ocak 1911).

⁶³ PRO. FO 195/2320 (bkz. not 48).

⁶⁴ PRO. FO 195/2320. Konsolos Vekili Abdurrahman'dan Lowther'a, no. 101 (Cidde, 9 Ağustos 1910).

⁶⁵ PRO. FO 195/2350 (bkz. not 62).

⁶⁶ BBA. BEO 278608 (281797) (3 ve 10 Mart 1910 ve 19 Mayıs 1912).

⁶⁷ Age. Dahiliye Nezaretinden Sadarete (3 Mart 1910).

⁶⁸ BBA. BEO 281400 (278608) (7 Mayıs 1910).

Hicaz'da reformları uygulamanın ne kadar zor olduğunu ve uzlaşma gereğini anlatacak, kölelikten daha iyi bir konu herhalde olamaz. Köleler sorunu bölgede hükümet için utanç verici bir problem olmuştu. Kölelik, kuşkusuz yeni rejimin savunduğu eşitlik ve özgürlük ilkelerinin lanetlediği ve yasakladığı bir konuydu. Her ne kadar Tanzimat döneminde yasal olarak kaldırılmışsa da, Hicaz'da köle ticareti ve kullanımı son bulmamıştı.⁶⁹ Ancak hükümet, kölelerin zorla azat edilmesinin kabile şeyhlerini isyana teşvik edeceğinden korkuyordu. Köleler sık sık kaçarak Cidde'deki yabancı konsolosluklara sığınıyorlar, konsolosluklar da ısrarla bunların serbest bırakılmalarını istiyordu. Sadaret, konsolosluklara sığınmayı başara- bilen kölelere itkname verilmesini tavsiye ediyordu. Ayrıca yetkililere her olayda durumun özelliğine ve gerektirdiklerine göre davranmaları tavsiye edilmiş, bu arada köle sahiplerine de Afrikalı kölelerine insanca davranmaları ve onları kaçmaya zorlayacak hareketlerden kaçınmaları çağ- rısında bulunulmuştu.⁷⁰

Konsolosluklara sığınan kölelerin azat edilmeleri, çoğunluğu Bedevi şefleri olan köle sahiplerini susturabilmek için emirin köle sahiplerinin za- rarlarını tazmin etmesi anlamına gelmekteydi. Bu durumun sık sık tekrar- landığından şikâyet eden şerif, ödemelerin maddi imkânlarını aştığını be- lirtiyordu. Köle ithalatı yasaklanmış olduğu için, beş on yıl içinde köle kalmayacağını, bu yüzden de mevcut köle sahiplerine bu süre içinde anla- yış gösterilmesini savunmuştu.⁷¹ Kölelerin azat ödemeleri için alternatif bir kaynak bulmak amacıyla sadaretle istişare eden maliye nezareti uzun Kızıldeniz sahillerini denetim altında tutmanın inkânsız olduğunu, azat ödemelerinin de köle ticaretini teşvik edeceğini ve bu durumun bütçe üzerinde büyük bir yük oluşturacağını belirtmişti.⁷² İstanbul'dan emarete gelen son anlamsız tavsiye ise, şikâyetçi olan köle sahiplerinin mahkemeye başvurmaları olmuştu.

Kölelik konusunun da gösterdiği gibi, kabilelerin gözündeki gelenek- sel statüsünden ve Bedeviler ile hac konusunda kendisine tanınmış yetki-

69 PRO. FO 195/2320. Monahan'dan Lowther'a, na. 25 (Cidde, 16 Mart 1909). Ayrıca bkz. Taledana (1982). Taledana'ya göre, yakında köle ticaretinin yasaklanacağına ilişkin söylentiler, 1855-56'da Mekke'de bir ayaklanmaya neden olmuştu. Yasak gerçekten yürürlüğe girdiğinde, Hicaz bundan muaf tutuldu (s. 135).

70 BBA. BEO 266444 (263658). Sadaretten Vali Vekiline [Şerif Hüseyin] (17 Mayıs 1909); BBA. BEO 267483. Vali Vekilinden Sadarete (19 Mayıs 1909) ve Sadaretten Vali Vekiline (24 Mayıs 1909).

71 BBA. BEO 277770. Şerif Hüseyin'den Sadarete (1 Şubat 1910).

72 BBA. BEO 277770 (299932). Sadaretten Dahiliye ve Maliye Nezaretlerine (14 Şubat 1910). Ayrıca, Maliye Nezaretinden Sadarete (26 Mart 1910).

lerden ötürü Mekke emiri, dini ve siyasi önemi olan bu uzak vilayette politika yürütmekte vazgeçilemez bir aracıydı. İstanbul'un amacı, bir yandan şerifin yerel konumunu ve enerjisini hükümetin kendi hedefleri doğrultusunda kullanmak, bir yandan da gayesine ulaşmasının en iyi yolunun merkezi hükümetin isteklerine cevap vermesi olduğunu şerife anlatmaktı. Şerifle böyle bir ilişki, İstanbul'un merkezileştirme politikalarıyla bir uzlaşmayı gerektirmemişti.

Demiryolu

Hicaz Demiryolu'nu, Abdülhamid Osmanlı merkezileştirme politikasının payandalarından biri olarak düşünmüş, Jön Türkler de elbette böyle görmüşlerdi. Medine hattının tamamlanması, Jön Türk devrimi ile çakışmış, merkezi otoriteyi Arap yarımadasına taşıma çabalarına hizmet etmişti. Demiryolunun Medine'den Mekke'ye, oradan da Yemen'e kadar uzatılması, üzerinde çokça durulmuş bir konu olmasına rağmen, hiçbir somut sonuç alınmamıştı. Genellikle bu başarısızlık, Hicaz'ı merkezi denetim altına almaya çalışan Jön Türklerin bir hayal kırıklığı olarak değerlendirilmiştir.

Demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılmasının stratejik önemi İstanbul tarafından takdir edilmişse de, hükümet aslında Hicaz'daki diğer merkezileştirme önlemlerini demiryolunun devamına tercih etmişti. Urban bölgelerinde demiryolunun güvenliğini sağlamanın zorluğu ve dost görünen kabile şeyhlerinin kendi özel çıkarları için bir gecede hükümet aleyhine dönebilecekleri siyasetçiler tarafından bilinmekteydi. Şam-Medine demiryolunun güney Suriye ve kuzey Hicaz'da kabileler arasında yarattığı huzursuzluğu da çok iyi biliyorlardı. Dolayısıyla İstanbul, merkezileştirme politikaları adına Hicaz Demiryolu'nun sağladığı avantajların tümünü çok iyi kullanmayı ve Medine'deki konumunu kuvvetlendirerek vilayetin geri kalan bölgelerinde ve komşu bölgelerde sıkı denetim kurmayı hedeflemişti. Osmanlı hükümeti demiryolunu uzatmak yerine, oradaki çıkarlarını koruyacak, daha sonra da Arabistan'daki emellerini yerine getirecek bir vekil olarak Mekke emirine güvenmeyi yeğlemişti. Ticaret ve hac açısından hükümet yarımadaadaki ulaşımın düzeltilmesine de ilgi göstermişti. İstanbul, oldukça pahalıya malolacak Medine-Mekke hattını inşa etmek yerine Kızıldeniz kıyılarındaki yolları, ve özellikle Cidde ile Mekke, Yanbu ile Medine, Hudeyde ile Sana arasında kıyıdan içerilere doğru daha kısa demiryolları yapma yönündeydi.

Daha kısa birkaç demiryolu yapma planında ekonomik çıkarlar, stratejik kaygıların önüne geçmişti. *Tanin*, demiryolunun Medine'den Mekke'ye uzatılmasındansa, Şam-Medine ana hattından Akabe'ye bir yol uza-

tilmasını (ki böylece ticari nakliyat için İngiliz kontrolü altındaki Süveyş Kanalı'nın etrafından dolaşılacaktı) ve kısa ek yollarla Kızıldeniz limanları ile içerilerdeki yerleşim birimlerinin birbirine bağlanmasını savunuyordu.⁷³ Meclisteki Hristiyan mebuslar, Hicaz Demiryolu'nun sadece dini amaçlara hizmet açısından değil ekonomik çıkarlar da göz önünde bulundurularak değerlendirilmesini istediler.⁷⁴ Yerel düzeyde de, Hicaz'ın en faal limanlarından birini Mekke'ye bağlayacak bir demiryolu Hicazlı tüccarlar tarafından kabul görmüştü. Cidde mebusu Kasım Zeynel, Cidde-Mekke hattını desteklediğini açıklamıştı.⁷⁵

Kıyılarda demiryolu yapımı projesi, başlıca ticaret ve hac yollarının Kızıldeniz'e kayması anlamına geliyordu. Osmanlı gemilerinin kıyılarda düzenli gidip gelmeye başlamasının hız ve deve kervanlarının devre dışı bırakılması açısından pratik avantajları da olacaktı. Ancak böyle bir değişiklik, İtalyanlarla savaşta Kızıldeniz kıyısındaki Osmanlı limanlarının ablukaya alınması gibi stratejik bir riski de beraberinde getirecekti.⁷⁶ Bununla birlikte Kızıldeniz ile iç bölgeler arasındaki en önemli bağlantı olan Cidde-Mekke demiryolu, devletin ilgisini Medine-Mekke hattının uzatılmasından daha çok çekiyordu. Çoğu Hint Okyanusu üzerinden olmak üzere denizden gelecek hacı gruplarının taşınmasından elde edilecek kârdan ötürü bu yol, oldukça pahalıya mal olacak olan daha uzun Medine-Mekke hattı için gerekli fonları yaratabilirdi. Mecliste Hicaz Demiryolu Nazırı Zihni Paşa da Cidde-Mekke hattına öncelik verildiğini belirtmişti.⁷⁷

Vali Kâmil Bey, 1910 Haziran'ında Hicaz'a geldi ve Cidde-Mekke demiryolunun, Cidde limanındaki yükleme ve boşaltma imkânlarının iyileştirilmesi çalışmalarıyla birlikte yakında inşasına başlanacağını ilan etti.⁷⁸ Nafia nezaretine bağlı demiryolları dairesinin reisi bu yol için karara varıldığını ve uzmanların göreve sevk edildiklerini bildiriyordu.⁷⁹ Gerçekten de 1911 Mart'ında, on mühendis Cidde'ye gelerek burada bulunan diğer üç mühendisle buluşmuş ve ölçüm çalışmalarına başlamıştı.⁸⁰ Şerif Hüse-

73 Tanin, 7 Eylül 1908.

74 MMZC, 1/1/16, 21 Ocak 1909. Rum mebuslardan Yargi Başa ve Kazmîdi, demiryolunun hayati bir ekonomik kurum olduğunu ve tüm Osmanlılara ait olması gerektiğini belirtmişlerdi.

75 PRO. FO 195/2286. Manahan'dan Lowther'a, no. 97 (Cidde, 5 Kasım 1908).

76 PRO. FO 195/2435. Shipley'den Lowther'a, fol. 231-59 (Cidde, 19 Temmuz 1912).

77 *Takvim-i Vekayi* (25 Ocak 1909). MMZC, 1/1/16, 21 Ocak 1909.

78 PRO. FO 195/2350. Manahan'dan Lowther'a, no. 64 (4 Haziran 1910).

79 Yukarıdaki rapara Manahan tarafından eklenen kısa nat.

80 PRO. FO 195/2376. Manahan'dan Lowther'a, no. 59 (Cidde, 20 Mart 1911).

yin Mart ortalarında yazdığı raporunda ölçümlerin üçte birinin tamamlandığını bildirmişti.⁸¹ Sadaret, şeriften inşaatın korunması için gerekli önlemleri almasını istedi.⁸²

Şerifin Cidde-Mekke demiryolunun inşasına karşı muğlak tutumu sürüyordu. 1909'da iki kent arasında bir demiryolu yapılmasına ilişkin karar valiyile birlikte desteklemiş olmasına karşın,⁸³ bu yolda daha somut adımlar atılmaya başlandıkça engelleyici bir tavır sergilemeye başladı. 1911 yılında, kendisi Asir'deki seferden dönene kadar inşaatın ertelenmesini istemiş, ve iki kent arasında deveyle nakliyat yapan kabilelerin geçimlerinin güvence altına alınması için resmi bir inceleme yapılmasını önermişti.⁸⁴ Cidde'deki Fransız konsolosu, şerifin Ocak 1912'de İbn Suud'a karşı bir harekât için yaptığı hazırlıkları, demiryolunun inşaatını daha da geciktirmek için bir manevra olarak yorumlamıştı.⁸⁵

Eğer Cidde-Mekke demiryolu hiç yapılmamışsa, sebebi şerifin engellemeleri değil, başka etmenlerdi. Askeri strateji uzmanları Hicaz Demiryolu'nun Medine'den Mekke'ye uzatılmasından yanaydılar. Mahmud Şevket Paşa, harbiye nazırı olarak Hicaz Demiryolu'ndan elde edilecek askeri yararları artırmak amacıyla Yemen'e kadar uzatılmasını savunmuştu. İtalyanlarla savaş sırasında Kızıldeniz kıyılarının savunmasında ortaya çıkan sorunlara dikkat çekerek, denizde etkin savunma için gerekli hazırlık düzeyinin çok pahalıya malolacağını ileri sürmüştü. Buna karşılık, Medine'den Yemen'e uzatılacak demiryolunun maliyetinin bir dretnottan daha ucuza çıkacağını belirtiyordu.⁸⁶ Mahmud Şevket Paşa, İtalya'nın düşmanca tutumundan ötürü Cidde'ye demiryolu inşaatı için gerekli malzemenin taşınmasında yaşanacak zorluklar üzerinde de durmuştu. Sadrazamdan Cidde-Mekke demiryolunun inşasına ilişkin planları savaş bitene kadar rafa kaldırmasını istedi.⁸⁷ Yapılması planlanan daha kısa hatlardan sadece Hudeyde-Sana hattı ilerledi. Yabancılar verilen imtiyaza Yemen'in itiraz etmesine rağmen, inşaatı 1911 yılında bir Fransız şirketi üstlendi, ancak Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle çalışma yarım kaldı.⁸⁸

⁸¹ BBA. BEO Defter 698/28/9, no. 3. Hüseyin'den Sadarete (16 Mart 1911).

⁸² BBA. BEO Defter 705, no. 101 (12 Mart 1911).

⁸³ BBA. BEO 279144 (286439). Bu mektubun "1325" (1909) tarihli bir kopyası bu dosyadadır.

⁸⁴ BBA. BEO Defter 698/28/9, no. 3 (bkz. not 81).

⁸⁵ MAE. Turquie, N.S. 144. [Robert Armez ?]'den Fransız Dışişleri Bakanlığına, no. 1 (Cidde, 9 Ocak 1912).

⁸⁶ BBA. BEO 279144 (286439). Harbiye Nezaretinden Sadarete (16 Mart 1912).

⁸⁷ BBA. BEO 298959 (279144). Harbiye Nezaretinden Sadarete (20 Nisan 1912).

⁸⁸ Prator, s. 184-86; Gülsoy, s. 223.

Medine: Osmanlı'nın Hicaz'daki İleri Karakolu

Jön Türk hükümetlerinin vilayette merkezi otoriteyi tesis etmek için aldıkları en önemli önlem İslam'ın ikinci kutsal kenti Medine sancağının idari statüsünü değiştirmek oldu. Medine Mekke'ye oranla Batılı diplomatların, istihbarat örgütlerinin ve dolayısıyla da bilimadamlarının ilgi alanı dışında kalmıştır. Bu yüzden de Jön Türk döneminde yeniden önemsenmesi gözden kaçmıştır.

Jön Türk hükümetleri Medine'yi, sadece Hicaz'da değil tüm Arap yarımadasında politikalarını uygulayacakları bir üs olarak kullanmayı ummuşlardı. Medine her ne kadar kuzeydeki Şam ile güneydeki Mekke arasındaki karanlık bölgede kalmış ve her iki bölgeyle de siyasi ve ekonomik bağlar içinde olmuşsa da, Osmanlı hükümetleri kentin stratejik önemini ve hac yolculuğunun güvenli yürütülmesindeki hayati rolünü görmüşlerdi. İdari adının (muhafızlık) gösterdiği gibi, Medine askeri bir kumandanın yönetiminde stratejik bir ileri karakoldu.

Arap yarımadasında, Kızıldeniz ile Basra Körfezi'nin arasındaki mesafenin en kısa olduğu merkezi bir konumda bulunan Medine, "Arabistan'ın merkezine açılan kapı" olarak tanımlanmıştır.⁸⁹ Görece daha kolay savunulabilecek topraklar üzerinde kurulan ve tarımsal faaliyete elverişli olan Medine, Hicaz'ın geri kalan yerlerine oranla oldukça bol suya sahipti.⁹⁰ Ticaret yollarının, özellikle de hacıların Mekke'ye gidiş gelişlerinde kullanılan yolların belli başlı kesişme noktasındaydı. Hem Peygamberin gömülü olduğu yer olması nedeniyle dini öneme sahipti, hem de tarihsel olarak bir edebiyat ve kültür merkeziydi. Şam-Medine demiryolunun tamamlanması sonucu Şam'dan kolayca ulaşılabilir olduğu için Jön Türkler döneminde kente ayrıca önem verilmişti.

Osmanlı hükümeti, Medine'ye ulaşımın gelişmesiyle, demiryolunu Mekke'ye ya da Yemen'e kadar uzatmadan nüfuzunu Arabistan'ın güneyine kadar ulaştırabileceğini düşünmüştü. Fiziksel özellikleri, stratejik konumu ve yeni ulaşım imkânlarıyla Medine mükemmel bir askeri ileri karakol haline gelmişti. Medine ayrıca Necd'deki İbn Suud'u ve Arabistan'ın doğu kıyısı boyunca İngiliz nüfuzunu denetlemek için jeopolitik avantajlara da sahipti.⁹¹

89 Al-Amr, s. 16.

90 Makki (1982), s. 3; Sabini (1981), s. 15.

91 1908 tarihli bir Amerikan raporunda, "Necd'e boyun eğdirme girişimi, bölgedeki İngiliz nüfuzu dolayısıyla Bağdat, Basra, ya da Katif'den değil, Şam ve Medine'den gelecektir" denilmektedir. US 867.00/792. Ravndal'dan Dışişleri Bakanlığına (23 Temmuz 1908).

Avrupa'nın güçlü devletleri arasındaki düşmanlıkların daha geniş bir alanda yoğunlaştığı ve Osmanlı'nın Avrupa'nın niyetleri hakkındaki kuşku-
kularının arttığı bir dönemde Medine'nin Avrupa istihbaratının erişimin-
den uzak bir konumda bulunması Jön Türk hükümetleri için ayrıca bir
avantaj oluşturmıştı. Bu uzaklık ve erişilmezlik Cidde ve Şam konsolos-
larının raporlarından da anlaşılmaktadır, çünkü bu raporlarda Medine'den
hemen hemen hiç söz edilmemektedir. Bölgedeki en iyi istihbarata sahip
olan İngilizlerin konsolosluk raporlarında dahi Medine'den hiç haber ala-
mamaktan öttirü şikâyetler vardır. İngiliz Dışişleri, Şam'daki konsolosun-
dan Medine'ye ilişkin ne kadar bilgi toplayabilirse toplamasını istemişti;
ancak Cidde konsolosunun özellikle Cidde ve Mekke hakkındaki kapsamlı
bazı raporları şu cümleyle son buluyordu: "Medine'ye ilişkin bir bilgi
edinilememiştir."⁹²

1910 yazında Osmanlı hükümeti Medine'nin idari statüsünü Hicaz
vilayetinin sancağından "müstakil sancağa" çevirdi.⁹³ Muhafızlık statüsü
korundu. Bu ayırımıda Hicaz üzerinde doğrudan denetim oluşturma
amacı güdüldüğü Şerif Hüseyin'in gözünden kaçmamış, derhal sadra-
zamlığa telgraf çeken şerif, bu son değişikliğin emaret makamının gele-
neksel ayrıcalıklarını ne şekilde etkileyeceğini sormuştu. Osmanlı hükü-
meti bunu fırsat bilerek şerifin etki alanının hac ve Bedevilerle ilgili işler
olduğunu hatırlattı ve bu iki alandaki hak ve ayrıcalıklarının yeni kurulan
muhafızlığı da kapsayacağını bildirdi.⁹⁴ Bu güvenceye karşın şerifin yasal
olarak tanımlanmış hiçbir ayrıcalığı olmamış⁹⁵ ve Medine'de giderek ar-
tan ve güçlenen merkezi denetim onun bölgesel gücünü ve konumunu
tehdit eder boyuta gelmişti.

Medine'nin idari olarak Hicaz'dan ayrılması, kentin Osmanlı ana politi-
kalarına entegre olduğu anlamına geliyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti
Medine'ye müfettişler göndermiş, *Tanin* gazetesi ise kentte bir muhabir
çalıştırmaya başlamıştı. Medine'deki İTC kulübünün yerel kent halkından
olduğu kadar bölgedeki Bedevi kabile şeyhlerinden de pek çok üyesi var-
dı.⁹⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti hac mevsiminde Müslümanların birliği

⁹² PRO. FO 195/2350 (Bkz. not 62); PRO. FO 424/231. Monahan'dan [Lowther'a] (Cid-
de, 7 Mart 1912). Lowther'dan Grey'e'nin ekinde (İstanbul, 27 Mart 1912).

⁹³ BBA. BEO Defter 698/28/9. Mekke Emir Vekili Abdullah'tan Sadarete, no. 132 (1 Ey-
lül 1910); BBA. BEO 283879. Dahiliye Nezaretinden Sadarete (12 Mart 1916). Ka-
rar, padişah tarafından 15 Temmuz 1910'da onaylanmıştı.

⁹⁴ Dawn (1973), s. 10; Abdullah, s. 47-48.

⁹⁵ Uzunçarşılı, s. 26.

⁹⁶ *Tanin*, 4 Nisan 1910.

üzerine halka hitaben konuşmalar düzenliyordu.⁹⁷ Osmanlı hükümeti, Hicaz'ın diğer bölgelerine oranla en fazla Medine'de reform yapmaya özen göstermişti. Medine'deki İttihat ve Terakki Cemiyeti kentte okullar açmıştı. İstanbul 1909 yılında, Arabistan'daki durumu düzeltmek için Medineli âlim Abdurrahman İlyas'ın yazdığı, daha önce belirtilen reform planına göre hareket etmişti.⁹⁸ İki yıl sonra Muhafız Ali Rıza Paşa (er-Rikabi), özellikle Medine'yle ilgili bir program sunarak, silah ve köle kaçakçılığını önlemek için Kızıldeniz kıyılarının denetlenmesinden Bedevilerin yerleşik hale getirilmesine kadar bir dizi reform önerdi. Reform planını tartışmak üzere Muhafız İstanbul'a davet edildi. Reform önerisinde (genel af ilan edilerek ve Medine temyiz divanı yerine Şer'iyye mahkemesine geçilerek) halktan işbirliğinin sağlanması, tarımın desteklenmesi ve demiryolunun hizmete açılmasıyla göçebe kabilelerin yerleşik düzene geçmelerinin sağlanması, belediye hizmetlerinde iyileştirmeye gidilmesi ve eğitimin teşvik edilmesi yer alıyordu.⁹⁹ Muhafızın önerdiği bazı önlemler gereksiz (bir ziraat bankasının kurulması gibi¹⁰⁰) ve uygulanmaları maddi olarak imkânsız (sanayi mektebi kurulması gibi¹⁰¹) görülmüşse de, Medine'deki koşulların düzeltilmesine İstanbul büyük öncelik vermişti. Ali Rıza'nın önerilerinin çoğu bir sonraki yılın bütçesini hazırlayan nezaretlerce göz önüne alınmıştı.¹⁰²

Demiryolunun Medine'ye uzatılması ve kentin idari yapısının değiştirilmesi, Jön Türklerin Arabistan'daki merkezileştirme politikasının ana maddeleri olmuştu. Böylece İstanbul Şerif Hüseyin'in ihtiraslarını yatıştırmak ve yönlendirmek için nüfuzunu kullanabiliyordu. "Osmanlı düzeninin"¹⁰³ cebri unsurlarının Medine'de dayatılmasıyla hükümet, kabile ve dini liderlerin hakim olduğu yarımada her zamankinden daha fazla nüfuz elde etmişti. Ne var ki, kıyı şeridi demiryolu projelerinden de anlaşılacağı üzere, bölgenin ekonomik açıdan entegrasyonu düşünülmüş olsa da hükümetin bölgeye girmesi yarımada'nın merkezle bütünleşmesi anlamına gelmiyordu.

97 Tanin, 26 Mart 1910.

98 Bkz. Bölüm 2.

99 BBA. BEO 293822 (281779,278608). Dahiliye Nezaretinden Sadarete (9 Ocak 1911).

100 BBA. BEO 298322. Orman, Maadin ve Ziraat Nezaretinden Sadarete (11 Ekim 1911).

101 BBA. BEO 293822. Sadaretten Nafıa Nezaretine (15 Eylül 1911).

102 BBA. BEO 293822. Dahiliye Nezaretinden Sadarete (9 Ocak 1911). Dosyada ayrıca, muhafızın reform önerisine çeşitli nezaretlerin cevapları da bulunmaktadır.

103 Geç Osmanlı döneminde Ürdün'ün idari ve ekonomik birleşmesi açısından "Osmanlı düzeni"ne karşı "yerel düzen" tartışması için, bkz. Rogan, "Incorporating the Periphery," (1991), s. 10-12.

ŞERİF HÜSEYİN'İN SEFERLERİ

Osmanlı hükümeti Hicaz'daki konumunu bir kez kuvvetlendirdikten sonra, daha güneydeki kargaşa merkezlerini denetim altına almak amacıyla şerifin düzenlediği seferlerde onunla işbirliğine gitti. İstanbul, yarımaya fazlaca yayılmak yerine, şerifin toparlayabildiği kaynaklardan yararlanma ve gerektiği zaman ona askeri yardımda bulunmayı tercih etmişti. Hüseyin bu seferleri nüfuz alanının yaymak için düzenliyordu. Çıkarlarına en uygun düşeni, hükümetle işbirliği yapmaktı.

Yarımadadaki belli başlı yerel kabile şeyhleri, birkaç da daha önemsiz şeyh nüfuz alanlarını genişletmek istiyordu. Kuzey Necd'deki Hail'den İbn Reşid, yüzyılın sonundan itibaren güçlü rakibi İbn Suud'a karşı hükümetle ittifak içindeydi. Medine yakınlarında hükümetin varlığını kuvvetlendirerek hissettirmesi, İbn Reşid'in yayılmacı ihtiraslarına etkin bir denetim getirmiş ve sadakatini garantilemişti. Bir başka yerel güç sahibi olan Yemenli İmam Yahya ise, diğerlerinin ulaşamayacağı kadar uzaktaydı. İstanbul 1911'de imamla ayrı bir barış anlaşması yapma gereği görmüş ve ona özerklik sağlayarak kuzeydeki iktidar kavgasından uzaklaştırmıştı. Hicaz yakınındaki en yeni rakip Muhammed el-İdrisi'ydı. Kendinden önceki İbn Suud ve Yahya gibi İdrisi de kendine özgü bir dini mesaj yayarak taraftar toplamıştı. Böylelikle İbn Suud ve İdrisi, Hicaz'daki kabileler arasında otorite kurma ve komşu bölgelere yayılma çabalarında Şerif Hüseyin'in başlıca rakipleri haline gelmişlerdi.

Şerifin konumunu pekiştirmek için ilk mücadelesi İbn Suud'a karşı oldu. Mart 1909'da Medine yakınında İbn Reşid ile karşı karşıya gelen İbn Suud'un kuvvetleri yenilmişti.¹⁰⁴ Çatışma sırasında Hicaz'ın en büyük kabilelerinden Uteybe, İbn Suud'a teslim olmuştu. Çarpışmaların sonunda Uteybe reisleri Hicaz ile yeniden bağlantı kurmayı istediler. *Şemsü'l-Hakikat*, İbn Reşid'le çarpışma sırasında Suudilerin liderlerinin öldürüldüğünü iddia ediyordu.¹⁰⁵ Suudilerin zayıf konumunu göz önünde bulunduran Şerif Hüseyin, Necd sınırında demiryoluna yapılacak her türlü saldırıyı önleyebilecek bir tampon kuvvet oluşturabileceklerini iddia eden Uteybe reislerinin ricalarını hükümete kabul ettirdi.¹⁰⁶ Şerif aynı zamanda bir başka önemli kabile olan Muteyr'in üstüne de iki oğlu Abdullah ve Ali liderliğinde kuvvet yolladı.¹⁰⁷

104 *Ikdam*, 1 March 1909.

105 PRO. FO 195/2320. Monahan'dan Lowther'a (Cidde, 9 Nisan 1909).

106 BBA. BEO 266661 (263047). Hüseyin'den Sadarete (29 Mart 1909).

107 BBA. BEO 266661. Hüseyin'den Sadarete (18 Mayıs 1909); PRO. FO 195/2320. Monahan'dan Lowther'a (Cidde, 30 Mayıs 1909).

1910 baharında Şerif Hüseyin bu kez İbn Suud'a karşı bir kuvvet gösterisi daha düzenledi. Sebebi, kısmen İbn Suud ile yeni yeni palazlanan İdrisi'nin emarete karşı ortak bir harekâta girişeceklerinden korkmasıydı. Şerif, Nisan ayında Necd'e vekiller yollayarak otuz yıldan beri verilmeyen zekâtları toplama kararını İstanbul'a bildirdi.¹⁰⁸ Kasım bölgesinin zekâtını İbn Suud'dan talep etti, Kasım halkının da şerife biat etmelerini istedi. Temmuz sonunda Hüseyin, oğlu Abdullah'ı yerine vekil tayin etti ve diğer üç oğlu Faysal, Zeyd ve Ali'yi ve 4.000 kişilik bir Bedevi kuvvetini alarak Taif'teki yazlığını terk edip bir "teftiş" seferine çıktı.¹⁰⁹ Hem Hicaz valisinden hem de Hicaz kuvvetleri kumandanından askeri yardım istemiş, ancak İstanbul Necd'de böyle bir gövde gösterisine gerek olmadığını düşünerek bu talebe cevap vermemişti.¹¹⁰

Şerif Hüseyin'in alelacele İbn Suud'a karşı hazırladığı bu seferin amaçlarından biri, Medine'nin Hicaz'dan ayrılmasına rağmen, bölgedeki en kuvvetli reis olarak kabilelerin desteğini kaybetmediğini rakiplerine kanıtlamaktı. Ayrıca hükümetten de askeri destek alacağını umut ediyor, böylelikle başkentin tam desteğine sahip olduğunu düşmanlarına göstermek istiyordu. Görünen o ki, İstanbul Hüseyin'in ihtirasını engellemeyi seçmişti. İbn Suud kuvvetleriyle çatışmaya girip Emir Abdülaziz es-Suud'un kardeşi Sa'd ibn Abdurrahman'ı esir aldığı anda yeniden hükümetten yardım istemiş, bu isteği de geri çevrilmişti.¹¹¹

Şerif, İbn Suud ile anlaşma imzaladı. Abdullah tarafından İstanbul'a bildirilen anlaşmaya göre, İbn Suud Uteybe halkından zekât toplamayacak, Kasım sakinleri kendi şeyhlerini seçecekler ve seçilen şeyh Hicaz vilayetine yıllık vergi ödeyecekti.¹¹² Şerif Hüseyin seferini hem kendisinin hem de hükümetin bir zaferi gibi göstermek isterken, Medine Muhafızı Ali Rıza Paşa, şerifin giderek azalan mühimmat ve erzak yüzünden Kasım'dan geri çekilmek zorunda kaldığını ve İbn Suud'un da onu arkasından vurmaya hazırlandığını bildirdi. Muhafıza göre şerif zafer kazanmamış, yol boyunca topladığı hediyeleri de ganimet gibi göstermeye çalış-

108 BBA. BEO Defter 698/28/9, no. 11. Hüseyin'den Sadarete (7 Nisan 1909); PRO. FO 195/2350. Monahan'dan Lowther'a, no. 69 (11 Haziran 1909).

109 BBA. BEO Defter 698/28/9, no. 98. Hüseyin'den Sadarete (30 Temmuz 1909); PRO. FO 195/2350. Konsolos Vekili Abdurrahman'dan Lowther'a, no. 97 (Cidde, 5 Ağustos 1910).

110 BBA. BEO 286962. Hüseyin'den Müşire (?) (27 Ağustos 1910).

111 BBA. BEO 286962 (285568). Emir Vekili Abdullah'tan Harbiye Nezaretine (12 Eylül 1910).

112 BBA. BEO Defter 698/28/9, no. 141. Abdullah'tan Sadarete (25 Eylül 1910).

mişti.¹¹³ İbn Suud ile şerif arasındaki ilişkide bir değişiklik olmaması ve Suud'un anlaşmaya uymaması, şerifin 1910'daki "zafer"inin gerçekten bir balon olduğunu göstermektedir.¹¹⁴ 1911'de İbn Suud Uteybe'deki vergileri yeniden koydu. 1911'in sonunda Büyükelçi Lowther'ın Sir Edward Grey'e yazdığı raporda, "söylentilere göre birinci zaferi oldukça kuşkuyla olan emirin İbn Suud üzerine bir sefer daha düzenlemeyi düşündüğü"nü bildiriyordu.¹¹⁵ Hüseyin görevde kaldığı süre sonuna kadar Necd'deki rakibine karşı çoğunlukla savunmada kaldı.

Hüseyin Mekke'ye emir olarak geldikten birkaç ay sonra, Asir'li İdrisi kendisini Sabya'da mehdi ilan etmiş ve tüm Müslümanları Osmanlı hükümetine karşı cihada çağırmıştı. Yemen valisi, İdrisi'nin kabileler arasında dağıttığı bildirilerin bir kopyasını yollayarak hükümetten tutuklanması için gerekli önlemlerin alınmasını isterken,¹¹⁶ Şerif Hüseyin durumu araştırmak üzere Asir'e bir adamını göndermişti.¹¹⁷ Hüseyin, bölgede ayaklanmaların nedeninin sivil ve askeri görevlilerin eksikliği olduğunu belirtmiş ve hükümetten bölgeye ilave memur göndererek merkezi otoriteyi kuvvetlendirmesini istemişti.¹¹⁸ Bu, merkezi otoriteyle ortak bir iktidar ilişkisi olmayan yerel bir ileri gelen için oldukça tuhaf bir talep olacaktı.

İstanbul tıpkı Şerif Hüseyin'le olduğu gibi İdrisi ile de ilişki kurmanın yollarını aramıştı. Gerçekten de 1910 Martında şerif, hükümet ile İdrisi arasındaki gizli bir anlaşmaya istinaden İdrisi'nin yeni saldırılara hazırlandığını iddia etmişti.¹¹⁹ Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, İdrisi'nin herhangi bir resmi sıfatı ya da ayrıcalığı olmadığını ve hükümetin onunla sadece dostça temaslarda bulunduğu dair şerife teminat verdi.¹²⁰ 1910 Kasım'ında Hüseyin, İstanbul gazetesi *el-Arab*'da¹²¹ çıkan ve İdrisi'ye karşı daha önce alınmış tüm önlemleri boşa çıkaracak türden olduğunu söylediği makalelere karşı kızgınlığını dile getirdi. Makalelerin Arapları yıprat-

113 BBA. BEO 286312 (280413). Muhafız Ali Rıza'dan Dahiliye Nezaretine (28 Ekim 1910).

114 PRO. FO 195/2376. Konsolos Vekili Abdurrahman'dan Lowther'a, no.173 (Cidde, 11 Ekim 1911).

115 PRO. FO 424/230. Lowther'dan Grey'e, no. 9 ([İstanbul], 3 Ocak 1912).

116 BBA. BEO 265661 (266109, 265930, 257308). Yemen Valisinden Sadarete (24 Şubat 1909).

117 Age. (13 Mayıs 1909).

118 BBA. BEO 265930 (265661, 257308). Hüseyin'den Sadarete (12 Mayıs 1909).

119 BBA. Defter 698/28/9, no. 3. Hüseyin'den Sadarete (23 Mart 1910).

120 BBA. BEO Defter 705, no. 6. Sadrazamlıktan Emirliğe (25 Nisan 1910)

121 Arap mebusların gazetesinin editörü Ubeydullah'ı protesto etmeleri konusunda bkz. Bölüm 3.

tiğini ve kabileleri resmen İdrisi'yle güç birliği yapmaya teşvik ettiğini söylüyordu.¹²²

İdrisi ayaklanması başkentte Şerif Hüseyin'in telaşlandırdığı kadar ciddi bir tehdit olarak algılanmamıştı. İstanbul isyancılara karşı yatıştırıcı bir tutum takınmıştı, ama sadece emirden değil bölgedeki diğer tüm sivil ve askeri otoritelerden (Yedinci Ordu Kumandanı,¹²³ Asir¹²⁴ ve Cidde mutasarrıfları,¹²⁵ Hicaz valisi¹²⁶) gelen uyarılar üzerine hükümet durumu yeniden değerlendirdi. Bu raporlara göre İdrisi birçok kabileyi etkisi altına alarak, hac mevsiminde Mekke'ye saldırıyı planlıyordu. Bu, şerifin bölgesel etkinliğini tehdit edeceği gibi, yabancı müdahalesi tehlikesini de getirebilirdi, zira İngiltere ve Fransa gibi Avrupa devletlerinin sömürgelerindeki Müslümanlar da hac mevsiminde Mekke'ye gideceklerdi.

İdrisi 1910 sonunda Abha'yı kuşatarak kentteki Osmanlı garnizonunun haberleşme olanaklarını kesti.¹²⁷ Hükümet, İdrisi'ye karşı bir sefer başlatmak üzere Hüseyin'i görevlendirmiş, şerif de bunun üzerine oğlu Abdullah'a Mekke'ye gelmesi için meclisten izin verilmesini istemişti.¹²⁸ Bu arada İzzet Paşa takviye kuvvetlerle Asir'deki karşı harekâtı yürüten şerif ve oğluna katılmak üzere Hicaz'a yollandı.¹²⁹ Şerif savaşa giderken Kurfuda bölgesinde kabile reisleriyle görüşmüş ve reisler ona bağlılıklarını bildirmişlerdi.¹³⁰ Ancak İdrisi muharebe meydanında hükümete bağlı kuvvetleri püskürtmeyi başarmıştı.¹³¹ Başka engellerle de karşılaşmıştı;¹³² şerifin elde ettiği başarılar pek mütevazıydı.¹³³ İdrisi'ye karşı giriştiği

-
- 122** BBA. BEO 269031 (288705). Hüseyin'den Sadarete (24 Kasım 1910). Ayrıca Defter 698/28/9, no. 163. Hüseyin'den Sadarete (6 Kasım 1910).
- 123** BBA. BEO 279266. Yedinci Ordunun Kumandan Vekilinden Harbiye Nezaretine (21 Mart 1910).
- 124** BBA. BEO 269031 (288705). Mutasarrıf Süleyman Şefik'ten Hicaz Vilayetine (28 Ekim 1910).
- 125** BBA. BEO 269031 (288705). Hicaz Vilayetinden Emirliğe (24 Kasım 1910).
- 126** BBA. BEO 269031 (288705). Hicaz Vilayetinden Dahiliye Nezaretine (7 Kasım 1910).
- 127** PRO. FO 195/2350. Monahan'dan Lowther'a, no. 135 (Cidde, 13 Aralık 1910).
- 128** BBA. BEO Defter 698/28/9, no. 201. Hüseyin'den Sadarete (21 Şubat 1911). Abdullah'ın "Hicaz'da bulunmasını gerektiren önemli kişisel nedenler" yüzünden iki buçuk aylık izin isteği 23 Şubat 1911'de kabul edilmişti (MMZC, I/3/46).
- 129** HHS. PA 38/350. Dr. Tonic'ten Aehrenthal'a (Cidde, 20 Mart 1911).
- 130** PRO. FO 195/2376. Monahan'dan Lowther'a, no. 100 (Cidde, 25 Mayıs 1911).
- 131** Age. Monahan'dan Lowther'a, no. 101 (Cidde, 30 Mayıs 1911).
- 132** PRO. FO 195/2376. Richardson'dan Lowther'a, no. 134 (Hudeyde, 23 Haziran 1911).
- 133** PRO. FO 195/2376. Monahan'dan Lowther'a, no. 105 (Cidde, 10 Haziran 1911).

seferde pek bir başarı elde edememiş olmasına rağmen hükümet Şerif Hüseyin'e Ağustos 1911'de nişanlar yolladı.¹³⁴

İdrisi 1912 baharında İtalyan birliklerinin de işbirliğiyle yeni saldırılara girişti. Trablusgarp'ta Osmanlı ile savaş halinde olan İtalya, harp gemileriyle Kızıldeniz'de bastırıyordu. İsyancılara karşı Şerif Faysal ve Hadi Paşa yönetimindeki Osmanlı hükümetinin ve şerifin kuvvetlerinin giriştiği çatışmalar yaz ayları boyunca bir sonuç alınmadan sürdü.¹³⁵ Hüseyin'in karşı çıkmasına rağmen, İtalya ile barışın yakın olduğu görüşü üzerine İdrisi'ye karşı direniş gevşetilmişti.¹³⁶ Ekim'de İtalya ile anlaşma imzalanma arifesinde Hüseyin sadrazamı şiddetle uyararak İdrisi'nin bu barış anlaşmasından yararlı çıkan taraf olmamasını istedi. Oysa hükümet İdrisi'nin affedildiğini ve kendisinin hükümete teslim olmasının beklendiğini bildirdi.¹³⁷

Hem İdrisi hem de İbn Suud, Arabistan'da hakimiyet peşinde koşan Hüseyin için huzursuzluk veren unsurlar olarak kalmaya devam ettiler. Hükümet Hüseyin'e, bu iki lidere karşı açıkça tavır almamasını tavsiye etti. İstanbul'un amacı, yarımada'yı artık doğrudan kontrolü altına almak değil, farklı yerel güç odaklarını denetleyebilecek bir gücü sağlamaktı. Bu politika, şerifi hükümete bağlılığı sayesinde yarımada'da sağlayacağını umduğu üstünlükten mahrum etmişti. Ancak, Şerif Hüseyin'in başkentin onun için saptamış olduğu rolü oynamaktan başka bir seçeneği de yoktu.

ŞERİF HÜSEYİN'İN OTORİTESİNİ KORUMA MÜCADELESİ

Medine'nin Hicaz vilayetinden ayrılması ve Mekke'ye demiryolu inşa edilmesi tehlikesi, Şerif Hüseyin'in merkezi hükümet için bölgede vazgeçilmez bir temsilci olduğunu kamtlayacak bir şeyler yapmaya zorluyordu. Sistemli bir biçimde yüksek mevkilerdeki görevlileri, özellikle de Hicaz valisini ve Medine muhafızını tehdit ediyor, hatta zaman zaman taciz ediyordu.

Hicaz'ın yönetiminde vali ile şerif arasındaki çatışma neredeyse hiç durmuyordu. İmparatorluğun başka yerlerinde de yerel eşraf valilerin

134 BBA. BEO 294354. Sadareten Şerif Hüseyin'e (9 Ağustos 1911).

135 PRO. FO 195/2414. Konsolos Vekili Dr. Abdurrahman'dan Lowther'a, fol. 304-5 (Cidde, 7 Nisan 1912). Ayrıca Shipley'den Lowther'a, fol. 312 (Cidde, 20 Temmuz 1912).

136 PRO. FO 195/2440. Shipley'den Lowther'a, no. 53 (Cidde, 29 Temmuz 1912). Konsolos, Cidde jandarma komutanı Haşim Bey'in, "[hükümet] Asir'deki karışıklıkların büyük bir bölümünün, burayı kendi denetimi altına almaya çalışan şerifin girişimleri yüzünden olduğunu fark etti," dediğini bildirmiştir.

137 BBA. BEO 307945. Hüseyin'den Sadarete (28 Ekim 1912); ve Sadareten Hüseyin'e (1 Kasım 1912).

otoritesine meydan okuyorlardı (örneğin Seyyid Talib'in Basra'da yaptığı gibi), ancak Mekke emirinin Hicaz'daki otoritesi, sülalesi ve hizmetlerinden ötürü tarihsel bir meşruiyet kazanmıştı. Jön Türk hükümetleri şerifin otoritesini (emirin imtiyazlarını tanımlayabilecek padişah iradeleri arandıktan sonra) sadece Bedeviler ve hac işleriyle ilgili olarak kabul ettiler. Zaten Hicaz'da düzenlenmesi gereken başka pek az şey kalıyordu.

Şerif ile Hicaz'daki valiler arasındaki düşmanca ilişki hakkında pek çok şey söylenmiştir. Abdülhamid döneminin ikinci yarısında, Vali Ahmed Ratib Paşa ile Şerif Muttalib ve Şerif Ali arasında yolsuzluk üzerine kurulmuş sağlam bir ittifak vardı; dolayısıyla Şerif Hüseyin ile valiler arasındaki çekişme ve Jön Türk döneminde valilerin sık sık değiştirilmesi çarpıcıdır. Bu çatışmaların, aslında hükümetin Hicaz'daki politikalarını bozacak kadar siyasi önem taşıyıp taşımadığı da kuşkuludur.

Uzak vilayetlere memur tayin ederken karşılaşılan zorluklara (nitelikli adayların eksikliği, yeni siyasi düzenin yarattığı değişiklik, atanmaların sert coğrafi ve iklim şartlarında çalışmaya istekli olmamaları gibi) ikinci bölümde değinilmişti. Bu faktörler, valilerin ve yüksek mevkilere atanan memurların sık sık değiştirilmesine neden oluyordu. Hicaz'da valinin kendini emirin gölgesinde kalmış hissettiği doğrudur, bu da valiliği daha da az istenen ve zor bir mevki haline getirmişti. Şerif Hüseyin İstanbul'a sık sık yolladığı raporlarda valilerin deneyimsizliklerinden yakınmıştı.¹³⁸ Zaman zaman valinin iyi niyeti ve dürüstlüğü kuşku götürmez olsa da, yerel koşulları ve âdetleri bilmediğinden şikâyet etmişti. Aslında engellenmesi kendi çıkarına olan önlemlerin gecikmesinin kabahatini bile valilerin deneyimsizliklerine yüklemişti. Ne zaman İstanbul'un valiyi değiştireceğini haber alsa, kendi tercih ettiği adayın atanması için baskı yapmıştı. Ancak, valilerin sürekli istifâ etmelerini, Şerif Hüseyin'in onları saf dışı etme çabalarına bağlamak ya da bu sık sık değişen valileri sadece onun İstanbul ile hasmane ilişkilerinin ya da Hicaz'da elde etmiş olduğu bağımsız gücün bir göstergesi olarak değerlendirmek yanlış olacaktır.

Bir vali ile emir arasındaki en ünlü karşılaşma 1911 sonbaharında oldu. O yılın başlarında İstanbul, bir İttihatçı ve becerikli bir yönetici olan Hazım Bey'i Hicaz'a vali olarak göndermişti.¹³⁹ Asir'de yaşanan sorunlar

138 Örneğin bkz. BBA. BEO 272713. Hüseyin'den Sadarete (13 Eylül 1910); BBA.BEO 285974. Hüseyin'den Sadarete (14 Ekim 1910).

139 Manahan, Hazım Bey'i "zayıf ve önemsiz biri" olarak tanımlamaktadır. Bkz. PRO.FO 195/2376. Manahan'dan Lowther'a (18 Eylül 1911). Şerif Hüseyin, Hazım Beyin yetenekleri hakkında muhtemelen daha iyi bir fikre sahip olduğu için, onun uzaklaştırılmasını istemişti. Reform hareketi sırasında Beyrut valisi Hazım konusunda bkz. Bölüm 4.

ve şerifin İdrisi'ye karşı giriştiği sefer esnasında Hicaz'da bulunmaması nedeniyle, güçlü bir valiye ihtiyaç duyulmuştu. Hüseyin, Asir'den döndüğü zaman yapılan karşılama töreninde Hazım'ı rakip Zeyd sülalesinden şeriflerle birlikte görmekten son derece rahatsız olduğunu ileri sürdü.¹⁴⁰ Heyette en göze çarpan, Zeyd'lerden emir Abdülmuttalib'in ahfadından olan, İTC ile iyi ilişkiler içindeki Şerif Muhammed Nasır'dı.¹⁴¹ Hüseyin'in, Nasır'ın dışlanması ısrar etmesi valiyi sinirlendirmiş, daha sonra da Şerif Hüseyin'e nezaket ziyaretinde bulunmayı reddetmişti. Bunun üzerine Hüseyin sadrazama başvurmuş, o da Hazım'ın şerifi ziyaret etmesinde ısrar etmişti. Hazım bu isteğe uymuş, kısa bir süre sonra da Taif'ten ayrılarak vali tayin edildiği Beyrut'a gitmişti. Hükümet üzerinde bu denli etkili olup Hazım Bey niteliğinde bir valiyi yerinden edebilmesi, Şerif Hüseyin'in Hicaz'da bir dereceye kadar bağımsızlık kurmuş olduğunu göstermektedir. Ancak valinin değiştirilmesinde genelde daha ince ve karmaşık faktörler rol oynardı. Örneğin Hazım Bey'in Beyrut'a transfer edilmesi, Hüseyin'in duyduğu rahatsızlıktan çok, Beyrut'ta giderek artan huzursuzlukla ancak onun baş edebileceğine inanılmasından kaynaklanmış olabilir.

Valilerin atanmasında şerifin olumlu etkisi çok az olmuştu. 1910 yılında komutan ve müşir Abdullah Paşa'nın,¹⁴² 1913'te de Münir Paşa'nın asli olarak atanmalarına çalışmış, ama başaramamıştı.¹⁴³ Şerif, taşradaki küçük mevkilere yapılacak atamalarda dahi pek etkili olamamıştı. Bu konularda yaptığı başvurular çoğunlukla geri çevrilmişti.¹⁴⁴ 1912 Aralık ayında

140 PRO. FO 195/2376. Monahan'dan Lowther'a, no. 160 (Cidde, 18 Eylül 1911); Abdurrahman'dan Lowther'a, no. 182 (Cidde, 4 Kasım 1911).

141 Abdullah'ın hatıralarında değinilen, Galib "kabilesinden" Nasır ibn Muhsin'dir. (s. 84-85). Bu isim, Nasır'ın sadrazama yolladığı ve kamuoyu önünde kendine hakaret eden Şerif Hüseyin'le ilgili şikâyetlerini dile getirdiği mektubunda "Merhum Şerif Abdülmuttalib'in kardeşinin torunu Muhammed Nasır" olarak geçmektedir. BBA. BEO 299282 (18 Ekim 1911). Nasır'ın, devrimin birinci yıldönümünde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki Merkez Komitesine yolladığı kutlama telgrafı için bkz. *Şemsü'l-Hakikat*, 30 Ağustos 1909.

142 BBA. BEO 285974. Hüseyin'den Sadarete (14 Ekim 1910); Sadareten Hüseyin'e (20 Ekim 1910). Abdullah Paşa, 1903'te Yemende vali ve başkumandan, 1909'da da Bağdat'ta vali olarak görev yapmıştı.

143 BBA. BEO 313934. Hüseyin'den Sadarete (21 Haziran 1913). Sadareten Emirliğe (25 Haziran 1913).

144 Örneğin, vilayet baş kâtibi için önerisi (BBA. BEO 300439. Sadareten Emirliğe [22 Şubat 1912]; Medine'nin Hanefi müftüsünün azledilmemesi için ricası (BBA. BEO Defter 698/28/9, no. 407 [30 Mart 1911], no. 539 [5 Nisan 1911], no. 408 [31 Mart 1911]).

Sadrızam Kâmil Paşa'ya yolladığı bir telgrafta, kendi önerisinin tersine maliye nezaretinin bir görevliyi Cidde'de alkoymasını protesto etmişti. Söz konusu edilen görevli dahil dört memurun İttihatçı olduklarını, ve Balkan savaşı nedeniyle Ciddelilerin İttihatçılara karşı duydukları soğukluğu artırdıklarını ileri sürmüştü. Bu dönemde İttihatçılar ne iktidardaydılar ne de bir nüfuzları vardı, buna rağmen Hüseyin'in itirazları sadece bir görevlinin değiştirilmesine yol açabildi.¹⁴⁵

Medine Muhafızlığı'nın yeni statüsü ve bunun Mekke şerifi için doğurduğu sonuçlar yüzünden Muhafız Ali Rıza Paşa ile Şerif Hüseyin arasında özellikle haşin bir düşmanlık vardı. Şerif Hüseyin Mekke'de siyasi üstünlüğünü sağlamakta bir nebze başarı elde ettiyse de, Medine muhafızları ile ilişkileri genellikle çıkmaza giriyordu. Mekke şerifleri, geleneksel olarak Hicaz kentlerinde hac ve Bedeviler ile ilgili işlere bakacak vekiller bulundurulardı. 1910 baharında Muhafız Ali Rıza Paşa ile emirin Medine'deki vekili Şerif Şahat arasında bir kriz yaşandı. Muhafız, 1909 Nisan'ında patlak veren karşı devrimci ayaklanmaya katılan ve Medine'ye sürgüne gönderilen bir suçlunun Mısır'a kaçmasına Şahat'ın yardım ettiğini, daha sonra Şahat'ın da Mekke'ye kaçtığını ileri sürüyordu. Ali Rıza Paşa, dahiliye nazırından Şahat'ı görevden alması için Şerif Hüseyin'e emir vermesini, geleneksel olarak şerifliğin Medine'deki temsilcisine ait olan görevlerin Medine yönetimine verilmesini istedi.¹⁴⁶

Hükümetin Temmuz 1910'da Medine'yi Hicaz'dan ayırma kararından önce Muhafız Ali Rıza Paşa, hem emirliğin hem de Hicaz Demiryolu idaresinin hükümet içinde hükümet gibi davranmasından ve bu keyfi hareketlerin kabileler arasında heyecan ve karışıklık yaratmasından şikâyetçi olmuştu. Örneğin Şerif Hüseyin, bir kabileye tahsis edilen hükümet sübvansiyonundan hac kervanı görevlilerinin geleneksel olarak şeyhlerine hediye olarak verdikleri meblağı kesmişti. Ayrıca bazı kabile reislerinin tutuklanmalarını istemişti. Bunun üzerine şeyhler, muhafiza bir yazı yollarak demiryolunu havaya uçurma tehdidini savurmuşlardı. Muhafız, so-

145 BBA. BEO 306372 (308160; 309416). Hüseyin'den Sadarete (16 Aralık 1912); Şeyhülislamdan Sadarete, no. 148 (28 Ocak 1913).

146 BBA. BEO 286312 (280413). Medine Muhafızından Dahiliye Nezaretine (6 Nisan 1910). Şerif Hüseyin suçlamaları reddetmiş ama Şahat'ı da azletmişti. Ancak 1910 yazında hükümet Medine yönetimini Hicaz vilayetinden ayırma kararı alınca, Şahat'ın yeniden Medine'de vekili olmasını istemiş ve onu geri yollamıştı. Fakat bu yeniden atama sadrazam tarafından onanmadı. Bkz. ayrıca Dahiliye Nezaretinden Sadarete (24 Nisan 1910); Sadareten Emirliğe (25 Nisan 1910; 2, 8, 15 Kasım 1910); Hüseyin'den Sadarete (27 Nisan, 9 Ekim 1910), Muhafızdan Dahiliye Nezaretine (27 Ekim 1910).

nuç olarak Medine'deki yönetimin basiretsizce uygulanan politikaları hoşgöremeyeceğini, hele bunların sorumluluğunu asla alamayacağını yazıyordu.¹⁴⁷ Hüseyin buna karşılık Vali Kâmil Paşa ile bir ittifaka girişerek Ali Rıza Paşa'nın değiştirilmesini istedi, ancak kabul ettiremedi.¹⁴⁸

Emir, kendisine tanınmış bir alan olan kabilelerle ilişkiler çerçevesinde kendi gündemini oluşturup kendi bildiğini okuyordu. Muhafızın şikâyetlerinden anlaşılacağı üzere, Hüseyin'in geniş yerel otoritesini korumak ve İstanbul'un Hicaz'da merkezi denetimini artırarak bu otoriteye zarar verecek bir şeyler yapmasını önlemek için uyguladığı taktiklerden biri, Medine civarındaki kabileler arasındaki çekişmeleri teşvik etmektir.¹⁴⁹ Hükümetten hiçbir askeri yardım almadan İbn Suud'a karşı başlattığı sefer, hem bölgedeki kabilelere hem de İstanbul'a karşı bir gövde gösterisi olsun diye düzenlediği manevralardan birisiydi. Bununla birlikte, Necd seferi sırasında sadrazam ile yaptığı yazışmalarda Hüseyin, Sultan Selim zamanından beri şerif ailesinin Osmanlı halifesine gösterdiği kararlı ve sürekli bağlılığı sık sık süslü cümlelerle ifade eder. Son seferini, devletin ve halifeliğin sadece Hicaz'da değil tüm Arap yarımadasındaki haklarını ve çıkarlarını korumaya yönelik bir girişim olarak gösterir (Hicaz'da diğer vilayetlere oranla daha düzenli ve istikrarlı bir hükümet olduğunu övünerek eklemiştir).¹⁵⁰

Hicaz'daki valiler karşısında iradesini kabul ettirip ettiremediği bir yana, Şerif Hüseyin İstanbul'un Medine'ye ilişkin kararlarını durdurmayı becerememişti. Muhafızlık ile emirlik arasındaki gerilim kronikleşmişti. 1911 sonlarına doğru Şerif Hüseyin Mekke'de bağımsız bir tavır sergiliyordu. Kuzey Hicaz'ın denetimini yitirdiğini anlayarak hayal kırıklığına uğramış, ancak 1911 sonbaharında Vali Hazım'ın değiştirilmesiyle cesaretlenmişti. Bu bağlamda İstanbul onun yerine Şerif Haydar'ı getirmeyi düşünmüş, ancak o sırada harbiye nazırı olan Mahmud Şevket Paşa buna karşı çıkmıştı.¹⁵¹ Şerifin son tutumundan rahatsız olan İngiliz konsolosuna da, şerifin harbiye nazırının etkin desteğine sahip olduğuna değinmişti.¹⁵² Aslında Mahmud Şevket Paşa Şerif Haydar'la dostça ilişkiler içindeydi ve

147 BBA. BEO 281551. Muhafız Ali Rıza Paşa'dan Dahiliye Nezaretine (20 Mayıs 1910)

148 BBA. DH-MTV 3/9 (24 Aralık 1910).

149 Wilson (1987), s. 21.

150 BBA. BEO Defter 698/28/9, no. 164. Hüseyin'den Sadarete, no. 4868 (12 Kasım 1910)

151 Stitt, s. 137-41; Dawn (1973), s. 13.

152 PRO. FO 195/2429. Shipley'den Lowther'a, no.43 (10 Temmuz 1912).

Hicaz Demiryolu'nun uzatılması konusunda Hüseyin'le aynı fikirde olmamıştı. Hüseyin'i azletme planlarına karşı çıkmış olması, Kızıldeniz'de İtalyanlarla savaş sürerken Hicaz'daki statükoyu değiştirmekten duyduğu endişe ile açıklanabilir.

İTC'nin 1912 baharından 1913 yazına kadar siyasi sorunlarla uğraştığı bir dönemde, şerif görece bağımsız davranabilme özgürlüğünü yaşamıştı. 1912 seçimleri Hicaz'da usulüne pek uygun olmayan bir biçimde yapılmış, şerif oğlu Faysal'ı Cidde'den mebus seçtirirken Abdullah'ın da Mekke'den yeniden seçilmesini sağlamıştı.¹⁵³ Şerifin ikinci Asir seferinin başarıyla tamamlanması, İtalya'nın İdrisi'ye verdiği desteğin kesilmesinden ötürü mümkün olabilmiş, bu da şerifin Hicaz'da prestijini artırmasına yaramıştı.¹⁵⁴ Ancak şerifin bu fırsattan yararlanarak sivil ve askeri otoritesini artırma çabaları pek önemli sonuçlar doğurmadı. Vali Hazım Paşa'nın ayrılmasının ardından, yerine eski Suriye valisi İsmail Fazıl Paşa'nın getirileceğine ilişkin haberlere Hüseyin tepki göstermişti. İsmail Paşa'nın beceriksizliğini ileri sürerek, iki yerel memuru, muhtemelen üzerlerinde nüfuz kurabildiği Hicaz'daki askeri birliğin kumandanı Münir Paşa ile şeyhülhareme (peygamberin kabrinin muhafızı) Ziver Bey'i kendi adayları olarak göstermişti.¹⁵⁵ Oysa dahiliye nezareti, Kosova Valisi Halil Paşa'yı atadı. Sonra Halil Paşa'nın yörenin diline ve âdetlerine yabancı olduğu anlaşılınca atama iptal edilerek yerine Bağdatlı bir Kürt olan Yanya valisi Babanzade Mustafa Zihni Paşa getirildi.¹⁵⁶ Şerif ile Mustafa Zihni Paşa arasındaki ilişkinin başından beri hasmane olması hiç de şaşırtıcı değildir. 1912'de Zihni Paşa'nın başka yere tayin edilmesinin üzerine Şerif Hüseyin, Münir'in atanması talebini incelemekle kalmadı, askeri kumandanlık ile valiliğin aynı şahısta yani kendi önerdiği adayda toplanmasını da istedi. O sırada İttihatçı hükümetin yerine geçmiş olan Gazi Ahmed Muhtar Paşa hükümeti (bazı belli vilayetlerde şerifin talebi doğrultusunda uygulamalar görülmekle birlikte) valilerin siviller arasından atanmasının yerleşmiş bir uygulama olduğunu şerife hatırlattı. Ayrıca bu görev için yeni atanan Reşid Paşa'nın da kısa süre içinde Mekke'ye varmış olacağı bildiril-

153 Monahan'dan Lowther'a (7 Mart 1912). PRO. FO 424/231 ekinde. Lowther'dan Grey'e (İstanbul, 27 Mart 1912).

154 Konsolos Shipley Kasım 1912'de, "şerifin etkisinin artık kuzeyde el-Vech'e güneyde ise Abha'ya kadar uzandığını" bildiriyordu. PRO. FO 195/2446, fol. 391-92 (Kasım 1912).

155 BBA. BEO 296673. Sadarettin Dahiliye Nezaretine (31 Ekim 1911).

156 BBA. İrade: Dahiliye 1330, no. 19. Dahiliye Nezaretinden Sadarete (27 Ocak 1912).

di.¹⁵⁷ Ancak anlaşılan Reşid Paşa hiçbir zaman Hicaz'a gitmemiş, yerine birkaç aylığına fiilen Münir Paşa vekâlet etmişti.

1912, şerifin İngilizlerle olan ilişkileri açısından olağanüstü bir yıl olmuştu. Daha Ocak'ta bile, Cidde'deki Fransız konsoloslu, hıdivin desteğini almak üzere Abdullah'ın Mısır'a gittiğini bildirmişti.¹⁵⁸ İngilizlerle şerif arasında 1916'da başlayan ittifakın tohumlarını atan görüşmeler, muhtemelen Abdullah'ın İngiliz yetkililerle ilk kez bir araya geldiği bu ziyarete atılmıştı.

Ancak yine bu sırada, şerifin otoritesini gösterme çabaları, İngiliz yetkililerle çatışmasıyla sonuçlanmıştı. Şerif, kârları yükseltmek ve Hintli hacılar üzerindeki İngiliz denetimini zayıflatmak amacıyla hacı rehberlerinin atama işlemlerini yeniden düzenlemişti.¹⁵⁹ Ayrıca, Cidde'nin su ihtiyacını karşılayan ve resmi Hicaz sağlık komisyonunun elinde bulunan su pompasının denetimini ele geçirmek üzere harekete geçmişti. Konsolosun ileri sürdüğüne göre, denetimin şerifin eline geçmesi, aralarında 30.000 İngiliz uyruklunun da bulunduğu hacıların hayatlarını tehlikeye atmak demekti.¹⁶⁰ 1912 yazında Cidde'nin dış dünya ile telgraf bağlantısı uzun bir süre için kesilmiş ve İtalyanların Kızıldeniz'deki varlığı yüzünden yeniden sağlanamamıştı. Bu dönem içinde Bedeviler Cidde'deki askeri kışlalara saldırmış ve bazı kölelerin azat edilmesini protesto etmek için İngiliz konsolosunu vurmuşlardı. Konsolos, şerifin "güç gösterisinde bulunarak yerel yetkilileri etkilemek ve onlara nasıl kendi insafına kaldıklarını göstermek" amacıyla bu tür saldırgan eylemleri zımnen onayladığını bildiriyordu. Konsolos, İngiliz uyrukluları hacca gitmekten vazgeçmeye teşvik ederek şerife mali bir darbe indirmeyi ve "Düvel-i Muazzama'nın pençesinden o kadar da uzak olmadığını" ona göstermeyi önermişti. "Dersin tekrarlanması korkusu, kötülüklerin yarısını azaltacak, karşılaştığımız zorlukların yarısından fazlasını da ortadan kaldıracaktır, dahası zaten Hac'dan bir kâr elde etmeyen merkezi hükümetin onuru ve maddi çıkarları da zedelenmemiş olacaktır," diye yazıyordu.¹⁶¹ İngiliz yetkililerinin 1912 ya-

157 BBA. BEO 307518. Emirlikten Sadarete (9 Ekim 1912); Sadarettten Emirliğe (17 Ekim 1912).

158 MAE. Turquie, N.S. 144. Robert Armez'den Poincaré'ye, na. 4 (Cidde, 29 Ocak 1912).

159 PRO. FO 195/2429. Shipley'den Lawther'a, na. 43 (10 Temmuz 1912).

160 PRO. FO 195/2440. Shipley'den [Lawther'a], na. 27 (6 Aralık 1912).

161 PRO. FO 195/2435. Shipley'den Lawther'a, na. 46 (Cidde, 19 Temmuz 1912). Ayrıca PRO. FO 195/2410, fol. 386 (23 Haziran 1912); PRO. FO 195/2433, fol. 146-48 (29 Haziran 1912).

zında şerifin maddi gelirlerini baltalamayı ve dini itibarını düşürmeyi amaçlayarak düşündükleri bu eylem, daha önce İngilizlerle Mısır'da yapılan temasların pek bir önemi olmadığını hatıra getirmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ocak 1913'te yeniden iktidara gelmesiyle merkezi denetim sıkılaştı. Şerifin tepkisi tahmin edilebileceği gibi oldu. Vilayetler Kanunu'nun resmen ilan edilmesinin ardından Nisan 1913'te İstanbul'a yolladığı iki mektupta, Medine'nin Mekke'den ayrılmasıyla ortaya çıkan zorlukları, özellikle de emirin hac ve Bedevilere ilişkin sorumluluklarında ortaya çıkan belirsizlikleri bir kez daha tekrarlamıştı.¹⁶² Medine muhafızını gayri adil, beceriksiz olmakla ve kanun dışı işler yapmakla suçluyordu. Ayrıntılı bir muhtıra yollayan muhafız suçlamaları reddetmişti.¹⁶³ Birkaç hafta sonra Şerif Hüseyin yine Münir Paşa'nın asli vali olarak atanmasını istedi. Bir önceki hükümet, Bitlis Valisi Nedim Paşa'yı bu göreve atamış, atamadan da şerifi haberdar etmişti.¹⁶⁴ Ancak İttihat ve Terakki hükümeti muhtemelen Nedim Paşa daha Hicaz'a gitmeden bu kararı değiştirip yerine Vehbi Bey'i atadı.

1914'ten başlayarak, İstanbul'un İslama daha fazla önem veren Osmanlıcılığa yönelen imparatorluk politikası ve sonunda dünya savaşına neden olan uluslararası faktörlerin billurlaşması, şerif ile başkent arasındaki kurulu ilişkilerde temel bir değişiklik meydana getirdi. Savaştan önceki aylarda şerif, hükümetin aktif İslami propagandasından tedirginlik duyuyordu; bu propaganda yüzünden İslami gelenek ve uygulamaların koruyucusu olarak görüldüğü Arabistan'daki manevi gücü zayıflıyordu. Siyasi kaderi hükümetin kaderine bağlı olmakla birlikte, daha fazla merkezileşmeye karşı çıkmış, reformun din karşıtı olduğunu kabul etmişti. İstanbul'un İslami bir ideolojiyi benimsemesi, onun dini konumunu tehdit etmekle kalmıyor, hükümetin dikkati de propaganda üsleri olarak gördüğü Haremeyn-i Şerife'nin çevriliyordu.

Bu arada, artan uluslararası gerginlik, İngiltere'yi Osmanlı hükümetine karşı müstakbel bir ittifak anlaşması yapabileceği şerifle yeniden temasa geçmeye itti. Hicaz'ın daha sıkı merkezi denetime boyun eğdirilmesinden ve babasının yeni vali Vehib Bey'le anlaşamadığı için azledilmesinden endişelenen Şerif Abdullah, Kahire'deki İngiliz önerilerine ve babasının İstanbul ile ilişkilerinin bozulması halinde İngilizlerin yardımcı olma isteğine olumlu yaklaşmıştı. Bu ilişkiler savaşın patlak vermesiyle yeniden başla-

162 BBA. BEO 281551. Emirlikten Sadarete (23 ve 26 Nisan 1913).

163 BBA. BEO 313973. Muhafızdan Dahiliye Nezaretine (29 Mayıs 1913).

164 BBA. BEO 313934. Hüseyin'den Sadarete (21 Haziran 1913); Sadarettten Emirliğe (25 Haziran 1913).

dı. İngiliz-Haşimi ilişkilerinin hikâyesi son derece iyi bilindiği için burada değinmeye gerek yoktur.¹⁶⁵ Bir sonraki bölümde, savaşın çıkmasından sonra şerifin oynamak zorunda kaldığı denge oyununun Osmanlı kanadı incelenecektir.

SONUÇ

Jön Türkler tarafından algılanan ve uygulanan merkezileştirmenin iki hedefi vardı: İmparatorluğun ekonomik ve insan kaynakları üzerinde denetim kurmak ve taşradaki ayrılıkçı eğilimleri kontrol altında tutmak. Standart idari, mali ve eğitim işlemleri, merkezileştirmeyi yerleştirmek için gerekli görülüyordu. Yerel güç odaklarının yok edilmesi iyi olurdu, ancak merkezi otoritenin sağlanması için gerekli bir şart değildi. Jön Türkler, yerel güç sahipleriyle uzlaşmayı, onların İstanbul'un politikalarını uygulamalarını sağlayıp sonra da bu nedenle onları ödüllendirmeyi daha uygun bulmuşlardı.

Hicaz ekonomik potansiyel olarak o kadar önemsiz, ayrıcalıklı statüsü ise dini nedenlerden ötürü o kadar yerleşmişti ki Jön Türkler vilayet üzerinde doğrudan merkezi otorite kurmaya çalışmadılar. Ancak, İstanbul için önemi giderek artan stratejik ve dini nedenlerden ötürü, Hicaz merkezi denetim altında tutulmalıydı. Jön Türkler bu hedeflerine, tüm yarımadanın olmasa da Hicaz'ın en etkin ileri geleni olan Şerif Hüseyin'i aracı olarak kullanmaları sayesinde ulaşmışlardı. Bu işbirliğini, şerifin nüfuz alanının hemen yakınındaki askeri güçlerini artırarak sağlamışlardı.

Şerif, kendisine verilen rolü isteyerek kabul etmişti; bu rolü bölgedeki ezeli rakiplerine karşı konumunu yükseltmek için, ayrıca gücünü ve ayrıcalıklarını artırmak için kullanabilirdi. İstanbul'dan daha fazla destek alabilmek için pazarlık yapmış, bu arada kendi yerel inisiyatifini de hükümetten bağımsız bir biçimde kullanmıştı. Bu yüzden de çeşitli düzeylerdeki devlet görevlileriyle sık sık çatışmıştı. Sonuçta bu çatışmaların kimin yararına çözüleceğini İstanbul'un hedeflerinin ne olduğu belirlemişti.

1914'te, iç ve devletlerarası siyasi koşullar Şerif Hüseyin'i İstanbul ile özdeşleşmekle elde edilebilecek fırsatlardan uzaklaşıp kendi kişisel gücünü ve prestijini kuvvetlendirecek fırsatların peşine düşmesine yol açtı. Osmanlı hükümetinin kaçınılmaz olarak Dünya Savaşı'na girmesinin de yardımıyla, şerifin bu güç arayışı 1916'daki Hicaz ayaklanmasına neden oldu. Ayaklanma, Osmanlı'nın İtilaf Devletleri'nin saldırılarına direnişini zayıflatarak, imparatorluk içindeki Arapların bağımsızlık ve uluslaşma

ümidini artırdı. Osmanlı'nın çöktüğü, nasıl siyasi Arap milliyetçiliğinin yükselmesinde en kuvvetli unsur olmuşsa, Şerif Hüseyin de, İngilizlerin Suriye ve Filistin'i işgal etmelerini kolaylaştıran ayaklanmanın başını çekmiş olmakla bu yükselişin kahramanlarından biri oldu.

Jön Türk yönetimi altındaki Hicaz'ın tarihi, bir yazarın şu sözlerinden de anlaşılacağı üzere abartılı bir romantizmle kaleme alınmıştır: "1908'de gayet sert tabiatlı, kesinlikle Türk yetkililere dalkavukluk etmeyen, ve Arap haklarının tutkuyla bilincinde olan bir Haşimi, Mekke şerifliğine seçilmişti."¹⁶⁶ Özellikle Ernest Dawn'ın tarihi yeniden gözden geçiren öncü çalışması olmak üzere, daha yakın tarihlerde yapılan araştırmalar Şerif Hüseyin'in ve Hicaz'ın Arap milliyetçiliğine katkılarının daha eleştirel tarzda ele alınması gerektiğini göstermiştir. Ancak Hüseyin'in kendi geleceksel haklarını korumak, ve kişisel gücü ile prestijini yükseltme konusunda, İstanbul'un Hicaz'daki otoritesi pahasına gösterdiği başarı genellikle kabul edilmektedir. Daha yakından bir inceleme, doğrudan merkezi denetimin yaygınlaştırılmasıyla Şerif Hüseyin'in Hicaz'da emirlik yaptığı dönemde ayrıcalıklarının —özellikle kuzey Hicaz'da— görece olarak elinden alındığını, üstelik Jön Türk hükümetlerinin, merkezin çıkarlarını gözeterek ve ilerletecek politikaları yürütmek üzere Şerif Hüseyin'i büyük bir beceriyle yönlendirdiklerini göstermektedir.

ALTINCI BÖLÜM

SAVAŞ YILLARI (1914-1918)

L 908 devriminden sonraki çalkantılı altı yıl, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne devrimdeki rolünün sonsuz bir moral ve siyasi nüfuz sağlamadığını gösterdi. Cemiyetin siyasi kaderindeki iniş çıkışlar, liderlerine farklı siyasi hiziplerle nasıl başa çıkabileceklerini öğretmişti. 1913'e gelindiğinde, bir darbe düzenleyip hükümet yönetimini ele geçirecek kadar kendine güveni artmıştı. Bir yıl içinde, ele geçirdiği siyasi gücü meşrulaştırmak için seçimlere gitti. Seçimler 1913-14 kışında yapıldı, bazı yörelerde bahara dek sürdü.

Seçimlerde İttihat ve Terakki'ye karşı herhangi bir örgütlü muhalefet olmamıştı. Seçim kampanyası ve oylama, 1914 Şubat'ında İTC tarafından kurulmuş olan *İslam Mecmuası* gibi yayınlarda yansımaları bulan İslami birliğin vurgulandığı bir ortamda gerçekleşmişti. Tekin Alp (namı diğer Moiz Kohen) ve Ziya Gökalp gibi pan-Türkist eğilimli aydınlar, artık *İslam Mecmuası*'nda yazıyorlardı.¹ İçerici bir ideoloji olan İslamcılık, zımnen tek parti yönetimini meşrulaştırmıştı. Seçimler ise tek parti yönetiminin daha fazla onaylanması için yapıldı.

1914 SEÇİMLERİ VE REFORM HAREKETİNİN ORTADAN KALKIŞI

Güçlü konumdaki İttihat ve Terakki Cemiyeti, strateji olarak liberal kampa eğilimli Arapları kendi tarafına çekmeyi yeğledi. Daha önceki yılların birbiriyle örtüşen liberal eğilimli iki platformu olan Arapçı ve adem-i merkezietçi akımlarla uzlaştı. Pek çok bölgede İttihatçıların yeniden se-

¹ Arai (1992), s. 70, 83-85.

çilememesine seyirci kaldı. Halep'te yerel İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin reisi seçimlerde aday olmuş ancak kaybetmişti.² Bazı bölgelerde hükümet İttihatçılardan desteğini çekmiş, seçim manevralarıyla liberallerin kazanmasını sağlamıştı. Örneğin Akka'da yeni aday Abdülfettah es-Saadi'nin seçilebilmesi için 1908'den beri İttihat yanlısı mebus olan Şeyh Esad eş-Şukeyri'yi³ destekleyen ikinci seçmenleri engellemişlerdi. İttihat ve Terakki, eski bir gazeteci, Arap Kongresi'nin reisi ve şimdi de Âyân Meclisi üyesi (bkz. s. 197-198) olarak Arapçılarla uzlaşmayı şahsında simgeleyen Peygamber soyundan gelen âlim Abdülhamid ez-Zehravi'ye, eş-Şukeyri'nin dışlanacağına dair söz vermişti anlaşılan.⁴ Meclise ilk kez iki mebus yollayan⁵ Nablus'ta ise Emin Abdülhadi⁶ ve Tefvik Hammad, diğer aday Haydar Tukan'ı seçim bölgelerinin değiştirildiği ve rakipler lehine oyların engellendiği iddiaları arasında yendiler.⁷ Amare'de (Irak) muhtemelen Seyyid Talib'e bir taviz olarak İttihatçı Münir'in adaylığı desteklenmemiş, hatta adayın iddiasına göre sabote edilmişti.⁸

Beyrut'ta İttihat ve Terakki, Arapçı taraftarlarını etkisiz kılmak için bir İslami örgüt kurmuştu.⁹ Burada ve Şam'da, seçilen mebusların tümü üzerlerinde uzlaşmış adaylardı ve her iki bölgede de biri hariç hepsi yeniydi. Reform hareketinin bir başka merkezi olan Basra'da, daha önceki seçimlerde çıkan mebus sayısının neredeyse iki katı seçilmişti, İtilafçı olmamakla birlikte hepsi de adem-i-merkeziyetçi eğilimliydiler.¹⁰ Genelde

2 HHS. PA 38/362. Dandini'den Berchtald'a (Halep, 12 Mart 1914)

3 Savaş sırasında Esad, Suriye'deki Dördüncü Orduda müftü ve Cemal Paşa'nın danışmanı olarak görev yapmıştı. T.E. Lawrence (1938) onu, "şu ünlü Türk yanlısı pezevenk" diye tanımlar. Esad, 1964'te Filistin Kurtuluş Örgütü'nün ilk başkanı olan Ahmed eş-Şukeyri'nin babasıdır.

4 AA. Türkiye 177/Bd. 11. Loytved-Hardegge'den Bethmann-Hollweg'e, no. 49 (Hayfa, 30 Mart 1914).

5 Khalidi, Suriye vilayetlerinden seçilen mebusları ve aralarından Emin Abdülhadi'yi, "önde gelen aynı Arap milliyetçisi ailelerden gelmiş olmanın dışında başka özellikleri olmayan önemsiz kişiler" olarak tanımlamaktadır. Adem-i merkeziyetçilerin liderlerinden olan Selim Abdülhadi'nin akrabası olan Emin, Mülkiye mezunuydu ve önemli bir memurdu. Khalidi, "Arab Nationalism in Syria," s. 232.

6 BBA. DH-SYS 122/5-1 (2 Nisan 1914).

7 AA. Türkiye 177/Bd. 11, no. 49 (bkz. not 4).

8 BBA. DH-SYS 122/2 (5 Ocak 1914).

9 "Désireux de faire échec à l'Union arabe", le Comité Union et Progrès de Beyrouth avait provoqué la création d'une société rivale destinée, sous le nom de 'fraternité musulmane', à amener une entente entre Turcs et Arabes." MAE. Turquie, N.S. 124. Boppe'dan MAE'ye, no. 91 (Pera, 8 Şubat 1914).

10 US 867.00/603. Richarz'dan (?) Dışişleri Bakanlığına (Bağdat, 11 Ocak 1914).

İTC, eşraftan, halkın saygısını kazanmış, ama Arapçı liberaller kadar aktif muhalefet yapmayacak adaylara ayrıcalık sağlamak için seçimde çeşitli manevralara girişmişti.¹¹

Arap vilayetlerinin meclisteki sayısal ve oransal temsilinin 1912 seçimlerinden 1914 seçimlerine gösterdiği artış, 1908 ve 1912 seçimleri arasındaki artıştan önemli ölçüde fazlaydı. 1912'den beri Arap nüfus barındırmayan Balkan bölgelerinin yitilmesiyle, Arap mebuslarının toplam mebus sayısına oranı beklediği gibi artmıştı (yüzde 24'ten yüzde 32'ye çıkmıştı). Mutlak sayılara bakıldığında da, Arap vilayetlerinden gelenler 16 kişi (ya da 1912'deki sayının yüzde 25'i) daha fazlaydı. Trablusgarp'ın İtalya'ya yitilmesi nedeniyle Arap grubunun on mebusunu kaybettiği göz önünde bulundurulursa, bu oransal ve sayısal artış özellikle çarpıcıdır. İmparatorluk içinde kalan Arap vilayetlerinin temsilcileri, 1912'den 1914'e yüzde 30 oranında artış göstermişti. Arap vilayetlerini temsil eden Türklerin sayısı bu dönemde mutlak rakamlarla önemli bir değişiklik göstermemiş, Arap vilayetlerinin toplam temsilcilerine oranla yaklaşık yüzde 5 azalmıştı.¹²

1914 seçimlerinde Arap temsilcilerindeki bu çarpıcı artış, İttihat ve Terakki'nin Araplarla uzlaşma politikasının sadece bir yüzünü gösteriyordu. Hatta seçimlerden önce,¹³ muhtemelen İTC'nin seçimlerdeki konumunu kuvvetlendirmek üzere, Arap vilayetlerinden Âyân Meclisi'ne birkaç üye seçilmişti: Her üçü de birer eski İttihat ve Terakki muhalifi olan Yusuf Sursuk (Beyrut'tan Rum Ortodoks Hristiyan), Abdülhamid ez-Zehravi (Hama), Muhammed Bayhum (Beyrut); ayrıca Ahmed el-Kahya (Halep), Abdurrahman el-Yusuf (1908'de emirülhac, 1909'dan sonra ise İttihatçı mebus), Muhiddin el-Keylani (Bağdat) ve Süleyman el-Baruni (Trablusgarp).¹⁴ Âyân Meclisi üyesi olmanın pratik olmasa da sembolik

11 Halep'teki Avusturya konsolosunun raporuna göre, Arap ileri gelenlerinin seçimlere karşı gösterdikleri ilgisizlik yüzünden sadece İttihatçı adayların seçimi kazanması bekleniyordu. Fakat Halep dahil, yeni seçilen mebusların yarısı yeniler, daha doğrusu bağımsız adaylardı. Bkz. HHS.PA 38/362. Dandini'den Berchtold'a (24 Ocak 1914).

12 Bu hesapların temeli için bkz. Ahmod ve Rustow (s. 247) ve Prötör (s. 28-29).

13 Padişah iradesi 4 Ocak 1914'te yayınlanmıştı. Bkz. Daghir (1916), s. 46; Burru, s. 548.

14 Daghir, Zehravi'yi tek adem-i merkezîyetçi olarak görür, aysa Bayhum, Sursuk, ve muhtemelen Halepli Âyân Meclisi üyesi de aynı kamptaydı. Bkz. PRO. FO 195/2457/316. Cumberbatch'den Mollet'a, no. 3 (Beyrut, 16 Ocak 1914); AA. Türkei 177/Bd. 11, no. 49 (bkz yukarıdaki not). Boruni, İtalya'ya karşı mücadele veren Trablusgarp direnişi liderlerinden biriydi, ve yeni göreve atanmasına karşın Trablusgarp'te kalmıştı. Bkz. Kaloğlu (1981). Sursuk da muhtemelen Beyrut'ta kalmıştı. Cumberbatch'e göre, böyle bir seyahati kaldıramayacak kadar yaşlıydı. Sursuk maasını Donanma Cemiyeti'ne bağışlamıştı.

ağırlığı vardı. Yeni atamalarla, Arap Kongresi'nin ifade ettiği talebin altında kalmış olmakla birlikte,¹⁵ Arap üyelerin sayısı iki mislinden fazla artmış, on ikiye çıkmıştı.¹⁶ Ez-Zehravi meclise girince, muhtemelen reform hareketi içindeki eski dostları olan "belli Arap çevreleri" tarafından hıyanetle suçlanmıştı.¹⁷

Yeni meclis, yeni gelenlerden Şam mebusu Emir Ali Abdülkadir el-Cezairi'yi reis vekilliğine seçti.¹⁸ Heyet-i Vükela'da ticaret ve ziraat nazırı olarak Süleyman el-Bustani de görev almıştı. Önde gelen iki reformcu Şükrü el-Asali ve Abdülvahab el-İnkilizi de vilayet müfettişi olarak atanan (toplam yirmi dört kişi içinden) altı yeni Arap arasındaydılar.¹⁹ Şam'a atanmaları Suriye valisi tarafından veto edilmiş, bunun üzerine el-İnkilizi Bursa'ya,²⁰ Halep valisinin benzer şikâyetlerine rağmen el-Asali de Halep'e gönderilmişti.²¹

Ez-Zehravi, el-Asali ve el-İnkilizi, Cemal Paşa'nın 1916'da darağacına yolladığı Arap liderlerindendi. Asılmaları, bu üç adamı daha sonra Arap milliyetçiliğinin kahramanları haline getirmiştir; bu açıdan bakıldığında, 1914'te İstanbul ile uzlaşmalarının ardında yatan saikler ve koşullar bir soru teşkil eder. Hükümet görevlerini kabul etmiş olmaları, Ernest Dawn'ın itibar ve resmi mevkilerin Arap liderlerini Osmanlıcı bir tutum almaya sevk ettiğini öne süren görüşünü güçlendirir. Fakat daha önceleri, bu kişiler ya da diğer reformcular resmi mevkileri bu kadar kolay kabul ederler miydi acaba? El-Asali'nin Lazkiye kaymakamlığını 1913'te reddetmesi aksini gösteriyor olabilir.

Resmi mevkileri kabul etmiş olmalarının bir açıklaması, hükümetin vatan ettiği reformların sadece reformcuların hükümette aktif görev almalarıyla gerçekleşebileceğine olan inançlarıdır. Samir Seikaly bunu mazeret kabilinden bir açıklama olarak değerlendirmiş ve şöyle yazmıştır: "El-Asa-

15 Prötör, s. 220.

16 Kholidi, "Arab Nationalism in Syrio," s. 231.

17 MAE. Turquie, N.S. 9. Boppe'dan MAE'ye, no. 22 (Pero, 16 Ocak 1914).

18 Kasım 1915'te yeniden seçilmiştir. Prötör, s. 62.

19 MAE. Turquie, N.S. 9. Boppe'dan MAE'ye, no. 115 (17 Şubat 1914).

20 HHS. PA 38/363. Ranzî'den Berchtold'ö (Şam, 11 Şubat 1914). El-İnkilizi daho sonra İstanbul'daki merkezi müfettişlikte görevlendirilmişti.

21 İstanbul'un açıklamasına göre, yeniden atama Suriye valisinin itirazları üzerine değil, el-Asali Suriye vilayetinin yerlisi olduğu için yapılmıştı. Halep valisi Cemal, istifa tehdidinde bulunmuş, el-Asali'nin sinsi akımlardan uzak kalabilmeyi başarmış alan bu vilayeti zehirleyeceğini ileri sürmüştü. Bu yazışma (28 ve 29 Ocak 1914) ve yeni müfettişlikleri düzenleyen nizamnameler (19 Kasım 1913) için bkz, BBA. DH-KMS 5/28.

li'nin hükümet hizmetine yeniden girmesi, muhtemelen acil bir ekonomik rahatlatma ve düzenli bir maaş beklentisi ile olmuştur.”²² Rashid Khalidi'nin bu kararı “geçici bir irtidat” ve “anlık fırsatçılık” olarak değerlendirmesi²³ daha az hoşgörülü olmakla birlikte, bunun, liderleri Arapçı inançlarından uzaklaştırmayan geçici bir kooptasyon olduğunu ima eder. Seikaly, el-Asali'nin, “tüm kavimlerin eşit olacağı ve yeniden yaratılmış bir Osmanlıcılığın halkalarıyla birbirlerine bağlanan Araplarla Türklerin ortak bir hükümette işbirliği yapacağı bir siyasal varlık olarak imparatorluğun devamından yana” olduğunu ileri sürmektedir.²⁴ Ahmed Tarabein, ez-Zehravi için benzer bir argüman ileri sürmekte ve “bir Arap milliyetçisi olmak, Osmanlıcılığa bağlı kalmakla çelişmez” demektedir.²⁵ Bu yazarlar, İstanbul'un, el-Asali ve ez-Zehravi gibi kişilerin samimi olarak umut bağladıkları, Osmanlılıkta uzlaşma vaadinin hayali ve aldatıcı olduğu konusundaki yaygın görüşü temsil etmektedirler.

Paris'te tartışılan Arapçı gündem tümüyle ele alınmamış olsa da, İslamcı resmi görüş tarafından desteklenen yeni bir Türk-Arap kaynaşması mantığı içinde, İstanbul'un Arap taleplerine verdiği tavizlere daha yakından bakmak gerekir. İTC, eski Arap muhaliflerine karşı 1914'te dikkati çekecek kadar yumuşak bir tutumu benimsemişti. *El-Muktebes*'in mahkum olan Arapçı editörü Muhammed Kürd Ali affedilmişti.²⁶ Dahiliye nezareti İstanbul'daki şeyhülislamlık makamında görevlendirmek üzere Şam²⁷ ve Halep müftülerini²⁸ davet etmişti. 1908'de İstanbul'dan kaçmış olan Abdülhamid'in gözden düşmüş ikinci kâtibi İzzet Paşa'nın, Şam'daki topraklarına ilişkin meseleleri halletmek üzere geri dönmesine izin verilmişti. O da buna karşılık, hükümet destekli İslamcı örgütlere bağışlarda bulunmuştu.²⁹ Düşmanca tavır alan kabile liderleriyle anlaşmalara varmak üzere yeni resmi girişimler de tasarlanmıştı.

²² Seikaly, s. 91.

²³ Khalidi, “Arab Nationalism in Syria,” s. 232.

²⁴ Seikaly, s. 91.

²⁵ Yazar, “Sonunda, Zehravi muhtemelen Âyân Meclisi üyeliğini kabul etmiştir, çünkü bu hükümette bir mevki değil, daha çok hükümet üzerinde bir denetimdi, bir görev değildi,” derken, Zehravi'nin Arapçı kimliği konusunda taviz vermeyen bir ifade kullanır. Tarabein, s. 107, 114.

²⁶ AA. Türki 177/Bd. 11, no. 49 (bkz. not 4).

²⁷ BBA. DH-KMS 18/19 (24 Mart 1914).

²⁸ BBA. DH-KMS 17/24 (19 Mart 1914).

²⁹ MAE. Turquie, N.S.9. Bureau des Communications. “Le Grand Chérif Hossein Pac-ha et la situation en Arabie” (9 Şubat 1914). Caviş'in girişimlerine ve Donanma Cemiyeti'ne yardımda bulunduğu bildiriliyordu.

Hükümet, Arap vilayetlerinde muhtelif reformlara başlamıştı. Arap Kongresi'nin zabıtlarını içeren bir yayın (yollanan tebrik telgraflarıyla birlikte) yasaklanmışsa da, yeniden dahiliye nazırı olan Talat Bey, halkın desteğini kazanmak için İttihat ve Terakki'nin Arap Kongresi liderlerine vaat ettiği bazı sözleri yerine getirmek için özel çaba göstermişti.³⁰ Talat Bey, Cemal Paşa ile birlikte reform taleplerini tartışmak üzere Arap liderleriyle buluşmuştu.³¹ Bu girişimlerin sonucu olarak, Arap vilayetlerine atanan görevlilerin Arapça bilmeleri şartı yürürlüğe koyulmuştu. Memurlar, vilayetlerdeki görevlerine yollanmadan önce İstanbul'da Arapça dil sınavına girmeye mecburlardı. Ayrıca, dışarıdan atanan resmi görevlilerin yerine yavaş yavaş yerel kişilerin getirilmesi yoluna gidilmişti. Yeni yönetmeliklere göre Osmanlı konsolosluklarında Osmanlıca ve Fransızca'nın yanında Arapça belgelerin de kabul görmesi sağlanmış, bu önlemle imparatorluk dışında yaşayan Arapçılar hoş tutulması amaçlanmıştı.³² Yeni politikaların uygulanması düzensizlikleri de getiriyordu. Örneğin Türk ve Arapların karışık olarak yaşadıkları Halep'te, Vilayetler Kanunu'nun yerel dile ilişkin maddeleri karışıklık, hatta keşmekeş yaratmıştı.³³

1914'e gelindiğinde, siyasi faaliyet azaldıkça etnik farklılıklara ilişkin sorunlar kamusal alanda fark edilmez oldu. İktidardaki İttihat ve Terakki, infazlar ve sürgünlerle liberalleri kırmaya devam etti. Muhalefet zayıflamıştı, Balkan savaşları sırasında güvenlik önlemleri gerekçesiyle olağanüstü yetkilerle donatılan hükümet hepsini tamamen susturup liderlerini de sürgüne gönderince liberaller zaten pek az kalan Arap yandaşlarıyla teması yitirdiler.³⁴ Liberallerin, Araplar dahil etnik ve dini gruplarla olan siyasi ittifakı, liberallere karşı girişilen misilleme hareketi ve parti rekabetinin yok olması ile çökünce, "Arap muhalefetine" yeni tezahürleri başka yerlerde ortaya çıkmaya başlamıştı.

30 BBA. DH-KMS 17/4 (5 Mart 1914). Bu daha önce belirtilen *el-mutemerü'l-arabiyü'l-evvel*'dir.

31 Cemal Paşa, hatıralarında Abdülaziz Caviş'in evinde, ez-Zehravi ve Abdülkerim el-Halil (Beyrutlu reformcu lider) ile böyle bir buluşmadan söz etmektedir. Cemal Paşa (1977), s. 75-76.

32 HHS. PA 38/36. Ranzi'den Berchtold'a (Şam, 17 Ocak 1914).

33 AA. Türki 177/Bd. 10. Rössler'den Bethmann-Hollweg'e, no. 8 (Halep, 21 Ocak 1914).

34 Prens Sabahaddin savaşın ilk aylarında Avrupa'da sürgündeyken, "partisinin İzmir garnizonunda güçlü, İstanbul'da kalabalık ve Türk halkı arasında popüler olduğunu düşünüyordu. ... [Fakat] ne Suriye'deki Araplarla ne de Zeytun ya da Doğu Ermenistan'daki Ermenilerle ilişkisi vardı." PRO. FO 371/2486/34982. Mark Skyes'dan Askeri Harekât Komutanı C.E. Callwell'e, no. 4 (Atina, 12 Haziran 1915).

El-Cemiyeti'l-Arabiyyeti'l-fetat (Genç Araplar Cemiyeti) ve el-Ahd (Anlaşma) gibi iki gizli Arap örgütünün üyeleri arasında ihtilalci ya da ayrılıkçı eğilimliler vardı.³⁵ Arap örgütleri ve komiteleri 1908'den beri varolmuş, ancak bunlar Türkçü gruplar gibi genellikle kökleri halka dayanmayan, muğlak siyasi programlara sahip kültürel örgütler olarak kalmışlardı. El-Fetat 1909'da Paris'te kurulmuş, kısa süre sonra Suriye'de taraftarlar bulmuştu. Örgüt gizliliğini korurken, reform hareketiyle temasını sürdürmüş, Abdülgani el-Ureysi gibi Arapçılar üyeliğe almıştı. El-Ahd, el-Fetat'ın ordudaki karşılığı el-Kahtaniye'nin ardıydı. 1913 Ekim'inde Aziz Ali el-Mısri tarafından İstanbul'da kurulan el-Ahd, başkentteki yaklaşık 500 Arap görevlinin yarısından fazlasını bünyesine alacak kadar büyümüştü. Örgütün Bağdat ve Musul'da da şubeleri vardı.³⁶

Arapçılığın Osmanlı ordusundaki subaylar arasında faal olması, Enver Paşa'nın 1914 kabinesinde hem müşirliğe hem de harbiye nazırlığına yükseltilmesinin ardından giriştiği tasfiyeyle ilişkili olabilir.³⁷ Enver işe başlar başlamaz 300 subayı emekliye ayırmıştı.³⁸ Arap subaylar, ne İttihat ve Terakki'nin daha önce Arap siyasi liderlerine verdiği siyasi tavizlerden ne de Enver'in subayları yeniden örgütlemesinden yararlanabildiler. Örneğin Şam'da doksan subay emekliye sevk edilmişti. Çoğunun makamları ortadan kaldırılmış, birkaç Arap subayın yerine de Türkler getirilmişti.³⁹ Enver'in yeniden düzenlemelerinin yanı sıra, kışlalarda dini vecibelerin yerine getirilmesinin daha sıkı denetlenmesi gibi hükümetin İslama yönelimini yansıtan ve muhalefeti sindirmeyi amaçlayan önlemler de alınmıştı.⁴⁰

1914'te hükümet yerel Arap basını kullanmak için sistematik bir siyaset başlattı. Bundan önceki yıllarda basının siyasette oynadığı rol iyice meýdana çıkmıştı. Suriye vilayetindeki birkaç gazete İstanbul'dan para yardımı alırken bazıları da hükümetin hizmetine girdi. Bu, bir bakıma

35 Arap cemiyetleri üzerine en kapsamlı kaynaklar, Eliezer Tauber'in daha önce belirtilen *The Emergence of the Arab Movements* adlı eseri ve savaş yılları üzerine *The Arab Movements in World War* (1993a) adlı kitabıdır. Bkz. el-Fetat için Tauber (1993b), s. 90-97, el-Ahd için s. 198-236, iki cemiyetin 1914'ten sonraki ortak eylemleri için (1993a), s. 57-78.

36 Tauber (1993b), s. 220; Mousa (1970), s. 33-34. Dawn'ın, ilk olarak Antonius ve Amin Sa'id gibi milliyetçi Arap yazarların zikrettiği iki gizli örgütün üye sayıları hakkında kuşkuları vardır. Bkz. "The Origins," s. 13.

37 Enver Paşa'nın nazırlığa getirilmesi için çıkarılan irade hakkında, bkz. BBA. DUIT 4/14-6 (3 Ocak 1914).

38 US 867.00/600. Tam yetkili elçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığına (İstanbul, 17 Ocak 1914).

39 HHS. PA 38/363. Ranzî'den Berchtold'a (Şam, 11 Şubat 1914).

40 PRO. FO 195/2456/66. Mallet'dan (?) Grey'e, no. 46 ([İstanbul], 25 Ocak 1914).

Arap kamuoyundaki Arapçı-Osmanlıcı duyguların yükseldiğini gösteriyordu. Ayrıca, Arap entelektüel seçkinlerinin etkin bir kısmının ne kadar telkine açık olduğunu da ortaya koymuştu. Ocak ayında Beyrut gazetelelerinden *Re'yu'l-Âmm*, *Ebabil* ve *el-Belağ* İstanbul'dan para yardımı almaya başlarken, hükümet yurtdışındaki Arapçı basını eleştirmeye koyuldu.⁴¹

Seyyid Talib'in Basra'daki tutumu, Arap liderlerinin iç ve uluslararası siyasi koşullardaki değişiklikleri ve bu gelişmelerin sonuçlarını yerel ve kişisel çıkarlar açısından nasıl değerlendirdiklerine ilişkin kayda değer bir göstergedir. Talib sadece kentin, kırsal alanın ve kabilelerin üzerinde geniş bir nüfuzla sahip yerel eşraftan biri değil, aynı zamanda 1914 seçimlerinde Basra'yı temsil etmek üzere üçüncü kez meclise seçilen bir mebus-tu. Ancak Basra'daki reform hareketinin lideri olarak, 1913'te hükümete karşı güçlü bir muhalefet yürütmüş, Basra'daki yönetimde hakimiyet kurarak "resmi hükümet yetkililerini mutlak ve utanç verici bir hareketsizliğe" mahkûm etmişti.⁴²

1914'te yeni koşullar Talib'i İstanbul'la anlaşmaya varmaya razı etmişti. Talib'in etkin liderliğine ve Kahire'den yapılan propagandaya rağmen, reform hareketi, kısmen dini (sekte) ve kabile farklılıklarından ötürü Irak'ta birlik yaratmakta başarılı olamamıştı. Reformcu gündemden yana olan bölgedeki Arap subaylar Talib ile temas halindeydiler.⁴³ Dolayısıyla, Enver'in orduda reform hareketinin bir parçası olarak, Basra'daki ve Bağdat'ın güneyine doğru Hille'deki subayların ya yerleri değiştirildi, ya da daha yakın takibe ve denetim altına alındılar; bu arada bölgedeki birlikler artırılmıştı.⁴⁴ Irak'ta reform hareketinin dağılmasıyla birlikte, Talib kişisel arzularına değişik yollardan ulaşmaya çalıştı.

İstanbul ile uzlaşmasını ilan etmeden önce, Talib "Arap adem-i merkeziyetçiliği davasına" destek aramak için İngiliz temsilcilerini yokladı. Talib'i "kaypak müşteri" diye tanımlayan İngiliz Dışişleri yardımı reddetti. Bunun üzerine Talib yazılı bir deklarasyonla İstanbul ile olan ayrılıkların giderildiğini ilan etti ve Osmanlı birliğini yükselteceğine ant içti.⁴⁵ 1914 baharında İstanbul, bölgedeki konumunu pekiştirmek için harekete

41 *El-Ikbal*'in sahibi de benzer bir yardım talebinde bulunmuştu. BBA. DH-KMS 14/17 (31 Ocak 1914).

42 US 867.00/608. Bağdat konsolosundan Dışişleri Bakanlığına ve Büyükelçiye (25 Şubat 1914).

43 Dördüncü Ordu, *Âliye Divan-ı Harb-i Örfisinde Tedkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat* (İstanbul, 1332 [1916]), s. 19.

44 AA. Türkiye 165/Bd. 36. Hesse'den Bethmann-Hollweg'e, no. 290/A.3 (Bağdat, 19 Mart 1914).

45 PRO. FO 195/2457/350. Crow'dan Mallet'a, no. 9 (Basra, 4 Şubat 1914).

geçmiş, vilayetteki hükümet otoritesinin gerilemesinden sorumlu tuttuğu vali vekili ve kumandan İzzet Paşa'yı görevden alarak yerine Süleyman Şefik Paşa'yı getirmişti. Yeni vali, merkezi hükümetin otoritesini kuvvetlendirme girişimlerinin tipik örneği olarak derhal kentsel projeler üzerinde çalışmaya başlamıştı.⁴⁶ Talib hükümeti desteklediğini duyurmak için bazı işlere girişti. Osmanlı donanmasına yardım amacıyla Basra'da bir bağış kampanyasını yürüttü, ayrıca kendisi de son derece cömert katkılarda bulundu. El-Hasa bölgesinde İbn Suud ile anlaşma sağlamak için çalışan bir komisyona başkanlık etmeyi kabul etti.⁴⁷ Ancak merkezi otoriteye hiçbir zaman boyun eğmemiş, yerel çatışmaları bastırmak için zaman zaman kuvvet gösterilerine girişerek kendi yerel konumunu pekiştirmişti.⁴⁸

İstanbul, İngiltere ile ittifak arayışı içinde olduğundan kuşkulanan İbn Suud'a boyun eğdirmek için diğer kabile şeyhleriyle ilişkileri geliştirme yoluna gitmişti.⁴⁹ İbn Reşid'in gücü artırılmış,⁵⁰ böylece Seyyid Talib aracılığıyla İbn Suud'un hükümetle pazarlığa oturtulması sağlanmıştı.⁵¹ Özellikle Avrupa'da savaşın patlak vermesinden sonra hükümet, nüfuz alanını yarımadanın doğu kıyılarının ötesine taşıma arzusunda olan İngiltere ile rekabete girerek Arap kabile şeyhleriyle yeniden dostluk kurmaya çalışmıştı. İbn Suud'un İstanbul ile yakınlaştığı görülünce,⁵² Büyükelçi Mallet İbn Suud ile dostça ilişki yolları araması için Londra'yı ikna etmişti.⁵³ Herhangi bir savaş durumunda Necd kabilelerinin askeri desteğine ihtiyacı olacağını bilen İstanbul, İbn Reşid ile İbn Suud'un uzlaşmalarını sağlamaya çalışmış ve bunu başarmak için komisyon kurmuştu.⁵⁴

⁴⁶ Bu çabalar, İngiliz konsolosunun, "İçme suyunu pis bir çaydan sağlayan şehre Şefik'in elektrikli tramvay getireceği" gibi alaycı yorumlar yapmasına yol açmıştı. PRO. FO 195/2457/350. Konsolos vekili R.W. Bullard'dan Mallet'a, no. 40 (Basra, 25 Temmuz 1914).

⁴⁷ PRO. FO 195/2457/350. Crow'dan Mallet'a, no. 26 (Basra, 2 Mayıs 1914).

⁴⁸ PRO. FO 195/2457/350. Konsolos Vekili R.W. Bullard'dan Mallet'a, no. 38 (Basra, 20 Haziran 1914).

⁴⁹ PRO. FO 195/2457/350. Mallet'dan [Dışişleri]'ne, no. 205 (taslak) ([İstanbul], 25 Mart [1914]).

⁵⁰ AA.Türkei 165/Bd. 36. Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, no. 100 (Pera, 22 Mart 1914.)

⁵¹ PRO. FO 371/2140/46261. Binbaşı S.G. Knox'tan Hindistan Dışişleri Bakanına, no. 97 (55364) (Büşir, 8 Ağustos 1914).

⁵² PRO. FO 371/2140/51468. Cheetham'den [Dışişleri]'ne, no. 167 (Kahire, 21 Eylül 1914).

⁵³ PRO. FO 371/2140/46261, no. 899 (Konstantinopl, 30 Eylül 1914).

⁵⁴ HHS. PA 38/366. Ranzì'den Burian'a (Şam, 6 Şubat ve 5 Haziran 1915).

Mart 1914'te Şam'daki Fransız konsolosu, bir yıl önce Enver'in birliklerinin Edirne'ye girmesinin, İstanbul'daki idamların ve reform vaatlerinin, halifenin saygınlığını, İttihat ve Terakki hükümetinin otoritesini ve ayrılıkçıların sadakatini sağladığını belirtmişti.⁵⁵ Alman büyükelçisinin iki ay sonra Berlin'e yolladığı raporda, Arap hareketinin, geçen yıldan bu yana verilen tavizlerden ötürü uykuya daldığını ve hareketin yeniden canlanabilmesi için gerekli bir liderin bulunmadığını yazıyordu.⁵⁶ Genelde, İttihat ve Terakki hükümetinin seçimlerden sonra sağlamlaşmasıyla, Araplar arasındaki muhalefet ya çözülmüş ve rafa kalkmış, ya da yer altına veya yurt dışına kaymıştı. Bu tablo karşısında Hicaz'da Şerif Hüseyin ile merkezi hükümet arasındaki ilişkiler yeni bir boyut kazandı.

SAVAŞIN ARIFESİNDE HICAZ

15 Ocak 1914'te İstanbul, Vehib Paşa'yı Hicaz'a vali ve oradaki askeri birliklerin başına kumandan olarak atamıştı.⁵⁷ İttihatçılar, bölgede düzeni görece yeniden sağlamış olan ve hükümetin Arabistan'daki nüfuzunu artıran Şerif Hüseyin'in hizmetlerine değer veriyorlardı, ama yüksek rütbeli bir subayın iki göreve birden atanması, İstanbul'un Hicaz'daki doğrudan otoritesini kuvvetlendirmeyi amaçladığını gösteriyordu. Bu karar, bir yandan Arap kabile reislerinin bir Arap halife altında ittifak yaptıklarına ilişkin rivayetlerin yeniden canlanması, öte yandan da Arap şeyhlerin bağlılığını kazanmak üzere Osmanlı ve İngiliz hükümetleri arasında giderek yoğunlaşan rekabet sonucu ortaya çıkmıştı.

Bir "Arap halifesi" düşüncesi, iyi tasarlanmış bir program olarak değil, siyasi istikrarsızlık ve harici karışıklıklarla uğraşan Osmanlı hükümetine bir karşı koyma ifadesi olarak varolagelmisti. Arap liderlerin Arap halifesi konusunu görüşmek üzere toplandıklarına dair 1912 sonlarında yayılmaya başlayan söylentiler, 1914 başında iyice artmıştı.⁵⁸ Hiçbir zaman gerçekleşmeyen bu plan, Reşid Rıza'nın "Arap yarımadası ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap vilayetleri arasında bir birlik" yaratmak amacıyla Kahire'de kurduğu el-Cemiyeti'l-Arabiyye adlı gizli örgütün faaliyetleriyle il-

55 MAE. Turquie, N.S.9. Başkonsolos [Ottawı]'den Doumerque'ye, no. 26 (Şam, 20 Mart 1914)

56 AA 165/Bd. 36. Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e (22 Mayıs 1914). Wangenheim'a göre Kahire'de liderlik rolü için şimdi en uygun aday Aziz el-Misri idi.

57 BBA. BEO 319014 (305428). Sadaretten Dahiliye ve Harbiye nezaretlerine (15 Ocak 1914). Vehib kumandanlık görevine 1913 sonunda başlamıştı.

58 AA. Türkiye 165/Bd. 36. (?) Bethmann-Hollweg'e, fol. K196357 (Berlin, 25 Ocak 1914); Wangenheim'dan Bethmann-Hollweg'e, no. 87 (Pera, 9 Mart 1914). Balkan Savaşları sırasında çıkan söylentiler için bkz. Bölüm 4.

giliydi.⁵⁹ Reşid Rıza, İbn Suud ile görüşmüş ve İzzet el-Cundi'yi temsilci olarak İmam Yahya ile İdrisi'ye yollamıştı.

Bir Arap halifelîği ve Arap şeyhleri (hiçbiri böyle bir planın dışında kalmayı istemezdi) arasında bir konferans fikrini, muhtemelen İngilizler teşvik etmişti; Bağdat demiryolu sayesinde Basra Körfezi'nde giderek artan bir Alman varlığı, İngilizleri Arap şeyhlerini kendi saflarına çekme çabalarını yoğunlaştırmaya itiyordu.⁶⁰ İngilizlerin bu arzusunun en iyi örneği, nüfuzlarını Kuveyt, Katar ve Bahreyn'e genişletecek bir anlaşmayı Osmanlı hükûmetine imzalatmak için 1913'te uyguladığı baskıydı.⁶¹ Bu arada Şerif Abdullah ile İngiliz yetkililer arasındaki temaslar, 1914 başında Mısır'da yeniden başlamıştı.⁶² Tauber'e göre Reşid Rıza, Abdullah'ın Kahire'de olduğu sırada ona "Arap yarımadasının yöneticileri arasında bir pakt kurma programı" sunmuş, bu paktın Mekke'de yapılacak toplantılarına Şerif Hüseyin'in başkanlık etmesini önermişti.⁶³

Fransız konsolosu, Şerif Hüseyin'in Arabistan'ın başlıca şeyhleriyle sözde temaslarda bulunmuş olmasına dayanarak, İstanbul ile emirlik arasındaki gerginliği, şerifin 1914 seçimlerinde üçüncü oğlu Ali'yi mebus seçtirmesine bağlıyordu. Ali'nin güya adaylığını koyduğu Medine, 1914'te artık kesinlikle İstanbul'un doğrudan denetimi altındaydı. Konsolos, Osmanlı hükûmetinin Hicaz'da daha atılgan bir politika izlemesini Hüseyin'in Mısır'daki İngiliz temsilcileriyle temaslارına bağlıyor, İstanbul'un Hüseyin'in yerine Haydar'ı getirmeyi düşündüğünü ileri sürüyordu.⁶⁴

Suriye ve Irak'taki reformcu hareketi hallettikten sonra İstanbul artık dönüp Arabistan'a bakabilirdi. Yarımada da kızırgan yeni-emperyalist rekabet, merkeziyetçi ve İslamcı politikaların mantığı, dikkatleri yeniden Mekke ve Medine'ye ve ötesine çevirmişti. Niyet, varolan güç ilişkilerini onarmak değil korumaktı. Hükûmetin Vehib Bey'i bu ikili göreve getirme kararı, Mekke şerifini bertaraf etmek için değil, ona otoritesinin sınırlarını hatırlatmak üzere alınmıştı, ancak Vehib Bey'in kendisi Hicaz'daki duruma farklı bir açıdan bakıyordu.

Vehib Bey Ocak'ta Mekke'ye gelir gelmez Hicaz hükûmetindeki dü-

⁵⁹ Tauber (1993b), s. 114.

⁶⁰ AA. Türkiye, 165/Bd. 36. Miquel'den Bethmann-Hollweg'e, no. 47 (Kahire, 19 Nisan 1914); PRO. FO 371/2140/46261. Cheetam'dan [Dışişleri]'ne, no. 149 (7 Eylül 1914).

⁶¹ Ahmad, "International Status of Kuwait," s. 184.

⁶² Zeine (1958 [1973]), s. 106.

⁶³ Tauber (1993b), s. 115.

⁶⁴ MAE. Turquie, N.S.9. Bureau des Communications. "Le Grand Chérif Hossein Pac-ha et la situation en Arabie," no. 15 (Cidde, 9 Şubat 1914).

zensizlikleri ele almaya başlamıştı. Bu arada şerif, kabileleri direnişe kışkırtarak yerel otoritesini göstermişti. Vehib'in ilk icraatlarından biri, şerifin özel Bedevi muhafızlarına daha önce hükümet tarafından verilen silahları geri almak olmuş, bu da Hüseyin'in yeni vali aleyhine bir dizi yazı yazmasına yol açmıştı. Hüseyin'in İstanbul ile yazışmasına bakılırsa, Vehib Bey siyah köleleri askere alıp⁶⁵ yasadışı köle sahipliğine müdahale etmiş,⁶⁶ Hicaz'ın dışarıyla olan posta haberleşmesine sansür koymuştu.⁶⁷ Hüseyin valinin kendi barış ve güvenliği sağlama çabalarını mahvedeceğini iddia ediyordu. Devlete yaptığı hizmetlerini de bir bir saymıştı.⁶⁸ Dahiliye Nazırı Talat Bey ise Hüseyin'in sözlerini izlenimci ve duygusal olduğu, belli ve somut şikâyetlere dayanmadığı gerekçesiyle ciddiye almadı.⁶⁹ Ancak, oğlunun İngilizlerle olan temaslarından haberdar olan İstanbul, şerif ile İngiltere arasında bir anlaşma olasılığını önlemek istiyordu.⁷⁰

1914 Martında Vehib Bey, kuşkusuz İstanbul'un da teşvikiyle şerifle birlikte Hicaz'daki statükonun devamını tavsiye eden ortak bir mektup hazırladı. Sadrazam Said Halim Paşa'nın cevabı statükoyu teyit ediyordu: Medine-Mekke demiryolu fikri terk edilecek; Hicaz'da mecburi askerlik olmayacak; yabancılarla ilgili konular haricinde davalar şeriye mahkemelelerinde görülecekti.⁷¹ İngiliz temsilcisi hükümetin onayladığı bu maddeleri, "valinin geri çağırılması hariç, Şerif Hüseyin'in diğer bütün talepleriyle uyum içinde" diye tanımlamıştı.⁷² Bu konular üzerinde resmi bir taahhüdün olması şerif için sembolik bir anlam taşımakla birlikte, pratikte bir değeri yoktu. İstanbul, demiryolunun uzatılmasında en iyi ihtimalle kararsız kalmış; Vehib tarafından mecburi askerlik denenmiş ancak Bedevi direnişi karşısında zaten vazgeçilmişti; kutsal yerlerde dini yasaların uygulanmasıyla ilgili tavizin ise, yerel, imparatorluk ve uluslararası bakış açılarında siyasi bir mantığı vardı.

Ashında vali için şerifle anlaşmazlığın halledilmesi, bir taviz olduğu kadar, ayrıcalıkların da resmen sınırlandırılmasıydı. Hemen sonra, Vehib

65 BBA. BEO 319171. Hüseyin'den Sadarete (3 Şubat 1914).

66 AA. Türkiye 165/Bd. 36. Miquel'den (?) Bethmann-Hallweg'e, no. 32 (Kahire, 11 Mart 1914).

67 BBA. BEO 319362. Hüseyin'den Sadarete (12 Şubat 1914).

68 BBA. BEO 319823 (319564). Hüseyin'den Sadarete (25 Şubat 1914).

69 BBA. BEO 319823 (319564). Talat Paşa'dan [Sadarete] (3 Mart 1914).

70 MAE. Turquie, N.S.9. Boppe'den [MAE'ye], no. 95 (Pera, 9 Şubat 1914).

71 PRO. FO 195/2457/350. Konsolos Vekili Abdurrahman'dan Mallet'a, no. 17 (Cidde, 19 Mart 1914). Staddard'a göre, Vehib Bey'e "Pan-Islamcı ahengin sağlanması için [Şerif Hüseyin'le] barış yapması emredilmişti." Staddard, s. 139.

72 PRO. FO 195/2457/350. Devey'den [Dışişleri]'ne (Şam, 7 Mayıs 1914).

Bey, Hicaz'da yönetimdeki usulsüzlükler, keyfi uygulamalar ve kendiliğinden yakıştırılmış ayrıcalıkların üstüne gitti. 1914'ün Nisan ile Ağustos ayları arasında, vilayet yönetiminin yenilenmesi ve şerifin değiştirilmesi gerektiği kanısını haklı çıkarmak için İstanbul'a bir dizi rapor yolladı. İstanbul Vehib'in raporlarını yakından izlemiş, ancak sürekli olarak uzlaşmayı ve statükonun korunmasını teşvik etmişti.

Vali ısrarla ve belagatla, şerifin kendine haksız ayrıcalıklar tanıyarak, debdebeli gösteriler yaparak ve hükümet yetkililerinin itibarını alçaltıcı davranışlarda bulunarak devletin otoritesini zayıflatmaya çalıştığını yazıyordu. Valiye göre şerif, emirliğe güvenlik için tahsis edilmiş askeri de kendi kişisel işleri için kullanıyordu. Devlet otoritesini her fırsatta suiistimal etmeye can atan bu adam, vergileri askerlere toplattırıp, sonra da kendi hesabına geçirmişti. Vali, bütün bunların arkasında daha sinsî ve haince bir amaç görmekteydi: üniformalı adamları nefret edilen ve korkulan vergi toplama işine sürerek devlet otoritesine karşı kamuoyunda nefret uyanmasına neden oluyor, bir yandan da kendi cebini dolduruyordu. Vehib, bu adamların ya üniforma giymemelerini, ya da şerifin emrinden alınmalarını önermişti.⁷³ Vali, Hüseyin'in yerleşik yasalara ve uygulamalara aykırı olarak büyük devlet arazilerini de kendi adına kaydettirdiğine ve bir kısmını da başkalarına verdiğiine dikkat çekmişti.⁷⁴

Vali, şerifin hiçbir kayda değer iş yapmayan ve maaşları devlet tarafından ödenen törensel maiyetine de laf atmıştı.⁷⁵ Aynı şekilde keyfi uygulamaların sürdüğü ve şerifin bağımsızca yargılama yaptığı emirlik hapishanelerinde de sefalet ve perişanlığın hüküm sürdüğünü, bunların hükümete utanç kaynağı olmaktan başka bir işe yaramadıklarını belirtmiş ve özellikle Taif'teki hapishanenin kapatılmasını istemişti.⁷⁶ Aynı kentte bulunan Midhat Paşa'nın kabrinin de aynı şekilde viran bir halde olduğundan yakınımış, Midhat'ın mezarının İstanbul'a getirilerek devrim kahramanlarının mezarlarının yanına koyulmasını istemişti.⁷⁷

Vali ve büyük şerif öncelikler ve yetkiler konusunda anlaşamıyorlardı. Şerifin, inşaat projelerinden hacla ilgili olanlara öncelik verilmesine ilişkin talebine Vehib itiraz etmişti.⁷⁸ Vehib, tartışmalı hıfzısıhha vergisinin yeniden koyulmasını istiyor, şerif ise bunu sadece gelirler emirlik kasasına gir-

73 BBA. DH-KMS 21/54. Vehib'den Dahiliye Nezaretine, no. 58 (6 Nisan 1914).

74 Age., no. 66 (9 Mayıs 1914).

75 Age., no. 51 (5 Mayıs 1914).

76 Age., no. 65 (9 Mayıs 1914).

77 Age., no. 71 (11 Mayıs 1914).

78 Age., no. 70 (11 Mayıs 1914).

diği sürece onaylıyordu.⁷⁹ Vali, şerifi yerlerine kendi adamlarını yerleştirmek için bazı memurlar hakkında iftiralar yaymakla⁸⁰ ve hükümet güçlerini karşı isyana teşvik etmekle⁸¹ suçluyordu.

İstanbul, Vehib'in raporlarına, uzlaşmada ısrar ederek cevap vermekte devam etmiş, şerifin devlet arazilerini gasp etmesiyle ilgili konunun uygun bir zamanda ele alınacağını belirtmişti.⁸² Örneğin, vali, kıyı şeridinden başlayıp doğu güzergâhından dönerek şerifin otoritesinin en fazla olduğu kabile bölgelerinde bir araştırma gezisine çıkmak istemiş, dahiliye nezareti buna izin vermeyerek valinin şerifi tahrik etmesini önlemişti.⁸³ Ancak vali, hükümetin uzlaşmacı politikalarına karşı çıkmayı sürdürmüş, bunların bir işe yaramayacağına ısrar etmişti. Nihayet 1914 Temmuz'unda Şerif Hüseyin'in devletin yıkılmasını arzuladığı gerekçesiyle "Osmanlıcılığın selameti adına" görevden alınmasını ve yerine düşkün selefi Ali'nin getirilmesini önermişti.⁸⁴ Vehib, şerifin meclisteki iki oğlunun başkenti terk etmelerine izin verilmemesini de istemişti. Ne hakkında olduğu kesin olmasa da, Şerif Abdullah'ın Kahire'deki temaslarından hem Vehib hem de hükümet haberdardı.⁸⁵ İstanbul Vehib'e bir kez daha uzlaşma önerince,⁸⁶ vali şerifle dostça ilişkiler sürdürmenin artık mümkün olmadığını belirterek ya kendisinin ya da Hüseyin'in görevden alınmasını istedi.⁸⁷ Kızıldeniz tarafından gelecek herhangi bir saldırı karşısında şerifin düşmanla işbirliği yapmak için en ufak bir fırsatı dahi kaçırmayacağından emin olduğunu da bildirmişti.⁸⁸

ARAP VİLAYETLERİ VE SAVAŞIN İLK YILLARI

Osmanlı İmparatorluğu 1914 Kasım'ına kadar resmen savaşa girmemişse de, Ağustos'ta Almanya ile gizli bir anlaşma imzalamıştı. Bu önemli karar cemiyet liderlerinden oluşan küçük bir grup tarafından alınmıştı ve siyasi gücün İttihat ve Terakki içinde dar bir çevrenin elinde tekelleşmesinin başlangıcına işaret ediyordu. Savaşın patlak vermesinin hemen ardın-

79 Age., no. 138 (18 Haziran 1914).

80 Age., no. 72 (13 Mayıs 1914).

81 Age., no. 181 (10 Ağustos 1914).

82 Age. (1 Haziran 1914).

83 BBA. DH-KMS 24-1/8 (16 Haziran 1914).

84 BBA. DH-KMS 21/54, (12 Temmuz, 9 ve 10 Ağustos 1914).

85 Daha Nisanda Abdullah İngilizlerden makineli tüfek istemişti. Bkz. Dawn (1973), s. 20.

86 BBA. DH-KMS 21/54, no. 32 (5 Ağustos 1914).

87 Age., no. 181 (10 Ağustos 1914).

88 Age. (17 Ağustos 1914).

dan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel meclisi dağıtılmış, bu da cemiyet içinde küçük bir grubun iktidarı ele geçirmesine ve bir gölge kabine oluşturmalarına olanak vermişti.⁸⁹ İttihat ve Terakki'nin hakimiyetinde olan asıl kabine, normalde mecliste tartışılması gereken yasama kararlarının yerine İTC Merkez Komitesinin kararlarını onaylıyordu. Bu karar sürecinin sonuçlarından biri, meclisteki ve diğer yüksek mevkilerdeki Arapların siyasi nüfuz alanlarının daralmasıydı.

İmparatorluğun yakında savaşa giriyor olması birçok gelişmeyi de beraberinde getirmişti. Mısır'daki İngiliz yönetimi, Osmanlı hükümetinin Almanya-Avusturya yanında savaşa girmesi halinde babasının İngilizleri destekleyip desteklemeyeceği konusunda Abdullah'ı yoklamıştı.⁹⁰ Bazı Arap liderleri, ayrı bir barış arayışı içinde bir kez daha İngiliz ve Fransız yetkililerine yanaşmışlar. Kahire'deki Lâmerkeziyye hizbi hükümete karşı isyan etmeye karar vermiş ve yardım için Fransız ve İngilizlerden söz almıştı. Avrupa'da savaşın patlak vermesi ile Osmanlı'nın savaşa girmesi arasında geçen süre içinde Lâmerkeziyye üyeleri (İskender Aminun ve Abdülgani el-Ureysi dahil) "20,000 tüfek, isyancıları korumak üzere üç savaş gemisi ve harekâtı yönetecek Fransız subayları" için söz almış, bu arada diğer üyelere Reşid Rıza ve Refik el-Azım İngiliz yetkililerle işbirliği pazarlığına oturmuş, isyanı başlatmak üzere Osmanlı Arap vilayetlerine adam gönderilmesi için 1000 Mısır sterlini almışlardı.⁹¹ Beyrut'taki İngiliz yanlısı liderler, Mısır yönetiminin Suriye'ye kadar genişletilmesi isteklerini İngiliz konsolosuna götürmüşlerdi. Ayrıca, İngilizlere bağlı bir Arap hükümetinin liderliğini üstlenmesi için Hıdiv II. Abbas'a bir dilekçe hazırlamışlardı.⁹²

Osmanlı devlet adamlarının çoğu Batı Avrupa devletleriyle savaş ittifakı yapmayı istemişlerdi. İngiltere ve Fransa'nın "sayısız geri çevirmeleri"⁹³ karşısında yalnız bırakılmaktan korkan Osmanlı hükümeti Almanya ve Avusturya ile ittifak yapmaya zorlanmıştı. Bu ittifaka karar verilmesiyle, jeostratejik kaygılar Arap vilayetlerini İngilizlerin denizden saldırılarına çok açık hale getirmişti. Kasım başında Rusya Osmanlı İmparatorluğuna resmen savaş ilan edince, İngiltere de hemen Kızıldeniz'in kuzeyi ve Basra Körfezi'ndeki Arap bölgelerinde bulunan Osmanlı mevzilerine iki kattan saldırıya geçmişti.

Savaşın tozu dumanı içinde İngiltere, kalıcı siyasi düzenlemelerden

⁸⁹ Yalman (1930), s. 102.

⁹⁰ Dawn (1973), s. 26.

⁹¹ Tauber (1993a), 15-16.

⁹² PRO. FO 195/2446. Cumberbatch'den Lowther'a (Beyrut, 14 Kasım 1914).

⁹³ Ahmad (1969), s. 157.

çok Osmanlı askeri gücünü bağlayacak ve zayıflatacak isyanlarla ilgilenmişti. Dahası, hıdivin rolünü artırmaktansa sınırlama niyetindeydi. Böylece Lâmerkeziyye'nin ümitleri boşa çıkmış, İngiliz yetkililer yarımada dışındaki Arap bölgelerinin bağımsızlığını güvence altına almak gibi bir tahhüde girmekten çekinmişler, bu da Lâmerkeziyye'nin inisiyatifini engellemiştir.⁹⁴

İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliğinde tercüman olan Gerald Fitzmaurice, Arap hareketini İngiliz "kışkırtmasıyla" Kuveyt'te ya da Bağdat'ta veya Fransız provokasyonu ile Suriye'nin kıyı kesiminde yeniden canlandırmayı önermişti. Suriye'nin geri kalan büyük bölümünde İngiltere'nin destek bulup bulamayacağı kuşkuluydu. Öte yandan "Şii çoğunluğun [Osmanlı idaresiyle] hiçbir zaman uzlaşmadığı" Bağdat'ta olanaklar daha fazlaydı.⁹⁵ Hicaz'a gelince, Osmanlı'nın savaşa girmesinin arifesinde, Kahire'deki İngiliz yetkilileri, "Mekke şerifinin artık genel bir Pan-İslamcı hareketin bir parçası olarak kaderini kesinlikle Türkiye'ye bağlamış olduğundan neredeyse emin"diler.⁹⁶ Fitzmaurice de Hicaz'ın İngiliz faaliyet alanının dışında bırakılmasını savunmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu savaşa girdikten sonra zaman kaybetmeyen İngilizler, Mezopotamya'daki Osmanlı ordusundaki halinden memnun olmayan Arap nüveyi isyana teşvik etmek umuduyla Aziz Ali el-Misri ile temas kurdular.⁹⁷ Çerkez kökenli, Mısır'da yetişmiş Aziz Ali, uzun süre rekabet ettiği Enver Paşa ile ihtilafa düşene kadar Osmanlı ordusunda önemli bir subaydı.⁹⁸ Enver ile Mustafa Kemal (o da Enver ile kişisel rekabet içindeydi) gibi Aziz Ali de Trablusgarp savaşında sivrilmişti. Federal bir Türk-Arap devleti yanlısı bir Osmanlıcı olan Ali, Said Halim ve Mahmud Şevket gibi kültürel açıdan Arap'tı, Arap kökenli değildi. Ancak bu ikisinden farklı olarak, Osmanlı ordusunda göz dolduran hizmetlerde bulunurken gizli Arap cemiyetleriyle de ilişkisi olmuştu. Majid Khadduri'nin onun yaşamı ve kariyerini yeniden gözden geçiren çalışmasının da gösterdiği gibi, 1909'da el-Kahtaniyye'nin kurucularından, 1913'te de el-Ahd'ın kurucusu olmasına rağmen Aziz Ali bir Osmanlıcı olarak kalmıştı. Enver'le ve Osmanlı hükümetiyle fikir ayrılığına düştüğü için İstanbul'u

⁹⁴ Tauber (1993a), s. 19.

⁹⁵ PRO. FO 371/2140, no. 604 (57234) (Tarabya, 22 Eylül 1914).

⁹⁶ PRO. FO 371/2140/46241. Cheetham'den [Dışişleri]'ne, no. 149 (Kahire, 7 Eylül 1914).

⁹⁷ PRO. FO 371/2140/46261. Cheetham'den Grey'e, no. 177 (Kahire, 15 Kasım 1914); PRO. FO 371/2140/46261. [Hindistan] Dışişleri Bakanından Genel Vali'ye, no. 75460 (19 Kasım 1914).

⁹⁸ Majid Khadduri, "Aziz Ali Misri" (1965), s. 140-63.

terk etmiş, 1914 baharında doğup büyüdüğü Kahire'ye gitmişti. 1914 Ağustos'unda Kahire'de, İngiliz himayesi altında bir Arap devleti fikrini bir İngiliz yetkilisine açtı.⁹⁹ O zaman bu düşünceye fazla önem vermeyen İngiliz yetkililer, Osmanlılar savaşa girdikten sonra Aziz Ali ile yeniden temasa geçtiler. Hem Osmanlıya hem de Araplara bağlılığı yüzünden çelişkiler içinde olan ve Arap liderleri üzerindeki nüfuzu konusunda gerçekçi olmayan Aziz Ali İngilizlerin piyonu olamazdı; nitekim İngilizlerin Arap isyanında oynamasını bekledikleri rol için pek de uygun olmadığı sonunda anlaşıldı.

Basra'da Seyyid Talib, Osmanlı hükümetinin Almanya'nın yanında savaşa girdiğini anlayınca, İngiltere ile işbirliği teklifini tekrarlamıştı. İngiliz himayesi altında Basra'nın emiri olma arzusundaydı, ancak muhtemelen daha önceki işbirliği önerilerini geri çevirmiş olduğu için, bu teklifine karşılık bir cevap almıştı.¹⁰⁰ İngiliz kuvvetleri Kasım ayında Basra'yı işgal ettikten sonra güvenilirliği kuşku götürülen Talib ile Londra'nın anlaşmaya ihtiyacı kalmamıştı.

Osmanlı hükümeti savaşa girince Arap vilayetleri için önemli sonuçları olan iki önlem aldı. Önce, 11 Kasım'da padişah-halife Üçlü İtilaf'a karşı cihat ilan etti. İkinci olarak ise, İngilizler Basra'yı işgal ederken, Cemal Paşa Suriye valisi ve Dördüncü Ordu'nun kumandanı olarak Şam'a yollandı, bahriye nazırı görevini de korudu.

Hükümet devlete bağlılığı güvence altına almak için bir yandan dini propagandaya baş vururken, öte yandan o eski kandırma ve ittifak taktiklerini kullanmıştı. Cihat çağrısı, Osmanlı hükümetinin 1913'ten beri sürdürdüğü İslami propagandanın doruğuydu. Daha sonraki tarihçiler cihadın etkinliğini değerlendirirken, İtilaf güçlerinin bunu hükümsüz kılmak için padişahın kendisi Hristiyan güçlerle ittifak halindeyken böyle bir çağrının meşruiyeti olamayacağını söyleyerek yaptıkları karşı propaganda'nın başarılı olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca, İtilaf güçlerinin Müslüman tebaasının, boyunduruk altında olduğu için, ne bu çağrıya uyma zorunluluğu ne de cihada girişecek beceriye sahip olduğu ileri sürülmüştür.¹⁰¹ Ancak cihadın amacının dünya Müslümanlarını Hristiyan Avrupalı güçlerle kapıştırmak değil, önceki ideolojik ve siyasi koşullarla tutarlı ve bu koşulların desteklediği daha sınırlı amaçlara erişmek olduğu açıktı. Cihat,

⁹⁹ Tauber (1993a), s. 83-86.

¹⁰⁰ Briton Cooper Busch (1971), 11; PRO. FO 371/2140/46261. Mallet'dan Grey'e, no. 942 (57074) (İstanbul, 7 Ekim 1914); Genel Vali'den Hindistan Müsteşarlığına, no. 64904 (28 Ekim 1914); ; Genel Vali'den Hindistan Müsteşarlığına, no. 77724 (Bombay [?], 30 Kasım 1914).

¹⁰¹ Danişmend (1961), s. 419.

her şeyden önce savaşa giren hükümete halkın desteğini artırmak için, ikinci olarak da İtilaf'ın seferberlik kampanyasına engel olmak için planlanmıştı. Daha sonraki olayların da kanıtlayacağı gibi, bu amaçların her ikisine de büyük ölçüde ulaşıldı.¹⁰²

Hicaz'daki kutsal yerler, tüm Müslümanların ilinti kurabilecekleri bir referans noktası olduğu için propagandanın merkezi haline gelmişti. Cihadın Mekke'de Şerif Hüseyin tarafından kutsanması, bu savaşın başarılı olabilmesi için önemliydi. Ancak devletin İslamcı kampanyası, büyük şerifin gücünü ve prestijini aldığı geleneksel işlevlerle de yakından ilgiliydi. Nitekim Hüseyin, ilan edildiği andan itibaren cihadı onaylamak ve yükseltmek için kendisini baskı altında hissetmiş, fakat böyle bir taahhüt altına girmeyi reddetmişti.

Hüseyin'in İngilizlerle yaptığı birkaç temas ve işbirliğine ilişkin aldığı birkaç olumlu sinyal, kendisini İngiltere'nin kaderiyle birleştirmeye ikna edecek kadar inandırıcı olmamıştı. Aksine İstanbul ile işbirliğinin Hicaz'daki kişisel ihtiraslarını doyurmak açısından daha faydalı olacaktı. Saldırıların başlaması hac mevsimine denk gelmiş, hacı sayısı önceki yıllara oranla yarı yarıya düşmüştü.¹⁰³ (İngiltere'nin Mekke'ye gitmek isteyen Müslüman tebaasının gözünü korkutması da hacı sayısının düşüşünde önemli bir etmen olmuştu.) Ekonomisi hacca son derece bağımlı olan bölge bu durumdan büyük zarar görmüştü. İstanbul destekli bir cihat çağrısının bu koşullarda Arabistan'da uygun zemin bulup şerifi gölgede bırakma olasılığı Hüseyin'in endişelerini artırmıştı.

Bununla birlikte, Hüseyin'in cihadı kabul etmesi de aynı derecede sorunlu bir tablo ortaya çıkaracaktı. Çağrı, sömürgelerdeki Müslüman nüfus yüzünden İngiltere'nin başını ağrıtmaya niyetiyle yapılmıştı. Osmanlı'nın savaşa girmesi Hicaz'ı özellikle İngiliz saldırısına karşı zayıf hale getirmişti. İngiltere, Kızıldeniz limanlarını abluka altına alarak gıda maddesi sıkıntısına yol açmıştı. Sonra da o limanlara erzak yardımı yaparak, halka kendini kurtarıcı gibi göstermişti.¹⁰⁴ Cihadın onaylanması, Hicaz'a karşı İngiliz misillemesini önlenemez hale getirecekti. Şerif için daha da kötüsü, Kızıldeniz kıyıları Osınanlı toprakları içinde saldırıya en açık bölgeydi ve Osmanlı'nın burayı koruyup koruyamayacağı da kuşkuluydu. Son olarak, İngilizlerle ittifak yapmak, Arabistan'daki gücünü artırmak için Hüseyin'e yeni ve daha uygun olanaklar sunabilirdi.

102 Ulrich Trumpener (1968), s. 119.

103 AA. Türkiye 165/Bd. 37. Wangenheim'dan [Auswärtiges Amt]'a, na. 1605 (Pera, 13 Aralık 1914).

104 Age.

Böylelikle cihat, ta başından beri Osmanlı devletinin daha geniş çıkarları içinde kendi siyasi konumunu ve gücünü korumak için şerifin izlediği dikkatli denge oyununu daha da karmaşıktırılıyordu. Şerif artık öncelikle zaman kazanmak istiyor, ama bu arada bu yeni cihat faktörünün keskin ağzını da köreltmeye çalışılıyordu. Dini duyarlılıkları kullanma hakkının İstanbul'un tekelinde olmadığını müminlere gösterebilmek için özel bir çaba harcamıştı. Ortodoks İslam'da uygun görülmeyen bir kavram olan "bid'at"a (yenilik) savaş açmış, hatta Avrupa stili kadın iskarpininden, telefon ve otomobile kadar modern kent yaşamının süslerini tasvip etmemiş,¹⁰⁵ bu arada oyalama taktikleriyle tarafsız kalıp taahhüt altına girmemeyi kendi avantajına kullanmıştı. Aralık 1914'te bir İngiliz temsilcisine, "İslam dünyasındaki konumu ve Hicaz'daki mevcut siyasi durum nedeniyle birden bire Türklerle ilişkiyi kesemediğini ve daha geçerli bir bahane bulmak için beklediğini" söylemişti.¹⁰⁶ Bu temaslardan haberdar olması gereken Alman elçileri, İngiltere'nin muhtemelen şerifi kendi yanına çektiği sonucuna varmışlardı. Şerifin İngiltere'ye verdiği sinyaller ve yaptığı son pazarlıklar, beklemede kalma oyununun sadece bir yüzüydü.

Şerif Hüseyin İstanbul ile olduğu kadar, Aralık 1914'te Şam'daki Dördüncü Ordu kumandanlığına gelen ve Süveyş Kanalı'na düzenlediği talihsiz iki seferin ilkinde hazırlanan Cemal Paşa ile de temalarını sürdürmüştü. Cemal Paşa, Hicaz'daki ordu birliklerini Kanal seferi için harekete geçirmek istemiş ve Talat'ın itirazlarına rağmen bunda ısrar etmişti. Hicaz valisi ve buradaki askeri kuvvetlerin kumandanı olan Vehib Bey'in herhangi bir harekâtla Mekke'den uzaklaştırılması Hüseyin'in işine gelmekteydi. Hicaz'daki askeri birliklerin savaşa katılmalarını teşvik etmek için şerif, sefere kendisinin de bir Bedevi kuvvetiyle katılma arzusunda olduğunu söyledi. Bu, sadece Mısır seferini canlandırmakla kalmayacak, aynı zamanda Hüseyin'in cihadı onaylaması anlamına gelecekti. Cemal seferi Osmanlı-İslam birliğinin bir tezahürüymüş gibi göstermek üzere düzenlemiş, Şekib Arslan yönetimindeki Dürzilerden, Âyân Meclisi üyesi Abdurrahman el-Yusuf yönetimindeki Kürtlerden, Çerkezlerden, Trablusgarp'taki direniş savaşçılarından, ve Bulgar Müslümanlarından 200 ila 300'er kişilik kuvvet alarak bu orduya Halaskâr Mısır Ordu-yu İslamiyesi adını vermişti.¹⁰⁷ Oğlu Ali'nin komutasında askerlerini gönderme sözüne

105 Age. Bu önlemlerden ikincisi haberleşmeyi sınırlayarak kuşkusuz bazı siyasi avantajlar sunuyordu.

106 PRO. FO 371/2139/44923. Cheetham'den [Dışişleri]'ne no. 310 (81133) (Kahire, 10 Aralık 1914).

107 Ali Fuat Erden (1949), s. 53-56. El-Yusuf ailesinin Kürt kökleri için bkz. Khoury, s. 35-40.

sadık olduğunu söylemekle birlikte, Hüseyin sonuçta geri çekildi.

Şerif ile hükümet arasındaki ayrılığın akıbeti, Vehib'in kuvvetleriyle Ali'nin askerlerinin Mekke'den Medine'ye hareketi sırasında yaşanan olaylar sonucu belli oldu. Söylentilere göre, Ali'nin adamlarından biri Vehib'in maiyetindekilerden birinin çantasından düşen belgeleri bulmuştu. Belgeler güya "Hüseyin ve sülalesini alaşağı etmek ve Hicaz'ın özel konumuna son vermek" üzere Vehib ile İstanbul arasında yapılmış planları ortaya çıkarıyordu.¹⁰⁸ Durumdan haberdar edilen Hüseyin'in böylece İstanbul ile uzlaşma ümitleri tümüyle suya düşmüştü; Ali'ye Medine'de kalıp bir yere kıpırdamamasını emretti, bu arada diğer oğlu Faysal'ı da sözde ortaya çıkarılan gizli planı soruşturmak üzere başkente gönderdi, fakat aslında Suriye'deki milliyetçilerle temas etmesini söyledi.¹⁰⁹ Faysal Suriye'deyken aynı zamanda babası ve Cemal arasında da köprü görevi görmüştü. Eğer bu tesadüfi olay gerçekten olduysa, Ali'nin adamları tarafından ele geçirildiği söylenen belgelerin böylesine ifşaatlar içeriyor olması pek olası değildir. Kaldı ki, valinin emirliği hakkında neler hissettiğinden şerif kuşkusuz tümüyle haberdardır. İstanbul ile yapılan görüşmeleri içeren gizli belgeler, valinin düşüncelerini anlatan yadsınamaz bir kanıt idiyse, İstanbul'un Vehib'e sürekli telkin ettiği itidal ve dostça ilişkiler konusunda da bazı kanıtlar içeriyor olması gerekir.

Osmanlı'nın Sina'da yenilmesinin ardından İtilaf kuvvetleri, imparatorluğun beklenen çöküşünden sonra Osmanlı topraklarının siyasi geleceğini belirlemek üzere masaya oturdular. Nisan 1915'te imzalanan Rusya, İngiltere ve Fransa'nın yazışmalarına dayanan İstanbul Anlaşması Arabistan'da bağımsız bir Arap yönetimi talep ediyordu.¹¹⁰ Bu anlaşma Mısır'daki İngiliz yüksek komiseri Sir Henry McMahon ve Şerif Hüseyin'in Temmuz 1915 ile Ocak 1916 tarihleri arasında gerçekleşen gizli yazışmalarının temelini oluşturmuştu. Şerif Hüseyin'e sunulan şartlar tartışmalı ve aldattıcıysa da, Hüseyin-McMahon görüşmesi, şerif ile İngiltere'nin Osmanlı hükümetine karşı ittifakıyla sonuçlanmıştı.

ŞERİF HÜSEYİN - İSTANBUL YAZIŞMALARI

20. yüzyılın ya da "çağdaş" Ortadoğu'nun tarihini anlatırken üç esaslı anlaşma ile başlamak âdettir: Şerif Hüseyin ile McMahon arasındaki Haşimi sülalesine büyük bir bağımsız Arap varlığı taahhüt eden anlaşma; Mayıs 1916'da imzalanan ve ilk akdi bozup Arap Ortadoğu'yu bölerek İngil-

¹⁰⁸ Sa'id, (1934 [?]), c. 1, s. 105-6, Dawn (1973), s. 28'de zikrediliyor.

¹⁰⁹ Antonius, s. 150; Dawn (1973), s. 27; Zeine (1958 [1973]), s. 108.

¹¹⁰ Antlaşmanın ana maddeleri için, bkz. Lenczowski (1980), s. 75.

tere ile Fransa arasında paylaştıran Sykes-Picot Anlaşması; Kasım 1917’de hazırlanan ve Filistin’de Yahudilere bir yurt vaat edip Arap-Siyonist çatışmasının tohumlarını atan Balfour Deklarasyonu. İşte bu anlaşmaları ve sonuçlarını, hatta onların öncesini odak alan tarihi anlatımların arasında, Osmanlı tarihi kayıplara karışır.

Bu anlaşmaların en azından ilki, 1915 yılının ikinci yarısında uzayıp giden yazışmaların sonucuydu; üstelik perde arkasında Şerif Hüseyin ile Osmanlı yetkilileri arasında daha da uzayıp gitmiş bir dizi yazışma vardı ki bunlar şimdiye kadar göz ardı edilmiştir. Şerif Hüseyin ile İstanbul arasındaki yazışmanın bir analizi, Osmanlı hükümetiyle Şerif Hüseyin’in sadece Düvel-i Muazzama entrikalarının pasif kurbanı olmayan ve kendi tercihlerini ve çıkarlarını kollayan aktörler olduklarını ortaya koyacaktır.

Her iki taraf da birbirini kollarken şerif ile İstanbul arasındaki temasları belirleyen özellik kuşkuysuz. Ancak telgraf ve mektup trafiği, ortada boş bir hoşbeş, tedbirli bekleyiş, ya da kurnazlıktan öte şeyler olduğunu gösteriyordu. Bir yandan taraflar seçenekleri incelerken, bir yandan da yepyeni politikalar biçimleniyordu.

Kritik 1915 Şubatında —Cemal Paşa Süveyş’e doğru ilerlerken, Gelibolu’da çarpışmalar başlamış, olağanüstü durum meclisin dağıtılmasını gerektirmişti¹¹¹— Hüseyin, artık başkumandan vekili olan Enver Paşa’ya, konumuna ve şahsına yapılacak saldırılara cevaz verilmediği takdirde Mekke ve Medine’de halifelğin haklarını koruyacağına dair güvence vermişti.¹¹² Bu dönüm noktasında Hicaz’daki Osmanlı kuvvetlerinin büyük bölümü Süveyş’e sevk edildi. Daha da önemlisi, bu birliklerin kumandanı Vehib, kısa bir süre sonra Doğu cephesindeki Üçüncü Ordunun komutasını almak üzere geri çağrıldı. Cemal Paşa Hicaz’a atanacak yeni valinin ileri görüşlü ve kuvvetli biri olması konusunda İstanbul’u uyardı,¹¹³ bu arada Vehib’in transferinin doğuracağı sonuçlar her iki tarafın da dikkatinden kaçmamıştı.

1915 baharındaki olaylar, şerifin İstanbul’a karşı takınacağı tavır konusunda düştüğü ikilemi çözmedi. Vehib ve onun komutasındaki kuvvetlerin büyük bir bölümü değişik yerlere dağılınca Hüseyin Kızıldeniz’deki İngilizlerin etkisine büsbütün açık kalmıştı. İngilizlerle işbirliği yapsın ya da yapmasın, kendi emrindeki askeri birlikleri artırmak ona mantıklı geliyordu. Belli kabilelerden silahlı Bedevilerin askere çağrılmasını emretti.¹¹⁴

111 BBA. DUIT 5/1-3-10 (28 Şubat 1915).

112 ATASE. World War I, 553/[] -2150 (8 Şubat 1915).

113 Age. Cemal’dan Baş Kumandan Vekiline [Enver] (20 Şubat 1915).

114 Age. Kumandan Vekili Ahmed’dan Enver’e (13 Mart 1915).

Bu arada İngilizler donanmalarını ve saldırılarını Medine ve el-Vech yakınlarındaki kuzey kıyısında yoğunlaştırmışlardı.¹¹⁵ Medine muhafızı, bir hecinsüvar birliğini İngilizlere karşı yollamış, bir yandan da maaşların zamanında ödenmesi ve askerlerle hayvanlar için yeterli miktarda erzak yollanması için İstanbul'a başvurmuştu. Cemal Paşa, Hicaz'da tehlikeli olabilecek yiyecek sıkıntısını önlemek için, Şam ve Medine'den on kamyon erzakı, deniz yolu kapatılmış olduğundan trenle nakletmeye karar vermişti.¹¹⁶ Suriye'nin de benzer bir gıda sıkıntısı içinde olduğu (ve kısa süre sonra bunun kıtlığa dönüştüğü) düşünülürse, Şam'dan Hicaz'a erzak sevkiyatı yapması Cemal'in düşman baskısını Hicaz'dan uzak tutma ve böylelikle Hüseyin'in Osmanlı'nın yanında kalmasını sağlama konusuna ne kadar önem verdiği anlaşılmaktadır.

Mayıs sonunda Şerif Faysal, Suriye'den Hicaz'a dönmeden önce Cemal Paşa'yı karargâhında ziyaret etti. Osmanlı halifeliği için tüm ailesinin kanını akıtmaya hazır olduğunu söyledi ve iki ay içinde Bedevi savaşçılarından oluşan bir kuvvet ile geri geleceğine dair söz verdi.¹¹⁷ Altı hafta sonra 10 Temmuz'da, Şerif Hüseyin de benzer teminatlar verdi. Ayrıca, cihattan kaçmak gibi bir niyetinin olmadığını, ancak Hicaz'daki eylemlerinin dikkat ve ihtiyat gerektirdiğini belirtti.¹¹⁸ Hükümetten para ve silah istedi. O esnada, 14 Temmuz günü, McMahon ile o meşhur yazışmayı başlatıyordu.¹¹⁹

Enver Paşa, amaç birliğine ulaşmak için gösterdiği kararlılıktan ötürü Şerif Hüseyin'i kutlayıp şöyle yazıyordu: "Bütün ehl-i İslam böyle bir kitale-i vâhide altında düşmanlara arz-ı vücud ettikçe nusret-i ilahiye daima bizledir." Ayrıca, 5000 liranın çıkartıldığını ve silahların da hazırlanmakta olduğunu belirtmişti.¹²⁰ Birkaç gün sonra Enver, muhtemelen Arabistan'da İslami propagandayı yaygınlaştırmak için, "Cemiyet-i İslamiye"nin örgütlenmesi konusunda Şerif Hüseyin'e bir mektup yazdı.¹²¹ Şerif Hüseyin'in bu mektuba verdiği cevap, böyle bir girişime epeyce ilgi duyduğunu göstermektedir. İngilizlerle olan ilişkileri nedeniyle ihtiyatlı davranan Hüseyin, ya altı kişiden oluşacak çok gizli bir komite kurulmasını ya

115 BBA. DH.I. Um. 4-1/2. Muhafız Basri'den Dahiliye Nezaretine (30 Mart 1915); ATASE. World War I, 165/159-725. Kumandandan [Ahmed] Enver'e (18 Mayıs 1915).

116 ATASE. World War I, 165/159-725. Cemal'den Enver'e, no. 5 (29 Mayıs 1915).

117 Age., no. 5-1 (31 Mayıs 1915).

118 ATASE. World War I, 1832/7-21. Şerif Hüseyin'den Enver'e (10 Temmuz 1915).

119 Bkz. örneğin, Tauber (1993a), ve Antonius, s. 164.

120 ATASE. World War I, 1832/7-21, no. 1-1 (3 Ağustos 1915).

121 Age. (15 Ağustos 1915).

da Cemiyet-i Umumiye adıyla yardımsever bir kuruluş kisvesi altında örgütlenilmesini önermişti. Enver, örgütün gerçek hedefinin gizli kalması koşuluyla Hüseyin'in ikinci önerisini benimsemiş, bu yönde çalışmalara başlamasını istemişti.¹²²

CEMAL PAŞA YÖNETİMİ ALTINDA SURIYE

Cemal Paşa, askeri ve sivil konularda tam yetkiyle Suriye'ye atanmıştı. Geçici bir yasa ile Mayıs 1915'te kendisine olağanüstü hal yetkileri verilmiş, yani Suriye'ye ilişkin tüm kabine kararları onun onayına bağlanmıştı.¹²³ Şubat 1915'te Süveyş Kanalı'ndaki yenilgiden¹²⁴ sonra sürdürdüğü gaddarca yönetime, savaş yıllarının buhranı ve bu yıllarda bölgeyi sarsan doğal afetler de eklenince, yöre halkı Osmanlı hükümetine yabancılaştı.

1915 baharında Cemal Paşa, Arap muhaliflere karşı yıldırma ve sindirme harekâtına girişti. Fransa ile ilişkilerin kopmasının ardından, Osmanlı yetkilileri Beyrut ve Şam'daki Fransız konsolosluklarını işgal etmiş, muhaliflerin yıkıcı faaliyetlerini kanıtlayan belgelere el koymuşlardı. Cemal Paşa yumruğunu bu belgelerdeki bilgilere ve Lâmerkeziyye'nin eski üyelerinden Muhammed eş-Şanti'nin Osmanlı yetkililerine verdiği, partiye ait diğer bazı belgelere dayanarak indirmişti.¹²⁵ George Antonius ve Süleyman Mousa gibi bazı tarihçiler, Arapçılara karşı uygulanan bu sindirme harekâtının Cemal Paşa'nın Mısır seferinde küçük düşmesi yüzünden başladığı ileri sürmüşlerdir. Mousa, "sefer başarısız olunca, Cemal Şam'a döndü ve başarısızlığına başka bahaneler aramaya başladı ve elindeki en iyi kozun siyasi ve kültürel Arap liderlerini suçlamak olduğuna karar verdi," der.¹²⁶ Fransa yanlısı Maruni bir papazın vatana ihanet suçuyla halkın gözü önünde asılmasını Âliye Divan-ı Harb-i Örfisi'nde başlayan mahkemeler izlemişti. Onu Müslüman olan on bir Beyrutlu lider, 21 Ağustos 1915'te şehir meydanında asıldı.¹²⁷

¹²² Age. (28 Ağustos 1915).

¹²³ US 867.4016/290. Philip'ten Dışişleri Bakanına, no. 1186 (İstanbul, 1 Temmuz 1916); US 867.00/777. Hollis'ten Morgenthau'ya (Beyrut, 26 Temmuz 1915).

¹²⁴ Erden (1949) Kanal seferini gayet canlı anlatır.

¹²⁵ Osmanlı yetkililerinin bu suçlayıcı belgeleri nasıl elde ettiklerine ilişkin ayrıntılı bilgiyi Tauber sağlamaktadır. Cemal Paşa, 1914 sonunda konsolosluklara yapılan baskınlarda toparlanan ve 1915'te mahkûm olanları suçlayan belgeleri kamuoyuna açıklamamıştı. 1915 sonunda Fransız konsolosluguna yapılan ikinci bir baskında, 1916'daki infazlara yol açan daha fazla kanıt ele geçirildi. Bkz, Tauber (1993a), s. 36-56. Cemal Paşa'nın Dördüncü Ordusu tarafından 1916'da yayımlanan *İzahat* infaz edilenlerin eylemlerini uzun uzun anlatır ve divan-ı harbin geçmişişe şamil kararlarını haklı göstermeyi amaçlar.

¹²⁶ Mousa (1966), s. 14.

¹²⁷ Tauber (1993a), s. 54; Antonius, s. 186-87.

Kitlesel terör idaresi, Cemal Paşa'nın Bağdat ve İstanbul'daki sıkıyönetim hizmetleri sırasında aldığı tedbirlerin bir devamı gibiydi. Cemal Suriye'ye gelir gelmez, Fransız belgelerindeki ve Lâmerkeziyye'nin evrakındaki suç unsurlarını kullanarak, yerel liderlere ve eski muhaliflere karşı misilleme harekâtına başlamıştı. Kanıtların çoğu, Arap liderleriyle varılan uzlaşmadan önceki faaliyetlere ait olmakla birlikte, misillemenin Süveyş'teki yenilgiyle pek bir ilgisi yoktu. Mısır seferinden önce ve Şam'a gelişinden birkaç hafta sonra Cemal, dahiliye nezaretine yolladığı bir raporda, müfettişler heyeti reis vekili Abdülvahab el-İnkilizi'nin, bir Arap devleti kurmayı hedefleyen bir cemiyete üye olduğunun belirlendiğini bildirmişti. El-İnkilizi'nin yargılanmak üzere Suriye'ye gönderilmesini ve hiç kimseyle görüştürülmemesini istiyordu. Bu arada, Halep müfettişi Şükrü el-Asali'yi tutuklatıp Şam'a yollamıştı.¹²⁸ Her ikisi de, 1916 Mayıs'ında, ikinci idam dalgasında asıldılar.

Terör idaresinin bir ikinci ayağı da muhaliflerin sınır dışı edilmesi idi. Cemal'in emirleriyle sayısız Suriyeli aile (o dönemdeki bir anlatıma göre 5000 aile¹²⁹) sınır dışı edilerek Anadolu'ya yollanmıştı. İlk ve tanınmış sürgünlerden biri, 1909'da Paris'te yayımladığı özerklik bildirisiyle büyük bir gürültü kopartan Reşid Mutran'ın kardeşi Nahla Mutran'dır. El koyulan belgelere göre, Fransız himayesinde Cebel-i Lübnan mutasarrıflığının sınırlarını genişletmeyi öngören bir plan ile 1913 yılında Fransız yetkililerine başvurduğu anlaşılmıştı. Sınır dışı edildiği sırada kuşkulu bir şekilde öldü.¹³⁰ Sınır dışı edilenlerin çoğu siyasi faaliyeti veya nüfuzu olmayan kişilerdi. Çoğunun yaptığı, reform hareketi sırasında Fransız yanlısı dilekçelere imza atmaktan öteye geçmemişti.¹³¹

Cemal Paşa'nın yaptıkları, artık bir geçerliği ve geçmişe şamil bir yasal eylemi gerektirecek nitelikte olmayan sansasyonel ifşaatlara aşırı bir tepki göstermenin ötesindeydi. Misillemeleri, İTC muhaliflerine karşı giriştiği harekâtın başka bir safhasıydı. Ancak ortaya çıkan belgeler Suriye'de milliyetçi bir hareketin, acil olmasa da gerçek bir tehlike olduğuna Cemal'i inandırmıştı, "[Bu] bir kavmiyet meselesi değildir. Bir hıyanet meselesidir" diyordu.¹³² Potansiyel destekçilerini bertaraf ederek hareketi ortadan kaldırmak için elinden geleni yapmış, böylelikle hareketi yönsüz bırakmış,

¹²⁸ BBA. DH-KMS 36/22 (10 Ocak 1915).

¹²⁹ US 867.4016/283. Philip'ten Dışişleri Bakanlığına (İstanbul [Kopenhag üzerinden], 21 Mayıs 1916).

¹³⁰ Tauber (1993a), s. 45.

¹³¹ HHS. PA 38/369. Nedwed'den Burian'a (Beyrut, 15 Nisan 1916).

¹³² Dördüncü Ordu [1916], s. 6.

Suriye toplumunu yerinden oynatarak gelecekteki herhangi bir hareketin de başarı şansını yok etmeye çalışmıştı.

Cemal Paşa'nın eylemleri, kapsamı açısından olmasa da doğası itibarıyla, Doğu Anadolu'daki Ermenilerle ilgili politikalarla karşılaştırılabilir. Her iki politika da, düşman güçlerin kıskırtmasıyla bir milliyetçi ayaklanma çıkabileceği endişesiyle ortaya çıkmıştı. Bu, gerçek olmaktan çok hissedilen bir korkuydu. Arapların başka yerlerde iskâna zorlanmaları, Ermenilerle karşılaştırıldığında sayısal olarak çok farklı olduğu gibi, daha da insani koşullarda gerçekleşmişti.¹³³ Fakat, hali vakti yerinde Suriyelilerden oluşan büyük bir grubun bundan nasibini alması, Suriye'nin savaş dönemi sosyal ve ekonomik yaşamına büyük darbe indirmişti. Sınır dışı edilmenin psikolojik etkisi daha da fazla olmuş, Suriyelilere, Ermenilerinkine benzer bir kaderi paylaşılabileceklerine inanacak nedenler vermişti.¹³⁴ Ermenilerin Suriye'ye yerleşmelerine izin verilirken, kendi insanları ülke dışına çıkmaya zorlanmıştı.

Cemal Paşa, sivil ve askeri Arap personelin yerel işlere yerleştirilecekleri, ve Arapça'ya daha geniş kullanım alanı verileceğine ilişkin Araplara verilen sözlerin tersine önlemler almıştı. Arap birliklerini savaşın uzak cephelerine yolladı. 1916 baharında, Mart 1916'da yürürlüğe giren ve tüm şirketlerin yazışmalarında ve belgelerinde Türkçe kullanılmasını öngören yeni bir yasanın yansımaları olarak, kamu yaşamında yaygın olarak Türkçe kullanılmasını mecburi kıldı.¹³⁵ Türkçe, eğitim dili olarak Şam Sultanisi'nde yeniden kullanılmaya başlandı,¹³⁶ demek ki bu okulda eğitim dili daha önce Arapça'ydı. Beyrut'taki Avusturya murahhası, yeni alanlarda Türkçe'nin empoze edilmesiyle ortaya çıkan pratik ve psikolojik sorunlara değiniyor, Alman konsolosu da, Araplara ilişkin daha yapıcı bir politika izlemesi için Cemal Paşa'yı teşvik ediyordu; bu politikanın nihai amacı Avusturya-Macaristan modeli üzerine bir *Kulturstaat* yaratmak olacaktı.¹³⁷

Cemal Paşa'nın Suriye'deki bağımsız tavrı, İtilaf devletleri arasında

¹³³ "Pekçoğu, bıraktıkları topraklara eşit oranda toprak dağıtılacağı vaadiyle, hükümet hesabına Ankara'ya kadar rahatça nakledilmişlerdir." US 867.4016/283 (bkz. not 129).

¹³⁴ HHS. PA 38/369 (bkz. not 131)

¹³⁵ Yasanın amacı, iş hayatında ve yönetiminde Avrupa dillerinin kullanılmasını yasaklamak, böylelikle kamusal ve özel sektörde Müslümanlar için iş olanakları açılmış olacaktı. Toprak (1982), s. 79-80. Yalmon, s. 114.

¹³⁶ HHS. PA 38/369. Ranzî'den Burian'ö (Şom, 30 Mart 1916).

¹³⁷ AA. Türkiye 177/Bd. 12. Loytved-Haregg'den Elçiliğe (Şam, 4 Nisan 1916). Metternich'den Bethmann-Hollweg'e ekinde, no. 154 (Pera, 7 Nisan 1916).

1915 sonlarına doğru epeyce bir diplomatik yazışmaya neden olmuştu. Bu trafik, Cemal'in İstanbul hükümetine karşı olası bir darbe girişiminde bulunacağına, Anadolu ve Suriye'nin hükümdarlığında gözü olduğuna ilişkin söylentiler üzerine başlamıştı. Yazışmalar, böyle sözde bir planın olup olmadığı, varsa nasıl, ve hangi koşullar altında gerçekleşebileceği üzerinde yoğunlaşmıştı, ancak 1916 başlarında konu gündemden düştü.

Gerçek iktidarın, İTC'nin Talat, Enver ve Cemal paşalardan oluşan "triumvira"sında olduğuna ilişkin yaygın kanıya güvenilecek olursa, onlara kişisel entrika planları atfetmenin daha kolaylaştığı görülecektir. Oysa, savaş yıllarında bu üç adamın nazırlık yetkileri içinde izledikleri politikaların büyük çapta, çoğu perde arkasında kalan birkaç güçlü İttihatçının ortak iradesiyle belirlendiği görülmektedir. Talat, Enver ve Cemal arasında olduğu gibi İttihat ve Terakki liderleri içinde de hizipleşmeler olmuştu. Eğer bir hizip ya da kişi daha fazla iktidar peşindeyse, diğerleri hemen bunu denetim altına almıştı, dışarıdan yardımla dahi bağımsız davranmaları için herhangi bir zeminin oluşması söz konusu değildi.¹³⁸ Dolayısıyla, İtilaf devletlerine ve onların yandaşlarına böyle bir gelişme olası görünmüş olsa da, aslında Cemal Paşa'nın gerçekçi bir seçenek olarak darbe yapmayı düşünmüş olması kuşkuludur.

İtilaf devletleri Cemal'le işbirliği yapma fikri çerçevesinde hummalı bir diplomatik yazışma içindeyken Cemal, Enver ve bazı Arap kentlerinin müftüleriyle birlikte üzerinde çok konuşulan bir Medine gezisi yaptı. Herkesin dediğine göre, Hz. Muhammed'in türbesine yapılan bu ziyaret, her ikisi için de ulvi bir deneyim olmuş, özellikle Enver çok duygulanarak, kabrin başında gözyaşlarına boğulmuştu.¹³⁹ Oysa bu, öncelikle hükümetin Arap bölgelerindeki konumunu kuvvetlendirme çabasının bir parçasıydı. Savaşın başlamasından itibaren hacı sayısının büyük oranda düşmesiyle zarar görmüş olan kuzey Hicaz kabileleri, savaşı kendi bölgelerinden uzak tutmak amacıyla, taze birliklerin ve yeni vali Galib Paşa'nın

138 Amerikan büyükelçisi Morgenthau, Dışişleri Bakanı Lansing'e, İttihat ve Terakki Cemiyeti içindeki güçler dengesini "olağanüstü ilginç" bir olay olarak tanımlamıştı. Ona göre bu, "Amerika'daki Patron İdaresi'nden" çok farklıydı. Morgenthau'ya göre cemiyette, hükümet üzerinde nüfuz sahibi olan kırk kişi vardı. Dokuz kişilik çekirdek kadro özellikle güçlüydü. Bunlar arasında Merkez Komitesi Başkanı Dr. Nazım Bey, Hariciye Nazırı Halil Bey, Meclis Reisi Hacı Adil Bey, Genel Kurul Başkanı Eyüp Sabri Bey ve Bahattin Şakir Bey de vardı. US 867.00/797. Morgenthau'dan Lansing'e (İstanbul, 4 Kasım 1915). Ayrıca bkz. Trumpener, s. 71.

139 Kandemir (1974), s. 23; Atay (1938), s. 63; Erden (1949), s. 22.

Medine'nin güneyine geçmesini engellemişlerdi.¹⁴⁰ Ağustos 1915'te, on bir liderin Beyrut'ta idam edilmeleri, hükümete karşı panik ve kin yaratmıştı. Suriye vilayetinde, erzak sıkıntısıyla ilgili sorunlar büyümekte ve gösterilere neden olmaktaydı.¹⁴¹

İki liderin Medine'yi ziyaretini, askeri takviye ve propaganda yoluyla hükümetin konumunu kuvvetlendirme girişimleri izledi. Hükümet propagandasının sözcülüğü için Arapça *es-Şark* gazetesi yayımlanmıştı. 6 Mayıs 1916'da Cemal Paşa, hükümet otoritesini sağlamlaştırmak için daha fazla terör uygulamaya karar vermişti; Reform hareketinin daha sonra hükümetle barışmış ve İstanbul ile diğer başka yerlerde görev kabul etmiş olan tanınmış şahsiyetleri dahil ikinci bir grup Arap lideri 1916 baharında yargılandı. El-İnkilizi ve el-Asali'ye ilaveten Mayıs'ta ölüm cezasına çarptırılan yirmi bir lider arasında Abdülhamid ez-Zehravi, Şefik el-Müeyyed, ve Abdülgani el-Ureysi de bulunmaktaydı.¹⁴² İdamlar Suriye'lilerin gözünde, hükümetin Araplara vermeyi kabul ettiği tüm tavizleri geri almaya kararlı olduğu izlenimini yaratmıştı. Cemal'in eylemleri Hicaz'daki ayaklanmayı çabuklaştırmış olabilir.

ARAP İSYANI VE İSTANBUL'UN TEPKİSİ

1916 Haziranı başında Şerif Hüseyin ve oğulları silahlanıp ayaklanarak Mekke'deki Osmanlı mevzilerine saldırdılar. Hüseyin 27 Haziran 1916'da kendini haklı gösteren bir bildiri yayınlamış, bu bildiride Arap şeyhlerine karşı gerçekleştirdiği seferler dahil hükümete yaptığı hizmetleri sıralamış, laik yasa reformlarını ve İTC'nin padişahın haklarını kısıtlamasını kınamış, Suriye'deki idamları lanetlemişti.¹⁴³ Osmanlı hükümetinin Hicaz'daki olaylara tepkisi ihtiyatlıydı. Hicaz'daki ayaklanmayla ilgili haberler, isyandan ancak bir ay sonra basında yer almaya başlamıştı.¹⁴⁴ İstanbul'un, Şerif Hüseyin ile İngiltere arasındaki ittifakın ne düzeyde olduğunu tam olarak bilip bilmediği belli değildir, ancak hükümet Hüseyin'in konumunu zayıflatma ve isyanı en az zararla atlatma ümidini beslemeyi sürdürmüştü.

140 PRO. FO 371/2486/34982. Hüseyin'in habercisi Muhammed İbn Arif Oreyfan'dan [Yüksek Komisere] (İskenderiye, 18 Ağustos 1915).

141 HHS. PA 38/366. Ranzî'den Burian'a (Şam, 15 Aralık 1915). Schilcher, "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria," (1992), s. 229-58.

142 Bkz. Tauber (1993a), s. 54-55; HHS. PA 38/369 (bkz. not 136); ve özellikle Zehravi için, US 867.4016/283 (bkz not 129).

143 Deklarasyonun metni için, bkz. Mandelstam (1917), s. 360-62; De Jong, "The Proclamations of al-Husayn b. Ali and Ali Haydar" (1980), s. 281-87; Selahaddin, s. 93-94.

144 AA. Türkiye 165/Bd. 39. Matternich'den [Auswärtiges Amt]'a, no. 423 (Tarabya, 26 Temmuz 1916).

Şerifin ard arda gelen askeri başarıları üzerine İstanbul, Hüseyin'in itibarını düşürmek için Arap bölgelerinde yoğun propaganda faaliyetine başladı. Hükümetin yeni ve meşru emir olarak ilan ettiği Şerif Haydar, Ağustos'ta Medine'de göreve başlayıp Şerif Hüseyin'i kınayan ilk karşı bildirisini yayınlamıştı.¹⁴⁵

Hüseyin'in ayaklanması, hem ülke hem de savaşın gidişatı açısından ciddi sonuçlar doğurmuştu. İstanbul'un tepkisi, Arap bölgelerindeki propaganda faaliyetini yoğunlaştırmak, bu arada diğer yerlerde ise ayaklanmayı bir başka Bedevi isyanı şeklinde yansıtmak olmuştu. Ayaklanmanın yaratacağı panik, cephedekilerin morali açısından zararlı olacaktı. Ayaklanma öncesi Almanların Arabistan'da bir propaganda merkezi kurma girişimi olmakla birlikte,¹⁴⁶ Osmanlı hükümeti müttefiklerine olayların gelişmesiyle ilgili tam bir bilgi verememişti.¹⁴⁷ Almanya, bu kutsal topraklardaki askeri harekâta pek yardım edememişti. Bir Hristiyan gücün fiilen hükümetin yanında yer alması yarardan çok zarar yaratabilirdi. Şerif Haydar'ın bildirileri halkı yeniden cihada çağırıyordu. Bu bildirilerde, Hüseyin'in sadakatsizliğini ve halifeye meydan okuma cesaretini, Almanya'dan farklı olarak, Mısır ve Zanzibar'da da yaptığı gibi kutsal yerleri ele geçirmek isteyen büyük Avrupalı güç İngiltere ile ortaklık ve çıkar birliği sayesinde bulduğunu iddia ediliyordu. Haydar'ın bildirileri daha geniş bir Arap ve Müslüman halk düşünülerek kaleme alınmıştı.

Şam'daki hükümet yetkilileri önde gelen ulemayı bir toplantıya çağırmış, halifenin iyi niyetine mazhar olmuş ve en onurlu ve yüksek mevkilerden birine yükseltilmiş birine, halifeye ihanet eder ve onun düşmanıya işbirliği yaparsa ne yapmak icap edeceği sorusunu ortaya atarak Hüseyin için bir fetva çıkarmalarını istemişti. Fetva "görevden alınmak ve ölüm" oldu. Hüseyin ile ilgili ölüm fermanı Arap uleması tarafından işte böyle verilmişti.¹⁴⁸ Eylül sonunda, Suriye ve Filistin müftüleri ortak başka bir fetva imzalayarak Şerif Hüseyin'e karşı çıkılmasını istediler.¹⁴⁹ Hicaz dışındaki Arapların çoğunluğu, ayaklanmaya karşı çıkmasalar bile kararsız

145 De Jong, s. 285. AA. Türkei 165/Bd. 39. Loytveg-Hardegg'den [Büyükelçiliğe], no. 118 (Şam, 5 Ağustos 1916). Metternich'ten Bethmann-Hollweg'e ekinde, no. 455 (Tarabya, 6 Ağustos 1916).

146 AA. Türkei 165/Bd. 41. Loytveg-Hardegg'den Bethmann-Hollweg'e, no. 26 (Şam, 5 Ocak 1917).

147 Konrad Morsey (1976), s. 84-86. Max Freiherr von Oppenheimer'in, Suriye ve Arabistan'da yeni bir propaganda haber merkezi kurma faaliyetleri için bkz. Hagen (1990), s. 35-44.

148 HHS. PA 38/369. Ranzi'den Burian'a (Şam, 28 Ağustos 1916).

149 HHS. PA 38/369. Ranzi'den Burian'a (Şam, 29 Eylül 1916)

kalmışlardı. Ayaklanmanın patlak vermesinden hemen önce ve sonra Cemal Paşa'nın gösterdiği şiddet, Suriyelilerin hükümete başkaldıran şerife sempati ile bakmalarına neden olmuştu.¹⁵⁰ Trablusşam'da bir hizbin açıkça Hüseyin'e destek vermesi üzerine, İttihat ve Terakki delegesi yerel ulemadan Hüseyin'in ölümle cezalandırılmasını haklı gösteren bir fetva çıkarttırmış, bu arada bu hizbin birkaç üyesi idam edilmişti.¹⁵¹

Kasım 1916'da padişahın nutku ve mebusanın geleneksel cevabi konuşmasıyla meclisin yeni devresi açılırken, Hüseyin'in sadakatsizliği birkaç kelimelik lanetlemeyle geçirtilmişti; İstanbul'un bu sessizliği, Hicaz ayaklanmasını bastırmak için Şam'daki sistematik mücadeleyle tezat halindeydi.¹⁵² Şam'da, ayaklanmayla ilgili her türlü sempati gösterisi etkisiz hale getirilmeliydi. Alman konsolosu Hicaz ayaklanmasının ilk günlerinde yolladığı bir raporda, yerel halkın Hüseyin'i bir hain olarak görmekle birlikte, Araplardan birinin çıkıp da Türk otoritesine meydan okumasından da memnuniyet duyduklarını bildirmişti.¹⁵³ Kent aynı zamanda, Hicaz'a yolculuk sırasında hacıların ana buluşma merkezlerinden biriydi. Dolayısıyla basın yoluyla yapılan propaganda için İstanbul yerine Şam seçilmiş ve hükümetin yayın organı *es-Sark* burada basılmıştı.¹⁵⁴

Şerif Hüseyin'in güdüsü Hicaz'da güçlenmek ve yarımada'daki diğer otorite sahipleri pahasına gücünü artırmak olduğu halde,¹⁵⁵ söylemi Türk-karşıtıydı ve Arap birliğini ve bağımsızlığını gitgide daha çok vurgulamıştı. Hüseyin, Kasım ayında kendini "Arap ülkelerinin kralı" ilan etti. Bağımsızlığın Arap çoğunluğu tarafından paylaşılan bir hedef olup olmadığına bakılmaksızın, bu gayenin ifade bulmasının, özellikle İngilizlerin savaş propagandasıyla bağlantılı olarak yıkıcı olabileceği Osmanlı hükümetinin dikkatinden kaçmamıştı. Ancak bu unvana ilk itiraz eden İngiltere oldu, sebebi İngiltere'nin Fransa'ya olan yükümlülükleri ve savaşın eresinde Arapların acıyla görecekları gibi, bölgedeki siyasi planlarıydı.

Cemal Paşa'nın Arap liderlerini (hem hükümetle uzlaşmaya varanları hem de rejim aleyhtarlığını sürdürenleri) idam sehpasına yollaması, Osmanlı

150 Ajay, Jr., "Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I," (1974), s. 158.

151 AA. Türkiye 165/Bd. 40. Trablusgarp konsolos yardımcısı Hoffmann'ın sözlerini aktaran Mutius'tan Metternich'e, no. 2076 (Beyrut, 12 Ekim 1916).

152 Bayur, c. 3 (4. b.), s. 320-21.

153 AA. Türkiye 165/Bd. 38 (Şam, 1 Temmuz 1916). Metternich'ten [Dışişleri Bakanı-na] ekinde (İstanbul), 2 Temmuz 1916).

154 AA. Türkiye 167/Bd. 11. M. Hartmann'dan [Auswärtiges Amt ?], no. 4143/444 (Berlin, 17 Temmuz 1916).

155 Dawn (1973), s. 49.

ordusundaki Arap subayları radikalleştirmiş, bu subaylar milliyetçi hedefler güden asıl grup olarak ortaya çıkmışlardı. Pek çoğu Şerif Hüseyin'in tarafına geçmiş ve İngiltere-şerif ortaklığına büyük destek vermişlerdi. Ancak, Arap subaylar hükümet yanlısı ve bağımsızlık yanlısı olarak bölünmekle kalmamış, Aziz Ali dahil Şerif Hüseyin'in yanında yer alanların bazıları, sonuçta Osmanlı hükümetinden ayrılmaya çabalarına katılmak istememişlerdi. Aziz Ali, Hüseyin'in tarafına kısa bir süre için geçmiş, ancak Medine'deki Osmanlı mevzilerine saldırmak söz konusu olunca Hüseyin'i terk etmişti.¹⁵⁶

Hükümet propagandasının amacı ayaklanmanın yarımada'nın diğer bölgelerine sıçramasını önlemektir, fakat Hüseyin'in zafer haberleri, kuzeyde taraftar toplamasına yol açmıştı. Mısır'daki önde gelen üç Arap lideri (ve daha önce Âliye mahkemesi tarafından ölüm cezasına çarptırılan) İzzet Paşa el-Abid, Refik el-Azm ve Reşid Rıza, hac görevlerini ifa etmek ve Hüseyin'le dayanışma içinde olduklarını göstermek amacıyla Hicaz'a gittiler. İmparatorluğu terk etmek zorunda bırakılmış olan ve Avrupa'da yaşayan İttihat ve Terakki'nin İngiliz yanlısı adem-i-merkeziyetçi muhaliflerinden bazıları da Şerif Hüseyin'i desteklediklerini açıkladılar.¹⁵⁷ Ceza-yir, Fas ve Tunus'taki Fransız yetkilileri, Mekke'ye Arap ileri gelenlerinden delegeler yolladılar.¹⁵⁸

1916 sonbaharında Hüseyin'in kendini Hicaz kralı ilan etmesinin ardından, Suriye'deki askeri mahkeme, Hüseyin ile bir ortaklık içinde olduklarından kuşkulanan Suriyeli liderleri yargı önüne çıkardı. Hüseyin'in oğulları, Nesib ve Fevzi el-Bekri kardeşler (Şam'da kaldığı sürede Şerif Faysal'ı ağırlamış ve ayaklanmanın çıktığı sırada kenti terk etmişlerdi), Tefvik Halabi (Şam gazetesi *er-Rey*'in editörü), Faris Huri (Hristiyan Şam mebusu, avukat ve İngiliz Konsolosluğu'nun eski tercümanı), ve daha önce emekliye sevk edilmiş olan iki Arap mirliva Şükrü Paşa el-Eyyubi ve Abdülhamid Paşa (el-Kaltakçı) ve Emevi Camii'nin imamı Şeyh Abdülkadir Kivan da yargılananlar arasındaydı. Kivan ve Şükrü Paşa el-Eyyubi ölüm cezasına çarptırıldılar. Aynı hüküm, Faysal, Abdullah ve Bekri kardeşler dahil diğer pek çok sanığın giyaplarında verilmişti.¹⁵⁹

156 Khadduri, s. 153-154. El-Mısri'nin Şerif Hüseyin'in emirlerine boyun eğmek istememesi, federal bir Türk-Arap imparatorluğuna inancını yitirmemesi ve iltica etmesi hakkında bkz. Tauber (1993a), s. 91-100.

157 AA. Türkei 165/Bd. 40. Romberg'den Bethmann-Hollweg'e, no. 2259 (Bern, 10 Ekim 1916)

158 AA. Türkei 165/Bd. 41. Loytveg-Hardegg'den Bethmann-Hollweg'e, no. 26 (Şam, 5 Ocak 1917)

159 HHS. PA 38/369. Ranzi'den Burion'a (Şam, 20 Aralık 1916); HHS. PA 38/370. Aynısı Ottokar Czernin von Chudenitz'e (Şam, 10 Nisan 1917). Ranzi yanlışlıkla Abdullah'tan Ahmed diye söz etmektedir.

İşyanın patlak vermesinin ardından, hem İstanbul'daki hem de Şam'daki Araplarla yeniden bir uzlaşma arayışına gidildi. Hicaz'da çatışmaların sürmesi, Suriyelilere Cemal'in demir pençesinden biraz olsun kurtulma fırsatı vermişti.¹⁶⁰ Fakat Suriye'de, özellikle yiyecek maddelerinin yokluğuyla kendini gösteren sıkıntı ve zorluklar devam ediyordu. Hasat çok kötü geçmiş, savaş üretimi iyice zorlaştırmış, ürünün bir kısmına ordu el koymuş, ve hepsinden önemlisi İngiltere ve Fransa ithalatı engellemek için kıyı bölgesini ablukaya almıştı.¹⁶¹ Cemal'in gıda maddeleri üretimini denetim altına alma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ürünü hükümet adına devalüe olmuş paralarla satın alma ayrıcalığı verilmiş Arap ileri gelenleri, direnişle karşılaşmış ve çabaları sonuçsuz kalmıştı.¹⁶² Zoralmalar, yük hayvanlarının telef olması, kömür sıkıntısı yüzünden ortaya çıkan nakliye sorunları nedeniyle gıda maddeleri halkın çoğuna ulaştırılamıyordu.¹⁶³ Yokluklar ve ardından gelen açlık tehlikesi, hükümetin mevcut yiyecek maddelerine el koyma ve zoralmalarından çok, spekülasyon, nakliye zorluğu, örgütlenememe ve dağıtım için gerekli altyapı kaynaklarının eksikliğinden kaynaklanmıştı.¹⁶⁴ Benzer sorunlar imparatorluğun diğer bölgelerinde de yaşanmıştı. Fransız raporlarına göre, Osmanlı topraklarının belki de en zengin ovalarına sahip İzmir ve çevresinde her gün 200'e yakın kişi hayatını kaybediyordu.¹⁶⁵ 1913 ile 1919 arasında ülkedeki öküzlere yüzde 90'ı telef olmuştu.¹⁶⁶ İtilaf kuvvetlerinin kıyı şeridinde kurdukları acımasız ablukayı gevşetmemeleri yüzünden en ağır insan kaybı ve sefalet Suriye'de yaşanmıştı.

Şam'da Cemal'in kamu işlerine, kent gelişimine ve tarihi değerlerin korunmasına ayırdığı harcamalar,¹⁶⁷ kentte hüküm süren kıtlık ile savaş için kullanılabilecek malzeme, para ve uzmanlığın çarçur edilmesiyle çelişkili bir tablo yaratıyordu.¹⁶⁸ Bu tedbirler, genel anlamda Osmanlı merke-

160 AA. Türkiye 165/Bd. 39. Loytveg-Hardegg'den Wolff-Metternich'e, no. 826 (Şom, 6 Ağustos 1916).

161 Schilcher, s. 234.

162 MAE. Guerre 1679. "La Situation en Syrie" (9 Temmuz 1916); Atay, s. 88.

163 AA. Türkiye 177/Bd. 3. Dr. Ruppın'dan Abram I. Elkus'a (13 Ekim 1916).

164 HHS. PA 38/369. Nedwed'den Burian'a (26 Ekim ve 13 Aralık 1916).

165 MAE. Guerre 1680. Bulletin de Renseignements. Ministère de la Guerre, no. 4498-9/11 (14 Haziran 1917).

166 Ahmad'da ("Agrarian Policy," s. 285) zikredilen, Novichev, *Ekonomika Turtsii v period mirovoi voyn*, s. 18-19.

167 AA. Türkiye, 134/Bd. 37. Kühlmann'dan (?) Bethmann Hollweg'e (Pera, 4 Nisan 1917).

168 Erden (1954), s. 91-92.

zi otoritesinin öne sürülmesi ve Arap kentlerindeki altyapı ve kamu kurumlarını geliştirme çabası olarak değerlendirilebilir.¹⁶⁹ Cemal Paşa, Yafa ve Şam'da heybetli caddeler yaptırmıştı. Benzer çalışmaları 1912'deki Bağdat valiliği döneminde de yapmış, bir grup Alman mühendisini sokakların genişletilmesi, kaldırım yapılması için görevlendirmişti.¹⁷⁰ Bu projelerde, elbette kendi itibarını yükseltme faktörü de rol oynamıştı. Cemal Paşa, özellikle Suriye'de maiyetini dalkavukluklarla doldurmuş, kendisine methiyeler düzdürmüştü.

1917 baharında Talat yönetimindeki yeni Osmanlı hükümeti, açıkça Araplara karşı bir uzlaşma ve gönül alma politikası benimsedi. Alman büyükelçisinin Berlin'e bildirdiğine göre, eğer Osmanlı İmparatorluğu "büyük güç" olarak kalacaksa, Arap topraklarının elde tutulması son derece önemliydi, ancak Suriye'de böyle bir politikayı Cemal yürütebileceği kuşkuluydu. Cemal'ın Suriye valiliğini bırakacağına ilişkin söylentiler dolaşmaya başlamıştı.¹⁷¹ Aralıkta istifasını verip nazırlığa geri döndü.

SAVAŞ, SİYASET VE İDEOLOJİ

1917'nin ikinci ayında İstanbul'da bir kabine değişikliği oldu. Hariciye nazırlığı makamını 1915 Ekim'inde zaten bırakmış bulunan Said Halim Paşa, sadrazamlıktan da istifa etti. Yerine Talat Paşa sadrazam oldu; ilk kez İttihat ve Terakki Cemiyeti çekirdeğinden Türk kökenli biri bu mevkie getiriliyordu.

1908 devriminden önceki günlerden beri İttihatçı olan Said Halim Paşa, sadece asil geçmişinin Jön Türk rejimine hem ülke içinde hem de yurt dışında itibar sağlayacağı düşüncesiyle değil, aynı zamanda savaşın eşliğindeki Osmanlı devletinin hakim ideolojik eğilimine sahip olduğu için de 1913'te cemiyet tarafından sadrazamlığa uygun bulunmuştu. Hıdiv sülalesinden dışlanmış, Müslüman topraklardaki emperyalist emellere karşı muhalefetin temsilcisi olmuştu. Mısır'da doğmuş, Kahire ve İstanbul'da yetişip eğitim görmüş olan Said Halim, bir Türk-Arap devleti haline gelen Osmanlı İmparatorluğu'nu yönetmek için ziyadesiyle uygun bir adaydı. Ve nihayet, İslam gelenekleri ve değerlerine modernist bir çerçeve içinde sıkı sıkıya bağlı olması nedeniyle, Osmanlı devletinin siyasi ideolojisinde İslama verilen yeni önemin temsilcisiydi. Said Halim Paşa'ya, İtti-

169 Halep'deki yeni maliye, eğitim ve sağlık kurumları için bkz. HHS. PA 38/370. Dandini'den Czernin'e (Halep, 16 Şubat 1917).

170 *Revue du Monde Musulman*, c. 18 (1912), s. 224.

171 AA. Türkiye, 165/Bd. 41. Kühlmann'dan Auswärtiges Amt'a, no. 269 (Konstantinopl, 20 Şubat 1917).

hat ve Terakki Cemiyeti'nin kuklası olarak bakılmıştır. Cemiyetin onu kullandığı ise tamamen yanlış değildir. Oysa onu, cemiyetin ana kadrolarıyla elde edemeyeceği hedeflere ulaşmak için başa getirdiği Said Paşa ve Mahmud Şevket Paşa ile karşılaştırmak daha doğru olur. Said Halim Paşa etkin bir düşünür, modern İslami fikirlerin yaratıcısıydı. Talat'a göre, "kamuoynuna hoş görünmek için" göreve getirilmişti.¹⁷²

Savaş sürdükçe Said Halim'in nüfuzu da azaldı. Şerif Hüseyin'den kuşkulandığı halde, İslami birliğin yararı için çok uzun bir süre sesini çıkarmadığı, bu yüzden de birliği tehlikeye soktuğu söylenir. Arap isyanının yayılmasıyla bir lider olarak yararı kalmamıştı. Gerçekten de, 1915 sonu gibi erken bir tarihte hariciye nazırlığından istifa etmiş olması, savaşın gidişatı ile ilgili kararlara katılmasını engellemiş ve gücünü azaltmıştı.¹⁷³

Talat'ın sadrazamlığı, Balkan savaşları sonrasında şekillenen politikalardan uzaklaştığı anlamına gelmez. Bu göreve atanmasını İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gücünün doruğa çıkışı şeklinde değerlendirmek mümkündür. Ancak görev süresi boyunca yaptıkları, İttihat ve Terakki'nin konumunu güçlendirmesinin idaresi altındaki halk topluluğu üzerinde daha fazla Türk hakimiyeti, Almanya'ya giderek artan bağımlılık ve daha otoriter bir yönetim anlamına geleceğine ilişkin yaygın kanıyı yalancı çıkartmıştı. Talat bir uzlaşma adayı olarak ortaya çıkmış, ancak Enver ve Cemal paşaların dahil olduğu güçlü siyasi kişilikler grubunda hiçbir zaman ikinci planda olmamıştı. Dahiliye nazırlığı görevinde, siyasetin yönetilmesinde son derece etkin olmuş, Hayfa'daki Alman konsolosunun 1914'te dediği gibi, "çok-başlı Jön Türk hiyerarşisi içinde en fazla Arap yanlısı" politikacı olmuştu.¹⁷⁴

Talat'ın seçilmiş olması, İttihat ve Terakki içinde, belli bir şekilde Almanya'dan bağımsızlaşmayı öngören fraksiyonun kuvvetlenişini temsil ediyordu.¹⁷⁵ Sadrazamlık için düşünülenlerin arasında, hariciye nazırlığını Said Halim Paşa'dan devralan Halil Bey [Menteşe] de vardı. Almancı görüşleriyle tanınmış, Alman büyükelçiliği tarafından desteklenmişti. Yeni kabinede Halil, Enver, ve Midhat Şükrü şiddetli Alman taraftarı olmuşlar, Cavid, Ahmed Nesimi ve Talat ise görüşlerinde daha ılımlı kalmışlardı.

172 Trumpener (s. 57), Talat'ın Avusturya Elçisi Pallavicini'ye söylediklerini aktarır.

173 Bkz. örneğin, Danişmend (1961), s. 434.

174 AA. Türkiye 177/Bd. 11. Laytveg-Hardegg'den Bethmann-Hallweg'e, no. 49 (Hayfa, 30 Mart 1914).

175 US 867.00/804 1/2. Elkus'tan Robert Lansing'e (İstanbul, 2 Mart 1917). Ayrıca, Bayur, c. 3 (4. b.), s. 326-27.

Ancak Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisi Elkus'un bildirdiği gibi, "görüşlerinin açıkça farklı olması, bu iki tarafın [İttihat ve Terakki'nin] emri altında aynı kabinede uyum içinde çalışmalarına engel olmanmıştı."¹⁷⁶

Talat'ın, tüm Osmanlıların anayasal haklarını vurgulayan ilk beyanatları Elkus tarafından, "Ermenilerin, Arapların, vs. maruz kaldıkları muamelelerin sorumluluğunu inkâr etme girizgâhı" olarak değerlendirilmişti.¹⁷⁷ Cavid, yeni kabinede maliye nazırlığını "Türk olmayan ırklara ilişkin şimdiye dek izlenen politikada" değişiklik yapılması koşuluyla kabul etmişti.¹⁷⁸

Said Halim'in değişmesinden sonra İslami gündemin yumuşamasına rağmen, İstanbul'daki görev değişiklikleri ve uluslararası gelişmeler, savaşın son bir buçuk yılında İstanbul'un Arap vilayetleriyle daha iyi ilişkiler içine girmesine neden olmuştu.¹⁷⁹ Rusya'nın savaştan çekilmesi ve doğu cephesinde barış yapılması, Arap olsun Türk olsun Osmanlıların ümitlerini yükseltmişti. Osmanlı hükümeti, gizli Sykes-Picot anlaşması maddelerinin Rusya tarafından ifşa edilmesinin sağladığı yeni olasılıklar çerçevesinde, Şerif Hüseyin'e taze öneriler götürdü. Şerifin orduları kuzeye doğru ilerlerken, ve başlıca Arap kentlerinde ve yakınlarındaki Osmanlı mevzileri domino taşları gibi düşerken, Şerif Faysal, Osmanlı kuvvetlerinin Gelibolu'daki muzaffer komutanı ve şimdi Suriye'deki Yedinci Orduya kumanda eden Mustafa Kemal Paşa ile müzakere girişimlerinde bulundu.¹⁸⁰

176 US 867.00/796. Büyükelçi Elkus'un raporunu aktaran Sharp'tan Dışişleri Bakanlığına (Paris, 10 Haziran 1917).

177 Talat meclisin 5 Şubat 1917'deki açılış konuşmasında, kabinesinin "her Osmanlı'yı, "Kanun-ı Esasi'nin tanıdığı bütün haklarla donatmaya ve ülkede yasayı egemen kılmaya" niyetli olduğunu açıklamıştı. Trumpener, s. 246.

178 US 867.00/804 1/2 (bkz. not 175). Amerika Birleşik Devletleri savaşa girene kadar, Amerikan Büyükelçiliğinin Türk politikacılarıyla teması ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi durum hakkında bilgisi vardı. Elkus, raporunun sonunda ABD Dışişleri Bakanından, "bunları son derece gizli tutmasını ve basına bilgi vermemesini" rica etmişti. "Eğer bakanların ya da diğerlerinin söyledikleri kamuoyunda duyulursa, başları çok ciddi belaya girebilir ve benim buradaki durumum da zara girer", diye eklemişti.

179 Meclis, 1917'de Osmanlı kurumlarında İslamın rolünü tartışmış ve daha laik bir aile hukuku kararnameyi kabul edilmişti. Bu tartışmalar arasından söz edilmeye değer bir konuşma, Arapçanın tüm Osmanlılar için önemli olduğunu ileri süren Ertuğrul'dan [Bilecik] Şemseddin Bey'in konuşmasıdır: "Arapçanın lüzumu tedrisini burada uzun uzadıya söylemeğe hacet görmüyorum. Çünkü vatanımızın bir kısmını, milletimizin yarısını Arap milleti necibiyesi teşkil ettiği için onların lisanlarını herhalde bilmemiz icabeder." Ergin, c. 4, s. 1373.

180 Halt, s. 276; Lawrence (1938), s. 554-55.

İMPARATORLUĞUN SONU VE TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

Şam'ın ve Suriye'nin geri kalan bölümlerinin İngiliz-Arap kuvvetleri tarafından Ekim 1918'de işgal edilmesi ve ayın sonunda Osmanlı'nın Mondros ateşkes anlaşmasıyla teslim olmasıyla birlikte, İstanbul hükümetinin Arap vilayetlerindeki hakimiyetini kaybettiği açığa çıktı. Arap bölgelerinin geleceği ise çok daha muğlaktı. Osmanlı orduları geri çekilince eski müttefikler arasında, çeşitli Arap hizipleri arasında, üstelik Araplar, İngiltere ve Fransa arasında anlaşmazlıklar olduğu ortaya çıktı.

İstanbul'da Talat Paşa hükümeti 8 Ekim'de istifa etti. Ahmed İzzet Paşa yönetimindeki yeni kabine, Arap vilayetleri sorununu Arapların "milli iradesiyle" çözmeye söz vermişti. İç işlerinde özerklik vererek bu vilayetleri imparatorluk içinde tutma önerisi Arap mebuslar tarafından sevinçle karşılandı. Türk ve Arap mebuslar bu iki grubu birbirine bağlayan dini bağlara dikkat çektiler.¹⁸¹ İngilizlerin Ekim 1918'deki ateşkes önerileri, padişahın hükümranlığı altında özerk Arap hükümetlerinin kurulmasını istediklerini akla getirmekteydi.¹⁸²

Arap hakimiyetinin gerçekleşmesini engelleyen zorlukların farkında olmak, Avrupa'nın ihtiraslarına karşı Türklerle ittifaka gitme eğilimini kuvvetlendirmişti. Avrupa'daki Osmanlı tebaası, Türk-Arap işbirliğinin yollarını aradı. Şekib Arslan gibi Osmanlı Araplar, yabancı tehdidini göz önünde bulundurarak Osmanlı hanedanı altında siyasi birliğin gerekliliğine dikkat çektiler, bütün tarafların geçmişteki farklılıkları unutarak, Wilson ilkeleri doğrultusunda Araplar ve Kürtler için geniş kapsamlı bir özerklik ile yeniden birliği sağlamak için çalışmalarını teşvik ettiler.¹⁸³

1919 Mayıs'ında Yunanlılar Anadolu'ya çıkmış, müttefiklerin işgaline karşı Mustafa Kemal'in örgütlediği savunma harekâtının başlamasına neden olmuşlardı. Bu direnişin ilk başlarında Kemalist hareketin toprak hedefi açıkça tanımlanmamış, ve mümkün olan en fazla Osmanlı toprağını yabancı işgalinden kurtarmak hedeflenmişti. Fransızlara karşı Suriye'deki her türlü aktif direniş, Anadolu'daki mücadele için değer taşıyordu.

1919 sonbaharında, bölgedeki çeşitli düzensiz alayların birleşmesi sonucu kuzey Suriye'de Fransızlara karşı ortak bir Arap-Türk direnişinin hazırlıkları başladı.¹⁸⁴ Fransızların bölgede yerleşmesine olanak tanımak için

181 Bayar (1965), c. 1, s. 25.

182 Bayar (s. 42), Townshend'den *(Irak Seferi, s. 474-88 aktarır.*

183 US 867.00/866. Stowell'den Dışişleri Bakanına, no. 6582 (Bern, 4 Nisan 1919).

184 US 867.00/948. Grey'den Dışişleri Bakanına, Paris üzerinden, no. 1475 (4 Ekim 1919).

İngiliz kuvvetlerinin geri çekilmesine karşı duyulan öfke, hem Şam hem de Halep'te Anadolu'daki direnişle ittifak yapma eğilimini artırmıştı. Barış görüşmeleri sırasında Şam'da kurulan milliyetçi hükümet, Türk direniş hareketiyle temas kurdu.¹⁸⁵ Faysal'ın kararsız kalmasına rağmen, Anadolu ile Suriye arasında ortak bir eylem ve iki milletli bir devlet kurma girişimi için müzakereler yapıldı.¹⁸⁶ Beyrut'taki Amerikan konsoloslu, "Arapların, İngilizler ve Amerikalılar tarafından aldatıldıklarını düşünerek, Fransız nüfuzunu kabul etmeyecekleri ve sonuçta Mustafa Kamel'in [aynen alınmıştır] desteğini tercih edebileceklerini, bunun da ciddi bir Pan-İslamcı hareketi başlatabileceği" konusunda İngiliz yetkililerinin endişeli olduklarını bildirmişti.¹⁸⁷

Anadolu'daki direnişle işbirliği, Fransız işgali korkusuyla Şam ve Halep'te giderek daha fazla taraftar bulurken, Suriye topraklarının parçalanıp Siyonistlere bir "ulusal yurt" bağışlanacağını fark edilmesi, aynı türden tepkiyi Filistin'de de doğurmuştu. Filistin Meclisleri Yüksek Komitesi, Kudüs'teki Amerikan temsilcisine şunları yazmıştı:

Zayıf Arap milletin parçalanması için çalışan en büyük düşman sanılan Türkiye, bizi bu yavaş ölüme mahkûm edecek kadar zalimleşmemişti. O halde, Yakındoğu'daki zaferlerine Arapların yapmış olduğu katkıyı kabul eden dostumuz Müttefikler, nasıl olur da böyle bir cezaya mahkûm edilmemize göz yumurlar?

Eğer Türkiye'ye karşı baş kaldırırsak, bu sadece haklarımızı öne sürmek içindi, ve ittifakımızın ülkemizi böleceğini ve ardından da sömürgeleştireceğini önceden görebilseydik, Türklere karşı husumetimizi ilan etmezdik.¹⁸⁸

1919 sonunda, direniş gruplarının doğu Anadolu'da topladıkları iki kongrede Misak-ı Milli'nin zemini hazırlanmışsa da, müttefik kuvvetlere karşı Anadolu direnişi bir Türk milliyetçi hareketi şeklinde billurlaşmamıştı. Misak-ı Milli, Şubat 1920'de Osmanlı meclisince resmen benimsenip (dolayısıyla bu meclisin bir ay sonra dağılmasına yol açıp) 1921'de de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce kabul edilmesinden beri, Türk milliyetçi hareketinin manifestosu olarak kabul edilegelmiştir. Mecliste ilan edildiği üzere Misak-ı Milli'nin ilk maddesi, yabancı işgali altındaki Osmanlı

185 Qasimiyya (1971), s. 80-81.

186 Evans (1965), s. 246-47. Ayrıca Zeine (1977), s. 134-35.

187 US 867.00/968. Knabenshue'dan Dışişleri Bakanına, Paris üzerinden, no. 29 (19 Ekim 1919).

188 US 867.00/1094 Filistin Meclisleri Yüksek Komisyonu'ndan "Birleşik Devletlerin Âli Hükûmetine, Kudüs'teki saygıdeğer Amerikan Temsilcisinin Dikkatine" (Hayfa, 27 Kasım 1919).

topraklarında yaşayan Arapların kendi kaderlerini tayin hakkına değiniyordu. Bir Türk anayurdunu açıkça telaffuz etmiyor,¹⁸⁹ böylece Arap iradesinin Anadolu hareketiyle işbirliği yararına ifade edilmesine kapıyı açık bırakıyordu.¹⁹⁰ Celal Nuri'nin 1913 yılında yayımladığı Avrupa emperyalizmine karşı Türk-Arap birliğini ısrarla savunan *İttihad-ı İslam*'ın 1920 yılında *İttihadü'l-Müslimin* (Müslümanların Birliği)¹⁹¹ adıyla Arapça'ya çevrilmesi bir tesadüf olmasa gerekti. Özellikle Fransa'nın Suriye'yi işgalinden sonra Iraklı milliyetçiler de Anadolu'lularla işbirliğine olumlu bakmışlardı.¹⁹²

Araplarla işbirliğine gitmek, Anadolu hareketinin anti-emperyalist hedefleriyle tutarlıydı. Ancak uluslararası forumlarda Suriye ve Irak'ın kaderiyle ilgili, giderek acılaştan ve Avrupalı, Arap ve Siyonist delegasyonları birbirleriyle çelişen tartışmalara sokan çekişmelerin ışığında Kemalistler, Arap nüfusun yaşadığı topraklar üzerindeki tartışmalardan kendilerini uzak tuttular. 1922'nin sonunda bazı Filistinli Arap liderler, Türk mandası altında kendi geleceklerini belirleme umuduyla Kemalistlere başvurmuşlardı.¹⁹³ Arapların bağımsızlık beklentilerinin boşa çıkması, imparatorluğa karşı nostaljik duygular ve emperyalizme karşı Türklerle daha etkin bir işbirliği için umutlar beslemeye başlamalarına neden olmuştu. Ancak Türk bölgelerinde ortaya çıkan milliyetçi liderler, *Realpolitik*'e önem vermiş, dikkatlerini Anadolu'yu kurtarmaya yoğunlaştırmışlardı. Kaybettiği toprakları geri isteme hırından vazgeçmeye hazırlanarak, sınırlı bir amaca ulaşabilmek için emperyalist kuvvetlerle gerekli düzenlemelerin neler olabileceği üzerinde durmaya başlamışlardı.

Arap isyanının İstanbul üzerinde iki farklı yönde etkisi olmuştu. Bir yandan, çok uluslu imparatorluğu muhafaza etmenin artık boşuna olduğu anlaşılmıştı. Öte yandan, isyanın yayılmasını önlemek için geleneksel dini değerlerle tutarlı modern propaganda yöntemlerinin benimsenmesine yol açmıştı. Şerif ve hükümet arasındaki saldırı ve karşı saldırılar, Osmanlıların ve diğer tüm Müslümanların dini duyarlılıklarına hitap edecek şekilde düşünülmüştü. Savaşta yenilgiler ve Arap isyanı, Türkçü konumu kuv-

189 Shaw ve Shaw, s. 344-50.

190 *Morning Post*'ta (20 Aralık 1919) çıkan bir makalede, Anadolu direnişinden ötürü Enver takdir edilerek, "Eğer Enver şimdi Arap halkının bir kısmını yanına çekmişse, bu bizim diplomasi hatalarımızdan olmuştur" deniyordu. Hollis'ten Dışişleri Bakanına'da zikredilir (23 Aralık 1919).

191 Kitap, Hamza Tahir ve Abdülvahab Azzam tarafından çevirilmişti. Bkz. Landau (1981), s. 80.

192 Zeine (1977), s. 136.

193 Y. Porath (1974), s. 160-65.

vetlendirmiş olmakla birlikte, hükümet, 1917'deki kabine değişikliğinden sonra dahi, kamu hayatında İslamcı-Osmanlıcı bakışı vurgulayarak ayrılıkçı akımları geri çevirmeye çalıştı. Örneğin, Türkçü akımın önde gelen ideologlarından Yusuf Akçura'nın, 1916'daki üniversite reformu sırasında işini kaybetmiş olması önemlidir. Osmanlı devleti haricindeki Türk bölgelere yönelmek cemiyet liderlerinden Enver gibilerini cezbetmişse de, Talat gibi diğerleri bu konuda kararsız kalmışlardı. Cavid gibi olanlar ise bu ideolojiye karşı çıkmışlar ve Rusya'daki Türk-yoğun topraklar için çaba sarf etmektense, aynı enerji ve çabanın Arap vilayetlerinin geri alınması için kullanılması gerektiğini savunmuşlardı.¹⁹⁴ Ancak savaşta nihai yenilgi ve mütarekenin ağır koşulları, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Osmanlıcılığın yazgısını tayin etti.

SONUÇ

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren, Balkanlarda milliyetçiliğin yayılışı ve Osmanlı devletinin emperyalist Avrupa karşısındaki zayıflığı yüzünden imparatorluktaki ayrılıkçı hareketler güçlenmeye başladığında, Osmanlılık, halkta bir devlet yurtseverliği ve devleti simgeleyen hükümdara bağlılık yaratarak, bu eğilimleri zaptürapt altına alabilecek, milliyetçilik üstü (*supranationalist*) bir ideoloji olarak gelişti. Sürekli olarak yeniden tanımlanan Osmanlılık, Birinci Dünya Savaşı sonunda parçalanmasına dek imparatorluğun siyasi kaderindeki pek çok değişikliğe kendini uydurmuştu.

Tanzimat döneminde algılandığı biçimiyle Osmanlılık, toprağı temel alan bir kimlik sağlıyordu; bu kimlik dinine bakılmaksızın tebaanın siyasal eşitliğine dayanıyor, Osmanlı hanedanına bağlılık duygusuyla güçleniyordu. Müslüman tebaa için siyasal eşitliğin pek cazibesi olmamıştı, onlar bu eşitlik yüzünden Osmanlı siyasası içindeki psikolojik üstünlüklerinin tehlikeye girdiğine inanıyorlardı. Böylece, Tanzimat'ın laikleştirme politikaları aslında kapsayıcı, kolektif bir Müslüman kimliği sağlamış, Hristiyan Avrupa ve Osmanlı Hristiyanlarının milliyetçi hareketleriyle karşı karşıya kalan Müslümanlar arasındaki etnik grupların politize olması ihtimalini azaltmıştı.

Genç Osmanlıların bir anayasal temsili rejim için edebi ve siyasi arayışları, 1876 Kanun-ı Esasi'sinin ilanı ve Meclis-i Umumi'nin kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Meclis, bölgesel çıkarların ve vilayetlerde yükselen sosyal grupların siyasi gücünün tanındığının ifadesiydi. Bu güç, saraya ve hükümete zorla dayatıldıysa da, meclisteki farklı Müslüman gruplar arasında ortak bir etnik geçmişten türeyen bir toplumsallık zemini ortaya çıkmamıştı. Arap mebusları ya kendi yerel seçim bölgeleriyle ya da imparatorluk genelindeki konularla ilgilenmişlerdi.

Sultan Abdülhamid, meşrutî rejimde kendi ayrıcalıklarına yönelik gizli tehlikenin farkına varmış ve birinci meclisi feshetmişti. Abdülhamid'in

İslamcı politikası, Osmanlıcılıkta ağırlığı, yeniden, sultan-halifeye gösterilen siyasi bir sadakate vermişti. Milliyetçilik öncesi akımlar olarak Arapçılık ve Türkçülük, Abdülhamid'in uzun süren saltanatında, edebi ve kültürel düzeylerde gelişmişti. Abdülhamid dönemindeki siyasi faaliyetin başlıca hedefi, meşrutiyetin yeniden kurulması olmuştur. Hristiyan olsun, Müslüman olsun birçok Arap, muhalefet hareketinde önemli rol oynamıştı. Avrupa'daki meşrutiyet yanlısı gruplar ile gidişattan memnun olmayan başkentteki öğrenciler arasında ideolojik olarak Abdülhamid rejimine karşı olan Araplar vardı. Abdülhamid'in uzun saltanatında meşrutî hareket olgunlaştıkça, meşrutiyet yanlıları arasından merkezîyetçiler ve adem-i merkezîyetçiler olmak üzere iki farklı ve rakip siyasal akım türedi. Arap ve Türk meşrutiyetçiler bu iki akım arasında bölünmüş, bu arada adem-i merkezîyetçi platform, kültürel ve ekonomik nedenlerden ötürü Hristiyan toplulukları arasında daha fazla ilgi görmüştü.

19. yüzyılın ikinci yarısında tek tük gizli faaliyetler ve zaman zaman ortaya çıkan bildirgeler, Arap ulusal bilincini, daha az olmak üzere de Türk ulusal bilincini politize etmek için gösterilen münferit çabaların varlığına işaret eder. Arapçı girişimler, münhasıran değilse de daha ziyade, önemli bir kesimi Avrupa'da yaşayan Hristiyanlardan çıkmıştı. Türkçülük akımının en kuvvetli taraftarları, Türkçülüğü Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türklerden daha geniş evrensel bir etkinlik boyutunda düşünen İstanbul'daki Türk kökenli göçmen Rus aydınları olmuştur. Bu siyasi akımlara yakınlık duyanların sayısı sınırlıydı.

George Antonius'un Arap milliyetçiliğinin 19. yüzyıl başlarındaki kaynağı hakkındaki önfaziyesi nasıl uzun yıllar sorgulanmamışsa, Türk milliyetçiliğinin Arap milliyetçiliğini doğurduğuna ilişkin görüş de, tarihçiler tarafından uzun bir süre açıkça veya zımnen benimsenmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türk olmayan muhalifleri, İttihatçı merkezileştirme politikasını metodik bir Türkleştirme politikası olarak yorumlamışlardı. İttihatçılar kuşkusuz sonuç olarak merkezîyetçiliğe bağlı kalmışlardı. İdari merkezileşmeyi, 1908'de kurulan meşrutî düzen içinde yeni bir anlam kazanan Osmanlı idealine ulaşmak için ön koşul olarak görmüşlerdi. İttihat-ı Mebusan Kanunu değiştirilerek farklı dini cemaatlerin nispi temsili koşulu ortadan kaldırılmış, cemaat politikası yerine parti politikası getirilmişti. Laik ve merkezi bir Osmanlı yurttaşlar topluluğu idealini, Hristiyan cemaatler pek hoş karşılamamıştı. Sebebi bu idealin işlemeyeceği değil, belli cemaatler olarak elde etmiş oldukları hak ve ayrıcalıkları tehdit etmesiydi. İttihat ve Terakki'nin Türk olmayan muhalifleri Osmanlı halklarını homojenleştirmek için Türkleştirmenin gündeme getirildiğini iddia

etmişler, bu suçlamalar adem-i merkezîyetçi propagandamn odak noktası olmuştu. Araplar ise öncelikle ilk öğrenim sonrası eğitim, mahkemeler ve resmi dairelerde Osmanlı Türkçesinin mecburi kullanımı, ikinci olarak da yüksek devlet mevkilerindeki Arapların sayıca çok az oluşu yüzünden İttihatçıları suçluyorlardı.

Osmanlıcanın imparatorluğun her tarafında kullanılmasının mecbur edilmesi, İstanbul tarafından etkin merkezileşmenin bir önkoşulu olarak değerlendirilmişti. Benedict Anderson, bir devlet dilinin iki farklı kullanımı arasında ayırt edici bir çizgi çizmektedir. Devlet dili, “sistematik olarak tebaaya, halka zorla kabul ettirme düşüncesi yoksa, sadece kendi iç kolaylığı için devlet erkânının kullandığı” idari bir dil olabilir, ya da birliği “tehdit edici popüler dil milliyetçiliğiyle karşı karşıya kalan” yöneticilerin bir araç olarak kullandıkları dil.¹ İttihatçı politikalar, basında, ilköğretimde, ya da dine ilişkin konularda Arapçanın kullanımını tehlikeye atmamıştı. Osmanlıcanın devlet kurumlarının kullanımının, merkezîyetçi gündemle tutarlı, Arapların büyük bir kısmı tarafından da desteklenen pragmatik bir gayesi vardı. Dahası, Osmanlıca her zaman bir devlet-dili olarak hizmet görmüştü; yönetimde ya da ortaöğretimde kullanılması yeni bir olay değildi.

Hoşnutsuzluk yaratan (ve Türkleştirmenin esas yüzü olarak yorumlanan) ikinci konu ise, devlet katındaki yüksek makamlara gelen Arap görevli oranının düşük olmasıydı. Jön Türk politikaları ayrımcı olarak algılanmıştı, çünkü İttihatçılar Abdülhamid’in kadrolarını üst mevkilerden tasfiye edince Abdülhamid’in maiyetindeki birçok etkin Arap’ın görevine son verilmişti. Tarih boyunca devlet kadrolarının dolduruluşuna bakılırsa, aslında İstanbul bürokrasisinin en yüksek makamlarında Arapların oldukça düşük düzeylerde temsil edildikleri görülür. Abdülhamid rejiminin Sarayın idari işleri için görevli alırken bürokratik normlardan ayrılması bir yana bırakılırsa, Jön Türk döneminin Araplara görev verilmesi konusunda eski örneklerle oranla daha Arap yanlısı olduğu söylenebilir. 1877-78 ve 1908 meclisleri arasındaki bir karşılaştırma, Arap temsiliinde görece bir düşüş olduğunu göstermez.² Eğer aynı önyargıları Abdülhamid’e ya da onun rejiminin devlet adamlarına da atfetmezsek, az temsil edilmenin nedenlerini ideolojik faktörlerden çok kurumsal ve yapısal faktörlerde aramamız gerekir.

1 Anderson (1983), s. 45.

2 Araplar, 1908’deki yüzde 25’lik orana (Arap vilayetlerinden gelen Türk mebusları hariç tutulursa yüzde 20) karşılık 1877’de tüm mebusların yüzde 15’inden daha az bir sayıda mebus göndermişlerdi. Bu artış, daralan sınırlar içinde Arap nüfusun ağırlığının artmasından kaynaklanmıştı.

Jön Türk rejimleri, Arapların devlet dairelerinde daha fazla temsil edilme ve Arap vilayetlerinde Arapçanın daha yaygın kullanımı için dile getirdikleri çeşitli talepleri dinlemişlerdi. Osmanlı Türkçesinin mahkemelerde her yerde ve daha sıkı uygulanmasından, yerel muhalefet ve pratik olmayış gibi nedenlerle vazgeçilmişti. İstanbul, 1913 ve 1914 yıllarında Arap Kongresi ve reform cemiyetlerinin, dil sorunu dahil öne sürdükleri taleplerin yerine getirilmesi için bazı adımlar atmıştı.

İTC'nin lider kadrosu, neredeyse tümüyle Türkçe konuşanlardan oluşuyordu. Milliyet sorunu konusunda pek fazla incelikli ve tecrübeli olmayan İttihatçılar, özellikle örgütün çekirdek kadrosunun coğrafi, etnik, ve dini temelinin genişletmeyi reddederek Türk şovenizmlerini ele veriyorlardı. Ancak, devlet işlerinde bir Türk milliyetçiliği programı uygulamak yerine imparatorluk siyasasını ve çok-ırklı gündemleri destekleyip öne çıkartmışlardı. Türk milliyetçilik hareketi aslında kültürel ve edebi alanla sınırlıydı. İTC bir siyasi parti olarak Osmanlı ve İslamcı siyasi ideallere bağlıydı. Araplar gibi Türklerin de (İttihatçı Türkler dahil) çok katmanlı kimlikleri vardı. Bazı İttihatçılar Türkçülüğe ilgi duymuşlar, ancak kültürel kimlikler ve bağlılıklar, siyasi gündemlerle çakışmamıştı.

İttihat ve Terakki başlangıçta, Abdülhamid rejiminin taşrada kurduğu ittifaklar ağını ortadan kaldırmaya girişmişse de, özellikle cemiyetin örgütlenmede eksik ve geri kaldığı, kent eşrafıyla köylüler ya da aşiretler arasındaki yarı feodal ilişkilerin kuvvetli olduğu bölgelerde, siyasi çıkarlar İttihatçıları yavaş yavaş yerleşik toprak ve ticaret odaklarıyla uzlaşmaya zorlamıştı. Böylece İttihat ve Terakki, sosyal değerlerini ve siyasi gayelerini paylaşan meşruti muhalefetin bazı unsurlarını yabancılaştırmıştı. Dahası, İttihat ve Terakki'nin Kanun-ı Esasi'nin yeniden getirilmesiyle kazandığı popülerliğini kaybetmeye başlaması, ayrıca gerçekçi olmayan beklentileri karşılayamayıp hayal kırıklığı yaratmasıyla, adem-i-merkeziyetçi eğilim geniş ilgi toplayarak yeniden sahneye çıkmıştı. Liberal ve adem-i merkeziyetçi muhalefete, ya kişisel tercihler ya da yerel rakipler yüzünden cemiyetle işbirliği yapma imkânı bulamayan bazı ileri gelenler de katılmıştı. Adem-i-merkeziyetçiliğin Arap temsilcileri, İttihatçı hükümetleri yıpratmak için Türkleştirmeyi bir retorik olarak kullanmışlardı. 19. yüzyıldaki Ruslaştırmayı (bu örnekte, Baltık eyaletlerinin Ruslaştırılması) yeniden gözden geçiren bir incelemenin vardığı sonuç Osmanlı İmparatorluğu için de geçerlidir: Türkleştirme, Ruslaştırmada olduğu gibi, "artık sabit bir hükümet politikası şekli olarak görülemez; bir siyasi propaganda terimi olarak ve belli korkuları dile getirmek için çok değişik bağlamlarda kullanılmıştır."³

İkinci Meşrutiyet döneminde, İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli siyasi gruptu. Ancak, değişik faktörler yüzünden cemiyet imparatorluğun yönetimine tamamen el koymamıştı: Liderlerin siyasi tecrübesizliği, eski politikacıların hakimiyeti, Avrupa hükümetlerinin baskısı, kuvvetli siyasi muhalefet, ekonomik zorluklar ve bağımlılık, uluslararası karışıklıklar, bir siyasi parti olarak eksik ve hatalı örgütlenme, ve son olarak çok çeşitli kesimlerden gelen liderler arasındaki fikir farklılıkları gösterilebilir. 1913'ün ortasından 1914'te Dünya Savaşı patlak verene kadarki kısa bir arada cemiyet bazı handikaplarının üstesinden gelmeyi başarmıştı. Bu dönem aynı zamanda, artık baskın bir çoğunlukla Müslüman halklardan oluşan Osmanlı İmparatorluğu'nun ideolojik temelini İslam olduğunun yeniden vurgulandığı dönem olmuştu.

Laik Osmanlılık, Jön Türklerin beklentilerini karşılayamamıştı. Ayrılkçı hareketler ve Avrupa'daki parçalanma devam ederken zayıflığı ortaya çıkmış, bir ideoloji olarak geçerliliği kalmamıştı. Balkan savaşları ertesinde, Arapların ve Türklerin imparatorluğun büyük çoğunluğunu oluşturması ve dinin Müslüman kitleler için bağlılığın başlıca odağı olmayı sürdürmesi yüzünden, Osmanlılık kendini son olarak yeniden tanımlayarak ana dayanağının İslamiyet olduğunu vurgulamıştı.

Böylece İttihatçılar, merkezileştirme ve sosyal ahenk arayışlarında, düşmanları Abdülhamid gibi dine güvenmek zorunda kalmışlardı. Hem padişah hem de İttihat ve Terakki, laik deneyimin bölünmeyi önleyememesine tepki göstererek İslamiyetin söz dağarcığına ve güçlü simgelerine dönmüşlerdi. İslamın "eşitlikçi doktrini" ve "kutsal kitaba bağlı ve ölçülü teolojisi, hem merkeziyetçi rejimlerin, hem de gelişme programlarının gereklerine uygun düşmüştü."⁴ İmparatorluktaki din çeşitliliğini azaltan yeni siyasi ve demografik koşullar göz önünde bulundurulduğunda, Jön Türk İslamcılığının, birleştirici bir ideoloji olarak Abdülhamid'in İslamcılığından daha fazla şansı vardı. İslamın resmen vurgulanması ve önemsenmesi Arapçılık ve Türkçülüğün siyasi yönünü ve ayrılkçı potansiyelini etkisiz hale getirmişti.⁵

Savaş öncesi dönemdeki Arap ya da Türk milliyetçiliği tartışmaları,

4 Ernest Gellner'in, Arjomand için yazdığı önsöz, s. ix.

5 Genel olarak bütün Türklerin olmasa da İttihatçıların sözde dinsizliği üzerinde duran hem Abdülgani el-Ureysi gibi Arap milliyetçileri, hem de Ziya Gökalp gibi İslamiyeti görüşlerinin köşe taşı yapan Türk milliyetçileri, dini siyasi bir araç olarak kullanmışlardır. Ancak, "el-Ureysi'nin fikirlerinde din ikinci planda kalmış," Ziya Gökalp ise, İTC üyesi olmasına rağmen, Osmanlı ve İslami siyasetlerinden ötürü Cemiyetin liderlerine karşı çıkmıştır. El-Ureysi için bkz. Khalidi, "al-Uraysi," s. 30, ve Gökalp için bkz. Parla (1985), s. 15.

açıkça ifade edilen milliyetçi ideolojilerin siyasi çerçevesi açısından genellikle muğlaktır. Jön Türk dönemindeki Türk milliyetçiliğine göndermeler, Turan halkları diye adlandırılanların tümtünü olmasa da, bütün Türkleri birleştirecek siyasi bir proje imajı uyandırmaktadır. O zaman Arap vilayetleri ya terk edilecek ya da Türkleştirilecektir. Buna karşılık Arap milliyetçiliğine göndermeler, imparatorluğun Arap nüfuslu tüm bölgelerini kapsayan siyasi bir hareketi akla getirmektedir, oysa savaş öncesi dönemde bir Arap milliyetçiliğinden çok bir “Suriyecilik” akımından söz etmek daha doğru olur. Hem Suriye’nin başlıca kentlerindeki adem-i merkeziyetçiler hem de çoğunlukla Avrupa ya da Mısır’da bulunan ve İstanbul’dan bağımsız bir siyasi varlık olmayı isteyen Arap sözcüleri, bir siyasi deyim olarak Arap grup bilincini benimserken, Suriye açısından düşünmüşlerdi. Şerif Hüseyin’in isyanına karşı gösterilen kararsızlık, Suriye’de yerel ve Osmanlıcı tavırların ön planda olduğunu açığa çıkarıyordu.

Jön Türk döneminde, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Araplar, Osmanlı sultanına bağlı olmayı ve İslam imparatorluğunun ayrılmaz bir parçası olarak kalmayı tercih ediyorlardı, ama bu çerçeve içinde adem-i merkeziyetçilik talepleri her zamankinden daha çok ve daha yüksek sesle ifade ediliyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren var olan ancak pek fazla yandaş toplamayan Arap bağımsızlık fikirleri, Osmanlı devletinin yıkılmasını izleyecek olası yabancı hegemonyasının sonuçlarını hafifletmek arzusuyla, Osmanlı hükümetinin dış işlerinin karıştığı dönemlerde güçlenmişti. Daha 1878’de, Rus orduları İstanbul yakınlarına kadar ilerlediğinde, Suriye’deki bazı Hristiyan ve Müslüman gruplar, Suriye’nin bağımsızlığını istemişti. Osmanlı’nın 1912’de güçlü Balkan devletleri koalisyonuna karşı savaşa girmesi, Beyrut, Şam ve Basra’daki bağımsızlık eğilimlerini benzer biçimde alevlendirmişti. Böyle karışıklıkları Avrupalı devletler de destekliyordu. Ve nihayet, Birinci Dünya Savaşı sırasında Şerif Hüseyin’in İngilizlere karşı Osmanlı hükümetine destek vermenin kendi hanedanının siyasi ölümü olacağını düşünmesi ve imparatorluğun diğer bölgelerindeki parçalanmış Arap seçkinlerinden bazı kesimlerin onu yüreklendirmesiyle Arap isyanı başlamıştı. Arka planda patlak veren bu isyan, İngilizlerin de aktif desteğiyle, Arap bölgelerinin imparatorluktan ayrılmasında bir faktör olmuş, yabancı işgalinin yeni jeopolitik gerçekliğinde, Anadolu, Suriye ve Irak’taki ayrılıkçı milliyetçi hareketlerin yükselmesine zemin hazırlamıştı.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BBA), İSTANBUL
BÂBİÂLİ EVRAK ODASI (BEO)

Gelen-giden Defterleri

108-114 (Dahiliye giden) 1325-1329
75 (Dahiliye gelen) 1325
770/40/2 Mekke-i Mükerrerme giden
769/40/1 Mekke-i Mükerrerme giden
698, 705 Arabistan Şifre Defterleri
326, 328, 330 İstizan irade
526, 527 Meclis-i Mebusan (gelen-giden)

Vilayet Defterleri

304 Hicaz

Sadaret Defterleri

922

İRÂDE TASNİFİ

Dahiliye 1326-1330
Dosya Usulüne Göre İrade Tasnifi (DUIT)

DAHİLİYE NEZARETİ

İdare-i Umumiye (DH-İ.Um.)
Kalem-i Mahsus (DH-KMS)
Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Mütenevvia Kısmı (DH-MTV)
Muhaberat-ı Umumiye Dairesi Siyasi Evrakı (DH-SYS)

ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜT DAİRESİ (ATASE), ANKARA

İtalyan Harbi
Birinci Cihan Harbi

PUBLIC RECORD OFFICE (PRO), LONDRA

FO 195 : İngiliz Büyükelçiliği ile Halep, Bağdat, Beyrut, Şam, Kudüs, Cidde İngiliz konsoloslukları arasında yazışmalar (1908-1914)

FO 371 : İngiliz Dışışleri Bakanlığı ile İstanbul İngiliz Büyükelçiliği arasındaki ya-
zışmalar (FO 371/549, 560, 662, 760, 2139, 2140, 2486, 2767)
FO 424/230, 231; FO 618/3; FO 685/3

**HAUS-, HOF-, UND STAATSARCHIV (HHS), VIENNA
POLITISCHES ARCHIV (PA)**

Türkei PA 12 (XII)
Türkei PA 38 (XXXVIII)

AUSWÄRTIGES AMT (AA), BONN

Türkei 134, 142, 165, 167, 177

**ARCHIVES DU MINISTÈRE DES AFFAIRES ENTRANGÈRES (MAE),
PARIS**

CORRESPONDANCE POLITIQUE ET COMMERCIAL, 1908-1918

Turquie, Nouvelle Série (N.S.)

Jeunes Turcs, etc. 6-9
Syrie, Liban 111-114
Arabie, Yemen 140-145
Pèlerinage de la Mecque 147-148

Guerre 1914-1918
1679, 1680

UNITED STATES NATIONAL ARCHIVES (US), WASHINGTON
(The Center for Research Libraries aracılığıyla mikrofilm)

RECORDS OF THE U.S. DEPARTMENT OF STATE RELATING
TO INTERNATIONAL AFFAIRS OF TURKEY, 1910-1929

867 Political Affairs

GAZETELER

Takvim-i Vekayi (İstanbul)
Tanin (İstanbul)
Tasvir-i Efkar (İstanbul)
Seçilmiş nüshalar: *The Egyptian Gazette* (Kahire), *İkdam* (İstanbul), *el-Menar* (Ka-
hire), *Revue de Monde Musulman* (Paris), *Şemsü'l-Hakikat* (Mekke), *Sırat-ı*
Müstakim (İstanbul)

MECLİS ZABITLARI

Takvim-i Vekayi (Meclis-i Mebusan Zabit Cerideleri 1908-1912)

İKİNCİL KAYNAKLAR

- Abdullah ibn Husayn, King. *Memoirs*. New York, 1950.
- Abdurrahman Şeref. *Tarihî Musahabeleri*. İstanbul, 1923.
- Abu-el-Haj, Rifa'î 'Ali. *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*. Albany, 1991.
- Abu Manneh, Butrus. "The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus al-Bustani," *IJMES* 11 (1980), s. 287-304.
- _____. "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript," *Die Welt des Islams* 34 (1994), s. 173-203.
- _____. "The Rise of the Sanjak of Jerusalem in the Late Nineteenth Century," *Palestinians and the Middle East Conflict* içinde, ed. Gabriel Ben-Dor, s. 21-32. Ramat Gan, 1978.
- _____. "Sultan Abdülhamid II and Shaikh Abulhuda al-Sayyadi". *Middle Eastern Studies* 15 (1979), s. 131-53.
- Açık Söz: *Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Makasidini Yanlış Anlayanlara İzahat ve Red-i İtirazat*. İstanbul, 1330 [1912].
- Ahmad, Feroz. "The Agrarian Policy of the Young Turks, 1908-1918," *Economic et sociétés* içinde, ed. Bacqué-Grammont ve Dumont, s. 275-88.
- _____. "Great Britain's Relations with the Young Turks, 1908-1914," *Middle Eastern Studies* 2 (1966), s. 302-29.
- _____. "A Note on the International Status of Kuwait before November 1914," *IJMES* 24 (1992), s. 181-85.
- _____. "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914," *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, 2 c., ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, s. 401-34. New York, 1982.
- _____. "Vanguard of a Nascent Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks, 1908-1918," *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920* içinde, ed. Okyar ve İnalçık, s. 329-50.
- _____. *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*. Oxford, 1969.
- Ahmad, Feroz, ve Dankwart Rustow. "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler, 1908-1918". *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4-5 (1976), s. 245-84.
- Ahmed Rıza. *Ahmed Rıza Bey'in Anıları*. İstanbul, 1988.
- Ajay, Nicholas Z., Jr. "Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I," *IJMES* 5 (1974), s. 140-60.
- Akarlı, Engin. "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social, and Economic Transformation* içinde, ed. David Kushner, s. 74-89, Kudüs, 1986.
- _____. *The Long Peace*. Berkeley and Los Angeles, 1993.
- _____. "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II, 1876-1909: Origins and Solutions," Doktora tezi, Princeton University, 1976.
- Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset*. İstanbul, 1327 [1911].

- Akşin, Sina. *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul, 1980.
- Ali Cevat. *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*. ed. Faik Reşit Unat. Ankara, 1960.
- Ali Fahri. *Emel Yolunda*. İstanbul, 1328 [1910].
- Allen, Richard. *Imperialism and Nationalism in the Fertile Crescent*. Londra, 1974.
- al-Amr, Saleh Muhammad. *The Hijaz under Ottoman Rule, 1869-1914: Ottoman Vali, the Sharif of Mecca, and the Growth of British Influence*. [Riyad], 1978.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londra, 1983.
- Antonius, George. *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*. New York, 1979 (ilk b. 1938).
- Arai, Masami. "The Genç Kalemler and the Young Turks: A Study in Nationalism," *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi* 12 (1985), s. 199-230.
- _____. *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*. Leiden, 1992.
- Arjomand, Said Amir, ed. *From Nationalism to Revolutionary Islam*. Albany, 1984.
- Arsel, İlhan. *Arap Milliyetçiliği ve Türkler*. İstanbul, 1987.
- Atay, Falih Rıfkı. *Zeytinadağı*. İstanbul, 1938.
- Atılhan, Cevat Rifat. *Bütün Çıplaklığıyla 31 Mart Faciası*. İstanbul, 1959.
- el-Azm, Hakkı. *Hakaik an el-ittihabatü'l-niyabiyye*. Kahire, 1912.
- Bacqué-Grammont, Jean-Louis, ve Paul Dumont, ed. *Economie et sociétés dans l'Empire ottoman*. Paris, 1983.
- Baker, Randall. *King Husain and the Kingdom of the Hejaz*. Cambridge, 1979.
- el-Bani, Muhammed Said. *Tenvirü'l-Besair bi sirtü'l-Şeyh Tahir*. [Şam], 1920.
- el-Barudi, Fahri. *Müzekkiretü'l-Barudi*. Beyrut, 1951-52.
- Batatu, Hanna. *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*. Princeton, 1978.
- Bayar, Celal. *Ben de Yazdım*. c. I. İstanbul, 1965.
- Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*. 3 c., Ankara, 1983 (1. b. İstanbul, 1940-43).
- Belen, Fahri. *20. Yüzyılda Osmanlı Devleti*. İstanbul, 1973.
- Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal, 1964.
- Berque, Jacques, ve Dominique Chevallier, ed. *Les Arabes par leurs archives*. Paris, 1976.
- Beyhum, Muhammed Cemil. *Kavafilü'l-urubba ve mevakibüha bilalü'l-usur*. Beyrut, 1948.
- _____. *Kavafilü'l-urubba ve mevakibüha bilalü'l-usur*. 2. b. Beyrut, 1950.
- Birinci, Ali. *Hürriyet ve İtilâf Fırkası*. İstanbul, 1990.
- Black, Cyril E., ve L. Carl Brown. *Modernization in the Middle East: The Ottoman Empire and Its Afro-Asian Successors*. Princeton, N.J., 1992.
- Blake, Corinne. "Training Arab-Ottoman Bureaucrats: Syrian Graduates of the Mülkiye Mektebi 1890-1920," Doktora tezi, Princeton University, 1991.
- Bleda, Mithat Şükrü. *İmparatorluğun Çöküşü*. ed. Turgut Bleda. İstanbul, 1979.
- Blind, Karl. "The Prorogued Turkish Parliament," *North American Review* 175 (1902), s. 42-52.
- _____. "Young Turkey," *Fortnightly Review* 66 (1896), s. 830-43.
- Bonin, Charles-Eudes. "Le Chemin de fer du Hedjaz," *Annales de géographie* 18 (1909), s. 421-29.

- Bostan, M. Hanefi. *Said Halim Paşa*. İstanbul, 1992.
- Brenilly, John. *Nationalism and the State*. Manchester, 1982.
- Buheiry, Marwan R., ed. *Intellectual Life in the Arab East, 1890-1939*. Beyrut, 1981.
- Burru, Tefik Ali. *el-Arab ve't-Türk fî'l-abdi'd-diüsturi'l-Osmani, 1908-1914*. Kahi-re, 1960.
- Busch, Briton Cooper. *Britain and the Persian Gulf*. Berkeley and Los Angeles, 1967.
- _____. *Britain, India, and the Arabs, 1914-1921*. Berkeley and Los Angeles, 1971.
- Buzpinar, S. Tufan. "Abdülhamid II, Islam and the Arabs: The Cases of Syria and the Hijaz (1878-1882)," Doktora tezi, University of Manchester, 1991.
- Çankaya, Ali. *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. Ankara, 1954.
- Cemal Paşa. *Hatıralar*. ed. Behçet Cemal. İstanbul, 1977.
- Cleveland, William L. *Islam against the West*. Austin, 1985.
- _____. *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sati 'al-Husri*. Princeton, 1971.
- Commins, David. *Islamic Reform: Politics and Change in Late Ottoman Syria*. New York, 1990.
- _____. "Religious Reformers and Arabists in Damascus, 1885-1914," *IJMES* 18 (1986), s. 405-25.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. İstanbul, 1961 (1. b. İstanbul, 1947-55).
- _____. *31 Mart Vakası*. İstanbul, 1986 (ilk b. 1961).
- Davison, H. Roderic. "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire," *Beginnings of Modernization in the Middle East* içinde, ed. Polk ve Chambers, s. 93-108.
- _____. *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. Princeton, 1963.
- Dawn, Ernest. *From Ottomanism to Arabism*. Urbana, Ill., 1973.
- _____. "The Origins of Arab Nationalism," *Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Khalidi et al., s. 4-30.
- _____. "Rise of Arabism in Syria," *From Ottomanism to Arabism* içinde, Ernest Dawn.
- De Jong, F. "The Proclamations of al-Husayn b. 'Ali and 'Ali Haydar," *Der Islam* 57 (1980), s. 281-87.
- Demiroğlu, Faiz. *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*. İstanbul, 1955.
- Deutsch, Karl. *Nationalism and Its Alternatives*. New York, 1969.
- Devereux, Robert. *The First Ottoman Constitutional Period*. Baltimore, 1963.
- Dördüncü Ordu. *Âlîve Divan-ı Harb-i Örfisinde Tedkik Olunan Mesele-i Siyasiye Hakkında İzahat*. İstanbul, 1332 [1916].
- Duri, 'Abd al-'Aziz. *The Historical Formation of the Arab Nation*. Londra, 1987.
- el-Edroos, Syed Ali. *The Hashemite Arab Army, 1908-1979*. Amman, 1980.
- Erden, Ali Fuat. *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İstanbul, 1954.
- _____. *Paris'ten Tih Sabrasına*. Ankara, 1949.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. 5 c. sayfalar devamlı, İstanbul, 1977 (1. b. İstanbul, 1943).
- Eriksen, Knut, Andreas Kazamias, Robin Okey, ve Janusz Tomiak. "Governments

and the Education of Non-Dominant Ethnic Groups in Comparative Perspective," *Schooling, Educational Policy and Ethnic Identity* içinde, ed. Tomiak, s. 389-417. New York, 1991.

Esad Dagir. *Sırtı'ı-Arab*. Kahire, 1916.

Evans, Laurence. *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924*. Baltimore, 1965.

Farah, Caesar. "Censorship and Freedom of Expression in Syria and Egypt," *Nationalism in a Non-National State* içinde, ed. Haddad and Ochsenwald.

Fargo, Muntaz Ayoub. "Arab-Turkish Relations from the Emergence of Arab Nationalism to the Arab Revolt, 1848-1916". Doktora tezi, University of Utah, 1969.

Faruqi, Suraiya. *Herrscher über Mekka: Die Geschichte der Pilgerfahrt*. Münih, 1990.

_____. *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1863*. Londra, 1994. [*Hacılar ve Sultanlar*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995].

Fawaz, Leila T. *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*. Cambridge, Mass., 1983.

Findley, Carter. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*. Princeton, N.J., 1980.

Friedman, Isaiah. *The Question of Palestine, 1914-1918: British-Jewish-Arab Relations*. Londra, 1973.

Füredi, Frank. *Mythical Past, Elusive Future: History and Society in an Anxious Age*. Londra, 1992.

Garleff, Michael. "Relations between the Political Representation of the Baltic Provinces and the Russian Government, 1850-1917," *Governments, Ethnic Groups, and Political Representation* içinde, ed. Geoffrey Alderman, John Leslie ve Klaus Erich Pollmann ile birlikte, s. 201-38. Aldershot, 1993.

Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism*. Oxford, 1983.

Georgeon, François. *Aux Origines du nationalisme turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*. Paris, 1980. [*Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura, 1876-1935*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.]

Gibb, Hamilton, ve Harold Bowen. *Islamic Society and the West*. c. I, 2. b., Londra, 1963.

Goltz, Colmar F. von der. "Stärke und Schwäche des türkischen Reiches," *Deutsche Rundschau* 93 (1897), s. 95-119.

Gövs, İbrahim Alaettin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. Ankara, t.y.

Gross, Max L. "Ottoman Rule in the Province of Damascus, 1860-1909," Doktora Tezi, Georgetown University, 1979.

Gülsoy, Ufuk. *Hicaz Demiryolu*. İstanbul, 1994.

Haarmann, Ulrich W. "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the 'Abbasids to Modern Egypt," *IJMES* 20 (1988), s. 175-96.

Haddad, Mahmoud. "Iraq before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism," *Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Khalidi vd., s. 120-50.

_____. "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered," *IJMES* 26 (1994), s. 201-22.

- Haddad, William, ve William Ochsenwald, ed. *Nationalism in a Non-National State*. Columbus, Ohio, 1977.
- Hagen, Gottfried. *Die Türkei im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt, 1990.
- Haim, Sylvia G., ed. *Arab Nationalism: An Anthology*. Berkeley and Los Angeles, 1964.
- Hanoğlu, M. Şikri. *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul, t.y. [1982].
- _____. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, 1889-1902*. İstanbul, 1986.
- _____. "The Young Turks and the Arabs before the Revolution of 1908," *Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Khalidi vd., s. 31-49.
- _____. *The Young Turks in Opposition*. New York, 1995.
- Harran, Taj el-Sir Ahmed. "Syrian Relations in the Ottoman Constitutional Period, 1908-1914," Doktora Tezi, University of London, 1969.
- _____. "The Young Turks and the Arabs: The Role of Arab Societies in Turkish-Arab Relations in the Period 1908-1914," *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte* içinde, s. 182-202.
- Hatemi, Hüseyin. "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c. I, s. 198-204.
- Hiçyılmaz, Ergun. *Teşkilat-ı Mahsusa*. İstanbul, 1979.
- Hobsbawm, Eric J. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge, 1990.
- Holt, P. M. *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History*. Ithaca, N. Y., 1966.
- Hourani, Albert. "The Arab Awakening: Forty Years After," *Emergence of the Modern Middle East* içinde, Albert Hourani.
- _____. *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*. Londra, 1970 (1. b. 1962).
- _____. *The Emergence of the Modern Middle East*. Berkeley and Los Angeles, 1981.
- _____. "The Ottoman Background of the Modern Middle East," *Emergence of the Modern Middle East* içinde, Albert Hourani.
- _____. "Ottoman Reform and the Politics of Notables," *Emergence of the Modern Middle East* içinde, Albert Hourani.
- Hroch, Miroslav. "From National Movement to the Fully-Formed Nation," *New Left Review* 198 (1993), s. 3-20.
- İbrahim Temo. *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılab-ı Milliye Dair Hatıratım*. Mecidiye, 1939.
- İnal, İ. Mahmud Kemal. *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*. 3 c., İstanbul, 1940-1953.
- İnalçık, Halil. "The Application of the Tanzimat and its Social Effects," *Archivum Ottomanicum* 5 (1973), s. 97-128.
- İsmail Kemal. *The Memoirs of İsmail Kemal Bey*. Londra, 1920.
- Itzkowitz, Norman. *Ottoman Empire and Islamic Tradition*. Chicago, 1972.
- Jankowski, James. "Egypt and Early Arab Nationalism, 1908-1922," *Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Khalidi vd.
- Jeltyakov [Zheltiakov], A. D. *Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın (1729-1908 Yılları)*. İstanbul, t.y.
- Johnson, Michael. *Class and Client in Beirut*. Londra, 1986.
- Kandemir, Feridun. *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler*. İstanbul, 1974.

- Kara, İsmail, ed. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, 2 c. İstanbul, 1987.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. c. 8. Ankara, 1962.
- Karpat, Kemal. "The Ottoman Parliament of 1877 and Its Social Significance," *Actes du Ier congrès des études balkaniques et sud-est européennes*, s. 247-57. Sofya, 1969.
- _____. *Ottoman Population, 1830-1914*. Madison, 1985.
- Kasimiyye, Hayriyye. *el-Hükümetü'l-Arabiyye fî Dimeşk*. Kahire, 1971.
- Kavsarani, Vecih. *el-İtticahetü'l-ictimaiyyetü's-siyasiyye fî Cebeli Lübnan ve'l-maşriki'l-Arabi, 1860-1920*. Beyrut, 1978.
- Kayalı, Hasan. "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1877-1919," *IJMES* 27 (1995), s. 265-86.
- _____. "Jewish Representation in the Ottoman Parliaments," *The Jews of the Ottoman Empire* içinde, ed. Avigdor Levy, s. 507-17. Princeton, N.J., 1994.
- Kedourie, Elie. *Arabic Political Memoirs and Other Studies*. Londra, 1974.
- _____. *England and the Middle East*. Londra, 1956.
- _____. "The Impact of the Young Turk Revolution on the Arabic-Speaking Provinces of the Ottoman Empire," *Arabic Political Memoirs and Other Studies* içinde, Elie Kedourie, s. 124-61.
- _____. "Political Parties in the Arab World," *Arabic Political Memoirs and Other Studies* içinde, Elie Kedourie.
- Khadduri, Majid. "Aziz 'Ali Misri and the Arab Nationalist Movement," *Middle Eastern Affairs*, ed. Hourani. No. 4. Oxford, 1965.
- Khalidi, Rashid. "Arab Nationalism in Syria: The Formative Years, 1908-1914," *Nationalism in a Non-National State* içinde, ed. Haddad ve Ochsenwald, s. 207-38.
- _____. *British Policy towards Syria and Palestine, 1906-1914*. Londra, 1980.
- _____. "The 1912 Election Campaign in the Cities of bilad al-Sham," *IJMES* 16 (1984), s. 461-74.
- _____. "Ottomanism and Arabism in Syria before 1914: A Reassessment," *Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Khalidi vd., s. 50-69.
- _____. "The Press as a Source for Modern Arab Political History: Abd al-Ghani al-'Uraysi and al-Mufid," *Arab Studies Quarterly* 3 (1981), s. 22-42. Biraz değişik basımı *Intellectual Life in the Arab East* içinde, ed. Buheiry, s. 38-61.
- _____. "Social Forces in the Rise of the Arab Movement in Syria," *From Nationalism to Revolutionary Islam* içinde, ed. Arjomand, s. 53-70.
- Khalidi, Rashid, Lisa Anderson, Muhammad Muslih, ve Reava S. Simon, ed. *The Origins of Arab Nationalism*. New York, 1991.
- Khoury, Philip. *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920*. Cambridge, 1983.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Türkiye'de Seçimin Tarihi, 1877-1950," *Türk Dünyası* 1 (1950), s. 181-82.
- Kohn, Hans. "Der arabische Nationalismus," *Zeitschrift der Politik* 17 (1927).
- _____. *Western Civilization in the Near East*. New York, 1936.
- Koloğlu, Orhan. *Mustafa Kemal'in Yanında İki Libya Lideri*. Ankara, 1981.
- _____. "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I, s. 67-93.

Kornrumpf, Hans Jürgen. "Hüseyin Hilmi Pascha: Anmerkungen zu seiner Biographie," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986), s. 193-98.

Kuran, Ahmed Bedevi. *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*. İstanbul, 1948.

_____. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul, 1945.

_____. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul, 1956.

Kuran, Ercüment. "The Impact of Nationalism on the Turkish Elite in the Nineteenth Century," *Beginnings of Modernization in the Middle East* içinde, ed. Polk ve Chambers, s. 109-18.

Kürkçüoğlu, Ömer. *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi*. Ankara, 1982.

Kurşun, Zekeriya. *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*. İstanbul, 1992.

Kushner, David. *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908*. Londra, 1977.

Kutay, Cemal. *Prens Sabahaddin Bey, Sultan II. Abdülhamid, İttihat ve Terakki*. İstanbul, 1964.

Landau, Jacob M. "An Arab Anti-Turk Handbill, 1881". *Turcica* 9 (1977), s. 215-27.

_____. *Pan-Turkism in Turkey*. Londra, 1981.

_____. *The Politics of Pan-Islam*. Oxford, 1994 (ilk b. 1990).

Lawrence, T. E. *Seven Pillars of Wisdom*. New York, 1938 (ilk b. 1926).

Layne, Linda L. "Tribesmen as Citizens: 'Primordial Ties' and Democracy in Rural Jordan," *Elections in the Middle East* içinde, ed. Layne. Boulder, Colo., 1987.

Lenczowski, George. *The Middle East in World Affairs*. Londra, 1980.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. Londra, 1961.

Longrigg, Stephen Hemsley. *Iraq, 1900 to 1950*. Londra, 1953.

Lütfi Fikri. *Selanikte Bir Konferans: Bizde Furuk-ı Siyasiye, Hal-i Hazırı, İstikbali*. İstanbul, 1326 [1910].

Makki, M. S. *Medina, Saudi Arabia: A Geographical Analysis of the City and the Region*. Avebury, 1982.

Mandel, Neville J. *The Arabs and Zionism before World War I*. Berkeley and Los Angeles, 1976.

Mandelstam, André. *Le Sort de l'empire ottomane*. Lozan, 1917.

Ma'oz, Moshe, ed. "The Impact of Modernization on Syrian Politics and Society during the Early Tanzimat Period," *Beginnings of Modernization in the Middle East* içinde, ed. Polk ve Chambers, 333-50.

_____. *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861*. Oxford, 1968.

_____. *Studies on Palestine during the Ottoman Period*. Kudüs, 1975.

Mardin, Şerif. "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" *Post-Traditional Societies* içinde, ed. S. N. Eisenstadt, s. 169-90. New York, 1972.

_____. *The Genesis of Young Ottoman Thought*. Princeton, 1962.

_____. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, 1895-1908*. Ankara, 1964.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. *A Short History of Modern Egypt*. Cambridge, 1985.

Mehmed Selahaddin. *İttihat ve Terakki'nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti'nin Yükselişi Hakkında Bildiklerim*. İstanbul, 1989 (ilk b. 1918).

Menteşe, Halil. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentşe'nin Anıları*. ed. İsmail Arar. İstanbul, 1986.

- Miller, William. *The Ottoman Empire, 1801-1913*. Cambridge, 1913.
- Morris, James. *The Hashemite Kings*. Londra, 1959.
- Morsey, Konrad. *T.E. Lawrence und der arabische Aufstand, 1916/18*. Osna-brück, 1976.
- Musa, Süleyman. *el-Hareketü'l-Arabiyye*. Beyrut, 1970.
- . *T. E. Lawrence: An Arab View*. Çev. Albert Butros. Londra, 1966.
- el-Mutemerü'l-Arabiyyü'l-cvvel*. Kahire 1913.
- Ochsenwald, William. *The Hijaz Railroad*. Charlottesville, 1980.
- . "Ironic Origins: Arab Nationalism in the Hijaz," *Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Khalidi vd., s. 189-203.
- . *Religion, Society, and the State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908*. Columbus, Ohio, 1984.
- Okyar, Osman, ve Halil İnalcık, ed. *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920*. Ankara, 1980.
- Ölçen, Ali Nejat. *Osmanlı Meclisi Meb'usasında Kuvvetler Ayırımı ve Siyasal İşken-celer*. Ankara, 1982.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul, 1987.
- Owen, Roger. *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*. Londra, 1981.
- Parla, Taha. *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924*. Leiden, 1985.
- Petrosyan, I. E. "On the Motive Force of the Reformist and Constitutional Move-ments in the Ottoman Empire," *Economie et société* içinde, ed. Bacqué-Gram-mont ve Dumont, s. 13-24.
- Philipp, Thomas. *The Syrians in Egypt, 1725-1975*. Stuttgart, 1985.
- Polk, William R., ve Richard L. Chambers, ed. *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*. Chicago, 1968.
- Porath, Y. *The Emergence of the Palestinian-Arab National Movement, 1918-1929*. Londra, 1974.
- Prätor, Sabine. *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution (1908-1918)*. Berlin, 1993.
- Quataert, Donald. "A Provisional Report Concerning the Impact of European Ca-pital on Ottoman Port and Railway Workers, 1888-1909," *Economie et sociétés* içinde, ed. Bacqué-Grammont ve Dumont, s. 459-70.
- . *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908*. New York, 1983.
- Ramsaur, E. E. *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*. Princeton, 1957.
- Roded, Ruth. "Ottoman Service as a Vehicle for the Rise of New Upstarts among the Urban Elite Families of Syria in the Last Decades of Ottoman Rule," *Asian and African Studies* 17 (1985), s. 63-94.
- Rogan, Eugene Lawrence. "Incorporating the Periphery: The Ottoman Extension of Direct Rule over Southeastern Syria (Transjordan), 1867-1914," Dok-tora tezi, Harvard University, 1991.
- Ryan, Andrew. *The Last of the Dragomans*. Londra, 1951.
- Sabini, John. *Armies in the Sun: The Struggle for Mecca and Medina*. Londra, 1981.

Said, Emin. *es-Secretü'l-Arabiyyeti'l-kübra*. Kahire [1934].

Said Halim. *Buhranlarımız ve Son Esrleri*. Ed. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 1991.

Salibi, Kamal S. "Beirut under the Young Turks: As Depicted in the Political Memoirs of Salim Ali Salam (1868-1938)". *Les Arabes par leurs archives* içinde, ed. Berque ve Chevallier, s. 193-216.

Schilcher, Linda Schatkowski. "The Famine of 1915-1918 in Greater Syria," *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honor of Albert Hourani* içinde, ed. John P. Spagnolo, s. 229-58. Reading, 1992.

Schölch, Alexander. "Ein Palästininischer Repräsentant der Tanzimat-Periode: Yusuf Diya'addin al-Halidi, 1842-1906," *Der Islam* 57 (1980), s. 311-22.

Seikaly, Samir. "Shukri al-'Asali: A Case Study of a Political Activist," *Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Khalidi vd., s. 73-96.

Shamir, Shimon. "Midhat Pasha and Anti-Turkish Agitation in Syria," *Middle Eastern Studies* 10 (1974), s. 115-41.

Shaw, Stanford J. "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth-Century Ottoman Reformers," *Beginnings of Modernization in the Middle East* içinde, ed. Polk ve Chambers, s. 29-40.

Shaw, Stanford J., ve Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. c. 2, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey. 1808-1975*. Cambridge, 1977.

Shils, Edward. *Center and Periphery: Essays in Macrosociology*. Chicago, 1975.

Simon, Reeva S. "The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer," *Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Khalidi vd., s. 151-66.

Soyсал, Mümtaz. *100 Soruda Anayasa'nın Anlamı*. İstanbul, 1969.

Steppat, Fritz. "Eine Bewegung unter den Notabeln Syriens, 1877-78," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, ek 1, 2 (1969), s. 631-49.

Stitt, George. *A Prince of Arabia: The Emir Sheref Ali Haider*. Londra, 1948.

Stoddard, Philip Hendrick. "The Ottoman Government and the Arabs, 1911-1918: A Preliminary Study of the Teşkilat-ı Mahsusa". Doktora tezi, Princeton University, 1963.

Strohmeier, Martin. *Al-kulliyya as-salabiyya in Jerusalem*. Stuttgart, 1991.

Szyliowicz, Joseph S. "Changes in the Recruitment Patterns and Career Lines of Ottoman Provincial Administrators during the Nineteenth Century," *Studies on Palestine during the Ottoman Period* içinde, ed. Moshe Ma'oz, s. 249-83.

eş-Şemih, Muhammed A. *es-Sihafe fi'l-Hijaz, 1908-1941*. Beyrut, 1972.

eş-Şihabi, Mustafa. *Muhadarat an el-Kavmiyyeti'l-Arabiyye*. Kahire [?], 1959.

———. *Muhadarat fi'l-isti'mar*. 3 cilt, Kahire, 1957.

Talat Paşa. *Talat Paşa'nın Hatıraları*. ed. Hüseyin Cahid Yalçın, İstanbul, 1946.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. 6 c. İstanbul, t.y.

Tarabein, Ahmed. "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist," *Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Khalidi vd., s. 97-119.

Tarazi, Filip de. *Tarihü's-sihafeti'l-Arabiyye*. 4 c. Beyrut, 1913-14.

Tauber, Eliezer. *The Arab Movements in World War I*. Londra, 1993a.

———. *The Emergence of the Arab Movements*. Londra, 1993b.

- Tevfik Tarık. *Muaddel Kanun-ı Esasi ve İntihab-ı Mebusan Kanunu*, İstanbul, 1327 [1911].
- Thomas, James Paul. "The Sykes-Picot Agreement of 1916: Its Genesis in British Policy," Doktora tezi, Johns Hopkins University, 1971.
- Tibawi, A. L. *A Modern History of Syria*. Londra, 1969.
- Tibi, Bassam. *Arab Nationalism: A Critical Enquiry*. Ed. ve çev. Marion Farouk Sluglett ve Peter Sluglett. 2. ed. New York, 1990.
- Toledano, Ehud R. *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840-1890*. Princeton, N. J., 1982. [*Osmanlı Köle Ticareti, 1840-1890*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.]
- Toprak, Zafer. *Türkiye'de "Milli İktisat", 1908-1918*. Ankara: Yurt, 1982. [*Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): I. Milli İktisat-Milli Burjuvazi, II. İttihat-Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.]
- Trumpener, Ulrich. *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918*. Princeton, N. J., 1968.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*. c. I, *İkinci Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul, 1988.
- _____. *Türkiye'de Siyasal Partiler, 1859-1952*. İstanbul, 1952.
- _____. *Türkiye'nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul, 1960.
- Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte*. ed. Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Orta Doğu Araştırma Enstitüsü. Ankara, [1980].
- Us, Hakkı Tarık, ed. *Meclis-i Mebusan, 1293 (1877)*. 2 c. İstanbul, 1940 ve 1954.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Mekke-i Mukerreme Emirleri*. Ankara, 1972.
- Weber, Eugen. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford, Calif., 1976.
- Wilson, Mary C. "The Hashemites, the Arab Revolt, and Arab Nationalism," *Origins of Arab Nationalism* içinde, ed. Khalidi vd., s. 204-21.
- _____. *King Abdullah, Britain, and the Making of Jordan*. Cambridge, 1987.
- Yalman, A. Emin. *Turkey in the World War*. New Haven, 1930.
- Yayla, Yıldızhan. *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri: Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezâif*. İstanbul, 1984.
- Zeine, Zeine N. *The Emergence of Arab Nationalism*. 3. ed. New York, 1973 (ilk b. 1958).
- _____. *The Struggle for Arab Independence*. New York, 1977.
- Zirikli, Hayrüddin. *el-A'lam: Kamusı teracim li eşherü'r-rical ve'n-nisa' mine'l-Arab ve'l-müsta'ribin ve'l-müstesrikin*. Kahire, 1954-59.
- Zürcher, Erik Jan. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement*. Leiden, 1984.

DİZİN

Abbas Hilmi (Hıdiv) 52, 142, 209
 Abdül Bey (Yanya Mebusu) 40
 Abdülaziz Caviş 148, 149, 158, 159, 199, 200
 Abdülaziz es-Suud 182
 Abdülfettah es-Saadi 196
 Abdülhamid el-Ureysi 114, 153, 201, 209, 221, 237
 Abdülhamid 1, 2, 4, 7, 14, 20, 25, 27, 32, 34, 36, 38 - 41, 46, 48, 51 - 53, 56, 57, 59, 60, 62 - 64, 68, 70, 77, 84, 126, 163 - 165, 171, 175, 186, 199, 233 - 237; ve antiemperyalist ideoloji 42; hafiyele 53; halifelik rolü 39; ideolojisi 35; İslamcı politikası 34, 50, 234; merkezîyetçiliği 65; -e muhalefet 33, 44, 45, 51, 89; rejimi 66, 99, 101; tahttan indirilmesi 83
 Abdülhamid Paşa (el-Kalkakçı) 224
 Abdülhamid ez-Zehravi 77, 109, 115, 116, 118, 153, 196 - 200, 221
 Abdüllah (Şerif) 162, 164 - 166
 Abdülkadir (Hicaz mebusu) 76, 120, 170, 173
 Abdülkadir Cami (Fizan Mebusu) 77, 97
 Abdülkadir el-Aclani 83
 Abdülkadir el-Kudsi 32
 Abdülkadir Kivan (Şeyh) 224
 Abdülkerim el-Halil 200
 Abdullâh (Şerif) 31, 167, 170, 173, 181, 182, 184, 190 - 192, 205, 208, 209, 224
 Abdullâh bin Hüseyin (Kral) 164
 Abdullâh Cevdet 51, 52
 Abdullâh el-Cezairi 83
 Abdullâh Kasım 171
 Abdullâh Paşa (Müşir) 162, 187
 Abdullâh Sarac 169, 170
 Abdülmehdi (Kerbela Mebusu) 80, 108, 116
 Abdülmuttalib (Emir) 187
 Abdülvehab el-İnkilâzî 55, 198, 218, 221
 Abdurrahim Bedran 28, 30 - 33
 Abdurrahman (Mekke Mebusu) 170
 Abdurrahman (Şam mebusu) 115
 Abdurrahman el-Kevakibi 41
 Abdurrahman el-Yusuf 156, 167, 168, 197, 213
 Abdurrahman İlyas Paşa 87, 180
 Abdürrezzak (Bağdat Mebusu) 30

Abha 184
 Abou-el-Haj, Rûfât Ali 9
 Adem-i merkezîyetçi 3, 15, 53, 82, 83, 91, 113, 117, 126, 133, 154 - 157, 196, 238; akımlar 195; Arap mebusları 118; Arap vilayetlerinde 129, 142; eğilim 236; fraksiyonu 61; gündem 127; hareket 58, 158; -ler ile uzlaşma 145; ilke 153; muhalefet 86, 104, 113, 224; önlemler 145; platform 92, 234; program 65, 132; propaganda 235
 Adem-i merkezîyetçilik 92, 99, 108, 109, 238; tartışması 126
 Adil Bey (Hacı, Meclis Reisi) 220
 Agayev [Ağaoğlu], Ahmet 101
 Ahali Fırkası 108, 109
 el-Ahd 201, 210
 Ahmed el-Kahya 197
 Ahmed Faris eş-Şidyak 44
 Ahmed Ferid [Türk] (Kürâhya Mebusu) 152
 Ahmed Hamdi Paşa 33
 Ahmed Hazzazi (tefeci) 70
 Ahmed İzzet Paşa 123, 229
 Ahmed Kürd Ali 137
 Ahmed Muhtar Bayhum 154
 Ahmed Muhtar Paşa 137
 Ahmed Nesimi (İTC üyesi) 227
 Ahmed Râib Paşa (Vâli) 186
 Ahmed Rıza 46 - 49, 52, 53, 60, 61, 76
 Ahmed Şarkavi 133, 134
 Ahmed Şema 79
 Ahmed Tabbara 154
 Ahmed Tarabcin 199
 Ahmed Vardani 51
 Ahmed Vefik Paşa 32
 Ahmed Zafer 159
 Ahrar Fırkası 65, 70, 82, 99, 107, 108
 Akçura, Yusuf 43, 101, 232
 Akka 120, 141, 156, 196
 Ali (Şerif) 163, 164, 169, 181, 182, 186, 205, 208, 213, 214
 Ali Abdülkadir el-Cezairi 198
 Ali Cenani 97
 Ali Haydar (Şerif) 164, 168
 Ali Paşa (Şerif) 125, 162

- Ali Rıza Paşa (er-Rükabi, Medine Muhafızı) 180, 182, 188
 Ali Suavi 44
 Ali Şevkati 44
 Âli Paşa 21, 35
 Âliye Divanı Harb-i Örfisi 217
 Almanlar 4; Arabistan'da propaganda 222
 Almanya 211; ile diplomatik ilişkiler 36; ile gizli anlaşma 208; ile ittifak 209
 Amerikalılar 228, 230
 Amin Sa'îd 201
 Anadolu direnişi 229 - 231
 Anadolu Muhipleri Cemiyeti 85
 Anbar İcadısı 55
 Anderson, Benedict 235
 Ankara 81, 219
 Antonius, George 6, 25, 37, 201, 217, 234
el-Arab 114, 115, 183
 Arap 4, 58, 59, 78, 95, 98, 99, 113, 120, 124, 132, 140, 149, 159, 228, 229; adem-i merkezîyetçiler 135, 154, 202; aydınları 25, 40 - 42, 44, 100, 103, 202; ayrılıkçılığı 90; bağımsızlık fikirleri 238; basını 127, 132, 201; birliği 78, 139, 223; devleti 38, 43, 49; İngiliz himayesi altında 211; etnik bilinci 41; gazeteciler 99; hareketi 118, 204, 210; hükümeti fikri 145, 229; ıslahatçı grupları 129; imparatorluğu fikri 128; kimliği 37, 41, 96, 97, 100, 105, 139; kökenli bürokratlar 24; krallığı 83; kültürel uyanışı 42; nüfusu 96; reformcuları 41; subaylar 202, 223, 224; şeyhleri 205; talepleri 145, 199; tarihçileri 5, 13
 Arap Edebiyat Kulübü (*el-Müntediyü'l-Edebi*) 99
 Arap isyanı 6, 16, 121, 125, 128, 161, 164, 211, 221, 227, 231, 238
 Arap Kongresi 153, 154, 156, 196, 198, 200, 236
 Arap liderleri 37, 80, 124, 140, 142, 159, 200 - 202, 204, 209, 211, 217, 218, 221, 231; ile Osmanlı hükümeti arasında anlaşma 154
 Arap mebuslar 28, 30 - 32, 76, 77, 79 - 81, 94, 96, 99, 106, 108 - 113, 115 - 118, 119, 124, 135, 137, 183, 197, 229, 233; -ın Arap görüşü 31; mecliste eleştiriler 32; meclis grubu 80, 235
 Arap milliyetçiliği 5 - 11, 13, 14, 16, 17, 25, 37, 93, 94, 99, 123, 125, 127, 140, 161, 194, 234, 237, 238; erken 5, 6; ideolojisi 126
 Arap muhalefet 59, 104, 112, 125, 137, 200, 217, 234
 Arap Partisi 80
 Arap siyasi hareketi 110, 129; örgütleri 57
 Arap-Türk; ilişkileri 124; direnişi Fransızlara karşı 229
 Arap Ulusunun Haklarını Koruma Cemiyeti 37
 Arap vilayetleri 10, 12 - 16, 19, 22, 28, 35, 36, 54, 59, 66, 69, 73, 75, 82, 86, 87, 97, 111, 116, 119, 129, 159, 161, 162, 192, 205, 209, 211, 228, 229, 232, 238; bölgecilik 79; huzursuzluk 120; koşullar 88; mecliste temsili 197; muhalefet hareketi 138; özerklik peşinde 124; reformlar 15, 140, 156, 200; savaşta 145, 208; siyasi faaliyet 137; talepler 81, 150, 152
 Arap yarımadası 18, 35, 36, 95, 121 - 123, 138, 175
 Arapça 25, 26, 41, 42, 89, 95, 103, 105, 112, 114, 158, 173, 200, 228; bilme şartı 200; devlet dairelerinde kullanımı 144, 219, 235, 236; konuşan yerel görevliler 103; mahkemelerde ve okullarda 144, 150; -va önem verilmesi 104; resmi dil 42, 143; yayım 53; yerel dil 150
 Arapçı 25, 100, 109, 195, 200; aydınlar 133; basın 118, 124, 137, 202; gündem 199; inançlar 199; kimlik 42, 199; liberaller 199; milliyetçilik programı 161; -Osmanlıcı duygu 202; Osmanlı ordusundaki subaylar 201; platformu 132; propaganda 127, 132; söylem 104, 118; taraftarlar 196
 Arapçı-Türkçü akımlar 42; örgütler 99
 Arapçılık 9, 11, 12, 55, 57, 99, 104, 133, 155, 161, 234, 237; ideolojik temelleri 8; politizasyonu 12; terimi 10, 11
 Araplar adanı-i merkezîyetçi 126; Anadolu direnişle ittifak 230, 231; ayrımcılık 97, 98; devlet görevleri 21, 118, 235, 236; ile İttihatçı ilişkiler 89; ile uzlaşma 197, 225, 226; iskan 219; kendi kaderlerini tayin hakkı 230; mecliste temsil 27, 95, 96, 98; muhalefet 88; özel kota 154; politize olması 97; Saray'da görevli 50, 65, 98; Türklerle ilişki 148, 149
 Arazî Kanunnamesi 39
 Arif el-Mardini (Şam Valisi) 146, 150
 Arnavutlar 4, 58, 85, 95, 99, 108, 132; aydınları 124; kimliği 124; mebus 96; milliyetçi hareketi 108
 Arnavutluk 121, 124, 125
 Asir 114, 121 - 123, 183 - 187, 190; kabileleri 123; seferi 177
 Aşiret Mektebi 56
 aşiretler 39, 56, 109, 113, 131, 236 bkz. kabileler
 Atı Paşa Bekri (Şam eşrafı, liberal) 131
 Avn ailesi 162, 164, 166
 Avn er-Refik (Şerif) 169
 Avni Abdüllah 153
 Avrupa 41, 54, 137, 157, 238; basını 124; devletleri 179; dilleri 219; ekonomik hakimiyeti 91; emperyalizmi 53; ihtirasları 229; istihbaratı 179; laik fikirleri 89; niyetleri 179; sömürgeciligi 9; yanlış ayrılıkçı 154; -lı eleştirmenler 92; güçler 2
 Avusturya 2, 4, 72, 124, 219; mallarına boykot 72, 134
 Avusturya-Macaristan 4, 61; modeli 151, 152, 219

ayaklanma 38, 120, 122 - 124, 157, 166, 174, 183, 193, 194, 210, 221, 222 ayrıca bkz. Arap isyanı

Âyân Meclisi 134, 154, 155, 164, 168, 196, 197, 199, 213

ayrılıkçı eğilimler 153, 193, 201; milliyetçi hareket 238

Aziz Ali el-Misri 201, 204, 210, 211, 224

Râbîlî 50, 51, 63; baskını 145

Râğdat 69

Râğdat 22, 28, 30, 35, 36, 39, 53, 54, 69, 71, 72, 83, 84, 87, 120, 131, 133, 156, 157, 187, 197, 201, 202, 210, 218, 226

Râğdat demiryolu 36, 205

Rahattin Şakir Bey 220

Ralfour Deklarasyonu 215

Râkân 5, 34, 60, 96, 119, 121, 123, 126, 145, 158, 197; devletleri 2, 124, 136, 143; meselesi 156; milliyetçiliği 233, savaşı 15, 129, 139, 140, 143, 144, 149, 151, 155, 188, 200, 227, 237; toplumlari 3

basın 125; özgürlüğü 62; savaşı 106; yasası 85

Basra 28, 76, 87, 109, 131, 147, 151, 157, 186, 196, 202, 203, 211

Basra Körfezi 36, 156, 178, 205, 209

Basra Reform Komitesi 157, 202

Basri Paşa (Medine Muhafızı) 167

Başkım 85

Batatu, Hanna 105

Batı çıkarları 19; kültürü 24; liberalizmi 47; model olarak 40

Bedeviler 36, 67, 68, 75, 76, 95, 109, 122, 124, 162, 165, 166, 174, 179, 180, 186, 188, 191, 192, 206, 213, 215, 216; isyanı 167, 222; şeyhleri 125

Bedri Bey 55

el-Belağ 202

Beyrut 8, 13, 17, 24, 31 - 33, 45, 48, 54, 67, 71, 72, 79, 94, 106, 114, 116 - 118, 127, 132 - 134, 138, 140, 141, 143, 146, 148, 150, 151, 153, 156, 160, 187, 196, 197, 202, 209, 217, 230; -lu aydınlar 133; bombalanması 134; edebiyat ve bilim çevreleri 6; işçileri 133; İTC Kulübü 106; mebusları 31, 79;

Beyrut Reform Komitesi 143 - 145, 150; kapatılması 153

Bingazi 69, 72, 77, 127

Birinci Dünya Savaşı 2 - 6, 9, 13, 16, 84, 145, 159, 177, 192, 193, 233, 238

Birinci Meşrutiyet 84, 101, 165; ilanı 70; karşıtları 91

Black, Cyril E. 4

Bluntschli, Johann 108

Bompard (Fransız elçisi) 157

Boppe (Fransız elçisi) 151

Bosna-Hersek 2, 61, 72

Breuilly, John 11, 12

Brown, Carl 4

Bulgar 149; Müslümanlar 213

Bulgar Kulübü 85

Bulgaristan 2, 61, 144

Butrus Bustani 25, 48

buivükelçiler 203; Alman 204, 213

Cabiriler 30, 32

Cafer (Şerif) 134

Cavid Bey (Maliye Nazırı) 84, 171, 172, 227, 232

Cebel-i Lübnan 35, 133, 139, 144, 160, 218

Celal Nuri [İleri] 158, 231

Cemal Paşa 38, 84, 99, 154, 196, 198, 200, 211, 213, 215, 216, 218, 220, 221, 223, 225 - 227; ceylenleri 219; kamu işleri 225; terör idaresi 218, 221; yönetiminde Suriye 217

Cemaleddin el-Afgani 40

Cemil Ma'uf 153

Cemil Mardam 153

Cemiyet-i Ahdiyye-i Osmaniyye 53

Cemiyet-i Umumiyye 217

Cemiyetler Kanunu 107

Cemiyetü'l-Şurati'l-Osmaniyye (Osmanlı İstisarc Cemiyeti) 52

el-Cemiyetü'l-Arabiyye 204

Cevre 49, 52

el-Cevre 44

Cevdet Paşa 35, 103

Cezayir 39, 224; -li göçmenler 120

Cezire 138

Cidde 69 - 72, 75, 76, 123, 162, 163, 166, 169, 174 - 176, 184, 188, 191

Cidde-Mekke demiryolu 176, 177

cihat 123, 183, 211 - 213, 216, 222

Commings, David 54

Danışmend, İ. H. 21, 22

Daşnak 85

Davud Yusufi 109, 135

Dawn, Ernest 8, 9, 11, 12, 194, 198

Deutsch, Karl 4

dil 95, 96, 98, 100, 124, 235; politikası 99, 101, 150; sorunu 89, 104, 150, 236; tavizler 150

din 100; -i cemaatlar 144; -i liderler 92; Osmanlıcı ideolojisi 161; propaganda 211

Donanma Cemiyeti 197, 199

Duri, Abd. el-Aziz 7, 8

Dürziler 121, 122, 125, 213

Düvel-i Muazzama 15, 124, 142, 191, 215

Ebbal 202

Ebulhuda el-Sayyadi 50

Edhem Paşa (Beyrut Valisi) 139, 143, 146

Edirne 84, 143 - 145, 151, 155, 204

egitim 86, 89, 173, 180, 235; dili 102, 219; programı 126; Türkçe 102; yerel dillerde 157

- The Egyptian Gazette* 148, 158
 Ekrem Bey (Kudüs Mutasarrıfı) 69
 Elkus (ABD büyükelçisi) 227
 Emin Abdüllahî 196
 Emin Arslan 47, 112, 159
 Emin el-Antaki 51, 54
 emirülhac 162, 167, 168, 197
 Enver Paşa 84, 101, 119, 201, 202, 210, 215 -
 217, 220, 227, 231, 232
 Ermeni 32, 50, 58, 59, 85, 89, 92, 103, 132,
 200, 228; mebus 96; milliyetçiliği 48, 49; -
 lerle ilgili politikalar 219
 Esad Derviş 55
 Esad eş-Şukcyri 150, 156, 196
 eşraf 20, 39, 65, 66, 68, 74, 75, 83, 89, 105,
 132, 133, 141, 142, 146, 153, 156, 161,
 163, 185, 197, 202, 236; hareketi 38; koal-
 isyonu 40; örgütü 37; ayrıca bkz. ileri gelen-
 ler
 etnik fark 156, 200; kimlik 96; tabanlı örgütler
 99; uyanış 99
 Eyüp Sabri Bey (Genel Kurul Başkanı) 220
 Feryub Sabit (Dr.) 153

 Faik el-Mücyved 142
 Faris Huri 224
 Faris Nimr 37
 Faruk Sami Paşa (Zaptiye Nazırı) 121
 Faysal 182, 185, 190, 214, 216, 224, 228, 230
 Ferid Paşa (Piyade Dairesi Reisi) 66
 Fevzi el-Bekri 224
 Filistin 13, 115, 215, 230
 Fitzmaurice, Gerald (tercüman) 210
 Fizan 77, 88
 Fontana (Halep Konsolosu) 138
 Fransa 29, 36, 78, 79, 104, 138, 141, 156, 158,
 184, 223, 225; Suriye'de nüfuzu 141;
 Suriye'yi işgali 231; Fransa'da Suriyeli Arap
 cemaati 153; Arap vilayetlerine ilgisi 139;
 çıkarları 149; himayesi 218; işgali 230; pro-
 vokasyonu 210; yanlışlı hizipler 139, 141,
 142; yetkililer 224
 Fransızlar 200, 209, 229
 Fuad Paşa (devlet adını) 35
 Fuad Paşa (Hicaz Valisi) 66, 171, 172

 Galib Bey (Şam Valisi) 114
 Galip Paşa (Hicaz Valisi) 220
 gayrimüslimler 19, 26, 35, 68, 92, 93, 127, 132;
 temsil hakkı 34
 gazeteler 86, 87, 106, 118, 132, 146, 147, 170,
 183, 201
 Gazi Ahmed Muhtar Paşa 136; hükümeti 190; ve
 Büvük Kabine 136
 Gellner, Ernest 11, 12
 Genç Kalemiler 100
 Genç Osmanlı liberal muhalefeti 43; sempatizan
 yerel yöneticiler 25; terimi 43

 Genç Osmanlılar 24, 26, 27, 33, 34, 40, 41, 44,
 47, 57, 99, 101, 233
 Girit 2, 121
 gizli milliyetçi hareketler 123; örgütler 37, 46,
 53, 99, 201, 204, 210
 Goltz, Colmar von der [Goltz Paşa] 36, 37, 151
 Gökalp, Ziya 195, 237
 gösteriler 131, 146, 147, 153, 163
 grevler 67
 Grev, Sir Edward 183
 Gülhane Hatt-ı Hümayunu 19
 Gürcüler 96, 98

 hac 162, 163, 167, 168, 173 - 176, 178, 179,
 184, 186, 188, 191, 192, 207, 212, 224
 Hacı Paşa 66, 98, 185
 Hafiz el-Said (Kudüs Mebusu) 109
 Hafiz İbrahim [İpek] (Arnavut mebus) 117
 Hakiki Reform Partisi 153
 Hakki el-Azm 135
 Halaskâr Mısır Ordu-yu İslamiyesi 213
 Halaskâran subaylar 136
 Halep 21, 28, 30 - 32, 35, 38, 72, 73, 81, 95,
 97, 105, 106, 120, 133, 134, 138, 143,
 146, 151 - 153, 157, 196 - 200, 230;
 İngiliz yanlışlı eğitimler 146
 Halep Sultanisi 105
 Halid el-Barazi 116
 Halidi sülalesi 23, 24, 35
 halife 37, 38, 57, 85, 139, 146, 149, 189, 222;
 Arap halife 45, 140, 142, 152, 204, 205
 halifelik 40 - 42, 45, 100, 120, 140, 143, 148,
 152, 215, 216; anayasası 34
 Halil Bey [Menteşe] 137, 220, 227
 Halil Canem 24, 28, 29, 30, 32, 45 - 47, 49, 50,
 57
 Halil Paşa (Şeyhülharem, Kosova Valisi) 190
 Halil Yusuf el-Halidi 24
 Halil Zeyniyye 153
 Hama 109, 116, 197
 Hamid el-Alusi 26
 Hasan eş-Şaybi (Hicaz mebusu) 170, 173
 Hasan Mekki 171, 172
 Hasan Rüşdi 79
 Haşim Bey (Cidde jandarma komutanı) 185
 Haşimiler 16, 161, 162, 194, 214
 Havran 89, 121, 122, 125
 Haydar (Şerif) 165, 189, 205, 222
 Haydar Tukan 196
 Hayfa 116, 117, 140, 227
 Hayreddin Paşa 23, 50
 Hazım Paşa (Hicaz ve Beyrut Valisi) 146, 147,
 186, 187, 189, 190
 Hevci-i Müttelika-ı Osmaniye 99
 Hevci-i Vukela 198
 Hristiyanlar 108, 113, 142, 153, 158; Araplar 50,
 57, 100, 107; aydınlar 25; azınlık grupları
 105; cemaatlar 92, 234; gazete sahipleri 107;
 liderler 107; mebuslar 28, 176; nüfusu 19

Hicaz 13, 16, 53, 70, 117, 121 - 123, 159, 160, 164, 170, 173, 88, 192 - 194, 204 - 207, 210, 212 - 216, 222, 224, 225; avaklanması 193, 221; Demiryolu 36, 122, 149, 163, 165, 168, 175 - 177, 188, 190; cırafı 163; kabileleri 220; mebusları 30; Osmanlı nüfuzu 172; reformlar 173; savaş arifesinde 204

el-Hilafe 45, 112

Hizb-i Cedid 110

Hizb-i Terakki 110

Hobbsbawm, Eric 10 - 12, 104

Hourani, Albert 1, 7

Hroch, Miroslaw 11, 12

Hudeyde 123, 175, 177

hükümet 13, 28; Arabistan'daki nüfuzu 204; Arap bölgesindeki politikalar 160; Hicaz'daki politikaları 186; İslama yönelimi 201; otoritesi 203, 204; "Türkliği" 121; uzlaşmacı politikaları 208

Hür Osmanlı Kulübü 70

Hürriyet 24, 44, 47

Hürriyet Kulübü 70

Hürriyet ve İtilaf Fırkası 15, 108, 110, 129, 172

Hürşid Efendi (kadi) 150, 151

Hüseyin (Şerif) 16, 114, 118, 122, 123, 134, 140, 161, 162, 165, 168, 170, 176, 179, 180, 193, 194, 204 - 208, 212, 213, 215, 216, 221 - 224, 227, 228, 238; ayaklanması 222; kendini Hicaz kralı ilan 224; idamı için ferva 222, 223; ile anlaşmazlık 206, 214; ile İngiltere ittifakı 16, 206, 212, 214, 221; İstanbul ile yazışmaları 214; McMahon ile görüşmesi 214; meclisteki iki oğlu 208; Mekke Emirliği 164, 166; otoritesini koruma mücadelesi 185; seferleri 181

Hüseyin Avni Bey (Maarif Müdürü) 55

Hüseyin Cahid [Yalçın] 61, 63, 65, 74, 80, 88, 93, 97, 98, 103, 104, 121

Hüseyin Hilmi Paşa 63, 81, 82, 84, 111, 112, 136, 152

Hüseyinler 29

Irak 13, 35, 95, 105, 111, 113, 157, 196, 202, 231, 238; kabileleri 120; mebusları 31; milliyetçileri 231; reformları 156

İbn Reşid 67, 122, 140, 181, 203

İbn Suud 122, 177, 178, 181 - 183, 185, 189, 203, 205

İbrahim Hakkı Paşa 110, 112, 113, 115, 120, 127, 130, 183

İbrahim Muveyyili 45, 50

İbrahim Paşa (Tıbbılsarg kumandanı) 119

İbrahim Temo 55

İdamlar 223; Arap liderlerin 198, 217, 224

İhtilalci Askerler Cemiyeti 51

el-İkbal 202

İkinci Meşrutiyet 1 - 6, 8, 12 - 15, 22, 49, 59, 60, 63, 68, 78, 80, 95, 102, 103, 139, 160, 161, 195, 237; döneminde Arap siyaseti 93; ileri gelenler 39, 69, 70, 72 - 74, 97, 124, 131, 143, 148, 156, 162, 170, 197, 224, 225, 236; ayrıca bkz. cıraf

İmam Yahya 122, 123, 181, 205

İngiliz ajanları 138; -Alman rekabeti 111; Arap topraklarındaki siyaseti 138; Arap vilayetlerine ilgisi 139; büyükelçileri 104, 165; çıkarları 111, 139; denetimi 191; desteği 238; dışişleri 179; donanması 149; -Haşimi ilişkileri 193; himayesi 146; himayesinde Arap devleti fikri 211; işgali 52; kıskırtması 210; kuvvetleri 229; mandası 141; misillemesi 212; nüfuzu 157, 178; oyunları 125; saldırıları 216; yanlış ademi merkezîyetçi muhalif 224; yanlış akım 139, 143; yanlış liderler 209; yanlış Müslüman hizip 142; yanlış propaganda 141; yanlış Suriye hareketi 139

İngilizler 16, 45, 125, 139, 140, 164, 192, 194, 205, 209, 230; -e imtiyaz 112; ile işbirliği 215; -in Mısır'dan yaptığı propaganda 148, 149; Suriye'ye ilgisi 141; şartlarla ittifak 146

İngiltere 2, 29, 36, 112, 117, 138, 139, 146, 149, 156, 184, 192, 210, 212, 213, 222, 225; ile işbirliği 203, 211; siyasi planları 223; -şerif ortaklığı 224; temsilcisi 206

İhtilab-ı Mebusan Kanunu 234

İsa el-Cemili 83

İskender Amman 209

İslam 93, 158; birliği 107; ideoloji 34, 192, 237; -karşıtı politikalar 105; söz dağarcığı 237; karşıtı 40; -a verilen önem 226

İslam Mecmuası 195

İslamcı hareketler 6; kampanya 212; modernist aydınlar 7, 159; modernleşme fikirleri 7, 25, 52, 100, 109, 155; Osmanlı propagandası 161; Osmanlıcı bakışı 232; reformist hareketi 55; resmi görüş 199

İslamcılık 42, 45, 195

İslami fikirler 53, 195; fikirler 25; gündem 228; inancılar 105; örgüt 196; propaganda 129, 192, 216; simgeler 148; siyasi düşünce 47

İsmail (Hidiv) 45, 52

İsmail Fazıl Paşa 122, 190

İsmail Hakkı (Babanzade) 70, 71, 74, 112

İsmail Hakkı (Gümülcinli) 115, 154

İsmail Kemal Bey (Arnavut mebus) 108

İstanbul 12, 15, 24, 26, 33, 35, 39, 41, 43, 47, 51, 54, 55, 67, 68, 71, 75, 89, 97, 107, 109, 113, 117 - 119, 121, 124, 125, 137, 139, 140, 143, 147, 148, 163, 165, 166, 175, 180 - 183, 186, 189, 193, 198, 199, 206, 207, 211, 214 - 216, 218, 226, 228, 235; -a sadakat 158; Arap isyanına tepki 221; başkent olarak terk edilmesi 36, 152; gazeteleri 88, 114, 165; ile emirlik

arasındaki gerginlik 205; ile işbirliği 212; ile Londra'nın ilişkileri 148; ile uzlaşma 202

İstanbul Anlaşması 214

İtalya 2, 111, 119, 123, 125, 127, 132, 134, 185, 197; ile anlaşma 136; ile savaş 176, 185, 190

İtalyanlar 15, 177, 191

İtilaf devletleri 219, 220, 225

İtilaf Fırkası 130 - 132, 212, 214

İtilafçılar 133, 134, 136, 137, 146; uzlaşma hükümeti 136

İttihad-ı İslam 159, 231

İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti 78, 82, 83

İttihad-ı Osmani 46, 49, 51 - 53, 55

İttihadü'l-Müslimin 231

el-İttihadül'l-Arabi 45

İttihat ve Terakki Cemiyeti 3, 7, 8, 9, 15, 46, 47, 51, 53, 54, 59 - 62, 65, 66, 68, 70 - 73, 75, 80, 82, 83, 86, 89, 92, 97, 101, 104, 105, 107, 109, 126, 127, 130, 132, 163, 165, 171 - 173, 179, 187, 190, 192, 195, 197, 200, 208, 209, 226, 227, 237; adamları 136; adem-i merkezîyetçi muhalefet 150; Arap muhalifleri 199; cemaat politikası 73; dışlama politikası 61; dönüşü 144; -ye eleştiriler 90; entrikaları 131; Arap vilayetlerinde otoritesi 151; içindeki güçler dengesi 220; İslam karşısındaki tutumu 105; karşı muhalefet 105, 108, 110, 113, 126, 129, 134, 137, 197, 218; kongresi 148, 157; kulipleri 106, 130, 137, 179, 180; liderleri 145, 164, 220, 236; şubeleri 54, 59, 66, 130, 172; Merkez Komitesi 71, 72, 187, 209; padişahın haklarını kısıtlaması 221; politikaları 14, 234; programı 48, 74, 81; triumvira 220; Türk olmayan muhalifler 234; yanlış ileri gelenler 130; yerel komiteleri 170

İttihat ve Terakki Fırkası 107

İttihatçı 186, 188; basın 118; darbe 136; hükümet 145, 146, 148, 158, 159, 190; mebus 107, 156; politikalar 146, 235; propaganda 155; subaylar 64

İttihatçılar 88, 89, 101, 164, 171, 204; askeri mahkemeye sevk edilen 137; meclisi 96; seçimlerde alınan önlemler 136; seçimlerde yasa ihlalleri 135; üniter devlet kavramı 81

İzmir 200, 225

İzzeddin Paşa (Basra Vali Vekili) 157

İzzet el-Cundi 205

İzzet Paşa 125, 184, 203

İzzet Paşa el-Abid 50, 65, 140, 142, 199, 224

Jön Türk devrimi 2; ve Hicaz 161; eğilimli öğrenciler 53; hareketi canlandırılması 48; ideolojisi 61; komiteleri 71, 72, 113; kongreleri 49; liderleri Avrupa'daki 59; muhalefeti 43, 56; örgütü 54; politikaları 126, 235; terimi 4, 43

Jön Türkler 151; ilk kongre 54

kabile 67, 68, 75, 83, 121, 122, 162, 163, 166, 167, 177, 180, 189, 202, 206; ayaklanmaları 166; bölgesinden mebuslar 96; liderleri 163, 199; reisleri 184, 188, 204; şeyhleri 138, 166, 174, 175, 181, 203; sorunu 87

Kahire 23, 46, 50, 52, 53, 72, 137 - 139, 145, 153, 155, 192, 202, 208, 209, 211, 226

el-Kahtaniye 201, 210

Kâmil Bey (Hicaz Valisi) 176

Kâmil Bey el-Esad 131

Kâmil Paşa 35, 63, 70, 71, 80, 82, 136, 142 - 145, 148, 164, 188

Kanun-ı Esasi 1, 24, 26, 27, 53, 57, 59, 60, 63, 68, 72, 75, 84, 85, 89, 101, 121, 130, 162, 164, 233, 236

kapitülasyonlar 19, 157

karşı devrim (31 Mart vakası) 31, 78, 82, 91, 99, 107

Kasım Zeynel (Cidde Mebusu) 169, 170, 172, 176, 182

Kâzım Paşa (Vali) 165, 169, 171

Kemalist devrim 4; dönem 101; hareket 229, 231

Kerbela 80, 108, 116

Kerek 75, 87, 106, 112, 124

Keşfü'n-nikab 47

Khadduri, Majid 210

Khalidi, Rashid 8, 199

Kızıldeniz 16, 125, 149, 174 - 178, 180, 185, 190, 191, 208, 209, 212, 215

Kitchener (Mısır Başkonsolosu Lord) 148

konsololar 174, 179; Fransız 69, 72, 177, 191, 204, 205, 217; İngiliz 38, 69, 70, 78, 122, 123, 131, 141, 143, 189, 191, 203, 224; Alman 94, 127, 219, 223, 227; Amerikan 140, 147, 230; Avrupalı 138; Avusturya 146, 149, 153, 157, 197

Kosova 85, 125

Kozmidi (Rum mebus) 176

köleler 174, 180, 206

Kudüs 17, 23, 28, 29, 32, 48, 86, 109, 114, 133, 138, 155, 230

Kuleli Askeri İdadisi 51

kulipler 70, 71; milliyetçi etkinlikleri 85

Kürt 5, 52, 70, 95, 96, 113, 132, 140, 156, 190, 213, 229; hareketi 140; yardımlaşma cemiyetleri 99

Kürt Teâvün Kulübü 85

kutsal yerler 159, 161, 162, 173, 192, 206, 212, 222

Kuvayt 205, 210; Şeyhi 36

La France Internationale 46

La Jeune Turquie (Türkiye el-Fetâ) 46, 47

Lâmerkezîyye (Hizbü'l-İlâ merkezîyyeti'l-İdârîyyeti'l-Osmani) 138, 153, 209, 210, 217, 218

Landau, Jacob 37, 39
 Lansing (İngiliz Dışişleri Bakanı) 220
 Lawrence, T. E. 196
 Lazkiye 135, 147, 159, 198
Le Temps 98
Levant Herald 32
 liberal akımlar 43, 109; Arap muhalefeti 6, 47, 195; Batılı güçlerin desteği 112; cıraf 156; görüşler 25; hareket 57; hükümet 142, 146; meşrutiyetçiler 4; muhalefet 15, 27, 43, 82, 91, 154, 155; Osmanlı akımları 46
 liberaller 196, 200; Paris'teki 48, 49
 Ligue de la Patrie Arabe 78
 Londra 24, 38, 44 - 46, 50, 112, 203, 211
 Londra Konferansı 143 - 145
 Longrigg, Stephen Hemsley 67
 Louis Sabunci 45, 50
 Lowther (İngiliz büyükelçisi) 135
 Lowther, Sir Gerard (İngiliz Büyükelçisi) 92, 93, 138, 142, 148, 150, 183
 Lübnan 28, 150
 Lütfi Fikri (Dersim Mebusu) 110, 113, 115
 Lynch İmtiyazı 15, 109, 111, 113, 117
 Maan 122
 Mahmud Celaleddin Paşa 49
 Mahmud II (Sultan) 19, 20, 24
 Mahmud Nedim Paşa 51
 Mahmud Şevket Paşa 22, 64, 83, 84, 98, 112, 113, 145, 152, 154, 155, 177, 189, 210, 227
 Makedonya 60, 64
 Mallet (İngiliz elçisi) 142, 203
 Manuk Karaca 28, 30 - 32
 Mardin, Şerif 10
 Marschall (Alman büyükelçisi) 85
 Maruniler 141
 Matbuat Kanunu 61
 McMahon, Sir Henry 214, 216
 mebuslar 73, 75, 79, 80, 89, 107, 112, 126, 169, 196, 202, 224, 235; kabile bölgesinden 96; sayısı 94, 135; "Türkçe okumak" şartı 101
 meclisler 14, 27, 29, 62, 66, 73, 75, 79, 80, 85, 86, 89, 94, 96, 107, 235; bileşimi 96; teshi 32, 43, 59; hizipler 107; sosyoekonomik yapısı 74; temsil oranı 96
 Medine 36, 67, 76, 82, 86, 87, 153, 156, 159, 161 - 163, 167 - 169, 173, 178, 179, 188, 189, 192, 205, 214 - 216, 222, 224; Cemal ve Enver paşaların ziyareti 220, 221; -de reform 180; Osmanlı'nın Hicaz'daki Karakolu 178
 Medine Mekke demiryolu 175, 176, 206
 Medine muhafızı 178 - 180, 185, 188, 189, 192, 216
 Mehmed Ali (Mısır Hıdivi) 22, 52
 Mehmed Emin Paşa (Sadrazam Kâbrîş) 35
 Mehmed Reşad (Sultan) 83, 125, 130, 154, 155

Mehmed Reşid Paşa (Hariciye Nazırı) 23, 35
 Mekke 16, 38, 66, 68, 69, 72, 75, 76, 118, 122, 146, 149, 161, 163 - 165, 168, 169, 171, 173, 175, 178, 184, 188, 190, 192, 194, 205, 206, 212 - 215, 221, 224; ayaklanması 174; emiri 161, 165, 175, 186; mebusu 170; seçimler 170
el-Menar 53
 merkezileştirme 9, 19, 68, 88, 126, 193, 237; idari önlemler 15; karşı çıkan 192; politikaları 16, 50, 59, 123, 126, 127, 175, 180; programı 89
 merkezîyetçi eğilim 88; politika 105, 127, 145, 161; ve İslamcı politikalar 205
 merkezîyetçiler 91, 113, 117, 234
 merkezîyetçilik 89, 93; tartışması 126
Mevverit 47, 48
 Mısır 18, 23, 25, 35, 38, 51, 54, 137, 138, 140 - 142, 155, 161, 169, 191, 192, 205, 222, 226, 238; basını 145; hükümeti 116, 125; İngiliz yönetimi 138, 209; -da Jön Türkler 53; milliyetçileri 138, 139; milliyetçiliği 52, 148; -da muhalefet 47; öğrencileri 148; seferi 217, 218; -da Suriyeliler 139; valileri 161
 Midhat Paşa 24, 27, 29, 30, 35, 37, 38, 55, 163, 207
 Midhat Şükrü 154, 227
 milliyetçi; akım 5, 13; ayaklanmalar 124; duygular 121; düşünce 161; hareket 3, 11, 125; politika 101; program 93
 milliyetçilik 13, 125; öncesi akım 234; üstü ideoloji 233. ayrıca bkz. Arap, Arapçı, Arnavut, ayrılıkçı, Balkan, Ermeni, gizli, Irak, Mısır, Müslüman, Suriye, Şam, Türk
 Mizancı Murad 47 - 49, 51
 Monahan (Konsolos) 72, 169, 170, 172, 173
 Morgenthau (ABD büyükelçisi) 220
 Mousa, Süleyman 217
el-Müfid 114, 124, 132
 muhalefet 44, 69, 84, 87, 91, 105, 113, 116, 119, 120, 131 - 133, 195, 197, 200; Avrupa'daki 46; iç 156; liderlerinin tasfiyesi 154; parlamenter 109; partileri 110; partilerindeki Araplar 107; -i sindirme 201; Türk-karşı 126; ve Arapların rolü 51; yeni kurulan partiler 110. ayrıca bkz. Arap muhalefeti
 muhalif basın 114; sınır dışı edilen 218
 Muhammed Abdül 25, 40, 41, 53
 Muhammed Ali Faiz 109
 Muhammed Arslan (Lazkiye Mebusu) 79
 Muhammed Bayhum 144, 197
 Muhammed el-İdrisi 114, 123, 181 - 185, 187, 190, 205
 Muhammed el-Mahmesani 153
 Muhammed eş-Şanti 217
 Muhammed Fevzi (el-Azm) Paşa 137, 156
 Muhammed Hilal el-Husri 21
 Muhammed Kürt Ali (*el-Muktebes* editörü) 137, 199

- Muhammed Nasır (Şerit) 187
 Muhammed Zafir (Şeyh) 50, 51
 Muhiddin el-Keylani 197
el-Mukteber 132, 137, 199
 Musevi Gençler Kulübü 85
 Mustafa Bey (Şamh) 51
 Mustafa Kâmil (Mısırlı milliyetçi) 139
 Mustafa Kemal 4, 119, 210, 228 - 230
 Mustafa Reşid Paşa 35
 Mustafa Zihni Paşa 190
 Musul 109, 133, 135, 201
 Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 108, 110; -nın Arap üyeleri 109
 Muteyrler 171, 181
 Murtalib (Şerit) 186
 Mülkiye 26, 47, 56, 61, 84, 103, 112, 196; -nin Arap mezunları 22
 Münir (İtihatçı aday) 196
 Münir Paşa (Hicaz kumandanı) 187, 190 - 192
 Müslüman birliği 158, 159, 179; gruplar 124; liderler 39; nüfus 95, 158; tebaa için siyasal çitlik 233; tebaa ve milliyetçi hareket 124
 Müslümanlar 20, 93, 120, 140, 142, 151; -in orantılı temsili 75; -a öncelik 127
- Nablus 70, 112, 196
 Nadra Mutran 49, 79, 153
 Nali el-Cabiri 28 - 30, 32, 76, 79 - 81, 108
 Nahlâ Mutran 79, 218
en-Nahlâ 45
 Namık Kemal 69
 Namık Paşa (Bahriye Nazırı) 35
 Nasır (Şerit) 167, 168
 Nasır ibn Ali 166
 Nazım Bey (Dr.) 137, 220
 Nazım Paşa (Şam valisi) 67, 70, 83
 Necd 36, 67, 87, 121, 178, 181 - 183, 189; ayaklanması 157; kabileleri 203
 Necib Azuri 43, 78
 Necib Hindi 50
 Necib Malhame 50
 Necib Nasır 116
 Nedim Paşa (Birlis Valisi) 192
 Nesib el-Bekri 224
Neue Freie Presse 151
 Nevfâl 30, 31
 Nikula Nakkaş 30
 Nuri Dağıstani (tüccar) 171
- On İki Ada 2
 Ortadoğu 5, 214; bilim adamları 4; tarihçileri 5; tarihi 2; toplumları 96; ulus-devletleri 13
 Osman Fevzi Paşa (Beşinci Ordu Müşiri) 66, 67
 Osman Naşşibi 155
 Osman Paşa (Muhafız) 162
 Osmanlı; ayrımcılığı 97; birliği 80, 85, 99, 104, 202, 213; ideali 27; kimliği 92; mirası 8; seçkinleri 9; ulusu kavramı 10; vizyonu 80
 Osmanlı devleti bütünlüğü 91; ideolojisi 15, 18, 226
 Osmanlı Hamidiye Şirketi 111
 Osmanlı Meşrutiyet Fırkası 47
 Osmanlıcılık 25, 48, 108, 127, 210, 228; akımlar 143; Araplar 152, 229; duygular 120; fikirler 41; görüş 96; ideal 127, 236; ideoloji 16, 17; inançlar 79; kimlik 92; liderlik 40; platform 92; propaganda 148; tutum 198
 Osmanlıcılık 9, 11, 14 - 16, 26, 34, 42, 43, 90, 92, 93, 98, 133, 139, 142, 199, 208, 232, 233, 237; imparatorluk politikası olarak 192; İslamî açıdan yeniden yorumu 158; yeniden tanımlamak 127; ve otorite bunalımı 63
 Ömer Mansur (Bingazi Mebusu) 76
- Padel (Konsolos) 94
 pan-Arabizm 5
 pan-İslamizm 35, 43; Türkçü kaygıları 41
 Pan-Turanî politika 7
 Pan-Türkizm 9, 12, 100, 101
 Paris 43, 44, 46, 47, 49, 54, 60, 78, 199, 201, 218
 Parti Constitutionnel en Turquie 47, 48
 Pinter (Avusturya konsolosu) 149
 Prâtor, Sabine 111
- Rafi el-Tahtawi 23
 Rahmi (Selamî Mebusu) 137
 Raşidi sülalesi 36
 Ratib Paşa (Hicaz Valisi) 66, 68, 69, 162, 165, 169
 Recceb Efendi (Hudeyde Mebusu) 80
 Refik el-Azm 52, 78, 209, 224
 reform 88, 125, 140, 147, 156, 164; cemiyetleri 140, 236; fikri 153; hareketi 145, 151, 153, 154, 158, 172, 198, 201, 221; hareketinin bastırılması 144, 147; hareketinin dağılması 150, 195; muhalefet 148, 156; kentte 173; kulübü 147, 148; layihası 143, 146; önerileri 143; planı 144, 180; programı 87; talepleri 140; yarılsı grup 19
 Remzi 51
 Reşid Mutran 78 - 80, 90, 98, 218
 Reşid Nasır 87
 Reşid Paşa 190, 191
 Reşid Rıza 41, 52, 53, 76, 78, 140, 204, 205, 209, 224
Revue de Monde Musulman 120
er-Rey 224
Reynî'l-Âmm 202
 Rıza Attar 83
 Rıza el-Makdisi 71
 Rıza es-Sulh 116, 117
 Rıza Nur (Sinop Mebusu) 109, 113
 Ruhi el-Halidi (Kudüs mebusu) 115

Rum Siyasi Kulübü 85
 Rumeli 125, 131, 151, 152
 Rumlar 59, 75, 89, 92, 95, 103, 132, mebus 96, 127
 Rusya 27, 33, 41, 45, 124, 209, 228, 232, 236; ile savaş 29, 38, 39
 Rüştü eş-Şema 87, 109
 Sa'd ibn Abdurrahman 182
 Saadeddin el-Halil 89
 Sabahaddin (Prens) 49, 51 - 54, 57, 60, 65, 92, 145, 154, 200
 Sadık (Cidde mutasarrıfı) 173
 Sadi (Halep Mebusu) 30
 Safaviler 18
 Saib Bey 52
 Said (Musullu Hacı) 112
 Said el-Hüseyni 109, 117
 Said Halim Paşa 22, 52, 63, 120, 130, 155, 159, 206, 210, 226 - 228; hükümeti 136, 155
 Said Müeyyed el-Azm 106
 Sami Paşa 122
 Samusi (Şevh) 140
 Sati el-Husri 21
 savaş 203; Arap vilayetlerinde 145, 208; hazırlığında İslam 159; İtalya ile 176, 185; ittifakı Avrupa devletleriyle 209; -a giriş 209; ayrıca bkz Birinci Dünya Savaşı, Balkan savaşı, Rusya ile
 seçim kampanyası 118, 130, 132, 134, 136; sopalı 130; yasası 73, 74
 seçimler 71, 72, 74, 94, 96, 169, 172, 195; ara 97, 129, 130; Cidde'de 169; erken 120; genel 129; İttihatçıların önlemleri 136; İttihatçıların yasa ihlalleri 135; Mekke 170
 Seikaly, Samir 198, 199
 Selanik 59, 60, 69, 71, 72, 101, 110, 117, 145, 157, 187
 selefi 40; eğilimi 132; hareketi 42; meclisleri 55; modernizmi 55; modernleşmeciler 45; yanlıları 41; ayrıca bkz. İslam modernleştirmeçileri
 seleflik 25, 100
 Selim (Maadin Nazırı) 50
 Selim (Sultan) 18, 161, 189
 Selim Abdülhadi 196
 Selim Ali es-Selam 71, 154
 Selim el-Cezairi 55
 Selim Paris 44, 47, 50
 Selim Sarkis 50
 Seyyid Abdülkadir 169
 Seyyid Talib 76, 109, 118, 147, 157, 186, 196, 203
 Shils, Edward 14
Sırat-ı Mustakim 104
 Sırp-Osmanlı Kulübü 85
 Sırp lar 149
 Siyasi Cemiyetler Kanunu 99
 Siyonist yerleşmeler 111

Siyonistler 15, 230
 Süleyman (Kanuni Sultan) 18
 Süleyman Çuhadar (Mifti) 106
 Süleyman el-Baruni 197
 Süleyman el-Bustani 78, 109, 112, 154, 198
 Süleyman Şefik Paşa 203
 sürgün 24, 44, 49, 51, 53, 154, 155
 Suriye 147
 Suriye 18, 23, 25, 28, 30 - 33, 35, 38, 39, 53, 54, 57, 68, 70, 72, 78, 86, 87, 94, 95, 103, 114, 121, 124, 131, 132, 134, 137, 143, 145, 146, 148, 153, 156, 158, 160, 161, 175, 201, 209, 210, 216, 217, 219, 221, 223, 225, 231, 238; ayrılıkçılığı 78, bağımsızlığı 78, 238; Arap siyasi hareketi 139; İngiliz yanlısı eğilimler 141; İngiliz yönetimi altında 139; işgal edilmesi 229; kentleri 8; Merkez Komitesi 78, 79, 90; milliyetçi hareket 48, 214, 218, 238; muhalefet 37; reformcu hareket 205; yabancı müdahale 142
 Suriye Arap Cemiyeti 98
 Suriye İlim Cemiyeti 25
 Suriye Osmanlı Cemiyeti 79
 Suriyeci akam 48, 238
 Suriyeli Arap liderler 132; Arapçılar 139; aydınlar 44, 138; liderler 224; mebuslar 48; Paris'te yaşayan 153
 Suudiler 122, 181
 Süveyş Kanalı 176, 213, 215, 217
 Svkes-Picot Anlaşması 214, 228
 Şahat (Şerif) 188
 Şam 8, 13, 17, 31, 35, 36, 39, 51, 54, 55, 70, 72, 73, 78, 81 - 83, 86, 104, 106, 108, 109, 114, 118, 124, 132, 133, 138, 141, 142, 144, 146, 150, 153, 156, 160, 163, 167, 178, 196, 198, 199, 201, 204, 213, 216 - 218, 222, 223, 225, 226, 229; idare meclisi 144; milliyetçi hükümet 230; valileri 168
 Şam-Hama demiryolu 67
 Şam-Medine demiryolu 121, 175, 178
 Şam Reform Komitesi 145
 Şam Sultanisi 219
 Şamlılar 156
 eş-Şark 221, 223
 Şarl Debbas 153
 Şefik el-Müeyyed 61, 72, 75 - 77, 108, 109, 112, 142, 221
 Şekib Arslan (Dürzi lider) 120, 156, 159, 164, 213, 229
 Şemseddin Bey (Ertuğrul Mebusu) 228
 Şemsü'l-Hakikat 170, 171, 181
 Şerefeddin Mağmumi 54
 Şerif Paşa (adem-i merkezîyetçi lider) 154
 Şevket Paşa (Bağdat Valisi) 172
 Şükrü el-Asali 55, 109, 116 - 118, 124, 137, 147, 198, 199, 218, 221
 Şükrü Ganem 78, 98, 99, 153

Şükrü Paşa el-Eyyubi 224
Şura-yı Devlet 26, 27, 85, 155, 166

Tahir el-Cezairi 55
Taif 162, 163, 165, 182, 187, 207
Talat (Sadrazam) 87, 115, 117, 127, 171 - 173, 200, 206, 213, 220, 226, 228, 229, 232
Talib 77, 157, 202, 203, 211; -in kurduğu reform cemiyeti 151
Tamm 61, 64, 65, 70, 74, 88, 98, 103, 112, 124, 165, 175, 179
Tanzimat 14, 19, 20, 21, 23, 25, 35, 56, 86, 92, 162, 174, 233; laikleştirme politikaları 233; liderleri 22, 24; merkezileştirme ilkesi 40; Osmanlılık kavramı 26; Osmanlılık söylemi 34; politikaları 20; siyasi eşitlik ilkesi 26
Tauber, Eliezer 205
Teberiy 117
Tekin Alp 195
Tercüme Odası 20, 21, 23
Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 49, 60
Teşkilat-ı Mahsusa 159
Tevfik el-Kudsi 50, 83
Tevfik el-Mecali 75
Tevfik Halabi (*cr-Rey'in* editörü) 224
Tevfik Hammad 70, 196
tevsi-i mezuniyet 53, 65, 139, 157, 172
Tibawi, A. I. 7
toprak sahipleri 39, 55, 68, 70, 72, 74, 105, 109, 113, 132, 134
Trablusgarb 2, 28, 35, 51, 53, 54, 94, 95, 97, 103, 111, 119, 127, 132, 134, 140, 158, 185, 197, 213; istilası 15; Savaşı 119, 210
Trablusşam 120, 223
Tunali Hilmi 51
Tunus 23, 88, 224; -lu göçmenler 120
Turan halkları 238
Türk-Arap devleti 226; gerilimi 114; ilişkileri 127, 159; imparatorluğu fikri 152; işbirliği 229; kaynaşması 199
Türk-Arap İstisare Cemiyeti 53
Türk aydınları 100; azınlığı 95; derneği 99, 100; gazeteleri 118; ile Arap arasındaki fark 149; kimliği 41, 100, 101; kökenli göçmen Rus avdınları 234; kültür dernekleri 100; mebus Arap vilayetlerinden seçilen 135, 197; mebuslar 74, 81, 96, 108
Türk milliyetçi liderler 231; milliyetçi politikaları 6; milliyetçiler 4, 15; milliyetçiliği 9 - 11, 125, 126, 238
Türk milliyetçiliği ideolojisi 59; milliyetçiliği programı 236
Türk Ocağı 101
Türk-Suriye Cemiyeti 47, 48
Türk Yurdu 100
Türkçe 41, 42, 62, 89, 93, 94, 99 - 101, 105, 173, 219; -Arapça yayımlar 50; konuşan Osmanlılar 95; konuşan Rum ve Ermeni

grupları 99; konuşma 126; konuşmayan Müslümanlar 95, 96, konuşmayanlar 104; kullanma zorunluluğu 89, 90, 219, 235; mahkemelerde 103, 236; -ye öncelik verilmesi 103

Türkçü 41; dernek 101; gruplar 201
Türkçülük 11, 12, 42, 43, 99, 234, 237
Türkiye Büyük Millet Meclisi 230
Türkiye Cumhuriyeti milliyetçiliği 6
Türkiye Cumhuriyeti tarihçileri 5
Türkler 94, 97, 99, 113; Anadolu ve Orta Asya 100; dış 100
Türkleştirme 5, 8, 9, 15, 92, 93, 97, 99, 104, 105, 126, 132, 234 - 236

Ubeydullah (Aydın mebusu) 114, 116, 183
Uhuvvet-i Arabiyye-i Osmaniye 77 - 79, 99, 109
ulema 21, 25, 30, 39, 55, 70, 88, 169, 222, 223
ulus-devlet 9, 10, 13, 121, 161
Urmman Sultanı 36
urban 87, 96, 114, 175
Ureybe 181, 182, 183

Üçlü İtilaf 211
Ürdün 13, 96, 121, 122, 180
el-Vech 190, 216
Vehib Bey 192, 204 - 208, 213 - 215
vilayet idare meclisi 20, 27, 28, 140, 145, 157
Vilayetler Kanunu 35, 86, 145, 147, 192
Vlahof, Dimitri (Bulgar mebus) 117

Wangenheim (Alman elçisi) 152
Weber, Eugen 10
Wilson ilkeleri 229

Yafa 116, 141, 226
Yahudi 4, 72, 113, 117, 215; göçü 116; mebuslar 96, 115, 117; yerleşimi 113
Yambu 175
Yemen 35, 36, 75, 80, 81, 89, 96, 112, 121 - 123, 125, 175, 177, 183, 187
Yemen demiryolu 177
Yeni Osmanlılar 24274
Yorgi Boşo (Rum mebus) 176
Yusuf Sursuk 144, 197
Yusuf Şirvan 76, 77, 109
Yusuf Ziya el-Halidi 23, 28, 29, 30, 32

Zeine, Zeine 6, 7, 37
Zeyd 162, 164, 166, 182, 187
Zeydi imamı 36, 123
Zihni Paşa (Hicaz Demiryolu Nazırı) 176
Ziver Bey (şeyhülhareme) 190

O

smanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vurmuş olan Jön Türklerin en az incelenmiş yönleri Arap vilayetlerinde güttükleri siyasettir. Hasan Kayalı bu incelemesinde, Arap nüfusun yaşadığı Osmanlı topraklarında Osmanlı hükümetlerinin Osmanlıcılıktan İslamcılığa ne tür politikalar uyguladığına ışık tutuyor. Arap milliyetçiliğinin başlangıcı ve gelişmesi, İkinci Meşrutiyet'in başkente ve Arap vilayetlerine getirdiği yenilikler, "Türkleştirme", Şerif Hüseyin ve Hicaz, ayrıca İngiliz Lynch şirketine verilen imtiyazlar, İtalyanların Trablusgarp'ı istilas ve Siyonistlerin Filistin'e göçü gibi Arap vilayetlerini ilgilendiren ana sorunlar üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti ile muhalefet arasındaki çatışmayı ele alıyor. Arap vilayetlerindeki ıslahat hareketleri İttihat-Terakki ile rakibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasındaki siyasi rekabet bağlamında ve Düvel-i Muazzama'nın çıkarlarına değinilerek inceleniyor.

T Ü R K İ Y E
EKONOMİK VE TOPLUMSAL
TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI